

BULGARIAN-HUNGARIAN SCHOLARLY FORUM

II

Sofia, May 16-18, 2007

Papers

Conference
Nations and Minorities in Central and South-East Europe

Round Table
Problems of the Hungarian and Bulgarian Historiography
in the Context of the European Integration

Seminar
Genealogy and Phaleristics in the World without Borders

Editors

**Penka Peykovska
Attila Seres**

**Sofia – Budapest
2008**

Conference
Nations and Minorities in Central and South-East Europe

<u>Preface</u>	1
----------------------	---

IDENTITY ISSUES

<u>Dynamics of the Identity Among Bulgarian Communities Abroad</u>	
<u>Blagovest Njagulov</u>	3
<u>Rezumé</u>	13
<u>The Family Memory As a Constant in the Identity</u>	
<u>Antoaneta Zapryanova</u>	15
<u>Rezumé</u>	21
<u>Nyelv és identitás</u>	
<u>Liljana Lesznicskova</u>	23
<u>Резюме</u>	33
<u>За българските съответствия на унгарските имена „böszörény”, „kun” и „palóc”</u>	
<u>Индра Маркова</u>	35
<u>Rezumé</u>	46
<u>Венгерские католики в Молдове. Краткий очерк истории изменений этнического состава католических районов Молдовы и проблемы идентичности венгерской католической этнической группы „чанго”</u>	
<u>Аттила Шереш</u>	50
<u>Rezumé</u>	60
<u>Праздничная трапеза как фактор консолидации болгарских переселенцев в России в XVIII-XIX вв.</u>	
<u>Манчо Веков</u>	63
<u>Rezumé</u>	68
MIGRATIONS AND ETHNIC CHANGES IN THE BALKAN-CARPATHIAN REGION	
<u>Balkáni bevándorlók Magyarországon a XVII-XIX. században. Vallási élet. Etnikai identitás</u>	
<u>Márta Bur-Markovszka</u>	69
<u>Миграции от Австро-Унгария към България в края на XIX и началото на XX в. по данни от преброяването на населението в България</u>	
<u>Пенка Пейковска</u>	85
<u>Migrations in the „Délvidék” in the First Half of the XXth Century</u>	
<u>Árpád Hornják</u>	112
<u>Резюме</u>	117

<u>Migration and Assimilation Processes in Eastern Hungary: the Transformation of a Multiethnic Space and the Methods of Investigation</u>	
Demeter Gábor	119
Резюме	139
<u>Ethnic Changes in Slovakia Between 1910 and 2001</u>	
István Jobbágы	142
Резюме	158
NATIONS AND ETHNICITIES LIVING TOGETHER	
<u>Genesis and Development of the “Turkish Question” in Bulgaria</u>	
Valery Stojanow	160
<u>Az újjászületés-kori bolgár földön élt görögök demográfiájának problémái a bolgár történetírásban. Állapotrajz és perspektíva</u>	
Shtelijan Shterionov	187
<u>Българският възрожденски периодичен печат за „другите“ етно-религиозни общности в Горна Тракия през XIX в.</u>	
Венцислав Мучинов	195
<u>За един непознат банатско-български вестник</u>	
Йонка Найденова	205
<u>Австро-Унгария и българският национален въпрос 1878-1879 г. Из архива на Бенямин Калай</u>	
Петър Каменов	219
Rezümé	239
<u>Cultural and Educational Life of the Bulgarians in Austria until 1944</u>	
Kostadin Gardev	241
Резюме	249
GUEST PAPER	
<u>XX съезд КПСС и леволиберальные круги российской эмиграции</u>	
Александр Стыкалин	251

Round Table

Problems of the Hungarian and Bulgarian Historiography in the Context of the European Integration

<u>История на процеса на промените в Унгария .....</u>	259
<u>Geschichte im Transformationsprozeß Ungarns .....</u>	276

Attila Pók

<u>Folytonosság és megújulás a bolgár oszmanisztika legutóbbi évtizedében (1997-2007)</u>	
<u>Elena Grozdanova .....</u>	294

A bolgár történettudomány az átalakulás korában a XX-XXI. század fordulóján.

Változások és problémák

<u>Ilijana Marcseva .....</u>	302
-------------------------------	-----

Seminar

Genealogy and Phaleristics in the World without Borders

<u>За някои балканци - притежатели на военния орден на Мария Терезия Атила Пандула .....</u>	291
--	-----

Генеалогията и фалеристиката в нашия общ европейски дом

<u>Антоанета Запрянова .....</u>	305
----------------------------------	-----

Preface

The bilateral conference *Nations and Minorities in Central and South-East Europe. Identity Issues*, held on May 17-18 2007 in Sofia, was organized by the institutes of history at the Bulgarian and Hungarian Academies of Sciences on the initiative of the Joint Bulgarian-Hungarian, respectively Hungarian-Bulgarian History Commission and with the cooperation of the Hungarian Studies Speciality / Faculty of Classical and New Philologies at the St Kliment Ohridski Sofia University. The conference was carried out within the framework of the BAS and HAS joint international research project named *Contact Regions between Bulgaria and Hungary along the Danube, XIX-XXth Century*. Emphasizing the importance of diversity in the European heritage its purpose was to encourage an open discussion on the problems of identity by following the history of migrations and ethnic changes in the Balkan-Carpathian Region and revealing the nations and ethnicities of the Region's living together.

More than twenty papers were presented by lecturers from different institutes of BAS and HAS, from Hungarian and Bulgarian universities and museums. They revealed Bulgarian and Hungarian scholars' viewpoints on identity issues bringing together a variety of methodologies and utilising insights from XVIIth Century to the recent times and thus dealing with problems that are relevant for European citizens today. The results are now being made available to a broader public by this on-line volume.

Papers are published in the language they were presented, and most of them are accompanied by summaries in Bulgarian, resp. Hungarian.

Authors themselves are responsible for the correctness of their foreign language texts.

The participants:

Institute of History – BAS (Bg)

Institute of History – HAS (Hu)

Speciality of Hungarian Studies - Sofia University of St Kliment Ohridski (Bg)

Research Institute of Ethnic and National Minorities – HAS (Hu)

Budapest University of Eötvös Loránd (Hu)

Center for Population Studies – BAS (Bg)

Institute of Balkan Studies – BAS (Bg)

Pázmány Péter Catholic University (Hu)

Debrecen University (Hu)
Pécs University (Hu)
Selye János University – Komarom (Hu)
National History Museum – Sofia (Bg)

Dynamics of the Identity Among Bulgarian Communities Abroad

Blagovest Njagulov
Institute of History – BAS

A possible classification of the *Bulgarian communities abroad* could distinguish by ethnic origin the ethnic Bulgarians or Bulgarian speaking communities from the diaspora of non-Bulgarian ethnic minority groups. The communities of ethnic Bulgarians abroad are two types depending on their different genesis: autochthonous population and diaspora. The autochthonous communities populate what is perceived in the modern age as Bulgarian ethnic territory, having ended up within the boundaries of neighbouring states by the force of the international treaties between 1878 and 1919. The diaspora is a result of emigration from the Bulgarian ethnic territory or from the state due to foreign domination, political harassment, economic problems or a desire for better self-expression. Depending on the time of and reasons for the emigration, this group – namely the diaspora, is divided into four sub-groups; “historical” diaspora, emerged before the creation of the modern state; economic and political emigrants between 1878 and 1944; political emigrants after the beginning of communist rule; and economic emigrants after the end of this rule in 1989 and during the transition to democracy.¹

The figures on the total number of Bulgarians abroad vary depending on the objectivity and the criteria of the different estimates – ethnic origin, self-identification or citizenship. According the approximate data of the Ministry of Foreign Affairs in 2006 the Bulgarian citizens abroad are about one million, and another one million people living beyond Bulgaria’s borders have Bulgarian origin without citizenship.²

In this paper I will try to present in historical perspective the main aspects of the identity’s changes among the autochtonous population, the “historical” diaspora

¹ For the main new publications on this topic see: Njagulov, Blagovest, Emil Milanov, Bulgarian Communities beyond the Bulgaria’s International Borders. - In: Communities and Identities in Bulgaria, Ed. by A. Krasteva, Ravenna, Longo Editore, 1998, p. 331-352; Павлов, Пламен, Йордан Янев, Световната България. София, Държавна агенция за българите в чужбина, 2000; Колев, Йордан, Българите извън България. София, Тангра ТанНакРа ИК, 2005. See also the site of the State Agency for Bulgarians Abroad – <http://www.aba.govtment.bg>

² <http://dnes.dir.bg/2007/01/09/news1162332.html>

and the emigration up to 1944, all of them living in neighbouring states or in Central Eastern Europe. Due to the process of assimilation nowadays the ethnically preserved Bulgarian communities from these sub-groups are not numerous and do not give rise to considerable minority problems. During the period of transition to democracy among these minorities there are not explosive manifestations of ethnic identity which arise interethnic conflicts.

* * *

The *identity* is a variable sentiment, which is formed, developed and cultivated on the basis of some cultural markers, in particular historical conditions and in opposition to “the others”. All identities have theirs dynamics and polymorphism of theirs manifestations. The features of identities are a dynamic interaction, lability and explosivity, pride and distrust, susceptibility to manipulation. They may be defensive or offensive. As many other things in human’s life, the identity’s sentiment is on principle useful when it is small, and takes a risk to be dangerous when it is exaggerated. If we confine to the national aspect of the collective identity, we have to differentiate ethnic, (ethno-) national and state-national identity.³

The reciprocal interactions between “one’s own” and “another’s” determine the intermediate character of the minorities and diasporas identity. In this respect people belonging to these communities are “foreigners everywhere”. The differences in the history and the present of the expatriate Bulgarian communities account for the different degree to which their primary ethnic identity has been preserved. The correspondence between ethnic origins and self-identification is the best among large and compact communities which have a distinct ethnic identity, which are not exposed to strong assimilationiste influences and which are supported by a kin state.

The process of natural or forcible assimilation have led to *changes in original ethnic identity or even its complete replacement*. This process mainly refers to the communities abroad sprung up before the crystallization of the modern Bulgarian nation in XIXth Century. For instance, the so-called *Krashoveni* in the Romanian part of Banat, most of them descendants of XIVth Century emigrants from the North-West

---

³ Plasseraud, Ives, L’identité. Paris, Montchrestien, 2000.

Bulgarian lands, are now mainly under Croatian influence due to the catholic religion. The descendants of the scattered Bulgarian speaking colonists in Transylvania from the period of Ottoman rule in Bulgarian lands are already Romanians, Germans or Hungarians.⁴ The majority of the Bulgarian diaspora in the Romanian Danube valley (Oltenia, Muntenia and Moldova regions) that emigrated to the North of the Danube mainly in the last XVIIIth and the beginning of XIXth Century are nowadays Romanians by language and identity.⁵ The inhabitants of the Morava river, annexed by Serbia in XIXth Century and speaking dialects close to the Bulgarian language have Serbian identity. Most of the population of Bulgarian origin in the region of Vardar and the Aegean Macedonia is now Macedonian or respectively Greek by ethnic identity.

The compact groups of Bulgarian origins, who have been subjected to strong assimilationist pressure or have adjusted to the dominant ethno-national environment have sometimes *dual self-identity*, whose Bulgarian components are manifested only under "appropriate" or "safe" circumstances. This is the case for instance of a certain part of the populace of Bulgarian origin in the Romanian Danube valley, who has partly preserved its ethnic identity but does not openly declare it in the censuses.

Another distinctive feature is the formation of a *regional or ethno-cultural identity* which may include elements of the Bulgarian one, but may also be in opposition to the latter. This process may result from sustainable ethno-cultural and religious specificities, long-term isolation from the homeland, or specific historical development. For instance, the Bulgarians in Banat (about 7000 people), who are Catholic, identify themselves as "Paulicians" or "Paulician Bulgarians" (since a part of them were followers of the Paulician heresy before converting to Catholicism in XVIIth Century), but in Bulgaria they insist on being called "Banat Bulgarians" and do not want to be confused with the other Bulgarians in Romania who are Orthodox.⁶ The latter, on their part, still use paradoxically

---

⁴ Балкански, Тодор, Трансильванските (седмиградските) българи. Етнос, език, етнонимия, ономастикар просопографии. Велико Търново, Знак 94, 1996.

⁵ Трайков, Веселин, Николай Жечев, Българската емиграция в Румъния, XV век – 1878 г. София, Наука и изкуство, 1986; Българите в Румъния, XVII-XX в. Документи и материали, Съст.: Максим Младенов, Николай Жечев, Благовест Нягулов, София, АИ “Марин Дринов”, 1994; Njagulov, Bl., A romániai bolgár kisebbség múltja és jelene - Korunk, Cluj, 2005, № 1, p. 60-67. (<http://epa.oszk.hu/00400/00458/00097/2005honap1cikk850.htm>)

⁶ Телбизов, Карол, Мария Векова-Телбизова, Традиционен бит и култура на банатските българи. Сборник за народни умотворения и народопис, кн. LI, София, 1963; Нягулов, Бл., Банатските българи. Историята на една малцинствена общност във времето на националните държави. София, Парадигма, 1999; Пак той, Банатските българи преди и след Трианон. - In: Tanulmányok

the ethnonym "Serbs" by which they were identified by the local authorities and population after their resettlement. In other cases regional self-identity has been stimulated and imposed by the authorities and official propaganda for the purpose of severing ethno-national bonds with Bulgaria. That is how the Macedonian ethno-national identity was formed in the Socialist Republic of Macedonia mainly after 1944 - on the basis of regional differentiation and by administrative pressure, in opposition to the Bulgarian identity. This largely effectively completed process⁷ explains why today Bulgarian identity there is manifested mostly on an individual basis (1 487 Bulgarians according to the Census of 2002 including immigrants from Serbia). There were indicators of a similar approach to the Bulgarians in the so called Western Bulgarian Outlands (the areas of Dimitrovgrad and Bosilegrad) in Eastern Serbia (20 497 Bulgarians according to the Census of 2002), who were encouraged to express their "Shopp" identity, as well as to the Muslim Bulgarians in Western Thrace, the so called Pomaks (about 30 000), for whom Greece has tried to create a separate "Pomak" written language.

Ethnic origin and ethnic self-identification are in perpetual interaction and inter-dependence. Among the Bulgarian communities abroad the correspondence between origin and self-identification applies mostly to the Bulgarians in Eastern Serbia who lived in Bulgaria from 1878 to 1919 and to the so called Bessarabia Bulgarians or to the communities in Moldova (65 662 people according to the Census of 2004), and in Ukraine (204 600 people according to the Census of 2001). However, as emigrants from the second half of XVIIIth and the first half of XIXth Century (that is to say before the end of Bulgarian nation building process) the Bessarabian Bulgarians remain rather an ethnic than a national community. They have experienced the strong Russian influence over their identity and express as well a regional form of identity.⁸

* * *

---

a Magyarországi bolgár, görög, lengyel, örmény, ruszin, nemzetiség néporajzából, Budapest, 6, (2006), p. 48-64.

⁷ See for instance: Garde, Paul, Vie et mort de la Yougoslavie. Paris, Fayard, 1992, p. 241-244; Feroz A. K. Yasamee, Nationality in the Balkans: The Case of Macedonians. - In: Balkans: A Mirror of the New International Order, Istanbul, EREN, 1995, p. 121- 132; Lory, Bernard, L'Europe balkanique de 1945 à nos jours. Paris, Ellipse, 1996, p. 125-126.

⁸ Грек, Иван, Николай Червенков, Българите от Украйна и Молдова: минало и настояще. София, ИК "Христо Ботев", 1993; Нягулов, Бл., Щрихи към портрета на етнонационалния елит на бесарабските българи от Украйна и Молдова (1918-1991). – В: История и култура болгар и гагаузов Молдови и Украйни. Кишинев, 1999, с. 147-153; Българите в Северното причерноморие. Изследвания и материали. Велико Търново, т. 1, 1992 – т. 9, Одеса, 2006.

As the most obvious distinctive feature setting a community apart from "the others", *language* is a primary criterion determining the changes in identity. Most communities which have lost the Bulgarian language as a means of communication have eventually started gravitating towards the dominant ethnic nation and after several generations have changed their original identity. To this end lead the assimilationist policies towards minorities which aim primarily at restricting or banning the use of the mother tongue. On the other hand, the language as criterion cannot be absolutized. In some cases linguistic assimilation has led to bilingualism and eventual disappearance of the mother tongue; in other cases the use of dialects has lead to departing from standard Bulgarian. Even though Tavrian Bulgarians, who live in the Zaporozhye (the area North of the Sea of Azov), Ukraine (approximately 35 000 people), identify themselves as ethnic Bulgarians, just 28% say that their mother tongue is Bulgarian (the mother tongue of the others is Russian - 70% or Ukrainian - 2%).

The transformation of the vernacular (dialect) into literary (standard) language is regarded as one of the important indicators of the formation of a new nation. This rule is largely confirmed by the formation of the Macedonian nation in the Republic of Macedonia after World War II. The standard Macedonian language there was created by decree on the basis of the dialects which had the least in common with the standard Bulgarian language, and with Serbian loan words, and is now one of the major cohesive factors of the new national identity. This, however, does not apply to the Banat Bulgarians. They developed their own script and literature on the basis of their dialect and the Latin alphabet in the second half of the XIXth Century, which they have continued to uphold without contrasting them with their Bulgarian self-identity. The idea of the transformation of a dialect into a standard language is stimulated by the isolation from the kin state which is ever harder to sustain given the present level of modern communications.

Neither can *religion* be a reliable criterion for Bulgarian identity. Eastern Orthodox Christianity used to be a distinctive feature in the Ottoman Empire, but not of Bulgarians only. In later times, the Bulgarian Exarchate and parishes, rather than religion itself, played a significant ethno-definitive role among expatriate Bulgarian communities until the wars in the second decade of the 20th century. The 1990 resolution of the Holy Synod of the Bulgarian Orthodox Church to discontinue financial support for the Bulgarian churches abroad, as well as the schism in the Church itself,

have considerably weakened its role as a mainstay of Bulgarian Orthodoxy among expatriate communities.

The denomination of minorities may play an ethno-mobilizing or disintegrating role depending on its difference from or similarity to the dominant religion in a particular country or region. The fact that the compact Bulgarian communities live in countries where Orthodoxy is the official religion has rather turned it into an ethno-disintegrating factor in view of the state-political subordination of the Orthodox ecclesiastical institutions. The assimilation of the population in the Morava River region by the Serbs, of Bulgarians north of the Danube by the Romanians, as well as of those in Northern Greece, is largely due to the respective "official" Orthodox churches. Nowadays there are Bulgarian orthodox church parishes in Bucharest (Romania), Istanbul (Turkey) and for the small emigrant communities in Central European countries, but not among the most numerous and compact communities of Bulgarian origin in Ukraine, Moldova, Serbia, Greece. The ethno-preserving function of a supra-state religion such as Catholicism, which uses the language of the faithful, is confirmed by the Catholic Bulgarians in Banat - the earliest surviving Bulgarian diaspora. Islam as a religion of the part of Bulgarian population in Albania (in Golo Bardo and Kukas Gora) immune to Macedonist policies and has indirectly helped preserve the ethnic self-identity. By contrast, under the influence of Islam, Muslim Bulgarians (Pomaks) in Western Thrace (Greece) have been subjected to Turkization imposed by the cohabiting Turkish populace with Ankara's active support.

Traditional culture and its components are also relevant - directly or indirectly - to ethnic identity. The change of personal and family names is indicative of ethnic assimilation. Folklore and rites have played a major ethno-mobilizing role in regard to Bulgarian communities abroad. As very conservative systems they have preserved the regional specificities from the age before the emigration or break with Bulgarian state's culture, even though they have absorbed new elements from other ethnic cultures. The opening of the first expatriate music college for Bulgarian folklore in Tvarditsa (Moldova) in 1996 is indicative of the strong interest in and importance of folklore.

The preservation of Bulgarian traditional culture among the communities abroad has turned them into a sort of "reserves of Bulgarianhood" where certain typical features of the Bulgarian worldview have been preserved better than in Bulgaria. Some foreign observers cite diligence as the main distinctive feature of the Bulgarians

in the past. Certain recent studies show that this virtue is better preserved precisely among the ethnic Bulgarians who live beyond Bulgaria's international borders.⁹

Language, religion and traditional culture are the markers which delimit the general cultural boundaries of the ethnic community. The absence of any of them creates prerequisites for changes in the original identity. Among the preconditions for the assimilation of Bulgarian communities are religious identity with that of the dominant ethnic, as well as similarities in the language and traditional culture. The smaller number and dispersion, as well as the process of modernisation in the second half of 20th century attended by urbanization and mixed marriages among the mostly agrarian Bulgarian communities also accelerate the change of ethnic identity.

Citizenship has a definite bearing on ethnicity too, even though this criterion is definitive foremost of the civic-national community. The possession of a Bulgarian passport or even of documents citing Bulgarian nationality, origin or name is directly relevant to the declaration of Bulgarian ethno-national identity. The "Bulgarian nationality" in passports and birth certificates is precisely one of the reasons why ethnic Bulgarians from the former Soviet Union have continued easily to identify themselves as such even after they have lost their language and memory of their origin. In some countries - for instance, Ukraine - there is a law against dual nationality, which is naturally an obstacle to the acquisition of Bulgarian citizenship by the local Bulgarians. In terms of their legal status with regard to Bulgaria Bulgarians abroad are people who have Bulgarian, dual (Bulgarian and foreign) or only foreign nationality. Up to 2006 around 50 000 people living abroad have declared Bulgarian origin for the purpose of winning Bulgarian passports. Around 30 000 are from Macedonia and the rest are mainly from Moldova.¹⁰

Identity changes are possible even if all aforementioned markers are present since identity is dependent foremost on political factors: the policy of the state in which the respective community lives, as well as of the kin state and the political activity of the minority's elite.

* * *

The post-1989 democratic changes in Eastern Europe have created preconditions for a freer ethno-national development of the compact Bulgarian

---

⁹ Бесарабските българи за себе си. Съст.: Петър-Емил Митев, Николай Червенков, София, 1996, с. 11-26.

¹⁰ В. Стандарт, София, 3.X.2006.

communities. Minority issues have been increasingly included on both the national and international agendas. Nowadays the Bulgarian communities in Ukraine, Moldova, Romania, Serbia, Hungary have *national minority status*. This status, however, does not automatically entail equal guarantees of their rights to non-discrimination and preservation of identity, since they depend on the particular policies of the respective states. Thus, the small Bulgarian community in Hungary enjoys even the right to local and national minority self-government subsidized by the state; in Yugoslavia the Bulgarian minority has been guaranteed rights but in 1990's they have been curtailed; according to a law from 2001 the minorities may elect a national councils as a form of self-government, but the Bulgarians in Eastern Serbia have still limited opportunities to learn their mother language; in Romania the minority has a seat in the parliament and receive a sizable subsidy from the state, several schools offer optional Bulgarian language courses; the Bulgarians from Ukraine and Moldova have some Bulgarian or Bulgarian-foreign schools and an university in Taraklia. The Bulgarian speaking communities do not have official status of minority in Greece, Turkey, Macedonia and even in Albania where the authorities are tolerant toward theirs cultural activities.

The establishment of public associations among Bulgarian communities after the beginning of the democratization in Eastern Europe and their mainly cultural and sometimes political activities have been manifestations of an ethnic renaissance with many achievements. On the other hand, the Bulgarian organizations have been permanently underfunded by reason of post-socialist economic crisis and have had serious problems attaining organisational unity. Loyality prevails in their attitude to the receiving states since the Bulgarian communities are well integrated and live in peaceful cohabitation with the majority and the other minorities. The most radical idea promoted in regard to these communities is that from the beginning of 1990's and concerning the realization of a Bulgarian national-territorial autonomy in Bessarabia. Only a partial realization of this idea is the preservation in 1999 of the self-dependence of the district of Taraklia in Moldova populated by ethnic Bulgarians. This achievement has been a result of the efforts of the local community's leaders who have been supported by the Bulgarian diplomacy.¹¹

---

¹¹ On the new “national revival” of the Bessarabian Bulgarians see: По пути национальной духовности болгар Молдовы. Документы и материалы (конец 80-х – 90-е гг. XX в.). Н. ред. Иван Грек, Николай Червенков. Кишинев, “S.S.B”, 2005.

It is worth saying however, that the process of ethnic renaissance and the positive discrimination in regard to some Bulgarian minorities do not lead up to the increase of the communities number. The almost universal trend to gradual decrease of minorities' number in Central and Eastern Europa in the period of transition after the collapse of communist regimes is typical for the Bulgarian communities, too.

The history of Bulgaria's policy toward the "external" Bulgarians¹² ranges from ethno-territorial nationalism before World War II to ideologization, national nihilism and considerable concession to the internal ethno-religious problems in the period of socialism. The reciprocity in the bilateral state relations conceived as a choice between emigration and assimilation determined the fate of minorities in the Bulgaria's relations with Greece and Romania. Post-1989 democratization process has created more favorable prerequisites for the Bulgarian kin state policy, especially in regard with the compact and neglected by that time Bulgarian communities in Eastern European countries. The achievements in this period include the establishment of new public institutions for expatriate Bulgarians, the education of students in Bulgaria, the facilitations for winning Bulgarian citizenship, some activation of the foreign policy. The lack of labour force due to the mass emigration from Bulgaria to the West after 1989 motivates the present government in Sofia to look for workers abroad including the communities of the autochthonous population or the "historical" diaspora.

The principle shortcomings are engendered by the disrupted continuity and absence to general strategy with a rational balance between the internal and the external aspects of the national problems, the politicised approach, the lack of stable legislative framework and etc. Some fears of possible separatist and autonomist demands by Bulgarian Turks, who are also undergoing an ethnic renaissance by 1989 (after the assimilation campaign in the 1980's) initially have put the national policy "on the defensive" in a regional - Balkan context burdened by old and new ethno-political conflicts. In fact, the political party of the most numerous minority have not brought up radical demands, Turkey as a kin-state has been restrained toward minorities' issues, while the interethnic relations in Bulgaria have not required the special attention or intervention on the part of European institutions. Besides, as we

---

¹² Нягулов, Бл., Правителствената политика спрямо българите зад граница. - In: 120 години изпълнителна власт в България, София, Гутенберг, 1999, с. 237-251.

have seen, the Bulgarian communities in neighboring states have not engendered painful problems and conflicts. On that basis, due to the lack of powerful internal and external “irritants” and arguments the authorities in Sofia have been reserved towards the minority problems, including the minority rights of Bulgarians beyond the Bulgaria’s borders. This restraining policy has not been favorable to the promotion of Bulgarian identities among the communities abroad.

That is namely the difference from the case of Hungary, whose strong interest to the Hungarian communities abroad motivates a very active policy in regard to both “internal” and “external” minorities. However, the comparative analysis of the Bulgarian and Hungarian cases is another topic.

A határon túli bolgár közösségek identitásának dinamikája

Blagoveszt Nyagulov

Történettudományi Intézet - BTA

Rezumé

Az identitás változó érzés, amely kulturális jegyek alapján, konkrét történelmi körülmények között, gyakran a *másokkal* szembeni meghatározást szolgáló definícióként jön létre. A formák sokféleségében megjelenő identitásoknak megvan a maguk konkrét dinamikája. Kifejezési módjuktól függetlenül dinamikus kölcsönhatásukkal tűnnek ki, labilitás és robbanás iránti hajlammal, büszkeséggel, gyanakvással, valamint manipulálásra való alkalmassággal, védekezésre vagy éppen támadásra készen. Amint sok más dolog az emberi életben, az öazonosság érzése is hasznos, de veszélyessé is válhat, ha sok van belőle. A kollektív identitás „nemzeti” aspektusáról szólva meg kell különböztetnünk etnikai, (etno)nemzeti és államnemzeti identitásokat.

A *saját* és az *idegen* közötti konkrét kölcsönhatások meghatározzák a diaszpórák és a kisebbségi csoportok öazonosság-tudatának sajátosságát és átmeneti jellegét. Ebből a szempontból – képszerűen kifejezve – ök kettő vagy néha több széken ülnek, s ez meghatározza helyzetüket is - egészen a *mindenütt külföldi*-től a *saját az idegenek között - idegenek a mieink között*-ig. A határontúli bolgár közösségek történelmi sorsában és jelen helyzetében lévő különbségek okozzák az eredeti etnikai identitásuk megőrzésében mutatkozó fokozati különbségeket. Ennek az öazonosság-tudatnak az elemeit leginkább a kompakt, zárt és hagyományos közösségek őrizték meg, amelyeknek kialakult etnikai öntudatuk volt, nem voltak kitéve asszimilációs hatásoknak, vagy ellenálltak ezeknek, s megőrizték kapcsolataikat az anyaországgal. A korábbi kelet-európai országok demokratikus átalkulása idejében a határontúli bolgár közösségek körében identitásuk szempontjából nincsenek jelen robbanásra kész vagy potenciális konfliktusok.

A természetes- vagy kényszerasszimiláció folyamatai az etnikai öazonosság változásaihoz vagy akár teljes feladásáig, újjal való felcseréléséig vezethetnek. (Erőszakosan olvadt be például az ún. krasovánok egy része a romániai Bánságban, az erdélyi bolgár telepesek utódai, a dunai síkság romániai oldalán élt bolgár diaszpóra túlnyomó része, a

szerbiai Morava-mente lakossága: a Vardari- és az Égei-Macedónia bolgár származású lakosságának döntő többsége. A bolgár eredetű és az ennek az eredetnek meg is felelő önmeghatározással rendelkező csoportok közötti átmeneti kategória a kettős etnikai öntudattal rendelkező csoportok, amelyeknek bolgár összetevői csak meghatározott, „alkalmas” körülmények között jelennek meg (részben érvényes ez pl. a romániai Duna-síkság bolgár származású lakosságára, amely a népszámlálásoknál nem nyilvánítja ki nyíltan bolgár etnikai identitásának megőrzött elemeit.) Másik sajátosság az elkülönült területi vagy etno-kulturális önazonosság kialakulása, amely megőrizheti a bolgárt, de éppen szembe is kerülhet vele (az előbbi esetet a bánsági bolgárok szemléltetik, akik katolikusok és saját irodalmi nyelvük van; az utóbbit pedig a Macedón Köztársaság bolgár eredetű lakossága). Eredet, identitás és önmeghatározás egybeesése talán legjobban mutatkozik a moldvai és ukrainai bolgár közösségeknél (az ún. beszarábiai bolgároknál) és részben a ma Szerbiában található ún. Nyugati (bolgár) Végek bolgárságánál.

Az előadás példákat szolgáltat a határon túli bolgár közösségek identitásához fűződő alapvető jegyek (nyelv, vallás, hagyományos kultúra, állampolgárság) jelentőségére és megnyilvánulásaira. Kiemeli azt a szerepet, amelyet a modernizációs folyamatok, a globalizáció és a politikai tényezők játszanak e közösségek önazonosságának változásában, vagyis a befogadó országok és a bolgár állam politikája, a bolgár közösségek elitjei által szervezett etnokulturális és etnopolitikai tevékenység.

The Family Memory As a Constant in the Identity

Antoaneta Zapryanova
Institute of History - BAS

A conglomerate or an amalgam of national identities? A conglomerate or an amalgam of nations each one of which is with a centuries-old historical memory, specific popular customs and particular mentality? Thinking about the European aura in the Bulgarian culture¹ another question appears: which cultural elements shall we be presented with in the European family without conflicts and with more efficiency – with these, which have a national specificity or with these, which have a stamp of the universal? The united Europe is still in front of a dilemma either to create a European family of national values or of universal ones, either to build a European universal home characterized by the individual socio-psychological features of its nations or to unify the “characters”. And one more question: is the management mechanism possible for the second variation?

The questions are social-governmental but they do not contain a single meaning, because any of the members have their own past which determines the present, consequently the future too. A lot of answers are necessary for the most optimum decision. A lot of them have a retrospective nature, including the role of the saved family memory as a precondition for confirmed consciousness of national identity, as a constant in this identity.

This role has two manifestations. The first one is of the generic branches and branching, whose descendants stay closely to the generic root in the motherland because of the migration processes. The second one is of the generic branches, whose descendants have emigrated to other countries for different reasons and in different historical times.

The genealogical publications in Bulgaria, which are almost one hundred monographs and articles per year, convincingly demonstrate that the family memory is saved.² Family traditions and customs are sustained and family legends and sagas are transmitted from generation to generation, family reunions are organized, fountains or other kind of memorials are built. All these actions perpetuate the generic root.

---

¹ Латев, Л., Европейската аура в българската (философска) култура.- Философски алтернативи, 2004, № 4-5, с. 30.

² Публикации по българска история. Библиографски бюллетин. Институт по история при БАН, 1993-2007.

As it is seen from the aging characteristic of the authors of the genealogical investigations, most of them are representatives of the old generation. This could be explained by the fact that they have discovered empiric material which was accumulated through many years, only their genealogical conclusions have come into being later. Except this over the last years the students' seminars of genealogy are organized in many settlements.

Young people make efforts to discover and describe their generic roots - even to fourth generation backwards. They search for genealogical heredity and family continuity in the occupations, variations of family names' system, make records of family legends and sagas, songs and saved family traditions. This indicates the young generation's increased interest in the family memory. The latter is a very interesting fact, still waiting for its reply. Why does it happen exactly over the last years? Young people started actively searching and documenting their generic roots in the decade preceding Bulgaria's entrance in the European universal home - January 1st 2007. Their interest has not fallen down even now when they are already "citizens of the United Europe".

The same tendency is noticeable concerning the second manifestation - the Bulgarian family branches outside Bulgaria; there the family memory is saved together with the national identity – "I'm Bulgarian".³

I narrow the margins of the Bulgarian genealogical diaspora to the member states of European Union. Among them only Bulgarians in Hungary are constitutionally acknowledged as a minority in the Hungarian state. A number of publications, personal observations and implemented interviews provide matter for the conclusion that the Bulgarians in Hungary have saved and sustained (and still have been saving and sustaining) their family memory and that they have not broken their navel-string with the mother country.

According to Dr Penka Peykovska's historic-demographical photography the Hungarian statistical sources from the end of XIXth and the beginning XIXth Century registered more than 20 000 Bulgarians in the lands of the Hungarian Crown (including Transilvania, Banat, Croatia and Slavonia). The earliest written testimonies are from XIII-XIVth Century and concern the Bulgarian suburb in Brachov. In the period of the Turkish domination groups of Bulgarian families migrated several times to Hungary. Most considerable is their number from Tchiprovcı region - several thousand Catholics and a small

---

³ Запрянова, А., Българските родови корени в европейското семейство. Ще съхраним ли тяхната родова идентичност. – Родознание, 2006, № 3, 9-11.

part of orthodox people after the Tchiprovci uprising in 1688. At the end of XIXth Century a new Bulgarian diaspora was formed in Hungary – the market-gardeners' one.⁴

The first written evidence about the Bulgarian market-gardeners in Hungarian lands is from 1865. According to the saved statistical data in 1870s-1880s from the Tarnovo region emigrated 9 555 market-gardeners and only from the village of Liaskovetz – 10 086. In 1892 an article in the magazine of the Hungarian Royal Ministry of Agriculture named “Fruit-grower” stated a public evaluation on the Bulgarian market-gardeners; it claimed that “because of their diligence and minimization of their expenditures Bulgarians have become powerful and danger rivals of the local market-gardeners”.

Another important characteristic is the high percentage of literacy among the Bulgarians in Hungary, which is statistically proven at the end of XIXth Century. The economical power and the ambition to erudition of the market-gardeners' offsprings are saved to the present. Nowadays if you talk to representatives of the third and fourth generation of the Bulgarian market-gardeners, you would not wonder that in Hungary “Bulgarian work” is synonymous with a well done work. They speak in good Bulgarian language about the history of their origin, about the tradition (respected by several generations) of a young mother's going back to her genetic root in Bulgaria in order to give birth to her child. If you have the possibility to participate in their traditional celebrations your soul will be touched by the deep meaning of the saved family and national customs, songs, round dances. Bulgarians in Hungary follow their filial duty to support with agricultural equipment the villages from where their generic roots are, to give their assistance to the teaching of relatives, even to impose the studying of Bulgarian language to the Hungarian sons and daughters-in-law coming from the mixed marriages. At first sight these facts seem little and romantic, but as a whole they indicating that the Bulgarian minority in Hungary is alive through his generic identity prospering by the constant diligence and improvement of the offspring occupation and mentality, which preserves the national values but enriches them with the universal ones.

The picture revealed to us by the Bulgarians in the United States is different. The basic masses of people emigrated after the establishment of the communism in Bulgaria. They have kept the sense of their Bulgarian generic root. Another question is that they have also kept the typical Bulgarian characteristic of arrangement for establishment of many parties. They have settled down to live and work in the USA but they have been supporting the complete range

---

⁴ Пейковска, П., Демографско състояние на българите в Унгария в края на 19 в. и в началото на 20 в. – В: Българи и унгарци – 1000 години заедно. Будапеща, 2002, с. 47-64.

of the party-colours in Bulgaria – several agricultural, nationalistic and others... all in the name of free Bulgaria.

After the political changes on November 10th 1989 lead by the Bulgarian self-consciousness some of them came back to spend their old age close to their generic roots. Others stayed in their second motherland and supported their relatives realizing themselves in the new conditions of market economy. According to Nikola Charakchiev's (emigrated in 1990, an owner of a company for genealogical researches, a member of editor board of the Bulgarian *Genealogy* magazine) studies and observations specifically pertaining Chicago: "The Bulgarian emigrants arrived in Chicago at the beginning of 1990s and joined the organizations established by the former emigrants in accordance with their political orientation, namely the "Agrarians' Bulgarian Democratic Committee" and the "Royalists' Bulgarian Democratic Front". All of them rank as anticomunists and accept mousy newly arrived compatriots as communists that have run away from punishment after falling of communism in Bulgaria in 1989. At this time the process of adaptation of the newcomer Bulgarian emigrants that settled in Chicago was very difficult and long, because of the old emigrants' continence to support them with useful information and advice.⁵ The division by political indicators influenced the interrelations within the diaspora too.

In contrast to the Bulgarians in Hungary for which any religious or other holiday is a reason for common festivity in the Bulgarian Cultural Centre or at St St Ciril and Method Bulgarian orthodox church or at the Bulgarian school, the cultural live of the Bulgarian community in Chicago is very scanty - manifested in some way but bearing the "climate" of the differentiation by anticomunists and post communists. I contrasted the example with the Bulgarians in Chicago, because from another point of view, apart from the specificity of the lives of the Bulgarian emigrants in their second motherlands, they keep their family and historical memory and their lives have the seal of the nationally peculiar even when it is reached by European or American values. From the standpoint of the respective second motherland the process of keeping and reaching actually makes relatively different the cultural-anthropological and social-psychological portrait of the Bulgarians abroad.

The preserved Bulgarian language is related to the question of the saved historical memory and the sensation of the Bulgarian identity. It is interesting that the language that

---

⁵ Чаракчиев, Н., Българите в Чикаго в началото на деветдесетте години. По спомени на дякон Стоян Стоянов. - Български научен център (e-mail: brc_Chicago@hotmail.com).

Bulgarians abroad speak contains the lexis of the period of their emigration. For example the spoken language of the Besarabian Bulgarians kept the lexical richness of XIXth Century.⁶

The supported mental and cultural tradition also belongs to this time back and has been strictly followed. For example, the partial investigation of my colleague Dr Mancho Vekov, who works in the field of Historical Metrology, shows that the Bessarabian Bulgarians still use the traditional Bulgarian measures.

The question of the Bulgarian generic roots in the European area has other aspect too: at the beginning of 2006 I did an investigation among 500 people and the results give ground for reflection. By the means of an anonymous inquiry in two different aging groups – up to 40 and over 40 – I have got the following results:

To the question “Let’s presume that Bulgaria is a member of the European Union. Shall we keep our national identity?” 86 % of the younger group responded with “We’d rather keep it” and 14% “We’d rather not keep it”. From the group above the age of 40 51% answered “We’d rather keep it” and 49% - “We’d rather not keep it”. I addressed my next question – namely, “Do you know your family background?” - to the people who answered positively; to my surprise 91% of the group up to 40 and 9% of the other one said “Yes, I do”. The same question I asked the people who answered negatively to the first question; the result was 14% of the younger group replied “Yes, I do”, 86% - “No, I do not”; from the people above 40 13% confirmed with “Yes, I do” and 87% replied negatively. I would like to specify that the positive answer included explanations such as “We have a family tree”, “I know my relatives up to the fourth generation”, “at the moment a relative of us is preparing our family tree”; the negative answer was accompanied with the following explanations: “I do not know my grandfathers”, “No, I do not, but I am interested in”, and one of them explained “No, but I became interested when I had seen that my friends from Poland knew their genealogy”.

There could be a lot of explanations concerning skepticism of the high percentage of people above 40 who did not know their family background. Perhaps one of them is the long period of nurture in internationalism in Bulgaria, moreover till 1970s genealogy was considered to be a bourgeois branch of science. The interesting thing is that this did not happen in other ex-communist countries – even at the beginning of the XXth Century the writing of non-noble trees became a massive hobby.

A wonder with a positive sign is the optimism of the generations up to 40 about preservation of the national identity within the European family; the explanations are

⁶ Запрянова, А., Ползотворно научно сътрудничество между България и Украйна. – Родознание, 2007, № 2-3, с. 11-15.

probably too much, but among them I would like to indicate first, that the education in the spirit of internationalism has given a way to young people's religious bringing-up as well as to education in traditional values; and second, that the open borders within the European Union and people's free movement has opened also the mentality of the up-to-40-generations in the countries of the European Union and their outlook on identity. My observations come from the numerous lectures on different genealogical topics, which I presented to students and public throughout the country as well as from the scientific information included in the publications about the Bulgarian generic roots within Bulgaria and in the Bulgarian diasporas.

I am encouraged to say that for the researchers in the field of genealogy the idea of the "citizen of Europe" does not mean a lack of family and exactly they are the euro-optimists bearing the self-confidence of being Bulgarians and of being "Bulgarian citizens of Europe". Extraordinary great is the number of published and not-published family biographies and settlement histories and as a whole the genealogical research results prove that the family memory is a constant in the consciousness of the Bulgarian identity. This is the situation now and the interdisciplinary investigations will be able to answer what is going to happen in the near and far future; they will be able to give the prognostic key to the technology of the social management in the world without borders.

A családi emlékezet mint az identitás összetevője

Antoaneta Zapryanova
Történettudományi Intézet - BTA

Rezümé

Nemzeti identitások konglomerátuma vagy „kötőszövete”? Népek konglomerátuma vagy „kötőszövete”, népeké, amelyek mindegyikének múltba nyúló történelmi tudata, sajátos anyagi kultúrája és lelkisége van? A bolgár kultúra európai auráján elmélkedve egy másik kérdés is feltárul: kultúránk mely elemeivel lépünk be Európába konfliktusmentesen és hatékonyabban? Azokkal, amelyek nemzetileg sajátosabbak, vagy azokkal, amelyek az egyetemes jegyét viselik? Az egyesült Európa előtt vitathatatlanul ott áll a dilemma: a nemzeti vagy az egyetemes értékek európai családja lesz-e?

A kérdés társadalmi-igazgatási jellegű és nem egyértelmű, mert társadalomlélektani tartalommal van telítve. Legjobb megoldásához sok válaszra van szükség. Ezek nagy része retrospektív jellegű - történelmi, néprajzi, történeti-szociológiai, stb., idetartozik a megőrzött családi emlékezet szerepe is, mint a nemzeti identitás megerősített tudatának az összetevője. E szerepnek két megnyilvánulási formája van. Az első a nemzetiségi ágaké és elágazásoké, amelyeknek utódai (a migrációs folyamatok miatt) a családfa gyökerén vagy ahhoz közel maradtak a hazában. A második azoké a nemzetiségi elágazásoké, amelyeknek utódai különféle okokból és különböző történelmi korszakokban kivándoroltak más országokba.

Azok a genealógiai közlemények, amelyeknek száma az utóbbi évtizedben évente csaknem száz monografiára és cikkre rúg, meggyőzően mutatják, hogy a családi emlékezet ma is él. Őrzik a családi hagyományokat és szokásokat, nemzedékről nemzedékre átadják a nemzetiségi legendákat és mondákat, nagycsaládi találkozókat rendeznek, forráskutakat és más emlékműveket építenek, amelyek megörökítik a családi gyökereket. Sok településen iskolai genealógiai szakköröket szerveznek, ami az ifjú nemzedék családtörténeti érdeklődését mutatja. Az utóbb tény különösen érdekes és olyan kérdést tesz fel, amely még mindig válaszra vár, vagyis, hogy miért éppen az utóbbi években - amikor szóba került, hogy Bulgária az európai család tagja lesz - az ifjúság lelkesedett a családi emlékezet kutatása és dokumentálása iránt? A második jelenség - a határontúli bolgár családágak - esetében hasonló tendencia figyelhető meg - fennmaradt a családi emlékezet és a nemzeti identitás tudata:

"bolgár vagyok".

A bolgár genealógiai diaszpórát leszűkítem az Európai Unió országaira. Közülük csak a magyarországi bolgárokat ismerik el alkotmányosan kisebbségként. Egész sor publikáció, személyes megfigyelések és interjúk alapján állíthatjuk, hogy a magyarországi bolgárok megőrizték és fenntartják nemzetiségi emlékezetüket és nem szakították el anyaországi köldökzsínörüköt. Pejkovszka Penka történeti-demográfiai „fényképe” szerint a XIX–XX. sz. fordulójának statisztikai forrásai több mint 20 000 bolgárt regisztráltak a Magyar Szent Korona országaiban (tehát Erdélyt, a Bánságot és Horvát-Szlavónországot is beleértve). A legkorábbi írásos emlékek a XIII–XIV. századból valók - Brassó bolgár külvárosáról. Bolgár családok csoportjai az oszmán uralom során többször is áttelepültek Magyarországra. Legjelentősebb a csiprováciak száma: néhány ezer katolikus és csekély számú ortodox a csiprováci fölkelés után, 1688 után. A XIX. sz. végén új bolgár diaszpóra alakult ki - a kertészeké. Leszármazottaik még őrzik a bolgár vallási és népszokásaikat, a bolgár nyelvüket, a bolgár folklór- és egyéb hagyományaikat. Megőriztek sok fényképet és írásos emléket, amelyek ébren tartják bennük a családi és nemzeti identitásukat a magyar állam keretein belül és védőszárnya alatt.

Érdekes tény, amely megerősíti a családi emlékezet jelentőségét a nemzeti identitás állandó tényezőjeként, az ukrainai és moldvai bolgár családi gyökerek múltja és jelene. Egész sor közlemény tár föl évszázadosnál idősebb családfákat. Itt a XV. századtól figyelhetők meg a betelepülések, amikor Bulgária oszmán uralom alá kerül, de a nagy migrációs hullámok a XIX. sz. 40-es és 50-es éveiben értek ide. A sors fordulatainak ellenére különösen a sztálini megtorlások idejében a családi és a nemzeti öntudat fennmaradt, megőrizték a bolgár vallási és népi hagyományokat, fenntartják a bolgár iskolákat, művelődési házakat, templomokat. A fennmaradt történeti emlékezethez tartozik a megőrzött bolgár nyelv is.

A publikációk nagy száma és a terempunka bebizonyítja, hogy a megőrzött családi emlékezet nemcsak a nemzetiségi hovatartozás tudatát, hanem az bolgárok kulturális antropológiai és társadalomlektani arculatát is fenntartja az illető második hazájában. Ez az arculat immanensen magán viseli minden egyes határontúli bolgár kisebbség politikai, gazdasági és kulturális életmódjának sajátosságait. Az európai család tagjai számára az európai alkotmány megerősíti a kulturális és nemzeti sajátosságok megőrzésére való jogát, de vajon valóra válik-e ez a jövőben?

Ez inkább fontos, időszerű feladata lesz az elővendő interdiszciplináris kutatásoknak, amelyek majd elősegítik az Európai Unió társadalomigazgatási technológiusait az optimális döntések meghozatalában.

Nyelv és identitás

Liljana Lesznicskova

Szófiai Szveti Kliment Ohridszki Egyetem

Az identitás olyan probléma, amely sok humán tudományág kutatási tárgyát képezi. A maguk jellegzetes vizsgálódási és elemzési módjai segítségével a történelem, az etnológia, a kulturális antropológia, a néprajz, az irodalomtudomány más-más aspektusból világítanak rá a *saját – idegen* dichotomián alapuló kérdéskörre, a *mi – ők* megkülönböztetésre, amely szoros összefüggésben van minden nép identitásával.

A *saját* és az *idegen* közötti különbségeket illetően a nyelvészeti különleges helyet foglal el az ember és a környezete tanulmányozásával foglalkozó tudományok között. A különbségek rendszeralkotó szerepének felismerése következetében a *saját – idegen* szembeállítás több nyelvészeti ág kutatási területének átszabásához vezetett. Tárgyuk pontosítása, szabatos definiálása érdekében új módszereket dolgoztak ki, amelyeknek tökéletesítése és gyakorlati megerősítése meghatározta a különböző iskolák és irányzatok arculatát. A világfelfogásban megmutatkozó sajátosság, amelyet a nyelv maga diktál használóinak, életre hívta az etnolingvisztikát. Azokat a problémákat, amelyek a *saját* nyelvi kódrról az *idegenre* történő átkapcsolásból adódnak (különösen a műfordítók munkájában) a fordítástudomány vizsgálja. Az *idegen* nyelvüknek az anyanyelven alapuló tanítása, ahol az elmélet és a gyakorlat keresztezi egymást, az összehasonlító/összevető nyelvészeti önálló ága lett. Az univerzális mentális szerkezetek variálhatóságát mutató nyelvi sokféleség és azok egyedülálló megvalósítását kifejező nyelvi sajátosság megteremti a hasonlóságok és a különbségek, a *saját* és az *idegen* közti egyensúlyt, amely a nyelvi tipológia lényegét adja. A jeltan szerint a kétféle szembeállítások univerzális jellege jól hasznosítható a természetes nyelvükben rögzített világkép teljes leírásához. A nyelvi és a szociokulturális modellek egyesítéséről szóló gondolat a nyelvi relativizmus hipotézisére épül, amely Edward Sapir nyelvész és antropológus és diákja, Benjamin Worf nevéhez fűződik. A két tudós egyik lényeges felismerése az, hogy minden nyelv egyedülálló példa a valóság széttagolására, amely előre meghatározza a nyelvhasználók tudomány előtti

világnézetét.¹ A nyelv és a kultúra jelrendszerei a közösségnek nem örökölhető sajátságos emlékezőképességét jelentik, és a környező világ szerkezetének modellálására hivatottak. E két jelrendszer által felállított emberközpontú modell nem más, mint a világról alkotott fogalmak összességének rövidített és egyszerűsített tükrözödése egy adott hagyományon belül.

Mint ismeretes, a nyelvi kommunikációs folyamat nyelvi, metanyelvi, kulturális és szociopragmatikai, para- és extralingvisztikai tényezőktől függ. Bármelyiknek a nem ismerete könnyen félreértekhez, téves minősítésekhez és általánosításokhoz vezethet, amelyek a sztereotípiák keletkezésének egyik forrásává válhatnak. A sztereotíp gondolkodás a nyelvhasználók világfelfogását tükrözi, elképzeléseit és megítéléseit foglalja össze, másrészt a valóság jelenségeihez tanúsított érzelmi hozzáállásukat tárja fel. A sztereotípiák lehetővé teszik az identitás megtartását, erősítik a csoport összetartozását, megkönnyítik a vele való azonosulást, és egyidejűleg az identitás összetevőjét is képezik.

A nyelv nemzetiségalkotó funkciója előtérbe kerül mindenkor a nyelvhasználók szükségesnek látják, hogy kinyilvánítsák sajátságukat, elmélyítve azt a barázdát, amely elválasztja őket az idegentől. E szükségesség szláv aktualizációi eléggé fájdalmasak, mert szétvágják a kölcsönösséget, és átrendezik a *saját* és az *idegen* közti határokat. A módosításokból származó képzelt vagy valódi veszélyekre különösen érzékenyek a kisebb lélekszámú népek, mivel tudatukban a lehetséges nyelvi beavatkozások miatti aggodalom lappang. Az elhárításukra szolgáló eszközöket egyfelől az ökolingvisztikában keresik, melynek az a célja, hogy megóvja a kis népek nyelvét a külső asszimilációtól, másfelől a jogi szabályozásban, amely arra irányul, hogy biztosítsa a nemzeti nyelv domináns helyzetét az államon belüli vetélytársai, a kisebbségi nyelvek között. Az etnonyelvi megkülönböztetésekkel kiindulva, a nyelvészük kiszélesítik a *saját* kereteit azáltal, hogy a tekintélyesebb közép-európai, szláv vagy összeurópai kontextusba ágyazzák be.

Beszélőik történelmi, földrajzi és kulturális tapasztalata alapján mind a bolgár, mind a magyar nyelv etnospecifikus fogalmakkal rendelkezik, amelyek bizonyos népcsoportok kölcsönviszonyaira épülnek. Feltűnik, hogy azok a sztereotípiák vannak túlsúlyban, amelyek inkább negatív konnotációjú nyelvi egységek (szavak, frazemák, szólások és közmondások) alkotását eredményezik. „A sztereotípiák mögött gyakran az a félelem rejlik, hogy elveszíthetjük

---

¹ Лд. Димитрова, Ст., Лингвистична относителност. София, Наука и изкуство, 1989.

önazonosságunkat, amelyet a *mi*-csoporthoz való tartozás biztosít, és ennek hatására olyan magatartás kialakulásához vezet, amely mások, az idegenek ellen irányul.”²

Az *idegenek*hez való viszonyulás nemegyszer csúf- és népnevek tréfás, gúnyos vagy pejoratív használatában nyilvánul meg: a *tót, oláh, teuton, sváb, ruszki, kóbi* etnonimákhoz néha rosszalló értelelem társul; a *nigger* és a *jenki* szót – gúnyosan, a *digót* pedig – tréfásan mondják, a *skót* – fösvény ember jelentésében is használható a magyarban. A bolgár nyelvben negatív kicsengésűek a cigányok elnevezésére használt szavak *мангал, манго, джинси, мангасар*; *византиец ~ фанариот* ’a görög sértő elnevezése’; *цифумин* ’a zsidó sértő megjelölése’; *дръпнат ~ с дръпнати очи* ’húzott szemű sárba ~ ferdeszemű ~ mandulaszemű’, *арнаутин* ’albán, átvitt értelemben = rossz, átkozott, zsarnoki természetű ember’; *анай* ’apacs = tolvaj’; *турчин ~ кръстен турчин* ’török/megkeresztelt török = zsarnok’. Hangsúlyozandó, hogy egyes népnevek személynévként is éltek és élnek a magyarban és a bolgárban (például *Török, Oláh, Tót, Rácz, Чифутов, Арнаудов, Влахов, Казаков, Черкезов*), s a névadás pillanatában, illetve mai személynévi funkciójukban nem pejoratív indítékük vagy hatásúak.

Egyes nemzetiségek többfeleképpen nevezhetők meg: *cigány ~ roma ~ gázsi ~ brazil ~ füstös ~ rézbőri ~ nem a naptól barna...* (Balácsi József Attila cikkében fel van sorolva több, mint 30 szó és szókapcsolat a cigányok megjelölésére);³ *orosz ~ muszka ~ ruszki; német ~ germán ~ sváb ~ labanc ~ fritz ~ tokos; zsidó ~ bibsi ~ biboldó ~ kóbi ~ egyiptomi székely ~ kajmán ~ másvallású ~ izraeli ~ izraelita; amerikai ~ jenki ~ amerikánus ~ amcsi ~ ami; румънци ~ власи ~ мамалигари* ’a mamaliga, puliszka szóból képzett főnév’; *унгарец ~ маджар(ин)*). Ez lehetőséget ad arra, hogy a különböző etnonimákat különböző szituációkban és összefüggésben használjuk, mégpedig nemcsak elnevezésként, hanem minősítésként is. Például a *германцы – немцы – швабы – доиховцы – прусацы* láncban az első két megjelölés a „hivatalos – társalgási” oppozícióval hozható kapcsolatba: ezek a köznyelvben versenyeznek egymással. Ezzel szemben a *швабы, доиховцы, прусацы* elnevezések erősen negatív töltésűek.

Meg kell jegyezni azonban, hogy önmagában véve egyetlen egy népnév nem lehet sértő vagy kedveskedő. Mindig, amikor egy denotátumra több elnevezés létezik, megjelenik a

² Bańczerowski, J., Nemzeti sztereotípiák a magyar és a lengyel közmondásokban és frazeológiai kapcsolatokban. – Magyar Nyelvőr [Nyr] 131, 2007, p. 77.

³ Balácsi József Attila: A *cigány* szó és származékai pejoratív kifejezésekben. – Magyar Nyelv [MNy], 2001, № 3, p. 313–324.

funkcionális vagy szemantikai hasadásra való törekvés. A társadalomban lezajló folyamatok azok, amelyek értékelő jellegeket kölcsönöznek egy adott szó használatának.

Az ellenségesnek vélt népi vagy vallásos közösségek nevét olykor betegségek, kártékony vagy undorító állatok és növények elnevezésére használták, illetve használják: *német has* 'hasmenés', *német rák* 'béka', *angolkór* 'rachitisz', *franc* 'a vérbaj régies, népnyelvi megnevezése', *svábbogár* 'konyhai csótány', *cigánybúza* 'gyomnövény', *cigánygomba* 'mérges gomba, bolondgomba', *cigánytök* 'takarmánytök', *spanyolnátha* 'súlyos influenza', *поганец* 'pogány – egér jelentésben'; *арнаутска чушика* 'albán paprika = apró, nagyon csípős paprika', *казацки бодил* 'kozák tüske = gyomnövény (hantium spinosum)'.

A minősítés, az érzelmi hatás az adott népcsoportra vagy annak életmódjára, kultúrájára vagy vallására jellemző reáliák, jelképek segítségével is érhető el: *egyiptomi székely* 'zsidó', *пинкюл, фес, рязан пищев* 'bojt, fez, körülmetélt – török jelentésben', *немцу* 'kakasok, azaz franciaik'; *лалета* 'tulipánok = hollandok'; *úgy él, mint egy török basa – живея като бей ~ като царче Симеонче*; *pöfékel, mint valami török basa; meglesz a törökök húsvétján – когато влезе свинка в джамия ~ кога си доидам евреите от хаджилък* 'amikor bemegy a disznó a dzsámiba ~ amikor zarándoklásból visszatérnek a zsidók = soha'; *барон ефенди султан без гаџи* 'efendi báró gatya nélküli szultán = szegény ember, aki adja a nagyot'; *промятым се като Настрадин Ходжа у чаршиаф* 'átveti magát, mint Naszreddin hodzsa a lepedőben = tétlenkedik' *нотурчил се наушама* 'eltörökösödött a basa = nem történt semmi különös'; *fél, mint nagypénteken a zsidó; szereti, mint zsidó a keresztet; vár, mint a zsidók a Messiást; a rossz asszony kálvinista kereszt; бягам като евреин от кръст* 'kerüli, mint zsidó a keresztet'; *бягам като проместанин от нос* 'kerüli, mint protestáns a böjtöt'.

Közismert, hogy a frazeológiában be van kódolva minden nyelvközösség kulturális emlékezetének jelentős része. A frazémákban kifejezésre jut a sokk, amelyet a mássággal, a különbözősséggel való összeütközés okozott, vagy annak a tapasztalatnak az értékelése, amely az idegenekkel való hosszas érintkezés során halmazódott fel. A szóláshasonlatokban, az állandósult jelzős szókapcsolatokban és a közmondásokban a nép megörökítette másokkal való találkozása folyamán összegyűjtött benyomásait, és világosan egyénítette az *idegeneket* valamilyen tulajdonságuk kiemelésével vagy eltúlzásával. A magyar szólások és közmondások gyakoribb alanyai a cigányok, a szlovákok, a zsidók, a németek, a románok. Az etnonimákat tartalmazó bolgár frazeológiai egységekben az előítéletes gondolkodás céltáblái, az ártatlan tréfálkodás, a

lekezelő humor vagy a durva gónyolódás tárgyai főleg a törökök, a görögök, a cigányok, a románok, az albánok és a zsidók: *fösvény, mint a skót; hamar kell neki, mint cigánynak a lágy cipő; megszokja, mint cigány a verést (~török a pipát); berúgott, mint az albán szamár; nyikorog, mint az oláh taliga; erős, mint egy török ~ erős, mint a zsidó vallás; rút, mint a francia orr; annyian vannak, mint az oroszok; járkál, mint zsidó (örmény) az üres boltban; eszi, mint tót a savanyú uborkát; válogat, mint tót a vad körtében; búsol, mint a lengyel; ráncos, mint a szász csizma; sovány, mint a sváb lábszár; megfogta, mint német a hurkát; szemérmes, mint a rác menyasszony; bolygó zsidó; őrült spanyol; nincs rosszabb a szegény zsidónál; adj a tótnak szállást, kiver a házadból...*нуши като дърт циганин* 'füstöl, mint a vén cigány'; *пиян като казак* 'részeg, mint a kozák = *iszik*, mint a bécsi német'; *ходи като циганин ~ дринава като циганка* 'úgy jár, mint a cigány ~ rongyos, mint a cigányasszony', ahol a cigány népnév a tisztatlanság jelképe; *грък като вълк* 'a görög olyan, mint a farkas'; *кисел като турчин на рамазан* 'savanyú képet vág, mint a török ramazankor = *roppant dühös*'; *мълчи като турско гробище* 'hallgat, mint török temető'; *гол като (арнаутски пищов)* 'meztelen, mint az albán pisztoly = *meztelen, mint a cigánygyerek*', *въртя се като обран евреин* 'nem találja a helyét, mint a kirabolt zsidó = nyugtalanul keres vakit, aki segítségére lehet'; *албански реотан* 'albán rezső – ha valakinek lassan leesik a tantusz'; *влашка престилка* 'oláh kötény = olyan ember, aki a körülményekhez mérten magváltoztatja a véleményét', *циганско сърце* 'cigány szív = türelmetlen és félénk ember'; *свира на еврейска свирка* 'zsidó sípon sípol = megvesztegethető, haszonleső ember'; *демо стъни грък трева не никне* 'ahova belép a görög, fű nem nő'...*

A magyarok és a bolgárok néha hasonlóan értekelnek bizonyos népcsoportokat, ami a tulajdonságok univerzális jellegéről tanúskodik. Az esetek többségében azonban eltérő szóképek érzékeltetik az egyes nemzetek jellemvonásait. Például a cigányok hazugságra való hajlamára a következő rosszalló fordulatok utalnak: *a cigány sem mond mindenkor igazat; ritka cigány hazugság nélkül; sok cigány beszéddel él; beillene vajdának a cigányoknál; hamis, mint a sátoros cigány – лъже като дърт (~брадам/ влашки) циганин* 'hazudik, mint vén/szakállas/oláh cigány'.

Történelmi eseményekkel magyarázható az, hogy mind a két nyelvben a 'kegyetlenség' szimbolikus jelentést többek között a török népnév testesíti meg: *nem kerget a török; úgy bánik valakivel, mint török a rabjával; búsol, mint aki török rabságba esett; jaj, kinek török a*

szomszédja; rossz szomszédság török átok; турчин и куче все едно е ’а тörök és a kutya egyre megy’; на турчина достлукът е на коляното my ’a török barátsága a térdén van’.

Az elemzett anyagon belül olyan állandósult kifejezést is találunk, amely jelentéstani és alaki szempontból azonosságot vagy hasonlóságot mutat: *fekete, mint a szerecsen (~ a cigány) – черен като циганин (~ арапин); minden cigány a maga lovát dicséri – всеки циганин своя кон хвали; ravasz, mint a görög – лъжлив като грък ’hazudós, mint a görög’; fél, mint zsidó a kereszttől – бягам като евреин от кръст ’kerüli, mint zsidó a keresztet’.*

Tekintettel kell lennünk arra, hogy a lexikográfiai kézikönyvekben regisztrált etnosztereotip frazeológiai egységek egy vagy több évszázaddal ezelőtti interetnikai viszonyokat, beállítottságokat tükröznek, és „az idők szellemétől, az ideológiai és vallási meggyőződésekkel, az országban domináló feltételektől és tendenciáktól függenek” (Banczerowski 2007: 84), ezért az egyes népeket, népcsoportokat érintő elképzelések és megítélések nem abszolutuzálhatók mai szempontból. A minősítések rögzültek a társadalmi és nemzeti tudatban, és a nemzedékről nemzedékre történő átadás következtében állandó elemmé váltak a nemzeti közösségek és etnikai csoportok nyelvi és kulturális képeiben.

A magyar nemzeti önkép változatos, néha ellentmondásos: a magyar ember, a magyar nép magasztalására éppúgy idézhetünk példákat, ahogy bírálatára is: *magyar ember megtartja szavát; a magyar, ha szépen kérík, az ingét is odaadja; félni, rettegni nem tud a magyar; magyarnak nyelvén a szíve; szóból ért a magyar; a magyar hamar aláír, lassan fizet; csata után okos a magyar; kárán tanul a magyar; sírva vigad a magyar; nehezen feledi a bosszút a magyar; ha két magyar együtt van, haromfelé húz.*

A bolgároknál inkább az önkritika dominál, amely rendszerint gúnyos önértékelés formájában jelenik meg: *У българин инат, у грък салтанат, у френк мурафет. ’a bolgárnál csökönyösség, a görögnek fényűzés, a francia előnye’; Ha българина умът иде я кога бяга, я кога ляга ’a bolgárnak akkor jön meg az esze, ha fut, vagy ha lefekszik’.*

Minősítésként a *bolgár* szó lehet mind pozitív, mind negatív kicsengésű: *българска работма ’bolgár munka’; хубава работма, ама българска ’szép munka (dolog), csak bolgár’; хубаво ли е или българско? ’szép-e vagy bolgár?’.*

A *побългарявам ’bolgárosít’* ige jelentése ’valamilyen termék minőségét elrontja’. Nemrégen a bolgár kereskedelmi hálózatban gyakori jelenség volt az olyan felirat, mint *import áruk, cseh üveg, angol szövet...* A *hazainak* az idegennel történő szembeállítás során minden,

ami külföldi (különösen nyugati), a jó minőséggel hoztak kapcsolatba, a „bolgár áru” fogalom pedig a silánysággal asszociálódott. Az utóbbi időben azonban a növekvő konkurrencia következtében, valamint a kínai termékek tömeges európai piaci megjelenése miatt a „bolgár” egyre inkább a jó minőség szinonimájává válik. Ma már nemritkán láthatók olyan feliratok, mint *български домати, български обувки, произведено в България* ’bulgár paradicsom, bulgár cipő, bulgár termék’, amelyek a *saját*, a *hazai* előnyöket kívánják hangsúlyozni néhány *külföldi* származású, gyakran megkérdezhető minőségű áruhoz képest.

A magyar és a bolgár nyelvben egyránt találunk olyan szólásokat és közmonásokat, amelyek mind *saját magunkra*, mind a *kívülállókra*, az *idegenekre* vonatkozó ún. autó- és heterosztereotípiákból álló ellentéket tartalmaznak: *Az oláhnak tenni, a magyarnak igérni.*; *Franciának hajpor, magyarnak jó bor.*; *Magyarnak kalács, németnek korbács.*; *Българин като забогатее, къща прави, а турчинът – жена зема.* ’a bulgár, ha meggazdagodik, házat épít, a török – megnösül’; *Да та пази господ от българин погърчен и от чифутин потурчен.* ’Isten őrizzen elgörögösödött bulgártól és eltörökösödött zsidótól’; *Гърците ги съсипва салтанатът, а българите инатът* ’a görögök a fényűzés, a bulgárok a csökönyösséget teszi tönkre’.

Az etnonimákat tartalmazó frazeológiai egységek kialakítják a *saját* ellenmodelljüket, olyan vonásokat tulajdonítva neki, amelyek távol állnak a hazaitól. A *saját* és az *idegen* meghatározása kölcsönös értékelésen nyugszik – a *saját* hátrányai és hiányosságai az *idegen* előnyeit és érdemeit képezik. Az *idegen* úgy jelenik meg, mint az áhított valahova tarozásnak a színtere, ígérete. Azokat a próbálkozásokat vagy törekvéseket, amelyek a kívánt közösséghöz való csatlakozást célozzák, olyan igékből képzett főnevek jelölik, mint *európaizálás* (европеизация) *amerikanizálás* (американизация), *nyugatosodás* (западнизация), bár ezek nemegyszer a nézőponttól és a beallítottságtól függően kisebb-nagyobb pejorativitással is telítődnek.

Az ellentétes irányú lépések, amelyek a *saját*, negatívan megítélt mivoltunkhoz vezetnek, neologizmusokba öltöztetjük például: *balkanizálás, szovjetizálás, románosítás, bolgárosítás*, illetve *балканизация, светализация, румънизиция, българизация* stb.

A nemzeti identitás fitogtatását a *magyarkodik*, illetve *българея се* igék pejoratív, gúnyos jellegű használata ítéli el. Az azonosságunkkal való szakítás, az *idegen* hatása alá kerülés, az idegenmajmolás negatív konnotációkat ébresztő igékben és kifejezésekben nyilvánul meg:

elnémetesedik, cigánykodik, törököt játszik, magyar az ízre, német a színe; fele magyar, fele tót; egy csepp magyar vér nem folyik erében; гърчя се, турчия се, циганя се.

Az *idegen* a más népekkal, népcsoportokkal, közösségekkel kialakult érintkezést külső, alkati stb. különbségekre, sajátosságokra korlátozza, illetve az „*idegenek*” nyelvét mintegy egzotikus nyelvként parodizálva fejezi ki ellenérzését. Mind a magyar, mind a bolgár frazémákban a *kínai* (*кумайски*) melléknév az érthatetlen, megmagyarázhatatlan információt, a felfoghatatlan beszédet jelképezi: *valakinek valami kínai*. A kínain kívül az érthatetlenség kifejezésére a magyarban az *arab*, a bolgárban az *indiai* és a *patagón*, azaz földrajzilag távol eső népcsoportok neve szolgál, más nyelvectől, például a némettől eltérően, ahol az érthatetlent és az értelmetlent a legközelebbi szomszédok nevei testesítik meg. Vö.: *Aki nem tud arabusul, ne beszéljen arabusul; тъмна Индия ’ez nekem sötét India’; das sind mir böhmische Dörfer; das sind mir spanische Dörfer, das kommt mir böhmisch vor ’ezek nekem bohémai (spanyol) falvak, ez nekem bohémül van’.*

Mintegy ellenpéldái az egy-egy idegen nyelven történő beszélés érthatetlenségét kifejező frazémáknak azok a szólások, amelyekben a saját nyelv neve szerepel. Az ismert és az érhető természetesen a saját nyelvvel azonosul (*magyarul/magyaránnal szólva/megmondva*). A magyar népnév szócsaládjából ide vonható a *magyaráz*, *magyarázat*, *magyázkodik* szó is.⁴ A kifejezések *Български разбираши ли?* ’(nem) értesz bolgárul?’, *Аз на български ли ти говоря бе?* ’bolgárul beszélek-e hozzád?’ a beszélő elégedetlenségét fejezik ki a beszédpartnerével szemben, aki nem akarja megérteni mondani valóját.

Ha párhuzamba állítunk olyan magyar és bolgár szavakat, amelyek ’valamilyen térséghez való tartozást’ jelentenek, azaz olyanokat, amelyek az egyéni és a közös identitás kialakításában részt vevő területi-politikai alakulatot jelölnek, láthatóvá válik két szemantikai jegy összefonódása: az ’összetartozás/elválaszthatatlanság’ jegy, amely meghatározza a *saját* kiterjedését, és a ’határ’ jegy, amely meghúzza a választóvonalat a *saját* és az *idegen* közé. A saját, a hazai, amely magán viseli a testi származás bélyegét (*szülőhaza*, *szülőföld*, *anyaföld*, *anyaország*, *belföld*, *отечество*, *матковина*, *родина*), szembeállítódik az idegen föddel (*külföld*, *чужбина*, *странство*), s ily módon pontosan kirajzalódnak a határai. A szerves összetartozásból kifolyólag a *haza*, *hazai föld*, *hon*, *szülőhaza*, *szülőföld*, *anyaföld*, *anyaország*, *родина*, *родна земя*, *отечество*, *матковина*, *бащинá* magukban hordozzák az erő pozitív velejáróit, mert

⁴Vö. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, II. köt. Főszerk., Benkő L. Budapest, 1970, p. 816-817.

háttérükből előhívják a *család* szemantikai mezőjét. A család pedig az, amelyet a legjobban ismerünk, amely „az életbiztonságnak a szimbóluma. Ezért a föld, amelyen születtünk, nevelkedtünk és élünk, a családi otthon meghosszabbításának tekinthető”.⁵ Ezzel ellentében a *külföld* olyan terület, amely kívül marad bármely értelmű birtoklás lehetőségén.

Összegzésül elmondható, hogy a nyelvhasználat az emberi önonazonosság bizonyos formáját is jelenti. A világnak az „én és a többiek”-re, a „mi és ők” -re való kettős felosztása „egy bizonyos gondolati önvédelmi folyamatot tükröz”:⁶ a világ nyelvi képében arra hivatott, hogy az adott nyelvi és etnokulturális közösséggel identitását kiemelje, és összetartását megerősítse. Manapság, amikor a világot átfogó globalizáció hatására a nemzetállamok határai eltűnőben vannak, a kultúrák közötti párbeszéd, a saját énünk megőrzése és megvédése, a másság megértése, elfogadása és tisztelete (azaz az etnikai tolerancia és a nemzeti kultúrák egyenrangúsága) egyre nagyobb fontosságot nyer a „közös európai ház”-nak mint népek szimbiózisának, kultúrák szintézisének megteremtésében. Márai Sándor szavaival elve, „Európa ereje a sokszínűség, az ellentét, a vita, az emlékezés, a bizonyítás és a különbözés”.⁷ Az európai identitásnak nem kell helyettesítenie a hagyományos azonosságunkat, csak ki kell egészítenie új elemekkel.

Irodalom

Balázsi József Attila, A cigány szó és származékai pejoratív kifejezésekben. – MNy, 2001, № 3, 313–324.

Balázsi József Attila, „Virágnak mondod, pedig nem az.” Hasonlatok és szóláshasonlatok. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2002.

Bańczerowski, J., A föld nyelvi képe a magyar nyelvben. – Nyr 125, 2001, 397–407.

Bańczerowski, J., Nemzeti sztereotípiák a magyar és a lengyel közmondásokban és frazeológiai kapcsolatokban. – Nyr 131, 2007, 74–87.

Kövecses Z., Magyar szlengszótár. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998.

⁵Bańczerowski, J., A föld nyelvi képe a magyar nyelvben. – Nyr 125, 2001, p. 399.

⁶Op. Cit., p. 77.

⁷Márai S., Röpirat a nemzetnevelés ügyében. Budapest, 1993, p. 55.

Magyar Értelmező Kéziszótár. Főszerk. Pusztai Ferenc. Akadémiai Kiadó, 2. átdolgozott kiadás, Budapest, 2003.

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótár. 2. kötet. Főszerk. Benkő L. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970.

Magyar Szólástár. Főszerk. Bárdosi Vilmos. Tinta Kiadó, Budapest, 2003.

Márai S., Röpirat a nemzetnevelés ügyében. Kalligram Könyvkiadó, Budapest, 1993.

Margalits E., Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. Kiadta Kókai Lajos. Budapest, 1897.

O. Nagy G., Magyar szólások és közmondások. 2. kiadás, Gondolat, Budapest, 1976.

Röhrich, L., Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten. Band 1–5. Freiburg-Basel-Wien, 2001.

Армянов, Г., Речник на българския жаргон. София: ИГ 7М+Логис, 1993.

Български тълковен речник. Ред. С. Бояджиев. 3. изд. София: Наука и изкуство, 1976.

Български пословици и поговорки. Съст. М. Григоров, К. Кацаров. 3. прераб. изд. София: Наука и изкуство, 1986.

Геров, Н., Речник на българский язык. Част I–V. Пловдив, 1895–1904, с допълн. кн. VI от 1908.

Димитрова, Ст., Лингвистична относителност. София: Наука и изкуство, 1989.

Ничева, К. и др., Фразеологичен речник на българския език. Т. I-II. София: Изд. на БАН, 1974-1975.

Ничева, М., Фразеологичен речник на българския език. Пловдив: ИК Хермес, 2002.

Славейков, П. Р., Български притчи или пословици и характерни думи. Събрани от П. Р. Славейков. Под редакцията на М. Арнаудов. София, 1972.

Език и идентичност

Лиляна Лесничкова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме

Докладът представя езиковите реализации на опозицията *nue – другите* в лексикално-семантичен план. Акцентът е поставен върху анализа на различни лексикални единици, фразеологизми, устойчиви сравнения, пословици и поговорки, в които са запечатани впечатления от срещата на *родното с чуждото*. *Другото, различното* бива отчетливо индивидуализирано чрез открояването и преувеличаването на някое от неговите качества.

Въз основа на противопоставянето или съпоставянето на *свое и чуждо* в съзнанието на дадена общност се налагат етнически стереотипи, които, от една страна, отразяват световъзприемането на своите носители, обобщават техните знания, традиционни представи и оценъчни характеристики, а от друга страна, разкриват тяхното емоционално отношение към определено явление от действителността.

Като продукт на междуетнически отношения утвърждаваните в течение на векове стереотипи във възприемането на *чуждото, другото и различното* чрез конфронтацирането му със *свое* присъстват трайно в езиковата картина на света. Изследването представя разнообразна и противоречива палитра на етностереотипи, намерили своя словесен израз в унгарския и българския език. Анализът на лексикалната етнокартина е направен върху материал, извлечен от унгарски и български лексикографски справочници.

Историческият опит показва, че в повечето случаи създаването на собствена идентичност става за сметка на мнението на другия, като обикновено се натоварва с отрицателни образи *чуждото*.

Опозицията *nие* – *другите* се представя и чрез самовглеждане и самопреценка на етноса, често и в съпоставка с други етноси. Всяка етническа общност различно усеща и детерминира своята идентичност. Национално-културната самоидентификация не е еднозначна и обикновено върви от възхвала на собствения народ до самоирония и самокритика.

За българските съответствия на унгарските имена „böszörmény”, „kun” и „palóc”

Индра Маркова

Софийски университет
„Св. Климент Охридски”

Преподавателската работа, особено в областта на унгарския език, с която имам удоволствието да се занимавам вече в продължение на години, е свързана понякога с неочеквани по своята сложност отговори. Особено сложни за обяснение са вече отарелите и поради това рядко употребявани в съвременния унгарски език форми, с които се сблъскваме в процеса на обучението, както и при извършването на унгаро-български преводи. Между тях са и някои унгарски наименования на етнически и религиозни групи, които имат или по-различно звучение и семантика в българския език (като евентуално са познати само на тесен кръг специалисти), или нямат съответствия в него, и за които в българските издания намираме твърде осъкъдна информация. Тъй като броят им е значителен, а един доклад налага известно ограничаване в изложението, аз съм подбрала да представя тук три от тях, а именно: *böszörmény*, *palóc* и *kun*. Останалите, частично събрани и проучени от мен досега, като напр.: *barkó*, *matyó*, *palóc*, *böszörmény*, *jász*, *kabar*, *kun*, *besenyő*, *csángó*, *lengyel*, *olasz*, *oláh*, *rác*, *székely*, *tót* и др. биха могли да бъдат представени в рамките на по-обемна разработка, като част от тях, поради връзката помежду им, е удачно да се разглеждат паралелно.

По въпросите за значенията на унгарските съществителни нарицателни имена *böszörmény*, *palóc* и *kun* в Унгария има изобилие от сведения в справочници (речници и енциклопедии), както и научни трудове (статии и монографии), в които са застъпени различни гледища и теории. Тук представената събрана и обобщена накратко информация е предназначена предимно за филологи-преводачи и цели да ги ориентира в произхода и семантиката на разглежданите унгарски форми, в кръга

на тяхната употреба, в преводните им еквиваленти, както и в наличието на тези имена като съставна част от други лексикални форми в унгарския език.

BÖSZÖRMÉNY

Според авторите на издадената през 1992 г. Encyclopaedia Hungarica формата *böszörmény* е съществително нарицателно име, срещано в унгарската историческа и художествена литература като едно от имената на живеещите в средновековна Унгария „още от X в. насетне мюсюлмани“.¹ За тях това е: „наименование на население с вероятен волжко-български, печенешки произход. Крал Калман² започва тяхното покръстване в римокатолическата вяра, но и до XIII-XIV в. все още се срещат земеделци и търговци *бъосъормени*. Към края на XIV в. те вече са претопени.“ По-компактни групи *бъосъормени* са живеели в географския район Мезьофьолд (между езерото Балатон и река Дунав), около планината Матра, както и в някои погранични райони. Селищата им са били покрай търговски пътища.³

В Големия Лексикон на Палас⁴ се чете: „Böszörmény - унгарско народностно име на преселилите се в нашите земи по време на Арпадите в големи групи измаилитяни (сарацини), еквивалентна на думата ”мюсюлмани“, която форма първоначално е възникнала в езика на волжските българи, откъдето е минала в руския език и в други източноевропейски езици, в които мюсюлманите са наричани бузурмани, безермини. Според Encyclopaedia Hungarica „днес в Унгария названието е запазено единствено в някои названия на селища“⁵, а чрез тях и в лични фамилни имена, напр.:

1.1. *Hajdúböszörmény* – град в близост до гр. Дебрецен (между 1426 и 1450 г. градът бил притежание на сръбския княз Георг Бранкович, поради което името му

¹ Encyclopaedia Hungarica. Főszerk. Bagossy László. I. köt., A - H. - Calgary: Hung. Ethnic Lexicon Foundation, 1992, 778 p.

² Коломан Книжника (Könyves Kálmán) около 1074-1116 г.

³ A magyar iszlám története: www.magyariszlam.hu/magyartort.htm.

⁴ Pallas Nagylexikon. Budapest, 1893-1897, III. köt.

⁵ Ibidem; Вж. още: Kálmán Béla, A nevek világa. Debrecen, 1989, p. 147.

по това време се среща и като *Ráczböszörmén*⁶; извън този отрязък от време, до 1609 г. в документите то се споменава само като *Böszörmény*⁷).

1.2. *Berekböszörmény* (по-старо *Böszörmény*) – град в съвременна Унгария, до границата с Румъния, недалеко от Орадя (Nagyvárad).

1.3. Като съставна част от наименованието на селище в Трансилвания –едно от старите имена на гр. *Sîncel* [Сънчел] (в района на Брашов), име за първи път записано в документ от 1347 г. като „*Zanchal alias Bezermenzanchal*”; както и названия и на изчезнали вече селища отново в Трансилвания, за които имаме сведения като: *Bezermen* (район Марамуреш), споменато за пръв път в документ от 1411 г; или *Bezermen* (район Банат) споменато за пръв път в документ от 1408 г.⁸

2. Съществително нарицателното име *böszörmény* се среща и в лични фамилни имена, производни или от него или, при това с по-голяма вероятност, от гореспоменатите топоними. [Напр.: *Böszörményi Jenő* (1872-1957, инженер), *Böszörményi László* (1824-1869, политик, адвокат и журналист) или *Böszörményi-Nagy Béla* (1912 - ?, музикален педагог и пианист) и др.]

Най-ранният унгарски извор, в който се среща названието *böszörmény* с недвусмислено уточнено значение на *измаилтянин*, т.е. мюсюлманин, е речникът, познат като езиков извор под името Besztercei Szójegyzék [BesztSZj.], съставен между 1380 и 1410 г. Със същото значение названието боусроманъ [боусроман] е известно и от руски ръкописи от XIV и XV в.⁹.

Още през 60-те години на XIX в., големият изследовател на старославянските древности Франц Миклошич е направил опит за изясняване на произхода му. Според него думата е двусъставна и произлиза от *бохметъ* (изопачена форма на името *Mohamed*, позната от руски ръкопис от началото на XII в.) и *адръфатъ* (със значение *последовател, следовник*, дума, позната от сръбски

⁶ Révai Nagy Lexikona (CD-ROM) Multimédia Holding Rt.

⁷ Трансилванският княз Габор Бетлен с грамота издадена на 13 септември 1609 г. преселва в Бъосьормен и района и дава благороднически права на т. нар. хайду (първоначално, от края на XV в., наеменование на въоръжените търговци на добитък). Оттогава се променя и името на селището, а района започва да се нарича Хайдушаг. Вж. още: Kiss L., Földrajzi nevek etimológiai szótára (A-K). Budapest, 1988, p. 558.

⁸ Suciu, Coriolan, Dicționar istoric al localităților din Transilvania. Vol. II. București. 1968, p. 125, 299.

⁹ Напольских, В.В., Введение в историческую уралистику. Ижевск, 1997, с. 52-53.

ръкописи от XVI век)¹⁰. Според съвременните унгарските изследователи обаче, названието е тюркско, по-точно хазарско или печенежко¹¹.

Тази неустановеност на етимологията на името, налага да бъде извършен кратък исторически преглед. Още в бележките на францисканския монах Плано Карпини, изпратен през 1246 г. като папски пратеник до Великия татарски хан е записано названието *bisermi*, като е пояснено, че това е название на сащински (т.е. мюсюлмански) народ, говорещ кумански език, като се добавя и това, че преди завоеванието му от татарите той бил подвластен на Великия судан (хорезмийския шах?)¹². В съгласие с това сведение, в съвременната руска литература се налага все повече мнението, че *бесермен* е самоназвание на един малоброен днес народ от района на Волго-Уралието, чийто произход трябва да се потърси в тюркската дума **busurman / *büṣürmen*, която в крайна сметка възлиза към арабската лексема, означаваща „мюсюлманин“. Според руските автори възприемането на етниума *бесермен* като самоназвание е вторично. Очевидно е, че в случая имаме типично стесняване на лексикалното значение на думата¹³.

Макар и с известна несигурност, днес би могло да бъде прието мнението на някои съвременни изследователи¹⁴, според които в Унгария с голяма вероятност названието *бъсъормен* може да бъде отнесено към X в., при това от части към онези исламизирани българи¹⁵ - с думите на Аноним - , които водени от „неколцина велики благородни господари“, дошли от „земята Булар (т.е. Велика България = Волжска България), заедно с големи тълпи измаилтяни, на които ... вождът (Токсун¹⁶) дал земя на различни места в Унгария ....“¹⁷ Освен към тях, поради

¹⁰ Miklosich, Fr., Lexicon Palaeoslovenico-graeco-latinum. Vindibonae, 1862-1865.

¹¹ A magyar neylv történeti-etimológiai szótára. I. Budapest, 1967.

¹² Voyages très curieux fats & écrits par les RR. PP. Jean du Plan Carpin, cordelier & N. Ascelin, jacobin ... vers les Tartares, p. 8, 47. – In: Voyages, faits principalement en Asie dans les XII, XIII, XIV et XV siècles ... T. I. La Haye. 1735.

¹³ Вж по-подр.: Бельх, С.К., К вопросу о происхождении самоназвания бесермян. VIII Петряевские чтения. Материалы научной конференции. г. Киров, 24-25 февраля 2005, с. 130-135.

¹⁴ Encyclopaedia Hungarica (A-H). Hungarian ethnic lexikon fundation. 1992, p. 258-59.

¹⁵ За приемането на ислама от населението на Волжска България виж споменаването на Ибн Фадлан в „Пътешествие до Волжска България 921-922“ (София, 1992, с. 55).

¹⁶ Този унгарски княз, внук на Арпад (Constantine Porphyrogenitus. De Administrandi Imperio. Ed. Gy. Moravcsik. Budapest. 1949, p. 179) управлявал от 952 до 972 (?), се споменава често във византийските и в латиноезичните унгарски хроники (Вж.: Moravcsik Gy. Sprachenreste der Turkvölker in den Byzantinischen Quellen. Byzantinoturcica. II. Budapest, 1943, p. 252).

¹⁷ Anonymus. Gesta Hungarorum. Budapest, 1977, p. 30.

факта, че названието е разграничително само по верска принадлежност, то може да се е използвало и за представители на други народностни групи, заселили се през средновековието в Унгария и изповядващи ислама, като: *kavar~kabar, kazár, fekete magyar, türk, izmaelita, kaliz, saracenus~szerecsen, besenyő, úz, tatár, alán (jász), kun, bulgar, hvarezmi* [=хорезмийци], *fekete komán* и пр. Тези наименования на народностни групи не винаги са ясно разграничими, част от тях са се припокривали като имена за обозначаване на едно и също население¹⁸. Със същото значение – мюсюлманин или даже по-широко, със значение на друговерец, тя се среща, макар и рядко, и в съвременния унгарски език¹⁹, т.е. формата като съществително нарицателно име може да се определи условно за „отчасти жива”, макар че в унгарските речници и енциклопедии тя е определяна като остаряла.

В заключение, смятам за правилно в българските преводи от унгарски език, унг. форма *böszörmény*, да се предава с мюсюлманин, за да се избегне объркването между унгарските „бъосьормени”, т.е. мюсюлмани и тези жители на района на Волго-Уралието с народностно име *бусурманি/бесермени*.

KUN и PALÓC

Основанието да разгледам двете наименования заедно е обстоятелството, че според някои изследователи те трябва да се отнесат към една и съща народностна група²⁰. Нека видим, доколко това мнение би могло да бъде прието.

Съществителното нарицателно име *kun* в съвременния унгарски език има следните значения: 1. като историческо понятие със значение `куманин’; 2. жител на унгарската област *Kunság* (*намираща се в централните части на Среднодунавската равнина*). То се среща също и като съставна част от наименованието на географските области *Nagykunság* (унгарска територия в

¹⁸ За произхода, верската принадлежност и наименованията им виж подробно в посветената на тези въпроси монография на Görffy Gy., A magyarság keleti elemei. Budapest, 1990 и Magyar izlám története: www.magyarislam.hu/magyartort.htm.

¹⁹ В това й значение съм срещала формата в разговорите в електронния форум на в. Népszabadság и в други форуми.

²⁰ Вж. по-подр.: Pallas Nagy Lexikon. XIII. köt.

Източна Унгария, източно от Тиса), и *Kiskunság* (унгарска територия между реките Дунав и Тиса), както и в имената на редица населени места като *Kunágota*, *Kunhalom*, *Kunszállás*, *Kunszentmárton*, *Kiskunfélegyháza* и редица други. Споменатите наименования се смятат за наследени от заселилите се в тези области след 1241 г. кумани, за които знаем, че към края на XIV в. в голяма степен са се интегрирали с унгарците, както по своя език, така и по обичаите си. Според някои изследвания обаче, по-малобройни групи кумани са съхранили своята идентичност чак до началото на XVI в., като е била запазена и тяхната относителна административна независимост до края на същия век. По времето на крал Матяш имаме сведения и за нови преселници-кумани в околностите на Буда и на остров Чепел. По време и след османотурското нашествие повечето от районите, населени с кумани, са унищожени. Интересно е да се отбележи също, че днешните жители на *Kunság* са отчасти потомци и на други, по-късни преселници от други унгарски райони, например има сведения, че през 1743 г. населението на Кишкунфеледхаза е било 60% от областите Яс и Кун, а 40% от други райони на страната. Впрочем, император Леополд I през 1702 г. продава областта Яскун на тевтонския рицарски орден, поради което там се заселват и представители на други народности, предимно немци²¹. С други думи трябва да се внимава и за това от кой момент насетне ще се разбира, съответно превежда напр. *kun pásztorok*, като кумански пастири, и кога като пастири от областта Куншаг т.е. *kunsági pásztorok* и т.н.

Освен като топоними в унгарския език са запазени и някои заемки от кумано-печенешки (за точния им брой се спори – може би те са около 35), сред тях е и названието на унгарската порода овчарски кучета *komondor*,²² както и *boza* [диалектно: `боза`]²³, *koboz* [струнен музикален инструмент подобен на лютня]²⁴, *árkány* [диалектно: аркан, въже, примка]²⁵ и др. Името *kun* откриваме и в няколко фразеологични съчетания, като напр.: *Biztos mint a kunkötés* (=hamis, фалшиво) *Úgy sétál, mint a kunok ebe a homokon* (=büszkén, гордо)²⁶ и евентуално още няколко.

²¹ Új Magyar Lexikon. 5 (Mf-R). Budapest, 1962, p. 138; Néprajzi Lexikon, III., p. 354.

²² Görffy Gy., A magyarság keleti elemei. Budapest, 1990, p. 317.

²³ A magyar neylv történeti-etimológiai szótára. I. Budapest, 1967, p. 356.

²⁴ Op. cit., II., 1970, p. 509.

²⁵ Op. cit., I., 1967, p. 177.

²⁶ Margalit E., Magyar közmanodások és közmanodásszerű szólások. Budapest, 1990, p. 479.

В унгарските извори куманите се споменават като *kip* или с латинизираните форми *cipus*, *cumanos~cumanus*, *cuman~ kumán* и др, извеждани от турско-турското прилагателно име *qu* със значение 'жълто, русо, излиняло'²⁷. Тези названия обаче, освен за куманите в част от унгарските извори се отнасят най-общо за съседните на унгарците източниnomадски племена, като печенеги, узи и кавари~кабари²⁸, както и за заселилите се на територията на Унгария заедно с тях алани =яси²⁹.

Куманите са добре познат народ в историята на Европа от XI в. насетне. По това време те обитавали земите на съвременна Южна Русия, Украйна, както и Молдова и част от Трансильвания. Към 1223 г. земите им били нападнати от татарите. На следващата година, съюзените кумано-руски части, които опитали да се противопоставят на татарските орди били разбити в изключително кръвопротитната битка при Калка, а земите им били опустошени. Последвалото оттегляне на татарите (в резултат на смъртта на великия им хан Чингис), довело до относително успокояване в земите на куманите. Те отново се включили в българо-унгарските войни, в резултат на които част от куманите се преселвали на големи групи в земите на Унгарското кралство. През 1241 г. обаче, при новото и този път опустошително нашествие на татарите в Източна Европа, голяма част от куманите потърсили спасение на унгарска територия. През 1279 г. тези бежанци получили от унгарския крал Бела IV (по споразумение) земи между реките Темеш, Марош и Кьорьош, в междуречието Дунав-Тиса и на част от територията на географската област Мезофьолд, както и административна автономия. Останалите в родните си места кумани се присъединили към сформираната в Югоизточна Европа татарска „Златна орда“ на хан Бату, а друга по-малка част преминала на юг от Балкана.

В съвременния унгарски език *palóc* е название на етнографска група, обитаваща северните планински области на днешна Унгария, в района на реките Ипай, Задва и Шайо (северните дялове на областта Пещ, областите на Ноград и Хевеш, както и западните дялове на областта Боршод и част от унгарското

²⁷ A magyar neylv történeti-etimológiai szótára. II. Budapest, 1970, p. 667-668.

²⁸ Görffy Gy., Op. cit., p. 200-219.

²⁹ Bánkiné Molnár Erzsébet, Jászok és kunok a magyar történelemben. - In: Terebess Ázsia E-tár, www.vjkt.hu/carus/honisme/ho010325.htm

население в Словакия). То се среща често в художествената литература, а така също и в езиковедската, историческата и етнографската.

Освен като название на етнографска група, формата *palóc* се познава и чрез названието на географска област, както и от специфични словосъчетания и фразеологизми, като:

1. *Palócföld* (= *Felvidék*) етнографска област в Северна Унгария и части от съвременна Словакия (за точните граници на областта спорят и самите етнографи; областта обхваща предполагаемо около 50 населени места) [и евентуално *Pálóc* - населено място в Източна Словакия (макар връзката му с *palóc* да не е доказана)];

2. *Palóc háztípus*, *palóc pásztorkodás*, *palóc hímzések*, *palóc táncok* и др. – понятия свързани с начина на живот и самобитната култура на палоците; някои специфични значения на книжовни лексикални форми, напр. думата *had*, *ce* използва със значение на семейство, род; други специфични за говора им словосъчетания, напр. az *olajos kendő*, `забрадка носена от жените по време на празниците` или a *fésűre fogott haj*, типична за палоците мъжка прическа и др.

3. *Csapkod mint palóc az ostorával [=?]; Figyeg mint a palóc pecsétnyomón a szent* [=nem fér rá, мястото не стига, не се побира]; *Kutyavér van benne, mint a palócban* [=луста, мързелив] – фразеологизми, в които името на палоците фигурира като пейоративно.

Произходът на палоците е спорен. Според едни от съвременните унгарски изследователи те са наследници на част от преселилите се в Унгария на малки групи още към края на XI в. кумани, съ хранили в името си вариант на славянското *половец*³⁰ [друго име на куманите], а според други – на кабарите или каварите [kabar], вероятно група, отделила се от хазарите [kazár]³¹.

Най-ранното споменаване на названието на *пaloците* (*palóc*) в Унгария се среща във Варадския регистър³² под формата *polouc*.³³ Както споменах, смята се, че думата е със славянски произход и се свързва с названието на куманите, давано от

³⁰ Néprajzi Lexikon III., p. 353.

³¹ Új Magyar Lexikon. 5. köt.; Constantine Porphyrogenitus, Op. cit., p. 175-177.

³² Váradi Regestrum съставен между 1208-1235 г.

³³ A magyar neylv történeti-etimológiai szótára. III. Budapest, 1976.

западните славяни (чехи и поляци), както и от руснаците³⁴ (старочешки *plavci*, полски *palovec* и руски *половцы*).

Названието *половцы*, *plavci*, е обяснявано от езиковедите по различен начин. Маркварт (Marquart) и Куник (Kunik)³⁵ оспорват традиционно даваната етимология чрез *полевой*, от полето, от равнината³⁶, като предлагат за по-вероятен произход му да бъде изведен от *половый*, бледо жълто-червен, сиво-жълто-червеникаво³⁷. За да предаде повече тежест на това свое предположение Маркварт привежда и средновековното немско название на куманите „*falben*”, което има същото значение, а така също и назнанието им, употребено от пътешественика Вилхелм Рубрук (1253 г.) – *valani*³⁸. Особено интересни по този повод са бележките на Пол Пелио, който прави обстоятелствен преглед на изказаните преди него по-сериозни теории, като в крайна сметка и той се присъединява към виждането на Маркварт³⁹. Сред българските изследователи най-обстойно с въпросите за произхода, същността и съдбата на куманите се занимава Валери Стоянов. Излязлата през 2006 година негова монография частично обобщава достигнатото от него.⁴⁰

Някои унгарски проучвания обаче дават основание да се направи ясно разграничение между куманите и палоците в Унгария. Според Ищван Книежа например, най-големият проблем за такава тъждественост е този, че не може да бъде даден отговор на въпроса „за това как този унгарски етнос е получил назнанието на куманите, след като се знае, че те нямат нищо общо с куманите, а

³⁴ За пръв път назнанието половци е употребено в руските хроники през 1055 г. (Pelliot, P. À propos des comans. Journal Asiatique. Avril-juin. 1920, Paris, p. 134)

³⁵ Обобщенията на Маркварт и Куник дължа на цитираната по-горе работа на Paul Pelliot.

³⁶ За тези обяснения вж.: Pallas Nagylexikon. Budapest, 1893-1897, XIII. köt.

³⁷ Сравни с обяснението на Fr. Miklošić, който препраща от половъчъскъ, кумански, към плавъ, светъл, блед (Lexikon ..., 568). При тази втора лексикална форма са дадени многобройни примери, изведени от други европейски езици. В българския език думата също е била позната. В някои диалекти се среща думата плав, със значение русокос и синеок (Речник на редки, оstarели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век. София, 1974, с. 350) (Сравни с *плавый*, сиво-син: Геров, Н., Речник на българския език. Пловдив, 1901, Т. 4, с. 37)

³⁸ „...според немците те се наричат валани, а страната им Валания, а Исидор я нарича Алания...” Le Voyage de Guillaume de Rubruquis En Diverses parties de l’Orient, & Principalement en Tartarie et la Chine, Ecrit par lui-même, p. 26: In Voyages, faits principalement en Asie dans les XII, XIII, XIV et XV siècles ... T. I. La Haye. 1735. (Може би трябва да се обърне по-голямо внимание на тази бележка на Рубрук, защото Исидор е отчасти прав, тъй като куманите действително живеели върху бивши алански територии. Дали в немското название валани „в”-то не е протетично?)

³⁹ Pelliot, P., Op. cit., p. 134.

⁴⁰ Стоянов, В. Куманология. Опции за реконструкция. София, 2006.

*и куманите в Унгария никога не са били наричани палоци! И втори проблем – че названието *palóc*, започва да се употребява много късно, при това предимно в пейоративното си значение. Територията на палоците винаги започва от съседното село.* (Интересно е да отбележим, че подобно явление съществува и при торлаците в Северозападна България: торлаци е „насмешливо название, което жителите от една част на България дават на жителите от друга и обратно“⁴¹ – вж.). *При това положение – прави заключението си Кнежа – е трудно да си представим, че то произхожда от средновековието.*⁴²

Въпреки това мнение обаче, за някои български автори названията палоци и кумани в Унгария са се възприемали за тъждествени⁴³. Даже и да не отричаме известна връзка между тях, в случая може би става дума за прехвърляне на наименованието от евентуално живеещи разпръснато и в тези райони кумански по произход народностни групи, заселили се тук евентуално преди тези от областта Куншаг, върху цялото, различно по етнически произход и култура население на гореспоменатите райони. В подкрепа цитират две заключения от монографията на Дьорд Дьорфи: “може да се допусне, че имената *kun* и *palóc* са употребени за такива народостни групи, които не са нито кумани, нито съответно палоци, но са били подобни на тях по външни белези”⁴⁴, както и „Топонимите от периода на Арпадите свидетелстват, че по-голямата част от населението на областта, [за която сега говорим, като за земята на палоците] е било унгароезично и славяноезично”⁴⁵.

Като се има предвид изложеното дотук, смяtam за правилно в българските текстове при превод от унгарски да се запазват формите *палоц* и *палоци* и да не се приравняват с наименованието *кумани* или руския му еквивалент *половци*.

Разглежданите три унгарски наименования с оглед на семантиката им са различни по своя характер. *Böszörmény* е по-скоро оstarяла форма за обобщено име

⁴¹ Геров, Н., цит. съч., т. 5, с. 348.

⁴² Kniezsa István, A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I. Budapest, 1974, p. 379. (първото издание на труда на Книежа е от 1955 г.).

⁴³ Вж. напр.: Коларов, Хр., Средновековната българска държава (уредба, характеристика, отношения със съседните народи). В. Търново, 1977, с. 134.

⁴⁴ Görffy Gy., Op. cit., p. 321.

⁴⁵ Op. cit., p. 324.

на живеещ на територията на средновековна Унгария мюсюлманин, синонимна на други названия със същото значение. В съвременния унгарски език тя се използва, макар и рядко, и в смисъл изобщо на мюсюлманин или на друговерец. *Kip* като исторически термин се ползва предимно за наименование на преселници кумани или сродни с тях предимно тюркоезични народностни групи и техните потомци (употребено в някои извори и вместо яси, т.е. алани, печенези или узи) и е различна от съвременната употреба на наименованието като жители на областите Кишкуншаг и Надкуншаг. В случая с *palóc*, независимо от етимологията на наименованието, която доказва връзката на името с едно от имената давани на куманите, в съвременния унгарски език то е име, ползвано само за название на жители на определени области, разграничаващи се единствено по диалектно-етнографски признак.

A magyar „böszörmény”, „kun” és „palóc” nevek bolgár megfelelőiről

Indra Markova

Szófiai Szveti Kliment Ohridszki Egyetem

Rezümé

A nyelvtanár egy idegen nyelv oktatása során sokszor olyan kérdésekre is köteles válaszolni, amelyekre a válaszok nemcsak a tanított nyelv strukturájával, szókészleti egységeinek röviden megadott jelentéseivel, és a tanulók számára ismert nyelvre való „lefordításaival”, az abban használatos formákra való utalással merülnek ki. Főleg, ha egy adott szövegben olyan nyelvi elemekre bukkanunk, amelyek a nyelvet tanulók számára nemcsak hangzásukban idegenek, hanem pontos jelentésük, értelmezésük, megfelelő használatuk, és ezzel összefüggően, fordításuknál a megfelelő forma “kiválasztása” bővebb történelmi és kultúrtörténeti ismeretet feltételez. Többek között ilyenek az általam eddig részben összegyűjtött és feldolgozott régi népnév, mint például a *barkó*, *matyó*, *palóc*, *böszörmény*, *jász*, *kabar*, *kun*, *besenyő*, *csángó*, *lengyel*, *olasz*, *oláh*, *rác*, *székely*, *tót* s egyéb, amelyek közül néhány ma is használt a magyar nyelvben. Egyeseket köztük csak párhuzamba állítva érdemes tárgyalni. Jelenlegi előadásom keretében a *böszörmény*, *kun* és *palóc* nevekkel foglalkozom.

E három név a mai magyar köznyelvben ritkábban használt, de irodalmi művekben, történelmi és néprajzi, valamint egyéb hasonló tárgyú szakszövegekben gyakori, illetve az egyetemi képzésben a magyar történelmi, nyelvtörténeti, művelődéstörténeti előadások során is előfordul. Tanulmányomban az eddig megjelent magyar, illetve más nyelvű gazdag szakirodalom alapján meghibályom röviden összegezni a vizsgált nevek eredetével összefüggő egyes véleményeket, különböző etimológiai magyarázatukat, illetve jelentésük változásait, a velük kapcsolatos történelmi adatokat és elméleteket, a kapcsolatukat más nyelvi elemekkel (földrajzi nevek, személynevek, szókapcsolatok, frazeológiai egységek), s végül kitérek a bolgár nyelvi megfelelőikre.

A fontosabb feldolgozott adatokat, illetve elméleteket a következőképpen foglalhatom össze:

BÖSZÖRMÉNY

- Kézikönyvekben: „Az Árpádok korában Magyarországon nagy számmal megtelepedett izmaeliták (szaracénok) népies magyar neve...” (Pallas Nagylexikon); „Magyarországon a 10. század óta élt izmaelita (mohamedán) vallású, valószínűleg volgai bolgár, besenyő eredetű lakosok elnevezése...” (Encyclopaedia Hungarica);
- Helynevekben: 1. Hajdúböszörmény (=Ráczböszörmén; Böszörmény); 2. Berekböszörmény (=Böszörmény); 3. Sîncel=Zanchal alias Bezermen=zanchal; 4. Bezermen (Erdély); 5. Bezermen (Erdély).
- Családnevekben: Böszörményi (Jenő), Böszörményi-Nagy (Béla) stb.
- Egyes források: A név egyértelműen „izmaelita” jelentésben való írott változatának első előfordulása a magyarban: Besztercei Szójegyzék (1380–1410) - *bezermen*; orosz nyelvű XIV. és XV. századi kéziratokban – *боусроманъ*; Anonymus: “Ugynis Bulgárföldről nagyon sok izmaelitával...”
- Etimológiák és magyarázatok: *бохметъ* és *адръфатъ* ‘Mohamed követője’ (Miklosich, Fr., Lexicon Palaeoslovenico-graeco-latinum. Vindibonae, 1862–1865); *bisermini* „kun nyelvet beszélő szaracén nép” (Plan Carpin, J., Voyages très curieus.... 1735); *бесермен* > arab **busurman* / **büśürmen* ‘mohamedán’ (Белых, С. К., К вопросу о происхождении бесермян .... , 2005).
- Egyéb népnevekkel való kapcsolat, illetve átfedés: *kavar~kabar*, *kazár*, *fekete magyar*, *türk*, *izmaelita*, *káliz*, *saracenus~szerecsen*, *besenyő*, *úz*, *tatár*, *alán (jász)*, *kun*, *bulgár*, *hwarezmi*, *fekete komán* (Győrffy Gy., A magyarság keleti elemei ...., 1990).
- A böszörmény fordítása: *мюсюлманин живеещ на територията на Унгария* vagy általában *мюсюлманин*, és nem egyenlő a *бусурман/бесермен* elnevezésekkel, amelyek egy kissébb Oroszország területén, Volga folyó és Urál hegység között élő nép nevének változatai.

KUN és PALÓC

- Kézikönyvekben - *kun*: „1. Európában a 10–11. században feltűnt s később a magyarságba beolvadt török nép. 2. A Kunságban élő, onnan származó ...” (Magyar értelmező kéziszótár); - *palóc*: „1. A magyar nyelvterület északi részén élő, jellegzetes

nyelvjárású népcsoport. 2. palóc ember (Magyar értelmező kéziszótár); és még sok helyen (A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára; Náprajzi Lexikon stb.);

- Földrajzi nevekben, azoknak részeként: 1. *Nagykunság, Kiskunság; 2. Kunágota, Kunhalom... Kiskunféllegyháza* stb. 3. *Palócföld*;
- Szókapcsolatokban, frazeológiai egységekben: *palóc háztípus, palóc pásztorkodás, palóc himzések, palóc táncok* (Magyar néprajzi lexikon); *Csapkod mint palóc az ostorával [=?]; Figyeg mint a palóc pecsétnyomón a szent [=nem fér rá]; Kutyavér van benne, mint a palóból [=lusta]; Biztos mint a kunkötés (=hamis); Úgy sétál, mint a kunok ebe a homokon* (=büszkén) (Margalits, E.: Magyar közmondások és közmondásszerű szólások.) stb.
- Kun-besenyő jövevényszavak a magyarban: *komondor, boza, kober, árkány* stb.
- Etimológiák, változatok és magyarázatok: *kun, cunus, cumanos~cumanus, cuman~kumán*< török melléknév: *qu „sárgás, szőke, fakó”* (A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, 2, 667); *polouc* (Váradi Regestrum); *plavci* (ócseh), *половцы* (orosz) < szláv *polvъ`fakó`; *половыи* ‘sárgás-piros ~ szürkés-sárgás-pirosos’ (Marquart, Kunik, Pelliot, P. A propos des comans..., 1920, p.134); *valani* (Le Voyage de Guillaumer de Rubruquis...., 1735); bolgár nyeljárási *плав „szőke, kékszemű”* (Речник на редки, оistarели и диалектни думи ..., 1974, 350) és bolgár *плавыи „szürkéskék”* (Геров, Н., Речник на българския език. Пловдив, 1901, с. 4., 37);
- A kétfajta név egymáshoz való viszonya és hivatkozások: „... *hogyan kapta ez a magyar törzs a kúnok nevét ...*“ (Kniezsa I., A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I., 1974, p. 379) – „... *megvan a lehetősége annak, hogy ‘kun’ vagy ‘palóc’ néven olyan népet is elnevezzenek, amely nem kun, illetve palóc, hanem csak hasonló megjelenésű.*“ (Győrffy Gy., A magyarság keleti elemei ...., 1990, p. 321); „... *A terület Árpád-kori helynévanyaga arról tanúskodik, hogy a lakosság túlnyomó részben magyar és emellett szláv nyelvű volt.*“ (Győrffy Gy., A magyarság keleti elemei ...., 1990, p. 324).
- A magyarban a *kun* és a *palóc* név nem azonos jelentésű. A *kun* fordítása, a szövegtől függően: *kun: куманин, кумански* vagy *от областта Кунциаг*. A *palóc*, illetve *palócock* fordítása: *палоц, палоци* vagy *от територията обитавана от палоците*, tehát nem egyenlő, s nem helyettesíthető, nem fordítható a *кумани* vagy *половци* formákkal.

A vizsgált három név jelentésköre és használata szempontjából különböző jellegű. A *böszörmény* vallási alapon megkülönböztető név. Régies és történelmi használatának jelentése „a középkori Magyarország területén élő mohamedán vallásúak egyik neve” (más ilyen jelentésű nevek szinonimájaként). A mai magyarban a jelentése „általában mohamedán, nem

keresztény”. A *kun* régies és történelmi használatának jelentése „a magyarságba később beolvadt törökös jellegű és török nyelvű népcsoport egyik megkülönböztető neve” (egyes régi nyelvemlékekben néha más népeket jelölve, mint jász, besenyő vagy úz), tehát etnikai-nyelvi megkülönböztetésen alapuló megnevezés. Mai használatában gyakrabban néprajzi csoport jelölésére, „a Kunság lakóinak megnevezése”, tehát területi hovatartozás alapján megkülönböztető név. A *palóc* név régies használata nincs kellőképpen tisztázva, mai használatának jelentése „a magyar nyelvterület északi részén élő, jellegzetes nyelvjárású népcsoport neve”, tehát főleg néprajzi kritériumok és egyes nyelvi, pontosabban nyelvjárási jellegzetességek alapján adott megkülönböztető név.

Венгерские католики в Молдове

Краткий очерк истории изменений этнического состава католических районов Молдовы и проблемы идентичности венгерской католической этнической группы «чанго»

Аттила Шереш¹

Институт истории ВАН

ВВЕДЕНИЕ

Согласно данным официальной переписи населения 1992 г. в Румынии, на территории Молдовы проживало около 240 тыс. католиков, среди которых число лиц венгерской национальности было всего 3 тыс.² Это означает, что за три года после перемены политической системы Румынии на территории этого восточного исторического региона страны численность тех граждан, которые при переписи населения указывали на своё венгерское происхождение, или на свои венгерские корни, насчитывало совсем не сигнификантную этническую группу в национальном составе региона. Вопреки этим официальным данным, согласно оценке венгерских учёных (этнографов и социологов) в первой половине 90-х гг. среди коренного населения края, число тех, которые владеют каким-то диалектом венгерского языка, или хоть понимают на венгерском языке, составляет около 60 тыс., то есть именно одну четверть всей католической популяции.³ Достоверность современных официальных государственных румынских данных становится ещё более сомнительной, если мы учитываем исторические данные об этническом составе Молдовы, в том числе и прежние официальные статистики. (См. таблицу № 1). Даже и прежние государственные данные подтверждают наше предположение о том, что самые современные официальные статистики не отражают реальное и истинное внутреннее содержание национальной структуры региона, и они

¹ Автор является научным секретарем Венгерской части Смешанной комиссии историков Болгарии и Венгрии.

² На рум. статистики см. подробнее: Pozsony Ferenc, A moldvai csángó magyarok. (Örökség). Budapest, 2005, p. 135–147, 191–212.

³ Tánczos Vilmos, A moldvai csángók lélekszámáról. - In: Csángósors. Moldvai csángók a változó időkben. Szerk. Pozsony Ferenc. Budapest, é. n. [1999.], p. 7–32. (A Magyarságkutatás könyvtára, XXIII.)

могут являться результатом „заказанного” искажения или сознательного устремления уменьшить процентность лиц венгерского происхождения в общем населении.

Таблица № 1.⁴

Дата государственной переписи населения	Общее население Молдовы	Процентность католиков	Процентность венгров в общем населении	Процентность венгров в католическом населении
1859	1 325 000	4,0	2,9	71,6
1899	1 848 000	4,8	1,3	27,3
1930	2 433 000	4,5	1,0	21,7
1992	4 073 000	5,9	0,08	0,8

Прежде всего, надо признавать, что анализ проблемы идентичности общего католического населения в Молдове, является очень сложным научным заданием. Однако, для осуществления законных коллективных прав национальных меньшинств является не второстепенным компонентом определение численного статуса данной этнической или национальной группы. Румынские государственные власти и католические церковные учреждения, при поддержке значительной части местного румынского общества, продемонстрируют перед международной общественностью, что католики в Молдове являются этнической группой румынского происхождения и с румынским национальным сознанием. Наличие венгерских народных традиций в некоторых слоях католического населения они пытаются объяснить вредным влиянием „венгерской пропаганды” и „насильственной мадьяризации”.⁵

Напротив официальной румынской научной позиции о первоначальном румынском происхождении католиков в Молдове, научные исследования венгерских учёных, в том числе историков, этнографов, археологов, антропологов, лингвистов и социологов доказывают, что венгерский язык, несмотря на многовековых спонтанных ассимиляционных влияний и – после создания современного румынского государства во второй половине XIX в. – центральной ассимиляционной политики, до сих пор остался живым, хотя пользование ним является дифферентированным в различных региональных, общественных, и половых группах и поколениях.⁶ Целью нашей статьи

⁴ До 1930 г. см.: Szabados Mihály, A moldvai magyarok a román népszámlálások tükrében 1859–1977. - In: Magyarságkutatás. A Magyarságkutató Intézet évkönyve. Felelős szerk. Kiss Gy. Csaba. Budapest, 1989, p. 89–104. От 1930 г. см.: Pozsony F., Op. cit.

⁵ Halász Péter, Az Európa Tanács a veszélyeztetett kisebbségi kultúrákért. - Limes, 2003, № 3, p. 153–161.

⁶ См. напр.: Boross Balázs, „Majd egyszer lészen, de nem most”. Adalékok a moldvai csángók identitásának komplex valóságához egy kulturális antropológiai esettanulmány tükrében. Pro Minoritate, 2002, № 4, p. 48–62.

является доказывать тезис о том, что настоящий етнический состав территории, населенных католиками в Молдове, и настоящее национальное самосознание, а также степень ассимиляции венгерских католиков является результатом длинного, комплексного, и содержащего много етнических, религиозных, общественных, политических и экономических компонентов исторического развития.

ФОРМИРОВАНИЕ ВЕНГЕРСКОГО ЭТНОСА В МОЛДОВЕ

В венгерских источниках XIX–XX вв. часто встречается термин „чанго” (венг. „csángó”) для наименования католического населения венгерского происхождения в Молдове. По данным венгерской историографии в средневековых источниках этот етноним встречается первый раз в XV в., но стало распространенным и общеизвестным в основном во второй половине XIX в.

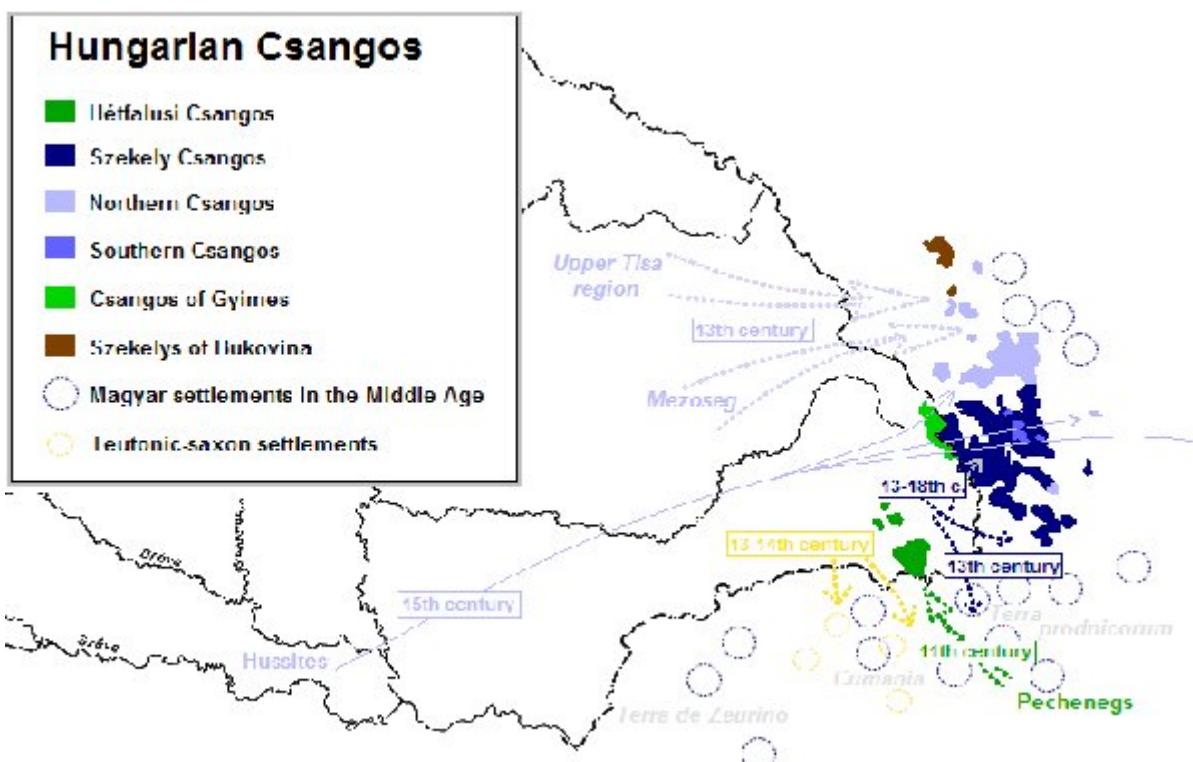
Надо подчёркивать, что с этого времени этим етнонимом именовались не только католики в Молдове, но и другие венгерские етнические группы, находящиеся на восточных перифериях венгерского этноса в Карпатском бассейне, как например венгры-протестанты (евангелийцы) на юговосточной части Трансильвании, в регионе Хетфалу (венг. Hétfalu), в окрестностях города Брашо (венг. Brassó, рум. Braşov), а также венгерские католики в ущелье реки Татрош (венг. Tatros, рум. Trotuş), в восточной Трансильвании, в регионе Дымеш (венг. Gyimes). Венгерские протестанты в Хетфалу по своему историческому прошедшему и по своему этнографическому и религиозному характеру не имеют никакого общего с венгерскими католиками в Молдове, ведь их народный и этнографический облик сформировался под сильным воздействием южных трансильванских саксов-евангелийстов. Зато католики, проживающие в трёх посёлках в ущелье реки Татрош, и составляющие своеобразную етническую группу, являются смешанным населением, так как их предки переселились в ущелье с конца XVII в., в XVIII в., не только из северных районов т. н. Секейфельда (венг. Székelyföld), но и из близких к Карпатам католических сёл Молдовы.⁷ (См. карты №№ 1–2)

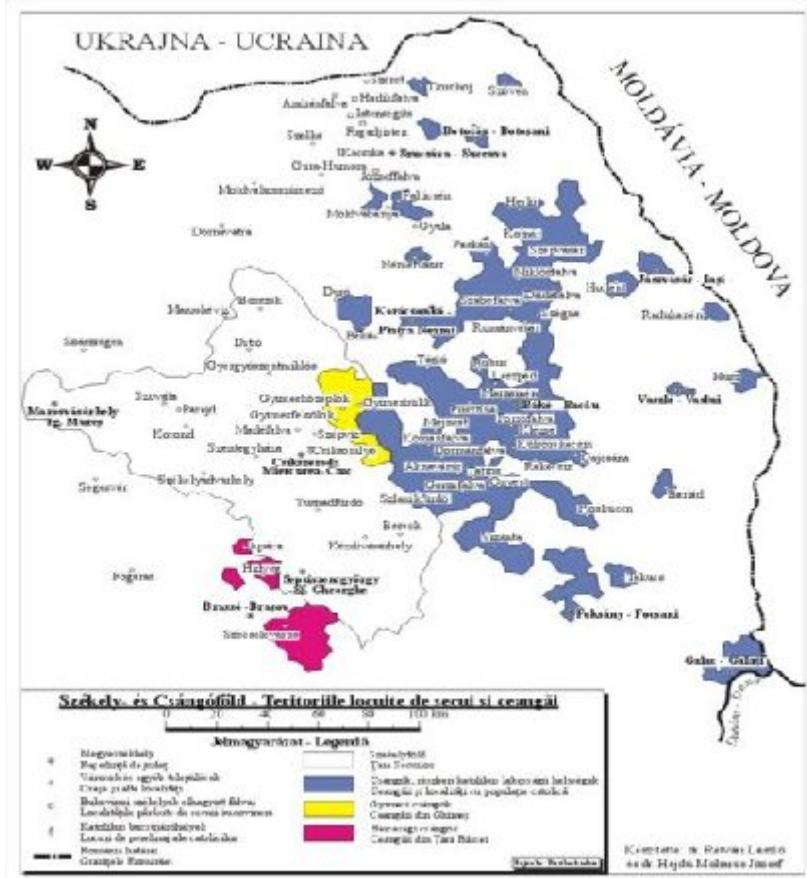
Halász Péter, Bokrétába kötögetem vala. A moldvai magyarok néprajzához. Budapest, 2002. (Örökség); Tánczos V., Op. cit.; Pozsony F., Op. cit.

⁷ Balassa Iván, A határainkon túli magyarok néprajza. Budapest, 1989, p. 182–186, 215–220, 221–241.

Карта № 1.

Карта № 2.

Венгерская католическая этническая группа в Молдове тоже не представляет с собой некое целое единое. Внутри католического населения по своему историческому и географическому происхождению можно разделить три подгруппы.

К первой подгруппе относится население, проживающее на сегодняшней территории области Роман (венг. и рум. Roman), на севере Молдовы, приблизительно в 30-ти посёлках. Венгерская этнографическая наука их называет „северными чанго”. Здесь сосредоточится не менее 35–40 % общего католического населения в Молдове. Центром этого этнического региона является Сабофалва (венг. Szabófalva, рум. Săbăoni). По историческим данным эта группа населяла этот район начиная с XIV–XV вв. из северного ущелья реки Тиса и из центральных районов Трансильвании. По своим традициям и по своему диалекту до сих пор эта подгруппа является самой архаичной, но по некоторым историческим причинам самой ассимилированной. Здесь пользование венгерским языком можно наблюдать только в 5–6 сёлах и только среди членов самого старого поколения.

Ко второй подгруппе относится население, проживающее на территории области Бако (венг. Bákó, рум. Băcău) в центре Молдовы, приблизительно в 60-70-ти посёлках. Они называются „южными чанго”. Эта подгруппа составляет 15–20 % общего католического населения. Это население по своему историческому и географическому происхождению в основном родствено с „северными чанго”, но из-за того, что они постоянно перемешивались с венграми, которые переселились в Молдову в более поздние времена, в XVIII–XIX вв. В отличие от „северных чанго”, некоторые из их общин, в какой-то степени сохранили венгерские народные традиции и венгерский язык в повседневном общении.

К третьей подгруппе относится население, переселявшееся именно в регион Бако начиная с второй половины XVIII в. из восточных частей Трансильвании, из т. н. Секейфельда. Венгерская этнография их чаще всего называет „молдавскими секеями” (венг. „moldvai székelyek”) или иногда „секейскими чанго” (венг. „székelyes csángók”). Это составляет приблизительно 40–50 % общего католического населения, и эта является подгруппой, в которой сознание венгерского происхождения в какой-то степени и в каких-то формах до сих пор сохранялось.⁸

---

⁸ На географическое и языковое разделение населения «чанго» см. подробнее: Lükő Gábor, A moldvai csángók. A csángók kapcsolata az erdélyi magyarokkal. Budapest, 1936; Halász Péter, Új szempontok a moldvai magyarok táji-ethniki tagozódásának vizsgálatához. - In: Csángósors. Moldvai csángók a változó időkben. Szerk. Pozsony Ferenc. Budapest, 1999; Pozsony F., Op. cit., p. 24–57.

Некоторые венгерские учёные, как например этнограф Бела Гунда, утверждают, что „северные чанго” являются потомками венгров-кочевников, которые населяли историческую местность, в средневековых источниках именуемую как Этелкоз (венг. Etelköz). Эти учёные полагают, что историческая местность Этелкоз, где венгры-кочевники поселились, находилась именно на севере сегодняшней Молдовы. Связывать этногенезис венгерских католиков в Молдове с поселением венгров-кочевников имело некоторые традиции, так как в конце XVIII в. пришедшие на этот край венгерские миссионеры иезуиты были первыми, кто создали теорию о континуитете венгерского населения в северной Молдове. Зато, эту теорию большая часть венгерской науки не принимает, и связывает появление венгров в Молдове с политикой средневековых венгерских королей по защите восточных границ Венгрии против татар. Первые источники датируют наличие населения венгерского происхождения в Молдове к середине XIII в., значит переселение венгерского народа связано с защитой границ Венгерского королевства против восточных кочевых народов.

Средневековые источники однозначно подтверждают, что в XV в. и в первой половине XVI в. венгры составляли значительную часть населения Молдовы, не менее 20–25 %, и вместе с саксами играли определяющую роль среди слоев городской элиты и хозяйственной жизни Молдавского княжества. Это подтверждают и некоторые лингвистические данные, этимология некоторых румынских слов, как например „город” (рум. „oraș”, венг. „város”) или „граница” (рум. „hotar”, венг. „határ”) которые заимствованы из венгерского языка.⁹

После *первой волны переселения* венгров в XIII–XIV вв. в Молдову, намечается ещё три волны. *Вторая волна* произошла в XV в., когда венгерские гуситы избегали с юга Венгрии именно в Молдову. Венгерской наукой уже утвержден факт того, что первый усичённый перевод на венгерский язык некоторых частей Нового Завета был осуществлен венгерскими гуситами именно в Молдове. Третья и четвертая волны переселения отличались от первых двух географическим местом происхождения переселенцев, так как в этих случаях переселенцы происходили не из центральных частей целостной этнической территории венгерского народа, а из восточных пограничных районов Трансильвании, из т. н. этнической территории Секейфельда. *Третья волна переселения* произошла во второй половине XVI в., после того, что трансильванские венгерские князи отменили общественные и экономические

⁹ См. подробнее: Moldvai csángó-magyar okmánytár 1467–1706. I. Szerk. Benda Kálmán. Budapest, 1989, p. 9–48. (A Magyarságkutatás könyvtára, I.)

привилегии ранее привилегированного населения „секеев”. А *четвёртая волна переселения* с конца XVIII в. была связана с Габсбургским угнетением секеев, и она постоянно продолжалась до XIX в., но правда, после создания Австро-Венгерской монархии причины процесса переселения были главным образом экономические и бытовые, а не политические.¹⁰

Из таблицы № 2 видно, что несмотря на постоянное переселение отдельных групп венгерского этноса, с конца XVI в. до середины XVII в. наблюдается резкое падение числа католиков в Молдове, а с середины XVII в. до конца XVIII в., т. е. до начала четвертой волны переселения венгров, их число почти не изменяется. Возникает вопрос, чем объясняется такое изменение цифр? Надо подчёркивать, что с первой половины XVI в. до конца века, т. е. приблизительно до третьей волны переселения из-за нашествия татар, из-за непрекращающихся походов татар на этот край, предположительно тоже произошло падение числа католиков. Вероятно именно в этот период венгерская этническая группа претерпевает решающий удар, в этот период большая часть его уничтожается и перестает быть доминирующей этнической группой Молдовы.

Таблица № 2.¹¹

Год переписи	Число католиков в Молдове
1591	15 000
1646	5 500
1744	5 500
1807	21 300
1859	53 000
1899	89 000
1930	110 000
1992	240 000

ПРОБЛЕМЫ ИДЕНТИЧНОСТИ

Для нас главный вопрос заключается в том, что какие были факторы ассимиляции (румынизации) венгерских католиков в румынское общество, которое составляло

¹⁰ Pozsony F., Op.cit., p. 24–57.

¹¹ До 1930 г. см. Szabados Mihály, *A moldvai magyarok a román népszámlálások tükrében 1859–1977.* - In: Magyarságkutatás. A Magyarságkutató Intézet évkönyve. Felelős szerk. Kiss Gy. Csaba. Budapest, 1989, p. 89–104. От 1930 г. см. Pozsony F., Op. cit.

большинство населения края? Чем объясняется то явление, что – если принимаем достоверность современных румынских данных переписи населения, – процентность венгров в этнической структуре Молдовы пала с 20–25 % на 0,08 %? Чем объясняется огромное различие между данными официальной переписи населения и оценкой венгерских учёных, основой которой являются научные исследования этнографов и социологов, а тем более, их повседневный, бытовой опыт в католических сёлах?

Первой причиной ассимиляции является усиённость структуры общественного строя венгерского католического населения. Как мы уже отметили, в средневековье венгерский элемент играл важнейшую роль в хозяйственной и общественной жизни Молдавского княжества. Это отражалось и в составе ведущей элиты: значительную часть городского слоя (в основном купцы и ремесленники) составили не румынские, а чужие элементы, пришедшие со стороны западных пограничных районов княжества саксы и венгры. В XVI в. этот элемент, в следствие постоянных турецких и татарских походов и размножения румынского этнического элемента постепенно выдавливается из городов, а затем был полностью уничтожен. Согласно историческим данным, в средневековье элементы венгерского происхождения также играли значительную роль в молдавском княжеском дворе, но этот узкий дворянский слой, – судя по фамилиям румынских бояр, – постоянно ассимилировался в единую молдавскую дворянскую нацию.¹²

Кроме того, для венгерского населения было характерно нехватка вселенской и церковной интеллигенции, которые могли бы играть огромнейшую роль в адаптации национального самосознания, сформированного с конца XVIII в. и в XIX в. более организованными и самосознательными группами венгерского народа. В начале XVI в. после того, как в следствие нашествия турков средневековое венгерское государство распало, венгерская культура и венгерский язык могли проникнуть в этот регион только при помощи новых переселенцев или венгерских миссионеров. Надо подчёркивать, что в некоторые времена Молдавское княжество подчинялось Венгерскому Королевству в феодальной структуре. Это означало, что Венгерское королевство могло оказать эффективную защиту и опору венграм в Молдове.

Небезинтересным фактором в процессе ассимиляции являлся изменение правового статуса привилегированного крестьянства венгерского происхождения. Для того, чтобы привлечь в страну рабочую силу, молдавские князи обещали

---

¹² Benda K., Op. cit.

обеспечивать переселенцам-крестьянам разные привилегии. Чужие элементы-крестьяне в Молдове принадлежали к крестьянской группе именуемой в румынских источниках „рэзеш” (рум. „răzeș”). (Многозначно, что это слово тоже заимствовано из венгерского языка – венг. „részess”). Эта группа крестьян в платеже налогов подчинялась не румынским боярам, а непосредственно князю. Зато, начиная с конца XVII в. молдавские князи постепенно продавали земли, собственности селских общин венгерских католиков, поэтому они потеряли свой правовой статус и свои бывшие привилегии. В следствие этого, венгры потеряли также и свою экономическую мощь.¹³

В следствие вышеупомянутых общественных процессов венгерское население в Молдове до второй половины XIX в. становится однородным крестьянским населением без общественной элиты и вселенской и церковной интеллигенции. Тем более, после третьей волны переселения венгерская культура могла проникнуть лишь посредством венгерских миссионеров иезуитов и францисканцев. Так, венгерские католики в Молдове, отделены от общей массы венгерской нации, не участвовали в движениях национального возрождения, которые произошли на территории Венгрии, в рамках Габсбургской монархии. Их также совсем не касалась реформа венгерского языка в XIX в. Языковой статус венгерских диалектов в Молдове отражает уровень языка до создания современного венгерского литературного языка.

Какая же была роль учреждений католической церкви? До распада Венгерского королевства католические области Молдовы попали под юрисдикцией венгерских архиепископатов (главным образом под юрисдикцией Эстергомского архиепископата). После распада средневекового венгерского государства Рим предпринимал шаги для создания и упрочения самостоятельного молдавского епископата, но из-за смутных политических обстоятельств и и нерпекрашающихся набегов татар, эти епископаты не сумели создавать свою прочную церковную структуру. Поэтому в 1622 г. в Риме было создано Святая Конгрегация (лат. «De Propaganda Fidei») для организации духовной жизни католиков в Молдове и вообще на перифериях западного христианства. Молдова была объявлена территорией католической миссии, она представляла собой некий «регион-мост» к западным территориям православия и к православным румынам. Святая Конгрегация назначила на службу в Молдову иноземцев, особенно итальянских священников, которые совершенно не владели венгерским языком. Их целью было сблизить православных

¹³ Baumgartner Sándor, A „razes” (ejtsd: rezés [rész]) intézmény és a Regat (Ó-Románia) magyar származású lakóinak aránya. - Statisztikai Tudósító, 1940. szeptember 11., p. 1–4.

румын к католичеству, а в будущем создавать некое «восточнолатинское» католическое государство, поэтому они проповедовали своим поклонникам-венграм не на родном языке, а на родственном с румынским итальянском. В 1884 г. был создан самостоятельный *Молдавский епископат*, столицей которого были Яссы. Священники новообразованного епископата в начальный период почти без исключения были иноземцы (итальяны, поляки), а детей из земли «чанго» воспитывали в румынском национальном духе.¹⁴

В 1859 г. после соединения двух румынских княжеств, и вместе с этим создания современного румынского государства, отмечается усиление государственного нажима на венгерские католики в Молдове, усиление ассимиляционной политики с верху. Современное румынское государство вообще не признавало наличие венгерской национальности в Молдове. В конце XIX в. была проведена реформа гражданского общественного образования, в рамках которой были созданы государственные школы в католических посёлках. В этих государственных школах дети обязательным образом обучались на румынском языке. В государственных ведомственных учреждениях, основанных в католических деревнях, все чиновники были туда направлены из среды православных румын.¹⁵

Чем объясняется наличие венгерского языка в Молдове, учитывая неблагоприятную общественную, национальную, политическую и религиозную обстановку? С нашей точки зрения в первую очередь сохранением двуязычности в отдельных поколениях католиков в Молдове и различной функцией при общении венгерского и румынского языков. Можно даже и упоминать некоторый степень общественной замкнутости венгерских населённых пунктов. Это есть причины, по которым и до сих пор можно констатировать наличие своеобразной венгерской идентичности архаичного «этнического» а не современного национального характера.

¹⁴ Seres Attila, Moldvai csángók és erdélyi románok a magyar kormányok politikájában a 19–20. század fordulóján (1895–1902). - In: A Kárpát-medence népeinek együttélése a 19–20. században. Szerk. Egry Gábor, Feitl István. Budapest, 2005, p. 457–476.

¹⁵ Asszimiláció vagy kivándorlás? Források a moldvai magyar etnikai csoport, a csángók modern kori történelmének tanulmányozásához (1860–1989). Szerk. Vincze Gábor. Budapest–Kolozsvár, 2004, p. 14–28.

Magyar katolikusok Moldvában

A katolikusok által lakott moldvai területek etnikai összetételének változásai és a „csángó” identitás problémái a XVII–XX. században

SERES ATTILA
MTA Történettudományi Intézete

Rezümé

Az előadás a Moldvában élő magyar katolikus népcsoport, a *csángók* által lakott településterület földrajzi kiterjedésének és etnikai arculatának változásait vizsgálja a XVII. század közepétől a XX. század végéig.

A középkori források szerint az első magyar lakosságú települések a XIII. század első felében alakultak ki Moldvában, a magyar királyok telepítési politikája révén, ami a Magyar Királyság keleti határainak a védelmét szolgálta. Később, a XIV–XV. században, a Kárpát-medence felől újabb hullámokban érkezett magyar nyelvű népesség erre a területre. Ekkoriban a Szeret folyó felső folyása mentén található folyóvölgyek (Tatros, Tázló) mellett Észak-Moldva (Románvásár, Huszt, Kutnár) városaiban a lakosság többségét vagy jelentős részét a magyar etnikum tette ki. A XIV–XV. században több korszakon át a Moldvai Fejedelemség a Magyar Királyság hűbéresének számított, ezért a középkori magyar állam mindenkorának a honos magyar népesség számára.

A középkori magyar állam széthullása után azonban a magyar nép által lakott Kárpát-medencei törzsterület felől a moldvai csángókhoz csak a megújuló kirajzások és a szórványosan szinte mindenkorának a magyar misszionáriusok révén juthattak el a magyar kultúra elemei, a XVIII. század végétől meginduló, és a reformkorral, illetve az 1848–1849. évi szabadságharccal kiteljesedő nagy nemzeti átalakulási folyamatokon kívül rekedtek. A spontán asszimilációs hatásoknak kedvezett az a tény, hogy Moldva magyar lakosságát a történelmi viszonyokból fakadó csonka társadalomszerkezet jellemzte. A Moldvai Fejedelemség gazdasági és társadalmi életében jelentős szerepet játszó, főleg iparosokból és

kereskedőkből álló magyar városi polgárság az állandó török és tatár betörések, valamint a többségi román etnikum gyarapodása következtében a XVI–XVII. század folyamán fokozatosan kiszorult a városokból, majd teljesen elszorvadt. A fejedelmek udvaraiban különböző tisztséget viselő magyar eredetű nemesség ugyanígy, még a középkor vége felé beolvadt a moldvai nemesi nemzetbe.

Ezekkel összefüggő problémát jelentett a világi értelmiség hiánya, amely fontos szerepet tölthatott volna be a magyarság öntudatosabb és szervezettebb csoportjai révén formálódó nemzeti azonosság-tudat adaptációjában. A lassú beolvadás irányába ható további tényezőnek tekinthető, hogy a magyar eredetű falusi lakosság elvesztette régi privilegiumait. A moldvai vajdák ugyanis fokozatosan megfosztották őket a kezdetektől elvezett szabadparaszti jogállásuktól, ráadásul a faluközösségek által művelt földek nagy részét ortodox bojárok vagy ortodox egyházi intézmények (kolostorok stb.) birtokaiul adományozták. A moldvai magyar társadalom ezért a XVIII–XIX. század fordulójára egy szinte kizárálag falusi parasztnépekből álló, homogén tömbbé változott.

A XVI. század elejétől Moldva katolikus területei különböző, nem magyar püspökségek irányítása alá kerültek, de egyiknek sem sikerült kiépítenie egy szilárd struktúrával rendelkező egyházszervezetet. (A XVI. században Moldvát Havasalföddel együtt a szófiai érsekséghez csatolták, és részben ezért kerültek többen a bulgáriai ferences rendtartományból Moldvába. 1644-ben megosztották az érsekség joghatóságát, és ennek következtében Moldva az akkor szervezett szerbiai marcianopolisi érsekséghez került.) A XVII. század elejétől missziós területnek nyilvánították, ezért a Rómában székelő bíboros tanácsnak, a Hitterjesztés Szent Kongregációjának (*De Propaganda Fidei*) kellett gondoskodnia a hitélet ellátásáról, amely kivétel nélkül idegen, döntően olasz papokat küldött oda. A régió a Szentszék szemében is kulcsfontosságúnak mutatkozott, hiszen azokon a – török megszállás alatt álló, vagy török hűbéri – területeken, ahol az ortodoxia jelentette az uralkodó vallási irányzatot, ez volt az egyik legszámottevőbb katolikus közösség.

A moldvai magyar településterület etnikai-táji tagolódása a XVIII. század végén alakult ki, az utolsó, döntően a Székelyföld keleti peremterületeiről érkező bevándorlási hullám után. Moldva magyar lakossága két kiterjedtebb etnikai tömböt alkotott. A kisebbik, „északi” nyelvziget, a Román megye székhelyének számító Románvásár környéki falvakból tevődött össze, amelyekben a középkor óta autochton magyar népesség élt. Ez az etnikai tömb azonban a XIX. századi román nemzetállam megalakulása után erőteljesen felaprózódott, magyar lakossága nem kis részben az állami nyomás következtében már ekkor kezdett beolvadni a környező románságba. A „déli”, Bákó megyei etnikai tömb falvainak magyar

lakossága az „északi” nyelvziget lakosságéval azonos időben, még a középkorban telepedett ide, de a XVIII. század végétől nagymértékben keveredett az ide menekülő székelyekkel. A székelyek emellett a keleti Kárpátok moldvai lejtőin, és az erdélyi folyók moldvai kifolyása mentén önálló, kizárálag székely lakosságú falvakat is alapítottak.

A moldvai csángók számarányára a XVII. század közepétől állnak rendelkezésünkre megbízható források. Az első terjedelmes okirat Marcus Bandinus marcianopoli érsek 1648-ban kelt jelentése moldvai körútjáról („codex Bandinus”). A XVIII–XIX. században a magyarok számarányának megbecslésére Moldva teljes népességén belül elsősorban a katolikus egyházi összeírásokra (sematizmusokra) támaszkodhatunk. A XIX. század második felétől rendelkezésünkre állnak a román állami népszámlálások statisztikái is, amelyek azonban nem mind megbízhatóak, a XX. században hivatalosan a magyar elem moldvai létét is tagadták. A XIX. századtól a moldvai magyar településterület folyamatos zsugorodása, az ottani magyar népesség lassú asszimilációja figyelhető meg. Jelenleg Moldva lakosságából 320 ezer vallja magát katolikusnak, ebből körülbelül 55–60 ezren értenek, vagy tudnak valamilyen szinten magyarul.

Праздничная трапеза как фактор консолидации болгарских переселенцев в России в XVIII-XIX вв.

Манчо Веков

Институт по история - БАН

На первый взгляд сформулированная таким образом тема звучит не очень-то серьезно. Любой исследователь, изучающий жизнь национальных меньшинств за границей, мог бы перечислить намного более значимые факторы, играющие роль в сплочении и консолидации данной общности, не упоминая даже среди них трапезу и национальную еду. Тем не менее, здесь попробуем защитить нашу мысль о том, что болгарская трапеза, богато накрытая традиционными блюдами и напитками, является одним из немаловажных факторов сплочения общности болгарских переселенцев в России (в Бессарабской, Херсонской и Таврической губерниях) в XVIII-XIX вв.

В данном случае не будем ссылаться на болгарские исследования, поскольку наши соотечественники могли бы чисто теоретически в силу разных сентиментальных причин замолчать некоторые не слишком лицеприятные стороны менталитета болгар, выставлять существующие проблемы в более или менее позитивном плане, чем они были на самом деле, оберегать от некоторых горьких истин. В силу указанных причин наше исследование будет полагаться прежде всего на информацию, собранную тогдашним приват-доцентом Петербургского Императорского университета Н. С. Державиным (будущим академиком Академии наук СССР), и опубликованную в его монографии „Болгарские колонии в России XVIII-XIX вв.“, вышедшей в начале XX в. Двухтомный труд слависта-лингвиста Н. Державина о болгарских колониях России стал первой обобщающей работой, в которой был комплексно исследован широкий круг вопросов по этнографии, истории и лингвистике. Н. С. Державин обозначил ряд проблем в жизни болгар (заселение, численность, хозяйственная деятельность и т. д.). Можно сказать, что это человек, хорошо изучивший болгарскую историю и болгарские традиции, и что он вполне объективен и корректен в своем исследовании. Даже можно утверждать, что он отзыается с симпатией о болгарских переселенцах, поселившихся на юге Российской империи по обеим сторонам нижнего Днепра, между устьями Дона и Дуная, Черным и Азовским морями и Западно-украинской границей. Между

строками его труда просачивается плохо скрываемое огорчение, когда дело доходит до описания некоторых не слишком лицеприятных сторон менталитета наших соотечественников, дающих представление о степени сплоченности болгарских переселенцев в Таврии, Бессарабии и Херсоне, которых он вполне добронамеренно называет „наши переселенцы из Болгарии“.

Сначала коротко остановим свое внимание на других, в принципе более существенных факторах, которые могли бы оказывать влияние на процесс консолидации общин переселенцев в чужие земли, пытаясь выяснить, что это за факторы и как они функционируют в „болгарских“ условиях. По нашему мнению, такими факторами являются род и семья, школа и образование, церковь и духовенство, неформальные встречи и собрания, также как и материальное положение и статус в обществе. Вот как увидел русский ученый в начале XX века действие этих факторов на сплочение и единство наших соотечественников и их потомков в южных краях Российской империи.

1. Род и семья. О болгарской семье Державин пишет: „Семья у наших болгар-колонистов представляет обычный тип современной семьи и состоит из родителей и детей. Старики обыкновенно остаются в семье младшего сына, в наследство к которому и переходит затем родное гнездо; всех старших сыновей, поженив их, старики и выделяют от себя на самостоятельное хозяйство. Очень редко можно встретить семью, в которой в доме стариков живут два или три брата вместе со своими женами и детьми. Инициаторами выделения обыкновенно бывают молодые; старики склонны скорее удержать своих сыновей вместе под одной кровлей. Выделяя сына, отец обязан предоставить ему „план“ и построить на этом плане дом или же купить план у кого-либо из своих односельчан со всеми хозяйственными на нем постройками.“

Все это выглядит слишком хорошо. Только всем понятно, что отец вряд ли может помочь в одинаковой степени всем своим сыновьям.

Далее Державин указывает, что: „главную роль в семье играет женщина. Особенность ли характера болгарки сказалась в этом явлении, или же в нем безсознательно выразились древние традиции матриархального быта, во всяком случае ей принадлежит более активная роль в жизни семьи...“ Но эта „активность“ болгарской женщины часто влечет за собой далеко идущие последствия. Жены нередко становятся причиной многолетних ссор между братьями и близкими родственниками из-за совсем мелочных иногда бытовых проблем. Сам я неоднократно был свидетелем того, как уже взрослые люди, родные или двоюродные братья, живя в соседних домах, годами не

разговаривают между собой, выражая тем самым солидарность со своими женами, поссорившимися между собой из-за того, что им не понравился участок земли или другое имущество, отошедшее к их мужьям во время раздела отцовского добра.” Так что можно сказать, что унаследование отцовского или какого-то другого родового имущества нередко становится причиной резких ухудшений отношений между близкими родственниками. Поэтому, являясь в принципе фактором сплочения данной общности, нередко род и семья могут иметь прямо противоположное воздействие на единство переселенческих общин.

2. Школа и образование. Рассматривая роль школы и образования в жизни болгарских общин, Державин с огорчением отмечает: „Прекрасная земская школа наших южных губерний слишком чужда для болгарина, потому что он не слышит в ней своего родного языка, да и то, что дает народу начальная школа, ничтожно, конечно, в сравнении с тем, что требуется для создания народной нравственности, понимаемой в широком смысле этого слова, и от четырехлетнего пребывания в школе впоследствии ничего не остается, кроме очень слабого умения читать и писать по-русски. Да и нельзя от питомцев русской народной школы при условиях современной ей деятельности требовать более широких сведений, так как надо быть гением, чтобы, окончив курс науки в двенадцать лет и в течение всего последующего времени не имея возможности читать ничего другого, кроме этикетов на табачных коробках и бандеролей на казенных бутылках, тем не менее удержать в себе ту крупицу школьных познаний сомнительной доброкачественности, которые были сообщены в раннем детстве и притом на чужом языке. Ни в одном болгарском селе я не видел ни одного так называемого просветительского учреждения для народа“ — факт, который сам по себе и говорит о роли школы и образования в деле сплочения болгарских переселенцев.

3. Что касается духовенства и церкви, они даже умудрились оказывать негативное влияние на единство и сплоченность болгар. „Что касается духовенства, то оно до сих пор, как и 300-400 лет тому назад, действуя согласно консисторским циркулярам и предписаниям, часто ничего общего не имеющим с задачами пастырского служения, занято всецело искоренением языческих обрядов, сатанинских песнопений и народных „бесований“. Так например, духовенство подвергает преследованиям традиционные хороводы девушек в Лазареву субботу в Бердянском уезде, колядки молодежи в Рождественскую ночь в Херсонском уезде, так что в селе Терновке, Херсонской губернии этнографу трудно было бы теперь записать такой любопытный с научной точки зрения памятник народного творчества, как например

колядка, потому что пение колядок запрещено церковью, несмотря на то, что в болгарских колядках, как известно, говорится о лицах и событиях священной истории, имеющих ближайшее отношение к рождественской ночи; при этом воспрещено не само колядование, а только песни, т. е. от колядки духовенство отняло тот элемент, который в глазах народа делал колядование священным делом. Правда теперь молодежи предоставлено право петь рождественский тропарь, но это не помешало превращению святой когда-то, по народному воззрению, ночи в ночь всевозможных похождений. Общественные собрания молодежи в присутствии старших вокруг костров среди деревни за работой и песнями, т. е. так называемые *седянки*, воспрещены полицией, но не исчезли совершенно, а превратились в негласные собрания темными вечерами на углах улиц или в темных избах, на которых невинность молодежи оказалась поставленной в очень критическое положение.“

С другой стороны, „крайняя неравномерность имущественного состояния отделенных членов одного и того же общества, создавшаяся благодаря ненормальным первоначальным условиям поселения колонистов, и вместе с тем общеобязательность постановлений схода, не соображающих с действительными интересами деревни, а потому приводящих к упадку и разорению народного хозяйства, сознание народом своего правового бессилия и беспомощности — все это не остается без влияния на народную нравственность...“

Но когда дело доходит до болгарской трапезы, тогда все выглядит совсем по-другому. В принципе, как отмечает Державин, в своем переполненном трудовой деятельности ежедневии болгарский переселенец не обращает особого внимания на еду. „Болгары едят мало, невкусно, небрежно; на свой стол болгарин не обращает серьезного внимания и вопросам своего питания не придает никакого значения, вследствие чего почти все поселяне поголовно страдают катарами желудка и болезнями кишек, приводящими к заболеванию туберкулезом и вымиранию целых семей и кварталов. Болгарская семья часто довольствуется куском хлеба и мискою молока, а дети почти всегда живут вполголодь.“

Но картина коренным образом меняется во время праздников. Тогда болгары собираются вокруг богатого праздничного стола, накрытого всевозможной едой и напитками. Из традиционных болгарских кушаний на столе можно увидеть: питу (пресный хлеб на дрожжах, круглый, плоской формы); кравайчата, кулаченца (калачи, которые пекут обычно во время поминок); кравай (плетеный хлеб с дырочкой посередине, очень распространенный во время празднования Рождества); млин или

баницу (это представляет собой кусок пресного теста, который раскатывается тонким листом, пересыпается сыром и маслом и сворачивается в трубку, затем укладывается на сковороду и сверху поливается маслом); тутманик (сырный пирог); тиквеник (пирог из тыквы); зелник; пирушки (сырные вареники); акатми (блины); лаланги (пампушки из теста); пирожки с рисом, картофелем или фасолью; чурбу (борщ или суп с мясом); таратор (летнее блюдо из уксуса, чеснока, лука, огурцов и рассола или воды); пилаф или урис (курица или баранина с рисом); сарми (голубцы, летом приготовленные из виноградных листьев или перцу, зимой из листьев капусты); гивеч (тушеная баранина в соусе из помидоров, перца, лука, петрушек); кебап; дада или баба (мясное блюдо, которое приготавливается из кусков печени); карвавици, наденици (суджуци) – колбасы; сирени (овечий сыр); пульяна каша (соус из цыпленка); каша (пюре из теста, масла, лука); саламура (испеченный на углях окунь в уксусе с перцем и солью); сушеные гроздья или имиш; ушав (компот из свежих и сухих фруктов) и ряд других.

Как положено, на столе кроме указанных традиционных блюд, присутствуют и еще более традиционные напитки: вино и ракия (как говорили древние римляне: *In vino veritas!*).

А болгарин очень часто находит себе поводы для празднования. Державин отмечает, что это „прежде всего все христианские праздники, затем все более или менее торжественные случаи из его частной и общественной жизни, как: именины, родины, крестины, свадьбу, похороны, покупку и продажу, приезд в город, встречу и проводы гостя и т. п. В этом отношении крестьянская жизнь прогрессирует с заметным успехом, так что теперь уже не делается различия между праздником и буднем.“

Этот общий стол и создает между сотрапезниками некую общность жизни. Сидя вместе за праздничным столом, люди, поевши досыта и довольно выпивши, легче отдают прощение друг друга, более склонны к сглаживанию своих мелких бытовых проблем и недоразумений. Кроме того праздновавшие часто поют народные песни, танцуют народные танцы, что помогает не только сохранить традиции, но и почувствовать себя как одно целое. Нередко взрослые рассказывают молодым о старине, передавая тем самым младшим поколениям родовую память. Это также в немалой степени содействует сплочению людей.

Неслучайно когда-то в древние времена люди говорили: „Человек представляет собой то, что он кушает.“ И что пьет, дополнили бы мы от себя.

A bolgár konyha mint az oroszországi bolgár bevándorlók összeforrásának tényezője

XVIII - XIX. sz.

Mancso Vekov
BTA Történettudományi Intézete

Rezümé

Első pillantásra kissé komolytalannak látszik az ételeket és italokat egy adott közösség óhazán kívüli összeforrásának tényezőjeként tárgyalni. Figyelembe véve azonban a sajátos balkáni mentalitást, mondhatjuk, hogy a hagyományos ételekkel és italokkal megrakott asztalhoz ülve, a jóllakott és jót ivott bolgár kivándorlóban eleven a szándék, hogy alaposabban megismerje rokonait, földjeit és hogy megőrizze családja és hazája fényes emlékezetét.

Elvileg ez általános emberi vonás. Tárgyilagosan nézve azonban a bolgár lakoma az idegenbe szakadt bolgárokat összetartó egyik legalapvetőbb elem. Hiszen hol fakadhatna fel jobban a haza, a rokonok, az ismerősök emléke, hol csendülhetne fel a népdal és hol járhatnák el a hórót, ha nem a hagyományos bolgár ételekkel és italokkal megrakott asztal körül?

A régi rómaiak szerint az ember az, amit megeszik. És amit megiszik, fűzhetnénk hozzá mi.

Itt most az oroszországi – tauriai, beszarábiai és herszoni – bolgárok hagyományos, XVIII–XIX. századi ételeivel és italaival ismertetjük meg önököt.

Balkáni bevándorlók Magyarországon a XVII–XIX. században

Vallási élet, etnikai identitás

Márta Bur-Markovszka

BTA Balkanisztikai Intézete

A Magyarország területén tevékenykedő, majd letelepedő, a forrásokban és a korabeli szóhasználatban görögnek nevezett kereskedők a balkáni bevándorlók elenyésző hányadát tették ki. A több etnikumhoz tartozó balkáni kereskedők Közép-Európa keleti végein – így Erdélyben és Magyarországon is – a XIV. század második felében váltak a régió gazdasági életének számottevő szereplőivé. Ekkor került sor tevékenységük szabályozására királyi oklevelekben. A Kelet-Nyugat közötti kereskedelem terén bekövetkezett változások, valamint a hatalmi viszonyok alakulása, a törökök európai térhódítása miatt a XV. század második felében a balkáni kereskedők tevékenységi köre kitágult és az addig vezető szerepet játszó erdélyi szászok versenytársaivá nöttek ki magukat.¹

A régiók közötti kereskedelem jövedelmezőségének növekedésével magyarázható, hogy a biztonságosabb áruszállítás érdekében az Erdélyen átvezető utak mellett az oszmán hatalom támogatásával a dunai hajóforgalom is növekedett. A Fekete-tengeri hajók Szilisztra és Rusze kikötőjében cserélték ki rakományait, a budai török számadáskönyvekben a Dunán érkező balkáni árura vonatkozó adatokat is találunk.²

A XVI–XVII. században a Kárpát-medence térségében a termelőmunka feltételei a balkáni oszmán tartományokhoz képest rosszabbak voltak. Így a nagyméretű balkáni juhtenyészsre, a gyapot, len stb. termesztésre támaszkodó textil és bőripar termékei Közép-Európában jelentős felvétő piacra találtak. A XVI–XVII. századi vámnaplók arról győznek meg minket, hogy ebben az időben az oszmán

¹ Pach Zsigmond Pál, A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala a XV–XVI. század fordulóján. Századok, 1978. № 6. p. 1005–1038.

² Цветкова, Б., В.: Проучвания за градското стопанство през XV–XVI в. София, 1972; Fekete Lajosb Káldy Nagy Gyulaib Budai török számadáskönyvek. Budapest, 1962.

provinciákból érkező áruszállítmányokat a kisigényű fogyasztók szükségleteinek kielégítésére szánták. Az erdélyi városokban, a királyi Magyarország és a hódoltságbeli piacközpontokban nyüzsgő, üzletelő görögök, bolgárok, macedorománok, örmények, zsidók, raguzaiak főleg durva és finomabb kivitelű gyapjúkelmét, selyem- és gyapotkészítményeket, kikészített bőrt, lábbelit, női- és férfifelsőruhát, színes fonalat, kötényt árultak, de értékes keleti szőnyeget, fűszerféléket is tartottak raktáron.

Erdélyben és Magyarországon a huzamosabb tartózkodásra berendezkedő balkáni kereskedők kolóniái a XVII. században tűntek fel, ekkor hozták létre szervezeteket, az ún. „Görög Kompániákat” is. A XVIII. században az Oszmán Birodalom és az európai országok közötti árcsere jelentős részét a török alattvaló balkáni kereskedők bonyolították le.

A Magyarországon működő török alattvaló balkáni kereskedők státusát és tevékenységi körét a karlócai béke (1699. január 26.) 14. pontja, az 1718-as pozsareváci békészerződést kiegészítő egyezmény, valamint az 1739-es belgrádi békészerződés szabályozta. A szerződő felek 3, illetve 5%-os vám egyszeri lefizetése ellenében szabad közlekedést biztosítottak kereskedőik számára egymás területén. Az 1725-ben kiadott uralkodói rendelet – az 1718-as egyezmény pontosításaként – kimondja, hogy a török alattvalók az Oszmán Birodalomból behozott áruval az ország területén csak nagyban kereskedhetnek. A helybeli kézműipar készítményeinek adás-vételére nem kaptak engedélyt. A török áru kicsiben való forgalmazása a vásárokon kívül tiltva volt számukra.

A több etnikumhoz tartozó balkáni kereskedők, kihasználva az oszmán hatalom által biztosított mozgási lehetőséget, a XVI–XVII. században már jelen voltak Erdélyben, a hódoltságban, és a Magyar Királyság területén. A török alattvaló kereskedőt megillető kedvezmények, az ebből származó anyagi előnyök évtizedeken keresztül meghatározották a görögök életformáját és tevékenységük feltételeit.

A görög kereskedővel kapcsolatos – történetírásunkban esetenként túlhangsúlyozott – problémák abból adódtak, hogy szinte a XVIII. század végéig megszegtek, komolyabb következmények nélkül megszeghatték a törvényes rendelkezéseket. A jövevények helyzeti előnyüknek, szervezettségüknek köszönhetően sikeres üzletemberek voltak, akik a gazdasági élet honos szereplőitől eltérően át tudták hidalni a tőkehiánnal együtt járó nehézségeket.

1754–1755-ben és 1769–1771-ben a Magyar Helytartótanács összeíratta a fennhatósága alá tartozó településeken élő török alattvalókat. Az adminisztráció által elkövetett hibák, hiányosságok ellenére az összeírások témánk szempontjából értékes forrásoknak bizonyultak.

1755-ben a Helytartótanács 1318, 1771-ben pedig 1679 török alattvaló kereskedőről tud, akik 221, illetve 274 településen tartottak szállást. A XVIII. század közepén hét „Görög Kompánia” szerepel

az összeírásokban: Tokaj, Miskolc, Gyöngyös, Eger, Diósgyőr, Kecskemét és Újvidék székhellyel. A jövevények körülbelül fele – 1755-ben 42%-a, 1771-ben 58%-a – élt városokban és mezővárosokban, illetve olyan településeken, ahol kolóniáik létszáma meghaladta a 10 főt. Legnépesebb közösségeket Pesten találjuk (500 fő körül). Figyelemre méltó, hogy a török alattvaló balkáni kereskedők körülbelül 75%-át a hajdani hódoltság területén írták össze.³

Az 1769-ből, illetve az 1780-as évekből származó adatok szerint a Szerémségen, Szlavóniában és Horvátországban élő török alattvalók létszáma 300–400 főre tehető. Jellemző, hogy ezekben az országrészeken a jövevény kereskedőkön kívül a vándoriparosok is gondot okoztak a céheknek és a helyi hatóságoknak. Különösen sok panaszra adtak okot a török területről érkező köművesek, pontosabban a jól szervezett „építőbrigádok”, az üstfoltozók stb.⁴

A boltot tartó és vásározó görög kereskedő a magyar városok és falvak életének megszokott szereplője volt. Arany János balladájában, a „Vörös Rébék”-ben az útonállóvá züllött Dani a szekerező „görögöt” állítja meg, hogy kirabolja. Balga, a Tündér kereső Csongor útitársa a Hajnal országában görög boltosra bukan: „Dimitri bátya, csillagom szülötte, hát még itt is megterem kendtek? – Oh mi mindenütt vagyunk, mint a napfény.”

Magánföldesúri, városi és kormányhatósági levéltárak iratai tanúsítják, hogy az idegen kereskedők valóban mindenütt fellelhetők voltak. Károlyi Sándor, Szatmár megye főispánja – a családi levéltárban őrzött iratok szerint – az 1690-es években már igénybe vette a görögök szolgálatait. Egy Görög Demeter nevű kereskedő „udvari szállítóként” teljesítette a főispán megrendeléseit, aki 1691-ben 1120 forinttal tartozott neki. A Károlyi-birtokokon élő görögök és rácok közvetítésével kerültek a piacra az uradalmak terményei, de foglalkoztak kölcsönügyletekkel is. Az 1770-es, 1780-as évekből származó adatok szerint gróf Kállay Ferenc Szabolcs megyei földesúrnak is voltak görögjei: Popovics Demeter és Társa a Kállay gróftól bérelt boltban bécsi, linzi és egyéb nyugati portékát árult és ő vásárolta fel a grófi birtokon termelt dohányt.

1743-ban összeírták a Szabolcs-megyei pusztabérlőket. A zsidók mellett jó néhány görögöt is találunk közöttük. Tehát a török alattvalók állatkereskedelemmel is foglalkoztak. E jövedelmező üzletában szorgoskodtak a kecskeméti görögök is, például Rusza Tamáskovics és társai. 1754-ben három Hajdúszoboszlón lakó török alattvaló a tokaji görögökkel együtt megvásárolta a kincstár

³ Бур-Марковска, М., Балканите през XVIII в. София, 1977, с. 78–79.

⁴ Gavrilović, Slavko, Prilog istoriji trgovine i migracije Balkan-Podumavlje XVIII i XIX stoljeća. Beograd, 1969.

tulajdonában lévő gulyát.⁵

A balkáni kereskedők fontos szerepet játszottak a magyar bor forgalmazása terén is. A Tisza felső folyásának vidékén a XVII. században tűntek fel. Legjelentősebb kolóniáikat, majd kompániáikat Tokajban, Egerben és Miskolcon szervezték meg. A magyar borvidéken élő balkániak szinte kivétel nélkül, minden használó húztak a borkereskedelemből. Miután a „Görög Kompáния” segítségével rendezték a helyi hatóságokhoz fűződő viszonyukat, a magyar borvidéken kialakított bázisukra támaszkodva a XVIII. században fokozatosan növelték a Lengyelországba irányuló borkivitelben való részesedésüket a magyar és a lengyel, főleg a krakkói kereskedők rovására.⁶

A magyar borvidéken kialakított „görög bázis” bécsei, lipcsei, moráviai, debreceni és török áruval megrakott boltokból, értékes városi ingatlanokból, lakóházakból, borpincékből és szőlőbirtokokból állott. A miskolci „Görög Kompáния” bírája, a Moszkopoléből származó Sambik (vagy Zsámbik) Tamás 1769-ből származó adatok szerint Miskolcon boltot tartott, eladásra szánt borral rendelkezett, a városban háza, a határban szőleje és két pincéje volt, a közeli települések határában pedig összesen tíz szőlőbirtokkal rendelkezett. Sambik gyakran járt külföldi üzleti utakon, elsősorban Poznanban.⁷

A balkáni kereskedők tevékenységének fontos területe volt a bolti kereskedés és a házalás. Annál is inkább, hiszen a lakosság iparcikk-szükségleteinek kielégítése során közelebb jutottak a nyersanyag-forrásokhoz, sót vállalták a parasztgazdaságok és uradalmak terményfeleslegének piacra juttatását is.

1737-ben 14 Pest-megyei településen 28 török alattvaló kezében lévő bolt készletét leltározta, megjelölve az áru forint értékét is, amely összesen 4884 Rhf-ot tett ki.⁸

Az 1769-ben készült országos összeírásban 745 önálló balkáni kereskedő boltbeli portékájára találunk adatokat. Kiderült, hogy közülük csak 355 fő, tehát csupán 45% (kerekítve) tartott török árut. A vizsgált források szerint ez az importcikk a nyugati, konkrétan az osztrák, a morva, a sziléziai, a lengyel, a szász, valamint a hazai termékek mellett az árukészlet kisebb részét, becslésünk szerint 15–18%-át tette ki.⁹

A fent említett Pest megyei boltok közül ötben az árukészlet értéke nem haladta meg a száz Rhf-ot, a 100–300 Rhf értéket képviselő készletek száma tíz. A „leggazdagabb” boltos Ráckeiven élt és 537

⁵ Бып-Марковска, М., 1977, с. 85–96.

⁶ Sasvári, L., Griechen in Tokaj im XVII.–XVIII. Jahrhundert. Homonoia II. Budapest, 1980, p. 89–101; Bur M., A balkáni kereskedők és a magyar borkivitel a XVII. században. Történelmi Szemle, 1978. № 2. p. 81–313.

⁷ Бып-Марковска, М., 1977, с. 102–104; Bur Márta, 1978, p. 281–313.

⁸ Bur M., A balkáni kereskedők és árukészleteik a XVIII. századi Magyarországon. Ethnographia, 1985. № 2–3. p. 251–274.

⁹ Bur M., Török áru a magyar piacon a XVIII. században. - In: Bulgária, 681–1981. Budapest, 1989, p. 142–154.

Rhf-ot érő árukészletet mondhatott magáénak.

Az 1747–1753-as évkörből három egri áruleltárt ismerünk: Marko Demeter boltjában 5981 forint, Görög Józsefnél 502 forint, Sisa Görögnél 1559 forint értékű árut vettek leltárba.¹⁰

Az 1770-es, 1780-as években két egri görög vagyonának felmérésére került sor. 1773-ban a Ráko-Diamandi cég ingó és ingatlan vagyona 50 817 forintot ért. Ebből a bolti portékára 31 540 forint esett (az összvagyon értékének 62%-a); 1785-ben a Csetiri-Baro cég 56 375 forintot érő ingó és ingatlan vagyonnal rendelkezett; a bolti portéka 19 872 forintot ért (az összvagyon értékének 35%-a).¹¹

1753-ban a Kiskunságban, a Nagykunságban és a Jászságban írták össze a török alattvalók boltbeli jószágát, ezúttal a török áru nélkül. A Kiskunságban a legértékesebb árukészletet Szabadszálláson vették számba, 1286 forintot. Jászberényben négy bolt volt az oszmán alattvalók kezén. A legnagyobb árukészlet 6 771 forintot ért. A Kisújszálláson található egyetlen boltban a portékát 6 482 forintra értékelték.¹²

A fentiekből kitűnik, hogy az oszmán alattvalók jelen voltak a magyar gazdaság különböző ágazataiban, életük a magyar falvakban és városokban zajlott, anyagi jólétük, vagyoni gyarapodásuk a helyi termelőkkel és fogyasztókkal fenntartott kapcsolatuktól függött. Tevékenységükben, üzleti kapcsolataikban beállt változások a hazai és a bécsei levéltárakban nyomon követhetők. A Helytartótanács által összeírt balkáni kereskedők többségének nem volt rendszeres üzleti kapcsolata az Oszmán Birodalomban lévő piacközpontokkal, az ottani termelőkkel. Időnként meglátogatták a szülőföldön élő családjukat, hazavitték, vagy hazaküldték keresetüket és adóztak a török hatóságoknak. Az adózás tényének írásos bizonyítékát mind a török, mind az osztrák illetve magyar hatóságok megkövetelték. Egy 1739-ben készült Pest megyei összeírásban feltüntetik, hogy például a 20–30–40, sőt 50 éve Kecskeméten élő török alattvaló mennyi adót fizet szülőföldjén.¹³

Az oszmán alattvalók által piacra bocsátott török áru gyártási helyére, a közvetítők üzletmenetére, piaci kapcsolataira vonatkozó ismereteink hiányosak. A közvetítőkre, valamint a behozott áru mennyiségére vonatkozó adatokat a XVII. század végén, valamint a XVIII. század első harmadában vezetett, töredékesen fennmaradt harmincadnaplóból merítjük.

---

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Бур-Марковска, М., 1977, с. 135.

¹² Bur M., 1985, p. 135; Papp Izabella, Görög kereskedők a Jászkunságban. - Zounuk. A Szolnok Megyei levéltár Évkönyve, 2. Szolnok, 1987, p. 303–520.

¹³ Бур-Марковска, М., 1977, с. 145.

A lippai harmincadon az 1689–1696-os évkörből származó adatok szerint egy Jovan Rascianus nevű budai kereskedő 7 700 forint értéket képviselő balkáni készítményekből összeállított szállítmány után fizetett vámot: egy szentendrei lakos 600, egy bajai lakos 1 100 vég abát szállított. Egy Baján lakó katolikus bolgár kereskedő, Joanes Trandoján 1400 forint értékű abát, bagaziát stb. szállított.

1699-ben a Baján lakó Kalia Graecus a helybeli harmincadon fizetett illetéket a Tótváradján keresztül behozott 575 vég aba, 103 köteg kordován stb. után. 1699–1701 év 29 hónapjában a bajai lakosok összesen 2 460 vég aba után fizettek a helyi harmincadon.¹⁴

A belgrádi, kozsani, temesvári, macedóniai lakosok által importált török áru mennyiségéről az 1710-ben Kecskeméten vezetett harmincadnapló adatai alapján alkothatunk képet.¹⁵

Az eddig ismert, s tegyük hozzá, csak részben feldolgozott források alapján az idegen alattvalók sorában egy viszonylag kislétszámú, de régiónk gazdasági életében fontos szerepet játszó csoport különíthető el. A XVIII. század elejétől fejlődésnek indult manufakturák számára nyersanyagot szállító nagykereskedőkről van szó. E csapat képviselőit látjuk az 1737-ben Pesten összeírt török alattvalókban is. Egyikük, Atanasz Mihajlovics 280 zsák gyapjút, 26 zsák gyapotot, 24 hordó viasz tartott raktárában, összesen 36 640 forint értékben.¹⁶

1766-ban és 1767-ben Bécsben 134 török alattvalót írtak össze. Köztük 82 fő számított görögnek annak alapján, hogy az ortodox egyházhhoz tartozónak vallotta magát („graeci ritus non unitorum”), a többiek az Oszmán Birodalomból érkezett zsidók, örmények és törökök voltak. Ezek a görögök a nemzetközi egyezményekben foglalt előírásokat betartva nagyban szállították a gyapjút, gyapotot, veres fonalat, kikészített bőrt, viaszat, cserzőanyagot, amit Pesten, Bécsben, Lipcsében stb. adtak el. Importtevékenységük méreteire jellemző, hogy a Szjatisztából származó Nikola Lázár nevű kereskedő - bemondása szerint – évi 100 ezer forint értékben szállította az említett termékeket. Az összeírtak közül jó néhányan 30–40–50–60 ezer forint értékben importálták – elsősorban Zimonyon keresztül – a manufakturák számára oly szükséges árut.¹⁷

¹⁴ Gavrilovič, Slavko – Jakšić, Ivan – Pecinački Sreta, Grada o balkanskim Trgovcima u Ugarskoj XVIII veka. Kn. prva, Beograd, 1985, pp. 16–58, 64–158, 255–277; Bur, M., A katolikus bolgárok szerepéről Havasalföld, Erdély és a Bánság gazdasági életében (XVII–XVIII. század). Századok, 2000. № 4. Бур М., Търговци от Балканите в Буда и Пешта през XVII–XVIII в. Studia balcanica 24, 2003, c. 311–27.

¹⁵ Bánkuti Imre, Egy görög kereskedő tevékenysége Kecskeméten és a Délalföldön. Cumania III., Historia. Kecskemét, 1975, p. 79–99. 1710. június–november hónapok folyamán a kecskeméti harmincadon a nevezett városokból, valamint Macedóniából érkező kereskedők 6 507 vég abaposztó után fizettek vámot.

¹⁶ Бур-Марковска, М., 1977, с. 138.

¹⁷ Enepekides, P. K., Griechische Handelsgesellschaften und Kaufleute in Vien ans dem Jahre 1766. (Ein Konskriptionsbuch)

Egy Trieszt XVIII–XIX. századi kereskedelmével foglalkozó tanulmány a gyorsan fejlődő kikötővárosban letelepedett görögök tevékenységére hívja fel a figyelmet. Népes kolóniájuk vezető szerepet játszott az ún. levantei kereskedelem lebonyolításában.¹⁸

Közismert, hogy a XVIII–XIX. században mind a brassói, mind a nagyszebeni görög kompániák tagjai az oszmán tartományokban termelt “stratégiai” nyersanyagok felvásárlásával és importálásával foglalkoztak.

Az 1950-es és 1960-as években Bukarestben kiadták a nagyszebeni, a brassói és más erdélyi levéltárakban őrzött görög nyelvű iratok katalógusát. A többkötetes kiadványban ismertetett iratok túlnyomó többsége az Erdélyben élő török alattvalók üzleti tevékenységéhez kapcsolódik.¹⁹ A XVIII. század második felében Brassóban bejegyzett M. Tzumbru nagykereskedőnek, de másoknak is üzlettársai voltak Szmirnában, Szereszben, ügynökei, megbízottai jelen voltak Szvistovban, Ruszéban. Ők az áru felvásárlásával és a szállítás megszervezésével foglalkoztak. A Zimonyban, Pesten, Temesváron, Bécsben, Lipcsében élő üzlettársak és ügynökök a Törökországból érkező áru eladásáról gondoskodtak. A görög nyelvű szerződések, levelek, elszámolások, váltók stb. segítségével felvázolható a brassói és szebeni cégek tevékenységének mechanizmusa, valamint az a kapcsolatrendszer, amelyen keresztül a török áru eljutott a közép-európai piacokra.²⁰

A görög iratokat, amelyek természetesen nemcsak az erdélyi, hanem a magyarországi levéltárakban is rendelkezésre állnak (Budapest Főváros Levéltára, Miskolc, Eger stb.) nem csupán rendkívül értékes gazdaságtörténeti információ hordozóiként tarthatjuk számon. Ezek arra figyelmeztetnek minket, hogy a több etnikumhoz tartozó balkáni kereskedők kultúrája, írásbelisége görög, s e nyelv használata, alkalmazása foglalkozásuk gyakorlásának előfeltétele volt.

Az 1769–1771-ben készült összeírásokban körülbelül 1000 török alattvaló származáshelyére találunk adatokat. Moszkopoléból és a közelí Sipiszka nevű helységből 243 fő érkezett Magyarországra; Kozsáni születésűnek vallotta magát 208 török alattvaló. A többiek Szjatisztából, Koszturból, Negusból, Szervija nevű helységből, az albániai Szelenicából (96 fő) a bulgáriai Melnikből stb. érkeztek. Ezek

Thessalonike, 1959; Бур-Марковска, М., 1977, с. 139–141.

¹⁸ Паскалева, В., Левантийската търговия на Триест през XVIII–XIX в. - In: Из историята на търговията в българските земи през XV–XIX в. София, 1978, с. 229–260.

¹⁹ Limona, D. – Limona, E., Catalogul Documentelor grecești din Archivele Statului de la Orașul Stalin, București, 1958, Catalogul Documentelor referitoare la viața economică a Țarilor Române în sec. XVII–XIX. - Documente din Archivele statului Sibiu. București, 1966.

²⁰ Бур, М., Търговски връзки между Балканите и Средна Европа през XVII–XVIII в. - In: Из историята на търговията в

szerint a balkáni kereskedők körülbelül 70%-a származott Dél-Macedóniából, illetve Moszkopoléból. Az adatok alapján joggal tételezzük fel, hogy az összeírtak jelentős része, talán többsége macedoromán származású volt, hiszen az említett települések etnikai jellegét ez a népcsoport határozta meg. A Razlógból, Szvistovból, Veliko Trnovóból származó török alattvalók minden bizonnyal bolgárok voltak.

A török alattvalók szülőhelyeként megjelölt települések többsége az Ohridi Érsekség egyházmegyeihez tartozott.

Ohrid, az érsekség székhelyének lakói jórészt céhekbe tömörült kézművesek voltak, akik jó néhány templomot és egy színvonalas görög iskolát tartottak fenn.

Kosztur (Kasztoria) a XVII–XVIII. században püspöki székhely, s lakói szintén kézművesek és kereskedők voltak, akik iskolaalapítási terveik érdekében 1682-ben tették meg az első lépéseket, 1708-ban az iskola fenntartásának költségeit egy helybeli lakos Velencében elhelyezett tőkjének kamataiból fedezték. Az iskolát a helybeli tímár céh patronálta. Az egyházi intézmények és az oktatás ügyét valószínűleg azok a koszturi üzletemberek is szívükön viselték, akik Bécsben, Lipcsében gyapjúval, gyapottal, veres fonallal kereskedtek, Gyöngyösön és Miskolcon pedig a magyar bort adták-vették, illetve Lengyelországba exportálták.

Az egyházi intézményekben fennmaradt források szerint Szjatisztában (Satiszta) is működött egy görög iskola, amelyet a helyi lakosok áldozatkészségének köszönhetően a XVIII. század első évtizedében nyitottak meg. Az oktatás folyamatosságát öt, nyilvánvalóan jómódú polgár adományaival lehetett biztosítani. A Bécsben összeírt török alattvalók között előkelő helyet foglaltak el a Szjatisztából származó kereskedők. A már említett Nikola Lázáron kívül ezt a települést vallotta szülőhelyének Johan Ruszi, aki évi 50 ezer, Lázár Georg, aki évi 60 ezer Ft értékben szállított gyapjút, gyapotot stb. Bécsbe.²¹

Az oktatásügy, a kultúra fejlődésének jelei különösen szembetűnőek voltak az Ohridi Érsekség korcsai egyházmegyéjében. Korcsa városában szintén görög iskola működött. Fenntartásának gondjait, terheit 1725 körül a havasalföldi fejedelmen kívül a nyolc helybeli céh, köztük a kereskedő céh vállalta magára. A korcsai egyházmegyéhez tartozott a Balkán félsziget fontos piac- és ipari központja, Moszkopole is. 1740-ben a város előljárói az ohridi érsekkel egyetértésben új iskolaépület emelését határozták el. A tehetős polgárok 250 ezer, a céhek 312 ezer akcsét adományoztak e célra. A

българските земи през XV–XIX в. София, 1978, с. 189–228.

²¹ Sznegarov, Ivan, История на Охридската архиепископия-патриаршия. Т. 2. (Второ издание, препринт). София, 1995, с.

tanintézményt 1750-ben szentelték fel és „Új Akadémia” néven vált ismertté. Konsztantin Vreta és Teodor Vreta kezdeményezésére az Új Akadémia mellé egy előkészítő iskolát is szerveztek.

Moszkopoléban könyvnyomdát is alapítottak, amelyet 1745-től az ohridi Szent Naum kolostor patronált. Jellemző módon a kiadványok között hitvédő munkák is szerepelnek. Egy Konsztantin nevű szerzetes kézikönyvben, kérdés-felelet formájában foglalta össze a pravoszláv hit alaptételeit. Munkáját a „...Magyarországon élő egyszerű keresztényeknek és kézműveseknek...” ajánlotta.²²

A Bécsben összeírt török alattvalók között 12 Moszkopoléból származó kereskedőt találunk, közöttük heten évenként 20–70 ezer forintos forgalmat bonyolítottak le az importált török áruval. Az egyik moszkopolei török alattvalót Michael Vreta Subánnak hívták, aki fivérével és Törökországban élő édesapjával együtt üzleti társulásban kereskedett.

A gazdag gyöngyösi görög kolónia 17, a miskolci kolónia 19 tagja származott Moszkopoléból. A legnagyobb miskolci borexportörök között tartjuk számon a Dona Miklós – Belányi Tamás – Vretovszki György-féle társulást.²³ Feltételezzük, hogy a két iskolaalapító Vreta, a Bécsben összeírt Michael Vreta Subán és a poznaní piacon ügyködő Vretovszki György egy és ugyanazon klánhoz tartoztak.

A balkáni kereskedők szülőhelyeként megjelölt települések viszonylagos jólétének örvendtek, színvonalas görög iskolák, sőt könyvnyomda fenntartása is lehetővé vált számukra. Ezen felül jó karban tartották templomaikat, a kolostorokat.

A ohridi érsekek számon tartották távolba szakadt híveiket. Az említett katekizmus kiadása a kapcsolattartás igényét fejezi ki. Az egyházi intézmények képviselőinek – a szerzeteseknek és a lelkészeknek – magyarországi látogatása elterjedt gyakorlat volt, nemegyszer alamizsnagyűjtés céljából. A Korcsa városától nyugatra fekvő Vitekuki nevű település mellett épült kolostor főnöke 1759-ben 500 ezer akcsét gyűjtött össze a Magyarországon élő moszkopolei kereskedőktől. Ezt a tekintélyes összeget a kolostori templom felújítására fordította. E kolostor könyvtárában sok Velencében, Rómában, Moszkopoléban kiadott görög és latin könyv volt található.²⁴

A Habsburgok uralma alatti területeken élő, tevékenykedő balkáni kereskedőket a XVIII. század utolsó negyedéig az idegen alattvalót megillető, anyagi előnyökkel járó kedvezményezett státusz, a közös üzleti érdekek, a görög kultúra elengedhetetlen velejárója a görög nyelv és a görög írásbeliség

²² 296–297, 342–345.

²² Op. cit. p. 300, 347–348, 360.

²³ Bur, M., 1978, p. 281–313.

²⁴ Снегаров, Ив., 1995, с. 299–300, 497.

használata fogta össze. A jövevények szülőhelyüről a céhekbe tömörült kézművesek és kereskedők hagyományait és a közös érdekek iránti érzékenységet hozták magukkal. Közösségeik jellegét, belső életét, valamint értékrendjüket meghatározó tényező azonban a keleti keresztenységhez, az ortodox egyházhhoz való tartozás volt.

A balkáni kereskedők betelepedéséről vagy ideiglenes tartózkodásáról sok esetben a városi jegyzőkönyvek papjukra vonatkozó bejegyzéseiből értesülünk. 1663-ban a kassai városi tanács, miután tudomására jutott, hogy a városban tartózkodó görög kereskedőknek papjuk van, aki nekik prézikál, a város elhagyására, a lelkész elbocsátására szólította fel őket. A görögök és rácok Tokajban történt letelepedéséről szintén a tanácsi jegyzőkönyvből értesülünk: „Mostan Városunkba jött görögök és rácok papja Eshias archimandrita...” (1694)²⁵

1711-ben Gyöngyös város tanácsa – a közösség nehéz anyagi helyzetének könnyítése céljából – 50 tallér taksa ellenében megengedte az ott megtelepedett arnótoknak és görögöknek, hogy kereskedő kompániát alakítsanak. Az egyezkedés során azonban a kompánia működési feltételeit szigorították. A tanács megtiltotta a jövevényeknek, hogy lelkész alkalmazzanak, s ezzel az ortodox istentisztelet tartását is megakadályozta.²⁶

A gyöngyösi előljárók ellenséges magatartását tanúsító dokumentumokra történő hivatkozással egy művészettörténeti tanulmány szerzője azt írja, hogy „a gyöngyösi görögök első kápolnája minden bizonnal 1785-ben épült fel a mai templom helyén”.²⁷ Ugyanakkor a gyöngyösi arnótoktól és görögöktől származó források, nevezetesen az általuk használt egyházi könyvek lapszéli bejegyzései szerint „...a Gyöngyösön élő ortodox keresztyékek...” 1690-ben már könyvet ajándékoztak a Szent Naumról elnevezett kápolnájuknak. A „kereszteny testvérek” 1738-ban és 1740-ben szintén könyvvel tisztelték meg védőszentjüket; 1793-ban különös bökezűséget tanúsítottak: összesen nyolc könyvvel gazdagították a Szent Naum kápolnát.²⁸

1754-ben a gyöngyösi Görög Kompánia tagjaként 27 önálló kereskedőt, s velük még 21

---

²⁵ Kerekes, György, A kassai kereskedők életéből harmadfél század 1687–1913. Budapest, 86; Sasvári, L., 1980.

²⁶ Бyp-Марковска, M., 1977, c. 67-68.

²⁷ Kárpáti László, A gyöngyösi „arnótok” művészeti öröksége. Mátrai Tanulmányok, Gyöngyös, 1993, p. 89–118; Sasvári L.: Görögjük ortodoxia Magyarországon a 16–20. században. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. Regnum (Budapest), 1994, № 3–4. p. 135.

²⁸ Todorov, Varban, Catalogue of Greek manuscripts and printed books. 17-19th century the collection in Nyíregyháza, Hungary. Athens, 1999, № 16, 55, 66, 69, 301, 306, 309, 318, 331, 343, 345, 347, 422, 437.

üzlettársi viszonyban lévő személyt tartunk számon. Ez a 27 cég 51 főnyi személyzetet foglalkoztatott.²⁹

Az adatok jómódú közösség képét vetítik előnk. A XVIII. század első felében a jövevények anyagiakban gyarapodtak és ennek megfelelően befolyásuk is növekedett a gyöngyösiek körében, s így biztosítani tudták vallásuk gyakorlásának feltételeit. A magunk részéről – figyelembe véve az idézett margináliákat – nagyon is lehetségesnek tartjuk, hogy a Szent Naum kultuszát őrző vidékről, például Moszkopoléból és környékéről érkező, s a XVII. század végén Gyöngyösön letelepedő kereskedők hűek maradtak védőszentjükhez és a szülőföldről hozott hagyományok szellemében imaházukat vagy kápolnájukat róla neveztek el.

A székelyhídi és a diószegi görögök 1735-ben a Szepesi Kamarától kaptak engedélyt kompánia alakítására évi száz tallér ellenében. Kiváltságlevelükben a kereskedői tevékenységet szabályozó előírásokon kívül a vallásgyakorlatra vonatkozó követelmények is szerepelnek: az ortodox istentisztelettől nem tiltották el őket, de zászlót kellett ajándékozniuk a katolikus templomnak és kötelezővé tették számukra az ünnepi körmenetekhez való csatlakozást. Később ez a helyzet megváltozott és a kompánia tagjai unitusok lettek. Egy 1751-ben ellenük folytatott vizsgálat során kiderült, hogy a diószegi görögök igéretüket nem tartják be, ortodox templomba járnak áldozni és gyónni, sőt Törökországból hoztak be maguknak kalugert, aki szolgál nekik. 1762-ben a diószegi görögök ügyeivel foglalkozó debreceni tanács előtt tett tanúvallomásból kitűnik, hogy nevezetteknek „görög papjuk” van, akit az érintett felek üzleti ügyben kötött szerződés hitelesítésére kértek fel.³⁰ Tehát a balkáni kereskedők Diószegen is meg tudták akadályozni vallási életük korlátozását célzó intézkedések végrehajtását.

A belső autonómiával, a tagság által választott vezetőséggel rendelkező ”görög kompániák” nagyon fontos szerepet játszottak a Magyarországon tevékenykedő balkáni kereskedők életében.

Az 1754–1755-ben, a Helytartótanács utasítására végrehajtott összeírás eredményeit összesítő táblázatokban 1318 török alattvalóra vonatkozó adatokat találtunk. 1754-ben a kompániák tagjairól, illetve a kompániákon kívül maradt török alattvalókról is készült egy kimutatás, amely 1167 török alattvaló adatait tartalmazza; 627 fő, azaz 5,37% vallotta magát valamelyik görög kompániához

---

²⁹ Bur, M., Handelsgesellschaften-Organisationen der Kaufleute in Ungarn im XVII-XVIII. - Jahrhundert. Balkan Studies, 25, Thessaloniki, 1984.

³⁰ Byp-Марковска, M, 1977, c. 63–5; Tanúvallomási jegyzőkönyv a diószegi, később váradi kereskedőkről, 1762. Várostörténeti források. Erdély és a Partium a XVI–XIX. században. Szerk. Papp Klára, Gorun Kovács Gy., Jeney-Tóth A. Debrecen, 2005, p. 151–153.

tartozónak; 190 fő, azaz 16,3%, kompánián kívül kereskedett, 350 fő tagságára vonatkozó adatok hiányoznak. Ezek szerint a török alattvalók körülbelül fele használta ki a kompániához való tartozás előnyeit.

A görög kompániák belső életéről keveset tudunk. Az ilyen irányú kutatások számára kiinduló pontként szolgálhat a miskolci görög kompánia 16 paragrafust tartalmazó, 1735-ben, valamint a 38 pontból álló, 1801-ben készült szabályzata. Az említetteken kívül a miskolciak 1785-ben az iskola életét, illetve a tanító munkáját szabályozó reglamát is elfogadtak.³¹

Nem ismerjük azokat a konkrét tényezőket, amelyek az 1687-ben létrejött miskolci kompánia tagságát 1735-ben egy szabályzat megfogalmazására és elfogadására készítették. Ezt a szabályzatot a családjuk nélkül „ideiglenesen” idegenben tartózkodó kereskedők, az ún. „gurbetcsik” testére szabták. A figyelem előterében ekkor a kompániába való belépés feltételeinek a meghatározása állt. Az erkölcsi követelményeket illetően a mércét magasra emelték. A szabályzat 5. cikkelyében a magyarokkal szemben kötelező magatartás normáit írják le. E szabályzat paragrafusaiból értesülünk a központi és a helyi hatóságoknak fizetendő pénzösszegek, egyéb kötelezettségek, valamint a boltbérletek tagok közti felosztásának elveiről, módjáról.

Az 1735-ben megfogalmazott szabályzatban a vallásgyakorlat kérdéséről nem esik szó. Egy várostörténeti munka szerint a jövevényeknek az 1680-as és 1690-es években volt egy Szent Naumról elnevezett kápolnája, amely a mai templom felszenteléséig (1806-ig) funkcionált.³²

A miskolci Szent Naum kápolnát, akárcsak a gyöngyösit, a hívek adományokkal támogatták. 1766-ban például egy Toma Emanuil nevű személy liturgiás könyvet adományozott a kápolnának. A már idézett – a görög könyvekben található – margináliák Miskolc esetében az ott szolgáló lelkészek származási helyének meghatározásában is segítségünkre vannak: Mihail Mitros Janinából, Georgios Thoma Iakoumis Kasztoriából érkezett; „Theodoros Tzamou Moschopolitis” stb. Figyelemre méltó, hogy Iakoumis lelkész tulajdonaként 15 könyvet tart számon a nyíregyházi görög könyvek katalógusa.³³

A balkáni kereskedők egyházi életéről, egyházuk iránt tanúsított áldozatkézségükről szólva fel kell hívni a figyelmet egy fontos körülményre: az idegen környezetben török alattvalókként élő

³¹ Из правилника на общината на балканските търговци в унгарския град Мишколц, 1801. Превод Афродита Зурмалиева. В: Тодорова, М., Подбрани извори за историята на балканските народи, София, 1977, с. 135–138; Danova, N. – Todorov, V.: Hellinika engrapha apo to archio tis polis Miskolts (Ungaria). Proceedings of the first international Congress on the Hellenic Diaspora from antiquity to modern times. Editor John M. Fossey. Vol. II. p. 167–189.

³² Szendrei János, Miskolc város története. II. Miskolc, 1902, p. 594.

³³ Todorov, V., 1999. № 68, 126, 140, 152, 159, 217, 249, 355, 384, 396, 404, 423, 429, 432, 442.

jövevények egyházközégeik létrehozása során a Balkánon érvényes egyházmodellt utánozták. Köztudomású, hogy a szultánt uraló területeken az ortodox egyházi intézmények – a hívekkel szemben – széleskörű jogokkal és kötelezettségekkel rendelkeztek. Többek között vállalniuk kellett a köjegyző szerepét is. A templomok ingatlanokkal, termőföldekkel, boltokkal, gyertyaöntő műhelyekkel, selyemhernyó-tenyésztő vidékeken eperfákkal stb. rendelkeztek. Az alapítványként működő egyházi vagyon civil gondnokai kölcsönügyletekkel is foglalkoztak, a templomot illető jövedelmeket iskolák fenntartására fordították stb.³⁴

A miskolci ortodox egyházközség ránk maradt iratanyaga bizonyítja, hogy a balkáni kereskedők a fent leírt módon viszonyultak egyházukhoz. A miskolci egyházközésgnek – erre Sasvári László hívja fel a figyelmet – jelentős vagyona volt. Egy 1815-ben készült elszámolás szerint a miskolci templom egyévi bevétele 8854 forintot tett ki. Ez az összeg perselypénzből, gyertyaeladásból, kihelyezett tőke kamatából, bolt- és szántóföld-arendából, a templom tulajdonát képező szőlők terméséből tevődött össze.³⁵

Az alattvalói hűségeskü letételére vonatkozó rendelkezések következetes végrehajtása, amely a családok beköltözését vonta maga után a balkáni kereskedők számára új helyzetet teremtett (A Helytartótanács 1769. április 25-én, valamint 1774. augusztus 8-án kiadott rendelete). A kereskedők Habsburg-alattvalókként elvesztették a korábban élvezett kedvezményeket, a család átköltözötésével pedig a szülőfölddel való kapcsolattartás egyik fontos indítéka veszett el. Ugyanakkor előtérbe kerültek a megnövekedett létszámu közösségekről való gondoskodás feladatai: a fiatalok oktatása, a szegények istápolása stb. A XVIII. század 70-es és 80-as éveinek kihívásaira a miskolci Görög Kompánia az 1785-ben és az 1801-ben megfogalmazott szabályzatokkal reagált.

A balkáni kereskedők számára különös jelentőséggel bírt az 1781-ben kiadott türelmi rendelet. Magyarországon, ahol a kereskedelmi tőke „színváltozásának” lehetőségei korlátozottak voltak, a türelmi rendelet alternatívát jelentett. A balkáni kereskedők anyagi erejük tudatában, a magukkal hozott hagyományokhoz hűen, az előző nemzedékektől örökolt szerény kápolnák, imaházak helyébe pompás templomokat emeltek. Annál is inkább, hiszen a balkáni népek körében az egyén önmegvalósítása, tehetségének kibontakozása az egyházi közösségen mehetett végbe. Az Oszmán Birodalomban az anyagi gondokkal küzdő ortodox egyház nagymértékben függött jómódú híveitől. A laikusok befolyása

---

³⁴ Бур-Марковска, М., За функциите на църковните настоятелства през Възраждането. Studia balcanika 17, (София), 1983, c. 75–86

és részvételé az egyház vezetésében jelentős volt. A XVII. század végén az Ohridi Érsekség hivatalnokainak közel kétharmadát tették ki a laikusok. „Arhont” és „Vlaszteli” (előkelő, előljáró) címet viselő világiak a klerikusokkal együtt irányították az egyházt.³⁶

A Magyarországon működő balkáni kereskedők „templomépítő mozgalma” 1784-től bontakozott ki, s ezzel együtt párhuzamosan folyt a „templomharc” is, amely a felépült és felszentelt istenházában tartandó liturgia nyelve miatt tört ki. Az egymással vitatkozó, perlekedő csoportok hatóságokhoz benyújtott latin, német és magyar nyelvű kérvényeinek, beadványainak köszönhetően gazdag dokumentáció bizonyítja, hogy az általanosan elfogadott „görög” elnevezés a görögök kívül macedoromán, szerb, albán, bolgár etnikai csoporthoz tartozó ortodox hiten lévő kereskedőt jelent. Ez a tény a magyar történetírás számára nem újság, mégsem felesleges hangsúlyozni a balkáni országok történetírói körében itt-ott megnyilvánuló irreális elképzelések miatt.

A templomharcról szólva elsősorban Pestre gondolunk, hiszen az itt lezajlott eseményeket Füves Ödönnek köszönhetően ismerjük. Itt az istentisztelet nyelve körüli vitákban szerbek, macedorománok, görögök, bolgárok, albánok vettek részt.³⁷

Az egy etnikumhoz tartozó kereskedők közösségeiben, például a miskolciban, a liturgia nyelve nem okozhatott problémát, az identitástudatban azonban itt is változás észlelhető.

1800-ban egy, a főszolgabíróhoz intézett beadvány aláírása: „Miskoltzi Nem-Egyesült Ó-Hitű Közönség elöljárói ...curatorai...”; 1801-ben: „Nemes Miskoltzi Görög Kompánia vincellér gazzája...” 1804-ben: „Nemes Miskoltzi Görög Eclesia Szárhegyi Promontoriumon Lévő Szabad Szőlöhöz tartozó inventarium...”. 1815-ben: „A Miskoltzi Macedo valahusok temploma tőke pénzeinek és jövedelmeinek feljegyzése...”³⁸ 1812-ben a főszolgabíróhoz címzett levélben az áll, hogy „...Huzamosabb ideje annak, hogy mi anélkül, hogy okát adhatnánk még a köz nép előtt is tsufos Czintzár nevezettel illettünk. Melyet el melőzni akarván és valamint más Nemzetnek, ugy mink is magunk valóságos nevezetén neveztetni kívánván, a Macedo Valachus nevezetet, mely eredetünkre

³⁵ Sasvári L., 1994, p. 132; Herman Ottó Múzeum Miskolc. Az Ortodox Egyházközség Levéltára (2000-ben rendezetlen).

³⁶ История на българите. Късно средновековие и Възраждане. Ред. Георги Марков, София, 2004, с. 218–222.

³⁷ Füves Ödön, A pesti görögök és makedorománok galambpere. Antik Tanulmányok XVIII/I., (Budapest), 1972, p. 52–57; A pesti görög templom építéstörténete. - Építés-Építészettudomány VI., 1975, № 1-2, p. 153-170; Bur M., Die balkanische Kaufleute in Ungarn /18.-19. Jahrhundert nach ihrer Herkunft und Bewusstheit, ihrer nationale Zugehörigkeit. Relations et influences réciproques entre Grecs et Bulgares XVIIIe-XXe siècle, Thessaloniki, 1991, p. 59-69.

³⁸ Herman Ottó Múzeum, Miskolc. Az Ortodox Egyházközség Levéltára.

nézve minket egyenesen illet, alázattal kérni bátorkodunk.”³⁹

A macedoromán eredet hangsúlyozása természetesen nem véletlen ötlet, hiszen a miskolci kereskedők a magánszférában, sőt az istentisztelet keretében is használták anyanyelvüket. A családok átköltözöttése után megnövekedett közösség életét irányító 1785-ös és 1801-es szabályzatok előírásai a nyelvhasználat kérdésével is foglalkoznak: a tanítók legfontosabb feladata a görög nyelv hatékony oktatása, a lelkésznek pedig a görögön kívül a közösség nyelvét is beszélnie kell az asszonyok és a gyermekek lelki épülésének érdekében. Nem ismerjük azokat a konkrét indítékokat, amelyek a Miskolci macedorománok vezetőit a „Macedovalachus nevezet...” hivatalos elismerésére készítettek, lépésük azonban összhangban van a kor szellemével, a nemzeti hovatartozás problémájának előterbe kerülésével, a nemzeti érzés erősödésével.

1808-ban került kiadásra Georg Constantin Rósa „Untersuchungem Über die Romanier oder sogenannten wlachen, welche jenseits der Donau wohnen...” című könyvecskeje, amelynek borítólapján a cím görögül is szerepel, a függelék, a kiadvány támogatóinak névsora pedig csak görögül olvasható, jelezve, hogy a szerző munkácskáját nagykiterjedésű európai régióban élő balkáni kereskedők kezébe szánta.

A görög nyelvű függelék témánk szempontjából értékes információt kinál. A könyvecskekt a Habsburg Birodalmon kívül Lengyelországban, Havasalföldön és Törökországban terjesztették. 196 személy 643 példányra tartott igényt. Pesten 35 személy 236 példányért fizetett! Miskolcon 55 ssemély 109 példányt, Bécsben 47 személy példányt vett vagy rendelt meg.⁴⁰

Joggal feltételezzük, hogy Constantin Rósa olvasóinak többsége a formálódó „macedovalachus” nemzeti ideál hive volt.

Az etnikai hovatartozás-tudat változásaival kapcsolatos kérdésekre a balkáni kereskedők hagyatékának tanulmányozása során kaphatunk választ. Az egyházművészeti tárgyakban, könyvekben megtestesülő szellemi hagyaték feltárása, számbavétele és rendezése megindult, illetve folyamatban

---

³⁹ Dobrossy István, Görög kereskedelmi tökefelhalmozódás és társadalmi közérzet Miskolcon a 19. század elején. - A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XXV–XXVI, p. 341-351.

⁴⁰ Untersuchungen über die Romanier oder sogenannten Wlachen, welche jenseits der Donau wohnen: auf alte urkunden geprüft von Georg Constantin Rosa. Zuhörer der Phisiologie und Geburtshilfe auf der medicinischen Universitäts-Fakultät zu Pest in Ungarn. – Pesth, gedruckt bei Mathias... 1808. Ez a kiadvány Georg Montán hasonló tárgyú munkájával – Kurzgefasste Geschichte der Wlachischen Nation in Daciens und Macedoniens vom Georg Montan. Gedruct bei Franz Joseph Patzko, 1819 - együtt a magyar könyvtárakban megtalálható. Ezeket a példányokat a „Miskolci Göröggalapítású Görögkeleti Magyar Egyházközség” levéltárában kutatva használtam.

van. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a moszkopolei könyvnyomda történetének magyar vonatkozásai is vannak, hogy annak Magyarországra került kiadványai között jó néhány unikum van.

Mostohább sorsra jutottak a balkáni kereskedők gazdasági iratai. A magyar levéltárakban található, természetesen görög nyelvű üzleti könyvek, üzleti levelezés, vagyonleltárak, végrendeletek, szerződések stb. elkerülték a kutatók figyelmét, pedig ezek feldolgozása esetén értékes tényekkel, információkkal bővülne a XVII–XIX. századi magyar gazdaság történetének adatbázisa. Csakhogy a görög iratok nemcsak a magyar gazdaság történetéről szólnak. Be kell látnunk, hogy régiónk történetének egy fejezetét a magyar levéltárakban őrzött görög dokumentumok alapján lehet megírni.

МИГРАЦИИ ОТ АВСТРО-УНГАРИЯ КЪМ БЪЛГАРИЯ В КРАЯ НА XIX И НАЧАЛОТО НА XX В.

ПО ДАННИ ОТ ПРЕБРОЯВАНИЯТА НА НАСЕЛЕНИЕТО В БЪЛГАРИЯ

Петка Пейковска

Институт по история - БАН

Процесите на създаване, разрушаване или трансформиране на държавите обикновено са съпътствани от миграции на население, които от своя страна оказват влияние върху икономическото, политическото и културното развитие на новите държавни формации. По време на образуването на третата българска държава след Руско-турската война от 1877-1878 г. и вследствие на заключителните Санстефански и Берлински договори, както и през първите десетилетия на нейното изграждане се наблюдават интензивни външномиграционни движения: част от турското население, настанило се в българските земи през вековете след османското нашествие, напуска освободените територии и се преселва в Турция; в освободената родина реемигрират българи, принудени да се изселят по време на османското владичество; демографски осезаем е и значителен приток на чужденци, които търсят възможности препитание или професионална изява в изграждащата се българска държава. Тук ще се спрем накратко върху отношението на българската държава към чужденците в началния период от нейното изграждане, тъй като този въпрос е пряко свързан с разглежданата от нас тема. Веднага след Освобождението на България чужди специалисти са привлечени дори в управлението на страната – в сфери като финансите, правораздаването, общественото строителство, образованието. По мнението на чешкия историк Константин Иречек, по това време главен секретар в новосъздаденото Министерство на просвещението „във всяко министерство е [било] необходимо [да има] поне по един чужденец, като главен секретар или съветник – руснаци, белгийци, французи, немци, австрийски славяни“¹. Още в самото начало българската държава стимулира и регламентира дейността на чужденците. Съветниците-чужденци са подбиращи внимателно от управляващите кабинети, като са търсени гаранции за тяхната компетентност и лоялност към

¹ Иречек, К., Български дневник, Т. 1 (1879-1881), София, 1995, с. 34.

българската държава-работодател. Неслучайно в чл. 66 (гл. XII, дял II) на Търновската конституция изрично се подчертава, че чужди поданици се приемат на служба в България само в случай, че имат разрешение от Народното събрание. През есента на 1880 г. е гласуван закон, според който чужденец не може да упражнява адвокатство, освен в процеси на чужди поданици. А законът за чиновците от ноември 1882 г. постановява, че чужденци могат да служат само ако са специалисти за срок от три години, с договор.²

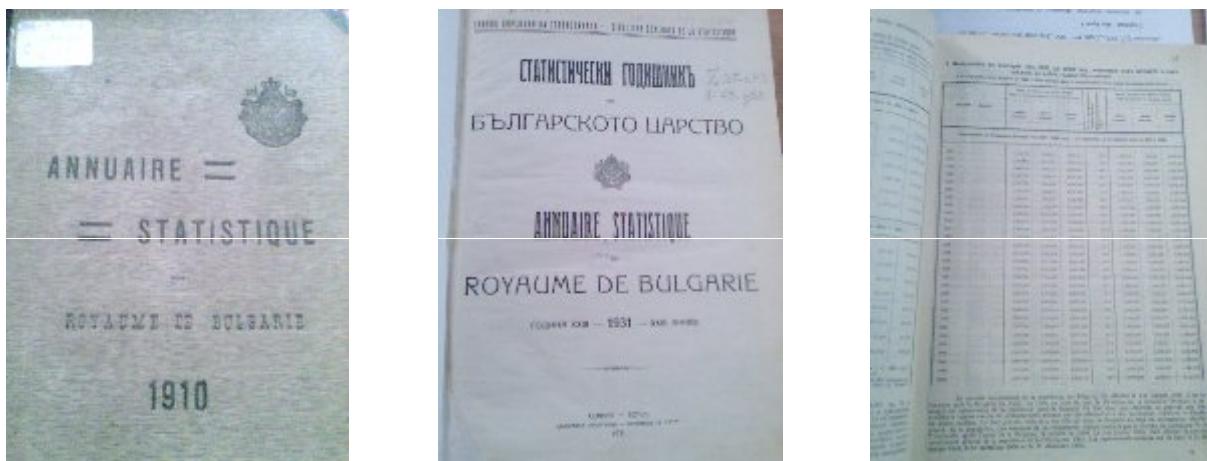
През разглеждания период един от главните източници на емиграция в Европа е именно Централна Европа, като основната емиграционна вълна е в отвъдокеанска посока (най-вече към САЩ).³ Освен това движение обаче значително население специално от Австро-Унгария се премества ежегодно в съседните европейски страни, особено в Румъния.⁴ Логичен е въпросът в каква степен градяща се нова България, която изпитва силна нужда от специалисти в различни области на икономиката и културата, е притегателна имиграционна точка за поданиците на дуалистичната монархия. Още повече, че през последната четвърт на XIX в. Австро-Унгария има силни търговски интереси на Балканите и в България и се стреми към търговско овладяване на българския пазар; а съществува и традиция в тази посока на миграцията - специално към българските земи на Османската империя, датираща от 60-те и 70-те години на XIX в. Споменатата политическа линия на Австро-Унгария става забележима след световната икономическа криза през 1873 г. Специфичните проявления на австро-унгарската балканска политика спрямо България са неделими от основните тенденции в Източния въпрос: от една страна съперничеството между Великите сили за османското териториално наследство и от друга – национално-освободителните движения на завладените от Османската империя народи. Важно място в балкanskата политика на Австро-Унгария заема решаването на два въпроса, по които се сблъскват австро-унгарските и руските интереси и от които зависи Австро-Унгария успешно да усвои икономически балкански включително българския пазар. Това са Дунавският въпрос, т. е. установяването на цялостен австро-унгарски контрол върху корабоплаването по Долния Дунав и железнопътният въпрос, т.е. изграждането на трансбалканска железопътна линия. В тази тенденция на общата външна политика Унгария има свои

² Вълчев, Георги, Чехите в културното развитие на следосвобожденска България. – В: Културна интеграция между чехи и българи в европейската традиция. Материали от VII лятна научна среща, Варна, 25-27 юни 1999 г. Отг. ред. проф. д.и.н. Д. Овчаров. София, 2000, с. 7.

³ Puskás Julianna, Migráció Kelet-Közép-Europában a XIX. és XX. században. – Regio – Kisebbségtudományi Szemle II, 1991, N 4.

⁴ Пак там.

собствени търговски интереси, стреми се да бъде водеща страна, тъй като източната половина на Монархията е под унгарската корона. Традицията в миграцията от Австро-Унгария към България 60-те и 70-те години на XIX в. е свръзана с външнополитическите цели на Монархията и с участието на нейни представители в модернизирането на периферните владения на Османската империя, със строежа на първите железници там; тогава към Дунавския вилает се насочват инженери, лекари,

аптекари, предприемачи, занаятчии, търговци.⁵

Тъй като, въпреки наличието на български статистически извори, демографските аспекти на някои от горепосочените миграционни процеси са слабо проучени, за обект на настоящото изследване избрахме външните миграции на населението в посока от Австро-Унгария към България през последната четвърт на XIX в. и през първото десетилетие на XX в. Ще се опитаме да проследим развитието на миграционните процеси, да представим техните количествени измерения, времеви и пространствени промени. Изводите за харakterа на миграционните процеси и за тенденциите в тях правим, като сравняваме статистическите данни от няколко последователни преброявания на населението в България, отразяващи неговото състояние по австро-унгарско поданство и по местораждение в Австро-Унгария.⁶ Тоест на практика външната миграция от Австро-Унгария към България през последната четвърт на XIX

⁵ Преди това има две големи вълни от политически емигранти от Австрийската империя към българските земи на Османската империя: едната през второто десетилетие на XVIII в. след неуспеха на национално-освободителното движение на княз Ференц Ракоци II, а другата – столетие по-късно, след погрома на унгарската революция от 1848-49 г.

⁶ Вж. по-подробно: Bilsborrow, Richard, The Need for and Use of Census data on Migration. (Presentation at IUSSP XXV International Population Conference, Censuses in the XXIst Century.) July 18, 2005. - <http://www.iusspp.org/France2005/SideMeetingPapers/bilsborrow%20.pdf> (10.04.2008).

в. и през първото десетилетие на XX в. измерваме и описваме чрез количествения анализ на сведенията за населението на България по гореспоменатите параметри от преброяванията през 1887, 1893, 1900, 1905 и 1910 г.,⁷ обнародвани в изданията „Общи резултати от преброяванията на населението в Царство България“ и „Статистически годишник на Българското царство“. При използването на този вид демографски извори вземаме под внимание някои техни особености, а именно:

- Обнародваните данни се отнасят до фактическото население на страната по това време, т.е. включват всички лица, които в момента на преброяването са се намирали в даденото населено място, независимо къде е било тяхното местожителство.
- Налице са няколко вида бази от данни за населението в България, които, поради липса на специална статистика за външната миграция, използваме за „измерване“ на външните миграционни процеси⁸ - това са сведенията за чуждо поданство (в случая австро-унгарско) в корелация с дислокация (градове-села и по окръзи) и за местораждение в чужбина (в случая Австро-Унгария) в корелации с поданство (австро-унгарско и друго), народност, матерен език и дислокация (градове-села и по окръзи). Тъй като в българската демографска статистическа практика регистрирането на външната миграция започва в началото на 30-те години на XX в.,⁹ преброяванията на населението представляват ценен извор за изучаването на миграционните движения в предходното половин столетие. По отношение на визираната тук тема те дават информация за количеството на имигрантите от Австро-Унгария, дават и възможност да се установи динамиката на миграционните процеси от Австро-Унгария към България, проследявайки промените в количествения им състав от преброяване до преброяване.
- Този вид данни имат известни ограничения: не посочват кога точно се е появила външната миграция, изключват всички миграционни движения в интервалите между преброяванията, както и движението на тези, които са родени в страната и които са напускали и са се връщали,¹⁰ т.е. не „говорят“ за миграционните потоци в двете посоки, нито пък за променливите характеристики на тези потоци. Поради

⁷ Не са взети под внимание данните от първите преброявания на населението в България, тъй като те са извършени преди Съединението (1885) и не засягат цялата територия на съвременна България. Първото редовно преброяване на населението в България е извършено в края на 1880 г. и се отнася само за територията на Княжество България, в чиито граници съществува тогава независима българска държавност. В края на 1884 г. е осъществено преброяване само на населението в Източна Румелия, която по това време е със статут на автономия в границите на Османската империя.

⁸ Bilsborrow, R., Op. cit.

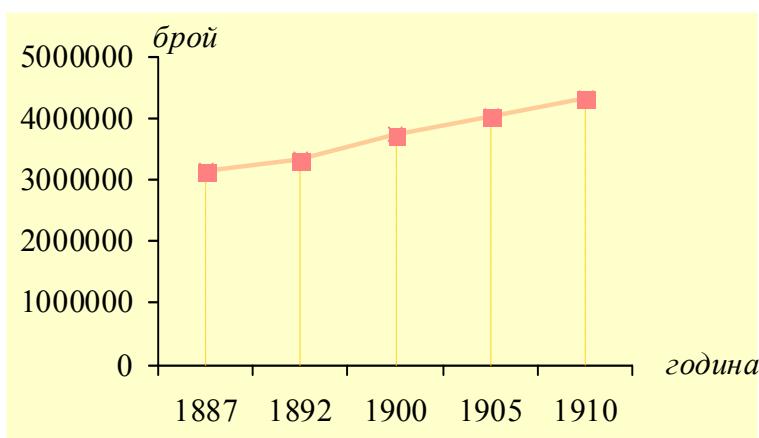
⁹ Първите публикувани данни са от 1931 г.

¹⁰ Bilsborrow, R., Op. cit.

недостатъчно прецизните методи за събиране и обработване на статистически данни в зората на българската демографска статистика не е възможно да се определи професионалната характеристика и възрастовата структура на мигрантите. Малко са и базите от данни, които служат за количествено определяне на миграциите към България поотделно от Австрия и от Унгария.

Според данните от пребояванията от 1887 до 1910 г. населението на България непрекъснато расте. За двайсет и три години то се увеличава с повече от един миллион - с по 200-300 000 от пребояване до пребояване; забележим е скокът нагоре в края на XIX в. - между 1892 и 1900 г., когато населението се умножава с повече от 400 000 души.

Графика 1. Брой на населението на България, 1887-1910 г.

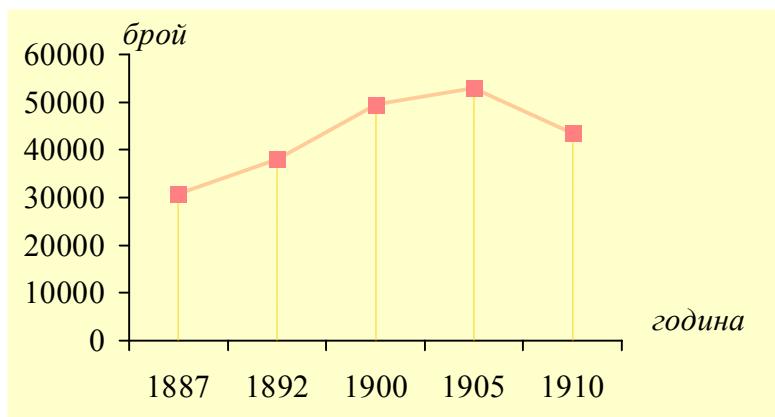

Относителният дял на чужденците¹¹ в България спрямо цялото население на страната е малък – около 1% през целия разглеждан период. До 1900 г. техният брой нараства значително – с 18 000 души за тридесет години. Зад това числено увеличение стои силен имиграционен процес, инспириран от търсенето на специалисти в началния етап от изграждането на третата българска държава. (Веднага ще отбележим, че количествените измерения на имиграционния поток на чужденци към България тук и по-нататък в изследването са приблизителни, тъй като не е отчетена раждаемостта в тяхната група.) В началото на XX в. притокът на чужденци към България продължава в

¹¹ В българската статистическа литература от разглеждания период за населението с чуждо поданство се използват различни термини - „чуждоземци”, „чужди поданици”, „чужденци” (докато „пришълци”, „инородци” се използва за родените в странство). В анкетния лист за пребояване на населението въпросът за поданството търси отговор дали дадено лице е гражданин на родината си или е чуждестранен гражданин.

много по-малък размер - до 1905 г. с 3500 д., след което рязко спада - с 9500 д. за петте години до 1910 г. Тези данни сочат и процес на реемиграция на чужденците, породен от обстоятелството, че в много професионалните сфери, изпитали след Освобождението „глад” за специалисти, българският пазар на труда вече се е насытил с местни кадри. Последните още от края на XIX в. започват да изпитват конкуренцията на чужденците. Под натиска на общественото мнение и протеста на професионалните гилдии в страната са предприети мерки за ограничаване на присъствието на чужденци. Като пример ще посочим акцията, подета в края на XIX в. срещу „чуждоподаниците” – в по-голямата си част австрийски - аптекари, които уредили „в неотколе освободена България аптеки по европейски стил”¹². „Искаме недопущането на чужди поданици аптекарски работници в пределите на княжеството ни... Ратуваме за защита на българското аптекарско съсловие... Ний не сме националисти и шовинисти. Това искане се налага от обществено-икономическите условия. Иначе даже бихме искали да се премахне и това ограничение за изхвърлянето на всички чужди поданици аптекари”, четем на страниците на „Български фармацевтичен вестник” от 1899 г.¹³

Графика 2. Брой на чужденците в България, 1887-1910 г.¹⁴

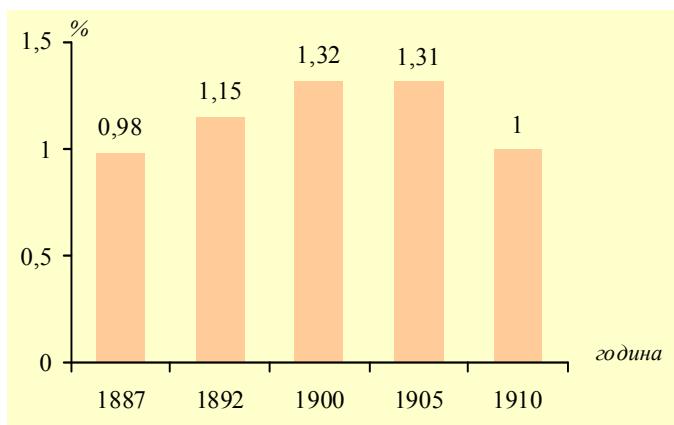

¹² Вън чуждоподаниците аптекари! - Български фармацевтичен вестник, 1900, № 21 (15.V.), с. I.

¹³ Бояджиев, М., магистър, Где е мястото в България на чуждоподаниците аптекари? – Български фармацевтичен вестник, 1899, № 13 (1.XII.), с. IV.

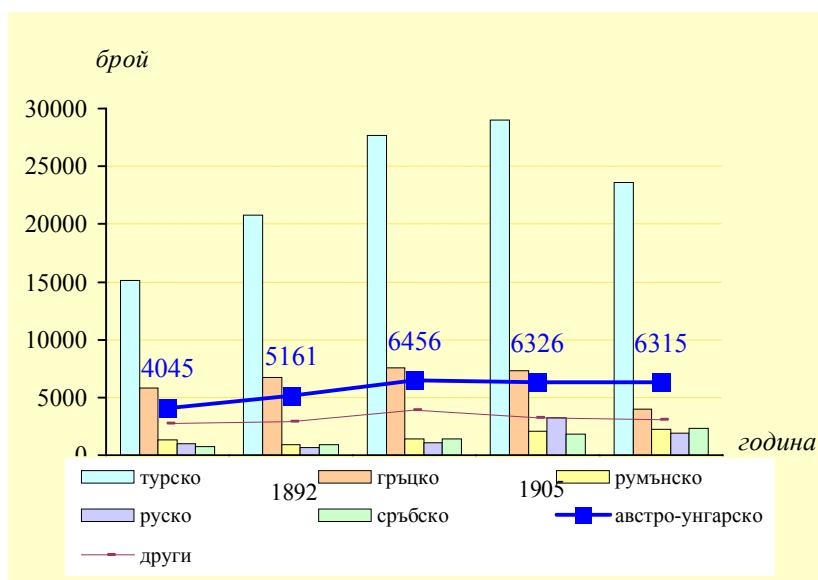
¹⁴ Източник: Статистически годишник на Българското царство. София, 1919, с. 5.

Графика 3. Относителен дял на чужденците в България, 1887-1910 г.

Сравнявайки численото нарастване на населението в България с това на чужденците и имайки предвид техния почти непроменящ се относителен дял (Вж. графики № 1, 2 и 3) прави впечатление, че в прираста на населението решаващия фактор не е притокът на чужденци (а раждаемостта). Защо тогава е важен демографският аспект в тяхното изучаване въобще и в частност на тези от Австро-Унгария, след като (както е видно от преброяванията) сред установилите се в България чужденци преобладават имигранти от съседните на страната ни държави (на първо място от Турция и на второ, но три пъти по-малко на брой - от Гърция)? В статистиката за чужденците в България в края на XIX и началото на XX в. поданиците на Австро-Унгария заемат неизменното трето място (Вж. графика № 4), като от своя страна сред западноевропейците преобладават именно те – по брой и по относителен дял. В този смисъл може да се каже, че демографското присъствие на имигрантите от Австро-Унгария представлява интерес, за да се очертаят количествените измерения на човешките ресурси, дошли в България отвън и допринесли за изграждането на модерна българска държава по западен образец.

Графика 4. Брой на чужденците в България по вид на поданството, 1887-1910.¹⁵

Тъй като в рубриките на обнародваните резултати от пребояванията, а понякога и в българската статистическа литература от разглежданата епоха се използват два различни термина за обозначаване на живеещите в България поданици на Австро-Унгария – „австрийски“¹⁶ (предимно в първите няколко пребоявания) или „австро-унгарски“¹⁷ поданици – преди да пристъпим към конкретния анализ на статистическите данни ще разгледаме някои специфики на австро-унгарското поданство, вследствие на които са се породили споменатите терминологични несъответствия.

Обнародваните данни по поданство от пребояванията на населението в България се отнасят за Австро-унгарска империя като едно цяло, която обаче е създадена на дуалистичен принцип - през 1867 г. чрез Съглашението между австрийския и унгарския политически елит. От гледна точка на geopolитическата карта на Европа Австро-Унгария се счита за една държава, но всъщност тя се състои от две части, всяка една от които има свои столица, правителство и парламент и създава свои закони, които се отнасят до територията под нейна юрисдикция: Западната (Цислейтания) е управлявана от Виена, а Източната (Транслейтания) - от Будапеща. В състава на Австрийската империя влизат Австрия, Чехия, Моравия, Силезия, Истрия, Далмация, Триест, Буковина, Крайна, Галиция и Харц, а в състава на Унгарската империя - Унгария (която тогава включва откъснатите от нея след Първата световна

¹⁵ Статистически годишник на Българското царство. София, 1919, с. 5.

¹⁶ Напр.: Сарафов, М., Студия върху населението на град Средец. – Периодическо списание, 1882, кн. II, с. 150; пак той, Населението в градовете Русе, Варна и Шумен. – Пак там, 1883, кн. IV, с. 48.

¹⁷ Напр.: Пак той, Населението в Княжество България по трите първи пребоявания. Средец, 1893, с. 96.

война области Фелвидек или Северна Унгария - днес Словакия, Войводина - днес в Сърбия и Темешкия Банат – днес главно в Румъния, а малки части от него се намират в Сърбия и Унгария) и Трансильвания, разполагащата с вътрешна автономия Хърватско-Славония и автономният град Фиуме (днес Риека). Унгария е по-голяма по територия от Австрия, но е с по-малък брой население. Що се отнася до поданството, то този въпрос е главно юридически. След създаването на дуалистичната система от вътрешноимперска гледна точка статутът, определен от закона като *гражданство/поданство* повече не се отнася до Австроунгарската империя като цяло: поданиците на Цислейтания са третирани от закона като граждани на „*крайстата и земите, представени в Райхстага*”, а поданиците на Транслейтания – като граждани на „*земите на свещената унгарската корона*”. Това ще рече, че значителна част от гражданските права и задължения на населението се практикува само в едната от двете части на двуединната монархия. Тоест на практика австрийските граждани стават чужденци спрямо „*земите на свещената унгарската корона*” и обратно, унгарските граждани са чужденци спрямо „*крайстата и земите, представени в Райхстага*”.¹⁸ Но по отношение на външния свят двете части на новия тип държава представляват едно цяло: техни обединяващи звена са трите общи министерства - на външните работи, на военните дела и на финансите; австрийският император е и крал на Унгария; в странство са представяни от общи австро-унгарски консулства.

Когато Австро-Унгария бива разглеждана от гледна точка на е- и имиграцията е нужно да се имат предвид двете политически разделения на империята¹⁹ и всяка една от двете ѝ части да бъде третирана и самостоятелно, за да бъдат описани по-детайлно е- и имиграционните потоци. В обнародваните данни по поданство на чужденците в България през последната четвърт на XIX и първото десетилетие на XX в. не е направено разграничаване между гражданите на двете части на Австро-Унгария и затова не е възможно да бъдат количествено охарактеризирани поотделно миграционните потоци откъм западната, австрийската и откъм източната, унгарската част на империята.

И така, през 1887 г. в България са преброени 4 045 австро-унгарски поданици. Със сигурност може да се каже, че тази диаспора е формирана вследствие на силен имиграционен процес откъм Австро-Унгария в годините непосредствено след

¹⁸ Ira J., V. Sušová, M. Krocová. The Notion of Good Citizenship (1848-1918): Czechs in Austria-Hungary in Czech perspective. – In: Citizenship in Historical Perspective. Piso Univ. Press, 2006, p. 165, 175.

¹⁹ Вж. също: The Problem of the Immigrant. Chapter 14. Austria-Hungary. – In: http://freepages.genealogy.rootsweb.com/~gruber/banat/emigration/chap_14.htm (10.04.2008)

Освобождението. Основание за подобно твърдение дават известните ни досега сведения за австро-унгарско присъствие в българските земи на Османската империя в периода, предхождащ Руско-турската война от 1877-1878 г. Голяма политическа имиграционна вълна от Хабсбургската империя към българските земи на Османската империя предизвиква разгромът на унгарската буржоазно-демократическа революция през есента на 295 г., когато между 4611 и 6111 унгарци, поляци и италианци начело с нейния водач Лайош Кошут се отправят към европейските граници на Османската империя. Пребиваването на „Кошутовите емигранти“ в градовете Видин и Шумен е кратковременно - от август 295 г. до юни 2961 г. Компактното революционно ядро всява страх сред европейските управници, а турските власти се беспокоят от размирици в региона и от външнополитически усложнения. Затова в началото на юли официално е обявено разформироването на революционната армия: едни заминават за вътрешността на Турция, други се преселват в Америка; в края на юли 2961 г. в Шумен остават около 511 бежанци,³¹ които за няколко години се разпръскват из различни крайща на Османската империя. Някои от тях вземат участие в Кримската война – в полския легион на турска служба и още по време на войната или след края ѝ се връщат в България, за да вложат припеченото в някакво занятие: търгуват, обработват земя, отглеждат животни.

Информация за отделни частни случаи и следователно за неголям имиграционен поток от австро-унгарски поданици към България от края на 60-те години на XIX в. съдържат наблюденията на австрийските и унгарските пътешественици в българските земи, донесенията на австро-унгарските консули във Видин, Русе, Истанбул, периодичният печат от това време. Имиграционният поток е предизвикан от активната търговска политика на Монархията в земите на Долния Дунав и от поривите към модернизация на този периферен регион на Османската империя. Както е видно от отделните персонални сведения в гореспоменатите извори тукашните австро-унгарски поданици се отличават с разнородно общество: по вероизповедание те са предимно католици, но се срещат също евангелисти, израелтяни по народностен и етнически признак биват чехи, унгарци, немци, евреи по професия и занятие са лекари, аптекари, адвокати, инженери, технически лица и работници по строящите се железопътни линии, хотелиери и кръчмари, учители, музиканти, търговци и предприемачи, занаятчии, тайни агенти, революционери.

²⁰ Паскалева- В , Съдба и битие на унгарско-полската емиграция в Османската империя)295 .2961 — Исторически преглед, 3111- № 6. - с 33 .341- 346- 361

Трудно е да се каже дори с приблизителност каква е числеността на миграционния поток откъм Австрия / Австро-Унгария през 50-те-70-те години на XIX в. Статистическите извори (напр., пребояване на населението и имотите в Дунавския вилает от 1874 г.) са осъкъдни и неблагонадежни, а спомените и пътеписите разказват за делата на отделни лица, живели в емиграция в България. Общите впечатления от този вид извори са за няколко стотин души. Така например, в пътеписа си „Дунавска България и Балканът“ известният австро-унгарски пътешественик Феликс Каниц споменава (въз основа на турски статистически извори) – че най-голямата „австро-унгарска колония“ е в Русе и наброява около 300 души.³² И това е естествено, като се има предвид, че по това време – към края на 60-те години на XIX в. Русе е най-големия град в Дунавския вилает, негова столица е и е най-важен център на австро-българската търговия, заемайки първо място в нея.²² В немалка степен за просперитета на австро-унгарската колония в Русе допринася и обстоятелството, че те имат преки връзки с родината си чрез австрийска пощенска служба, чийто дилижанси пътуват до Австрия два пъти седмично.

Каква е съдбата на австро-унгарските поданици в българските земи по време на Руско-турската война, която предизвиква голямо движение на населението в района на военните действия? Както е видно от отразявящите ги дописки в периодичния печат те намират спасение в бягство към Истанбул, организирано от тамошното австро-унгарско консулство.²³ След войната, от Истанбул едни заминават за Австро-Унгария, а други се връщат по домовете си, намиращи се вече в новосъздаденото Княжество България. Според обнародваните резултати от първото пребояване на населението в Княжество България от 1881 г. в четирите най-големи града Русе, Варна, Шумен и София живеят общо 1 015 австро-унгарски поданици.²⁴ От 1887 г., когато е извършено първото пребояване след обединяването на Княжество България с Източна Румелия, до 1900 г. броят на австро-унгарските поданици в България нараства средно с 1 205 д. от пребояване до пребояване. Съществена предпоставка за тази тенденция в динамиката на миграционния поток откъм Австро-Унгария се явява заинтересоваността на българското правителство от колонизация на освободените територии и то предимно със славянско население. Още през 1880 г. българското правителство приема закон за

²¹ Каниц, Феликс, Дунавска България и Балканът. Т. I. София, 1995, с. 159.

²² Паскалева, В., Икономическото проникване на Австрия (Австро-Унгария) в българските земи от Кримската война до Освобождението. – В: Известия на Института за българска история, т. 7, 1957, с. 122.

²³ Politikai Újdonságok, 1878 (5.06.), N 23, p. 277.

²⁴ Сарафов, М., Населението в градовете Русе..., 1882, кн. 3, с. 53; Пак той, Студия върху населението на град Средец. – Пак там, 1882, кн. 2, с. 150.

заселване в пустеещите земи, като предлага почти безплатно възможността за придобиване на неизползвани земи. В резултат през 80-те и 90-те години на XIX в. компактни маси от словаци, чехи, банатски българи, немци и унгарци се заселват в Северна България. След това през първото десетилетие на XX в. в броя на австро-унгарските поданици в България се забелязва тенденция към намаляване, която смятаме, че е следствие отчасти от икономическата криза в България в края на XIX в. и в самото начало на XX в. и главно от законовите мерки, предприети и в Австрия и в Унгария за ограничаване на емиграцията. Австрийският закон предвижда под прекия надзор на правителствените органи да бъдат създадени агенции за охрана на австрийските граждани при пристигането им в чужда страна, както и метод за безопасно връщане на парични суми, които австрийски поданици, живеещи в чужбина, изпращат в родината си. Той е по-стриктен по отношение на млади емигранти при транспортиране с кораб и налага сурови наказания при трафика на жени за неморални цели²⁵. Много по-драстични са законовите мерки против емиграцията, гласувани от унгарския парламент, които превръщат унгарският закон за емиграцията от 1903 г. в най-ограничителния емигрантски закон в света. Той предава емиграционните дела в ръцете на правителството чрез регулатии, които поставят всеки агент под най-прям контрол; въвежда изискването за придобиване на паспорт и забранява на агенциите по емиграция да работят без лиценз. Стриктните мерки са породени от факта, че годишното нарастване на населението в Унгария от 1% не може да преодолее обема на огромната емиграционна вълна от края на XIX в., вследствие на което цели райони от страната са обезнаселени и преживяват икономически трудности, тъй като две трети от населението ѝ е заето в селското стопанство.²⁶

Относителният дял на австро-унгарските поданици не се променя забележимо – варира около 13%; през 1910 г. бележи 14,5% при наличие на статичност в числения състав на диаспората. Това явление се дължи на значителния спад в броя и относителния дял на двете определящи подгрупи в групата на чуждите поданици в България –турските и гръцките поданици.

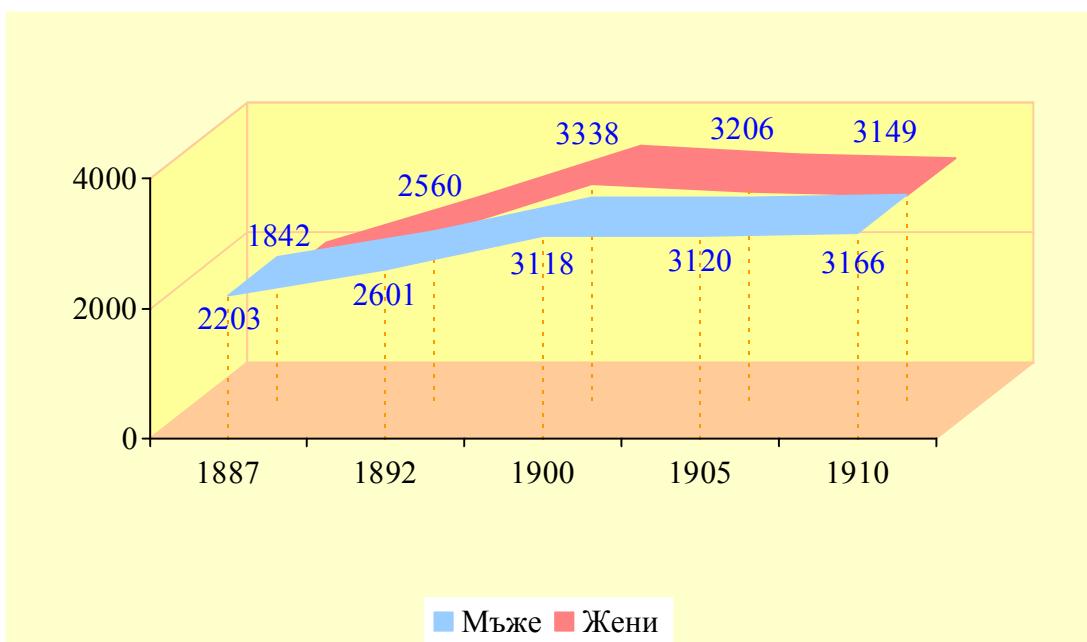
В количествено отношение най-голям миграционен поток от Австро-Унгария към България през разглеждания период разкриват данните за населението в страната по месторождение в Австро-Унгария: по брой 9 715 за 1900 г., 9 904 за 1905 г. и 9 544 за 1910 г. и относителен дял спрямо всички родени в чужбина 8,71% за 1900 г., 7,9% за

²⁵ The Problem of the Immigrant...

²⁶ Пак там.

1905 г. (което, въпреки увеличаването на броя, представлява по-малък относителен дял от показателя за 1900 г. поради по-голямото нарастване на населението, родено в България) и 8% за 1910 г. Динамиката на роденото в Австро-Унгария население на България показва тенденция към числено нарастване (макар и незначително: + 183 души) за периода 1900-1905 г. и тенденция към числено намаляване (също незначително: - 362 души) за 1905-1910 г.

Графика 5. Брой на австро-унгарските поданици в България по пол 1887-1910.²⁷

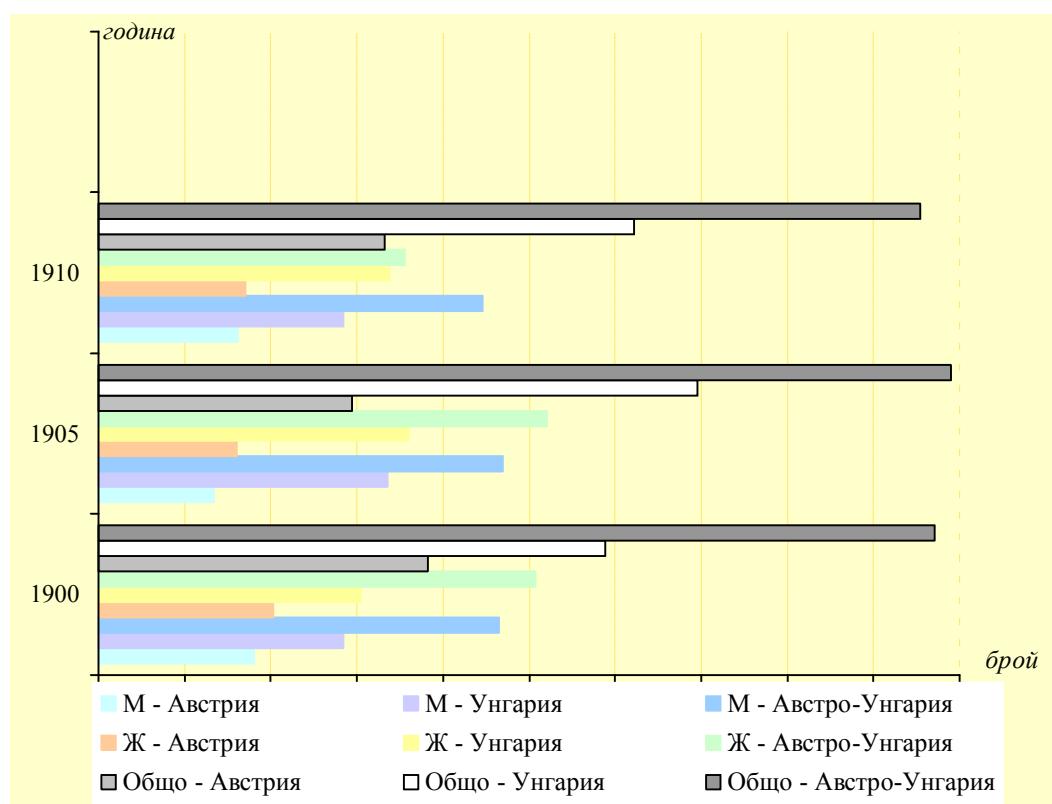

Структурата на миграционния поток от Австро-Унгария по пол е малко необичайна (Вж. табл. № 5). До 1892 г. мъжете числено превишават жените. За 1887 г. съотношението между мъжете и жените е 1,2 : 1, а за 1893 г. е почти 1 : 1. Същата тенденция бележи и относителният им дял. Това изравняване се дължи на двойно побързо нарастващия брой на жените - австро-унгарски поданички. След 1900 г. жените обаче вече превишават мъжете по брой и относителен дял; съотношението на мъжете към жените е 0,9 : 1 – явление нетипично в случая на доброволната миграция, тъй като през разглежданата епоха по-подвижната част от населението са мъжете. Данните за 1900 и 1905 г. показват стагнация в броя на мъжете с тенденция към слабо увеличение,

²⁷ Източник: Статистически годишник на Българското царство. София, 1927, с. 25.

докато при жените тенденцията е към намаляване, но техният превес се запазва (промяна в съотношението между мъжете и жените е фиксирана от пребояването през 1910 г.) Интересно е да се разберат повече подробности за този голям приток на жени. Тъй като по етнически и народностен признак емиграционният поток от Австро-Унгария към България е многообразен, а с оглед на месторождението той произхожда от различни крайща на империята (по данните от българските пребоявания можем да уточним само дали те идват от източната или от западната част на империята), то на този въпрос ще се спрем по-нататък – когато анализираме сведенията по споменатите параметри.

Графика 6. Брой на населението в България по месторождение в Австро-Унгария и по пол, 1900, 1905 и 1910 г.²⁸

Данните за населението по месторождение в Австро-Унгария в корелация с пола на имигрантите също бележат превес на жените, както по брой, така и по относителен

²⁸ Източници: Общи резултати от пребояване на населението в Княжество България на 31.12.1900 г. София, 1906, Кн. I, с. XCVI-XCVII; Статистически годишник на Българското царство. Год. II, 1910. София, 1911, с. 38; пак там, год. III, 1911. София, 1914, с. 40.

дял (Вж. графика 7). През 1900 г. жените в австро-унгарската диаспора в България са повече от мъжете с 2,16% (419 д.), през 1905 г. - с 2,56% (509 д.) и през 1910 г. - с 3,27% (624 д.). Това явление отразява и маскулитетното съотношение: на 1000 жени през 1900 г. се падат 920 мъже, през 1905 г. - 900 мъже, а през 1910 г. - 880 мъже.

Численото нарастване на родените в Австро-Унгария чужденци през 1900-1905 г. също се дължи предимно на увеличаването на броя на жените, което е с 2,8 пъти повече от това на мъжете. Докато численото намаляване на родените в Австро-Унгария през 1905-1910 г. е следствие от спада в броя на мъжете, който е с 1,9 пъти по-голям от този на жените. Численото намаляване на диаспората, регистрирано в данните за месторождение на населението в Австро-Унгария, би могло да се дължи както на повисока смъртност (по принцип продължителността на живота при мъжете е по-малка), така и на реемиграция на мъжкото население. Не разполагаме с показатели за смъртността в австро-унгарската диаспора, нито пък с показатели за реемиграцията. Смятаме, че тъй като диаспората е сравнително млада (започнала е да се формира през последната четвърт на XIX в. и в тези си машаби тя съществува от две десетилетия) и имайки предвид, че склонни към емиграция са предимно младите мъже, то смъртността в мъжкото ѝ население е ниска, защото то не е достигнало пределната си жизнена възраст. Следователно численото намаляване на австро-унгарската диаспора в България се дължи преимуществено на реемиграция на мъжете. Най-общо казано въз основа на статистическите данни за родените в Австро-Унгария имигранти: от двуединната монархия към България се насочват повече жени и остават там повече жени; на това се дължи техният превес в диаспората.

Повече светлина върху реемиграционните процеси хвърля един доклад на австро-унгарския консул във Видин от 22 юни 1911 г.²⁹, откъдето се разбира, че през 80-те и 90-те години на XIX в. на територията на Видинския консулат са заселени унгарски емигранти – бедни семейства, които купуват земя и се замогват. През 1911 г. 10-12 от тези семейства продават земята и се завръщат в родината си – както е видно от въпросния доклад унгарската държава поощрява завръщането в родината на такива трудолюбиви и патриотично настроени унгарци. Други две по-бедни семейства се изселват в Америка. Сред споменатите заселници от Унгария има също чехи, които впоследствие се отказват от унгарското си поданство и приемат българско гражданство. През 1910 г. 15-20 такива семейства реемигрират в Унгария – „всичко си оставят ...

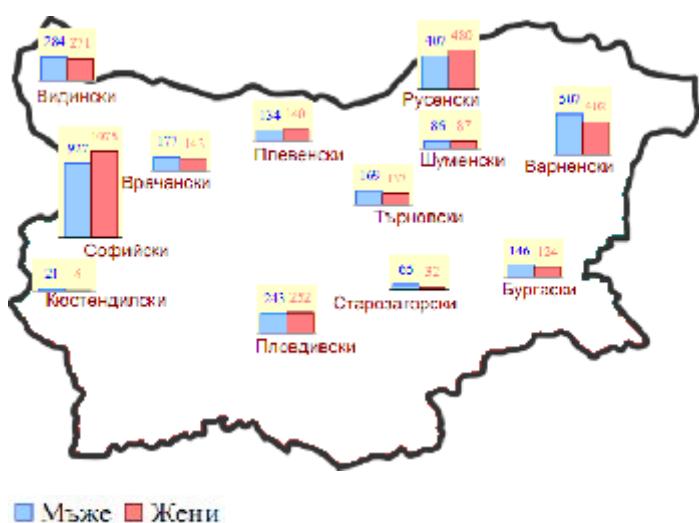
²⁹ Magyar Országos Levéltár [по-нататък съкратено: MOL]. K 26. 1911 – 918. cs. XIV. t. p. 118-122.

завръщат се съвсем бедни”, което унгарските власти не одобряват, тъй като там „само увеличават числото на родния пролетариат”³⁰. Австро-унгарският консул във Видин пише още, че броят на постоянно пребиваващите на територията на консулата австро-унгарски поданици остава непроменен, но са се увеличили временно пребиваващите – със 180-200 д., защото много унгарци и австрийци са наети като работници по строежа на железопътните линии Видин-Мездра и Лом-Берковица.

В териториално отношение австро-унгарските поданици – подобно на чуждите поданици въобще – не са еднакво разпределени в различните части на страната. Те живеят изключително в крайдунавските и крайморските околии и в ония околии на вътрешността, които имат по-големи градове.

Непосредствено преди Освобождението и през 80-те години на XIX в. от всички държави Австро-Унгария има най-много поданици в четирите най-големи града в България Русе, Варна, Шумен и София. Относителният дял на австрийските поданици взети заедно надминава значително – с 2% относителния дял на руските поданици.³¹ В началото на 80-те години най-голямата австро-унгарска колония продължава да е в Русе, който постепенно бива изместен по значимост от новоизбраната столица София.

Карта 1. Брой на австро-унгарските поданици в България по окръзи и по пол, 1910 г.³²

През 1910 г. дислокацията им по окръзи показва значителна промяна в териториалното разпределение на австро-унгарските поданици по окръзи (Вж. карта 1):

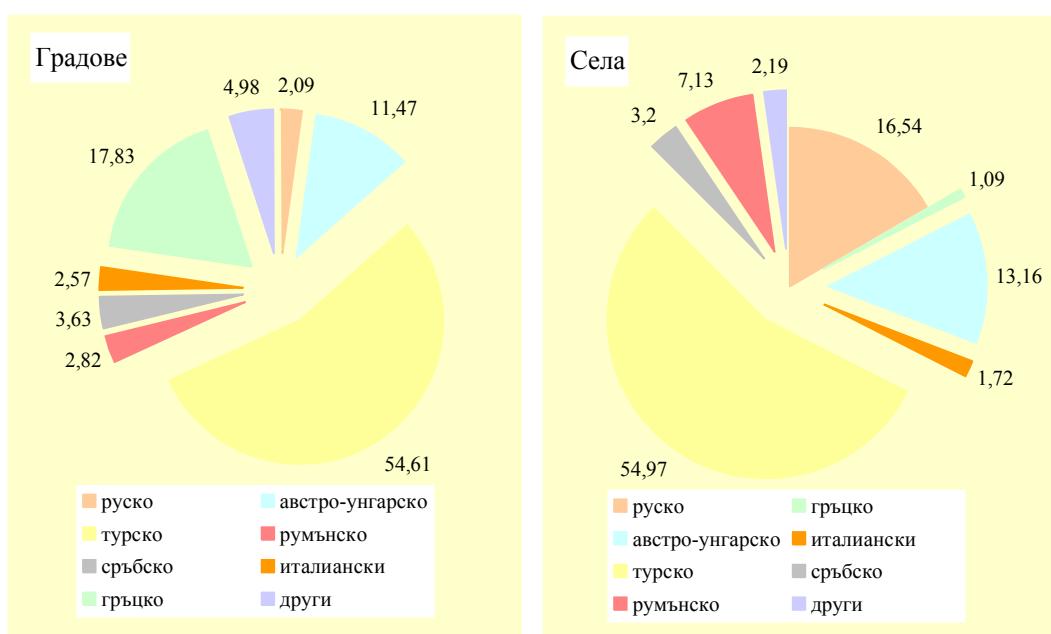
³⁰ Пак там.

³¹ Сарафов, М., Населението в градовете Русе..., 1883, кн. IV, с. 48.

³² Общи резултати от пребояванията на населението в Царство България на 31.XII.1910 г. Кн. I, София, 1923, с. 110.

вече над 60% от тях живеят в Софийско, Варненско и Русенско. Само в Софийски окръг относителният им дял е около 32%; последван е от Варненски окръг (14,4%), който от гледна точка на австро-унгарско присъствие има силни позиции още от 60-те години (особено след построяването на железницата Русе-Варна през 1866 г.) поради това че Варна е най-важното морско пристанище в българските земи и австрийските параходи, които посещават Варненското пристанище имат връзка с железницата. Русе остава на трета позиция с относителен дял на австро-унгарските поданици от 14%.

Графика 7. Относителен дял на чужденците в България в градовете и селата, 1905 г.³³

Таблица 1. Брой на населението в България с месторождение в Австро-Унгария в корелация с дислокация градове-села, 1900, 1905 и 1910 г.

	Австрия			Унгария			Австро-Унгария
	Градове	Села	Общо	Градове	Села	Общо	
1905	2 390	556	2 946	1 594	5 364	6 958	9 904
1910	2 422	903	3 325	1 846	4 373	6 219	9 544

³³ Източник: Статистически годишник на Българското царство. Год. II, 1910. София, 1911, с. 42.

Сред чужденците австро-унгарските поданици заемат трето по ред място и в градовете и в селата - след турските и гръцките поданици в градовете и след турските и руските поданици – в селата (Вж. графика № 7). По отношение на дислокацията градове-села може да се каже, че чужденците в България предпочитат градовете. Тази тенденция се забелязва и при големите и при малките диаспори. Над 60% от австро-унгарските поданици живеят в градовете на България (Вж. табл. 3). Те са и най-много „пръснати” – на второ място след турските поданици. „Може да се каже, че няма по-големичък град, в който да ги няма. За да се съставят 90% от целия им брой трябва да се вземат следните 20 околии: София, Видин, Варна, Русе, Пловдив, Цариброд, Шумен, Силистра, Бургас, Лом, Пазарджик, Самоков, Рахово, Добрич, Сливен, Плевен, Хасково, Свищов, Нова Загора, Тутракан. Както се вижда от това изброяване те живеят в най-важните търговски места”, така охарактеризира тяхното териториално разпределение през 80-те години на XIX в. нашият пръв демографски статистик Михаил Сарафов³⁴.

В рубриките на обнародваните данни за чужденците в България по месторождение в корелация с пол и дислокация градове-села данните за Австрия и Унгария фигурират поотделно и така по тези параметри има възможност имиграционните потоци да бъдат измерени количествено по-детайлно за двете части на двуединната империя (Вж. графика №7). От тях е видно, че 60% (1900) -70% (1905) от емиграционния поток идва откъм нейната източна - съседна на Балканите – част, т.е. от Унгария. И в австрийския, и в унгарския лъч на емиграционния поток жените са повече от мъжете с приблизителна еднаквост в съотношението на двата пола, а именно: за Австрия 0,89 : 1 (1900), 0,88 : 1 (1905), за Унгария – 0,93 : 1 (1900, 1905). През 1910 г. от Унгария идва значително по-голямо количество жени – 535 д., което представлява шест пъти повече от жените, идващи от Австрия. Друга особеност на – образно казано – двета лъча на емиграционния поток от Австро-Унгария е, че емигрантите от Австрия се насочват към градовете, а тези от Унгария – към селата (Вж. табл. № 1), от което следва да направим следното най-общо заключение за техния начин на препитание: докато първите упражняват типично градски професии и занятия като чиновници, занаятчи, търговци, интелектуалци, то последните са предимно земеделско население. Както ще видим от по-нататъшния анализ на статистическите сведения основната част на

³⁴ Сарафов, М., Населението в Княжество България по трите първи преброявания. Средец, 1893, с. 96.
По време на Режима на пълномощията (1881-1883) М. Сарафов оглавява новосъздаденото Статистическо бюро при Министерството на финансите и на тази длъжност организира първото преброяване на населението в България.

емигрантския поток от Унгария към България представляват банатските българи, чиито поминък е земеделието. Освен това от гореспоменатия доклад на австро-унгарския консул във Видин се вижда, че от Австро-Унгария в страната е заселвано земеделско население и с друга народностна принадлежност.

Допълнителна информация за спецификата миграционния поток от Австро-Унгария към България разкриват данните от пребояванията на населението за месторождение на чужденците в Австро-Унгария в корелация с тяхното поданство. Прави впечатление, че според данните за месторождение в Австро-Унгария през първото десетилетие на XX в. повече от половината от емиграционния поток, идващ оттам в посока към България е с българско гражданство; други, около 45% са австро-

Таблица 2. Брой и относителен дял на чужденците в България по месторождение в Австро-Унгария, по поданство и пол, 1900, 1905 и 1910 г.³⁵

<i>Родени в Австро- Унгария с поданство:</i>	1900			1905			1910		
	<i>M.</i>	<i>Ж.</i>	<i>Общо</i>	<i>M.</i>	<i>Ж.</i>	<i>Общо</i>	<i>M.</i>	<i>Ж.</i>	<i>Общо</i>
<i>Австро- унгарско</i>	2 105	2 225	4 330	2 114	2 150	4 264	2 208	2 160	4 368
				+9	-75	-64	+94	+10	+104
<i>%</i>	<i>45.29</i>	<i>43.91</i>	<i>44.57</i>	<i>45.00</i>	<i>41.30</i>	<i>43.05</i>	<i>49.52</i>	<i>42.50</i>	<i>45.78</i>
<i>Българско</i>	2 473	2 631	5 104	2 502	2 841	5 343	2 152	2 713	4 865
				+29	+210	+239	-350	-128	-478
<i>%</i>	<i>53.20</i>	<i>51.93</i>	<i>52.24</i>	<i>53.26</i>	<i>54.57</i>	<i>53.95</i>	<i>48.26</i>	<i>53.37</i>	<i>50.98</i>
<i>Друго</i>	70	211	281	82	215	297	99	210	309
				+12	+4	+16	+17	-5	+12
<i>%</i>	<i>1.51</i>	<i>4.16</i>	<i>3.19</i>	<i>1.74</i>	<i>4.13</i>	<i>3.00</i>	<i>2.22</i>	<i>4.13</i>	<i>3.24</i>
<i>Всички</i>	4 648	5 067	9 715	4 698	5 206	9 904	4 459	5 083	9 542
				+50	+139	+189	-239	-123	-362
<i>%</i>	<i>47.84</i>	<i>52.16</i>	<i>100.00</i>	<i>47.44</i>	<i>52.56</i>	<i>100.00</i>	<i>46.73</i>	<i>53.27</i>	<i>100.00</i>
<i>%</i>	<i>100.00</i>								

унгарски поданици, родени в самата Австро-Унгария; и останалите, около 3% са родените в Австро-Унгария, но със сръбско, румънско, руско и др. гражданство. В

³⁵ Източници: Общи резултати от пребояване на населението в Царство България на 31.XII.1900 г. София, 1906. Кн. I, с. 14-15; Общи резултати от пребояване на населението в Царство България на 31.XII.1905 г. София, 1911. Кн. I, с. 18-19; Общи резултати от пребояване на населението в Царство България на 31.XII.1910 г. Кн. I, София, 1923, с. 15.

динамиката на имиграционния процес относителният дял и численият състав на родените в Австро-Унгария австро-унгарски поданици и на родените в Австро-Унгария български поданици бележат еднаква тенденция, а именно: през периода 1900-1905 г. намалява потокът на родените в Австро-Унгария с австро-унгарско поданство за сметка на родените в Австро-Унгария български граждани, чито относителен дял, респ. числен състав нараства поради увеличаването на жените; през периода 1905-1910 г. значително спада относителният дял, респ. численият състав на родените в Австро-Унгария български граждани главно поради отлива на мъже. Що се отнася до характеристиката на емиграционния поток по пол, то установяваме, че през периода от 1900 до 1905 г. броят на жените надвишава броят на мъжете и при австро-унгарските поданици (със 120 за 1900 г., с 36 за 1905 г.), и при българските поданици (със 158 за 1900 г., с 339 за 1905 г.), т.е. наблюдава се рязко увеличаване на броя на жените при българските поданици. През периода от 1905 до 1910 г. тази разлика се стопява при австро-унгарските поданици, тъй като нараства броят на мъжете за сметка на този при жените; при българските поданици разликата между мъжете и жените става още по-голяма (563 д.), което се дължи на голямото намаляване на броя на мъжете (жените намаляват по-малко). Какво е това население, родено в Австро-Унгария, но с българско поданство? Въз основа на досегашните изследвания на външната миграция в България и опирайки се на други видове извори установяваме, че това са:

- Жени с австро-унгарско поданство, склучили бракове с български граждани след идването си в България.

Не разполагаме със статистически данни за смесените бракове сред австро-унгарската диаспора в България през разглеждания период. Сведения за тях получаваме от документи от личен произход, възникнали в резултат от тогавашната процедура по сключване на брак между чужденка и местен българин. Както е видно от запазени в Русенския държавен архив документи³⁶, за да може чужденка да сключи брак с българин тя трябва да приеме православната вяра и да представи свидетелство, че живее в населеното място поне от 20 години. Такъв е случаят с Юлиш Петр Янчи³⁷ (в български вариант Юлия Петрова, унгарска преселничка в Русе, католичка, родена на 17 юни 1857 г. в Хидвег³⁸ от родители земеделци - Петър Янчи и Илона Бераш), която подава молба през 1898 г. до Доростоло-Червенски митрорполит за „минаванието [й] в Православното Вероизповедание“, за да може да встъпи в брак с българина Иван Атанасов, русенски гражданин. Другия известен ни случай е също от Русе: Терезия Витман³⁹ (родена в Ерчи, Пещенска област) получава официално потвърждение, че може да влезе в лоното на православието, да бъде покръстена в съборната църква „Св. Троица“ на 24 май 1899 г. и да приеме новото си мирско име Милана – вероятно също с цел сключване на брак с български гражданин. Това обаче са сведения за единични случаи; засега не е възможно да установим

³⁶ Държавен архив – Русе. Ф. 43 к. Оп. 1. а. е. 248. л. 24, 25, 26, 27.

³⁷ Соколова, Христина, Унгарци в Русчук през втората половина на XIX в. Доклад, изнесен на Младежки форум по интердисциплинарни проучвания. Първи колоквиум, 2006: Унгаристика и междукултурен диалог.

³⁸ Дн. Харомсег, Румъния.

³⁹ Соколова, Хр., цит. съч.

доколко чести и типични са браковете между членове на австро-унгарската диаспора и български граждани.

- Членове на семейства на български градинари-гурбетчии: съпруги с австро-унгарско гражданство, които вследствие на бракове с български граждани са придобили и българско поданство; евентуално деца от тези смесени бракове, записани като български граждани.

През втората половина на XIX в. хиляди български градинари-гурбетчии от околните Горнооряховска, Еленска, Търновска, Кесаревска, Дряновска, Свищовска, Севлиевска, Габровска излизат сезонно от България и се отправят към Румъния, Сърбия, Централна Европа и Русия, за да търсят препитание. Най-голям е потокът, заминаващ към Австро-Унгария, където много от тях остават да зимуват в градините, а други се преселват там окончателно. Те работят предимно в Южна и Източна Унгария и в Будапеща; в Западна Унгария проникват в началото на XX в., а в Австрия - в края на XIX в.⁴⁰ В опита си да установим произхода на реемиграционния поток от български граждани, родени в Австро-Унгария, сравняваме данните за емиграцията на българските градинари от българските статистически с данните за българите по поданство според преброяванията на населението в Унгария (Вж. графика 8). Що се отнася до сравнимостта на тези два вида данни бихме желали да отбележим, че използваните от нас български статистики се отнасят само до градинарската гурбетчийска емиграция. Динамиката на този емиграционен процес зависи от новия тип зеленчукопроизводство - от градинарската работа, от производствения процес, от организацията на производството - засяването, брането на зеленчуците, подготовката на почвата. Самите статистически данни отразяват количеството на градинарската гурбетчийска емиграция от България към цялата Австроунгарска империя. Специфика на градинарския гурбетчийски поток е преобладаването на млади мъже (жените сред тях са рядкост), както и това, че тя е вид махова трудова миграция – градинарите се отправят в странство през ранна пролет и се връщат в края на м. ноември (т.е. пребивават в чужбина, докато продължава работата в градините) и така година след година.

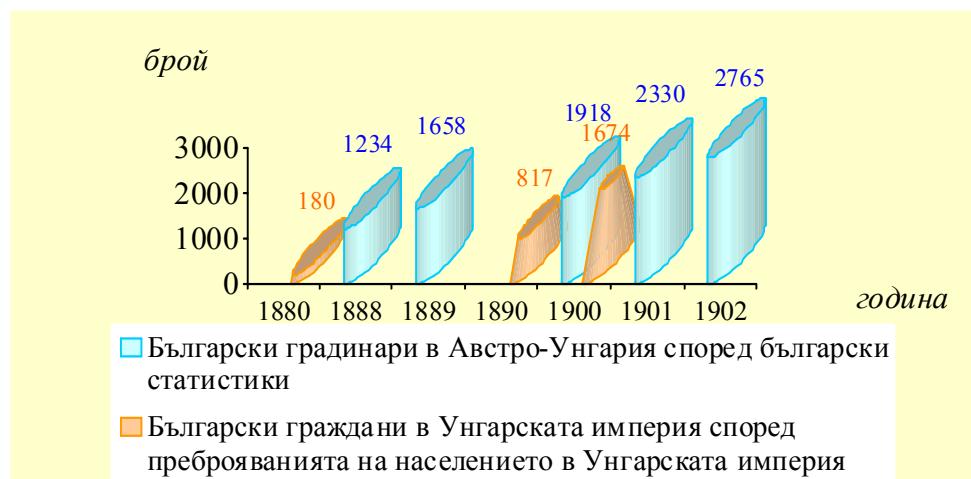
Използваните тук за сравнение данни от преброяванията на населението в Унгария включват всички емигранти от България, намиращи се само в източната част на империята. Те са с различни професии - естествено преимуществено градинари, но сред тях има също занаятчии, търговци и др. Тъй като преброяванията са осъществявани към края на годината, когато голяма част от българските градинари вече са се завърнали в България, то данните фиксират броя на онези българи по гражданство, които са останали да зимуват в градините в Унгария. Затова унгарското преброяване от 1900 г., например, откогато разполагаме и с българска статистика за градинарската емиграция, отразява по-малък брой български граждани (- 244 д.). Отчитайки гореспоменатите особености обаче се вижда, че няма съществен дисонанс в сведенията от българските статистики за градинарите-гурбетчии и тези за българските поданици в Унгария от преброяването през 1900 г. Според данните за населението по българско гражданство от пребр-

Графика 8. Брой на българските градинари-гурбетчии в Австро-Унгария (1888-1902) според български статистически данни⁴¹ в съпоставка с броя на българските поданици в Унгарската империя според унгарските преброявания на населението (1880-1900)⁴².

⁴⁰ Бъчваров, Ст., Българското градинарство. Исторически бележки. София, 1986, с. 38, 42.

⁴¹ Източник: Пак там, с. 49-50.

⁴² Източник: Пейковска, П., Демографско състояние на българите в Унгария в края на XIX в. и в началото на XX в. в. – В: Българи и унгарци 1000 години заедно / Bolgárok és magyarok – 1000 éve együtt. Будапеща, 2002, с. 49.

яванията в Унгарската империя емиграционният поток на градинарите-гурбетчии нараства 4,4 пъти през 80-те години на XIX в. и 2 пъти през последното му десетилетие⁴³. Известно е, че в края на XIX в. и в началото на XX в. младите мъже, съставящи този миграционен поток, започват да се заселват на територията на монархията и да се задомяват. Въпреки че сред градинарите-гурбетчии има практика да си довеждат съпруги от родните си места в България, по това време вече се наблюдават и смесени бракове. Според закона за придобиване и съответно изгубване на унгарско поданство встъпвайки в брак с български гражданин съпругата, притежаваща унгарско поданство изгубва последното и придобива българско.⁴⁴ А децата, които се раждат в такъв смесен брак на територията на „страниците на унгарската корона”, по право придобиват унгарско гражданство.

Някои по-общи тенденции в репродукцията сред българската диаспора в „страниците на унгарската корона” се открояват при наблюдаване на сведенията за родното място на българите по матерен език в унгарските градове (избрали сме именно градовете, защото българите са организирали своите градини в покрайнините на градовете, за да могат да пласират успешно продукцията). По относителен дял тя е значителна: както се вижда от преброяването през 1910 г. - 27% са родените в Унгария и 2% в Австрия (общият брой на българските граждани, родени в Австро-Унгария и пребиваващи в унгарските градове е около 300 д.) срещу 71 % на родените в България⁴⁵.

- Семейства банатски българи, реемигриращи в старата си родина след Освобождението докъм средата на първото десетилетие на ХХ в.

През разглеждания период най-значителната българска диаспора в Австро-Унгария представляват т. нар. „банатски българи” - католици от Чипровско, напуснали българските земи след въстанието през 1688 г. и заселени от австрийската императрица Мария Терезия през 30-те години на XVIII в. в опустошната и обезлюдена по време на османското владичество област Банат, където най-напред основават градовете Винга и Бешенъв. Въпреки силното хърватско влияние банатските българи успяват да запазят в продължение на векове своята етническа идентичност и език (но пишат на латиница). След Съглашението областта Банат, а така и банатските българи (тогава наричани „южноунгарски българи”) са присъединени към „земите на унгарската корона”. През 1891 г. те представляват 92% от всички българи в земите на унгарската корона. Според преброяванията на населението в Унгария по данните за населението с матерен език български в корелация с римокатолическо вероизповедание в комитатите Темеш и Торонтал банатските/южноунгарските българи наброяват 14 366 д. през 1891 г. и 12 351 д. през 1900 г.⁴⁶

⁴³ Пак там.

⁴⁴ 1879 : L. t.-cz. A magyar állampolgárság megszerzéséről és elvesztéséről. – In: Magyar tövénnytár. Budapest, 1896, p. 221-227.

⁴⁵ Пейковска, П., цит. съч., с. 49-50.

⁴⁶ Пейковска, П., цит. съч., с. 49.

В края на XIX в. сред банатските българи започва процес на разоряване. Той е предизвикан отчасти от високата раждаемост в продължение на десетилетия, вследствие на което дадените им от унгарската държава земи стават недостатъчни за обезпечаване на поминъка, и отчасти от няколкото поредни неблагополучни години (1880-1881), когато поради високите данъци са принудени да ходят из страната като наемни работници. „Молим ... да бъдем пуснати в България като тамошен народ ..., умножихме се на 8 000 души ..., разорихме се поради многото валежи и многото вода⁴⁷“, пишат в молбата си от 1882 г. до унгарските административни власти българите от Бешенъов⁴⁸. Още през 1881 г. представители на банатските българи посещават България, за да проучат възможностите за заселване и да получат съгласието на българските власти. През есента на 1881 г. те подават молба до унгарското министерство на вътрешните работи да им бъде разрешено да се изселят и да им се окаже съдствие. Но унгарските власти се обявяват против изселването на българи от Банат, защото ги считат за трудолюбиво и толерантно към унгарската държава население. Пребояванията на населението в Унгария регистрират числено намаляване на банатските българи през 90-те години на XIX в. Спадът в броя на българите в комитатите Темеш и Торонтал се дължи на реемиграционно движение към България в годините от 1882 до 1890. Само през 1882 г. се изселват 68 семейства (279 д.)⁴⁹, а за целия период - около 300 семейства. Българските правителства им дават земя за заселване и българско гражданство. Така те основават пет села в България: Драгомирово (1879) (Великотърновско), Бърдарски геран (1887) (Врачанско), Асеново (1892)⁵⁰, Гостиля (1890) и Брегаре (1896) (Плевенско).

В диаспората на банатските българи съотношението на мъжете към жените е 1:1. Ако в базата от данни за католиците се отделят сведенията за големите градове в комитатите Темеш и Торонтал (Темешвар, Вершец, Панчова, Надкинда, Надбечкерек, Фехертемплом) от тези за останалите големи градове в Унгария прави впечатление, че съотношението на мъжете към жените е различно: сред българите-католици в големите градове на комитатите Темеш и Торонтал преобладават мъжете, докато в останалите селища сред тях превес имат жените.

Имайки предвид набелязаните особености на двете главни български диаспори в Австро-Унгария – да ги наречем условно „старата“ (тази на банатските българи) и „новата“ (на градинарите-гурбетчи) и обстоятелството, че според пребояването на населението в България през 1910 г. родените в Австро-Унгария с българско гражданство наброяват около 4 800 д., то няколко хилядния поток от български граждани с местораждение в Австро-Унгария и с превес на жените може да се охарактеризира като реемиграционен с основен източник банатските българи. Този факт се потвърждава и от разпределението на родените в Австро-Унгария български и австро-унгарски поданици (които представляват мнозинството от родените в Австро-Унгария) в градовете и селата (Вж. табл. 3): населението в България с българско поданство и с местораждение в Австро-Унгария е показано предимно в селата – 79% за 1905 г. и 73% за 1910 г., което ще рече, че то е със земеделски поминък (за разлика от австро-унгарските поданици, които, както вече споменахме, живеят предимно в градовете).

⁴⁷ Става дума за много блатисти местности, земи. Вж. Миятев, Петър, Едно движение на банатски българи за заселване в България от края на XIX в. – Известия на Научния архив – БАН, 1968, Кн. IV, с. 43-79.

⁴⁸ Миятев, Петър, цит. съч., с. 47-51.

⁴⁹ MOL. K 26-1882-596 (3923/82).

⁵⁰ Първите му заселници пристигат през 1888 г. и основават с. Дълбок геран, което напускат след 4 год-поради липса на вода и тогава се заселват в Асеново.

Таблица 3. Брой на населението в България по месторождение в Австро-Унгария, по българско и австро-унгарско поданство, пол и дислокация градове-села, 1905-1910 г.⁵¹

	Градове			Села		
	1905			1910		
Поданство	M	Ж	Общо	M	Ж	Общо
Българско	357	780	1 137	2 145	2 061	4 206
Австро-унгарско	1 170	1 444	2 614	944	706	1 650
Българско	339	889	1 228	1 813	1 824	3 367
Австро-унгарско	1 310	1 498	2 808	970	662	1 632

В специализираната литература, третираща различни аспекти на етнодемографската картина в България или „чуждия“ принос в българската култура у нас от края на XIX и началото на XX в., са отразени някои типични примери за чуждо етническо присъствие с произход от Австро-Унгария. Неотмено място намира темата за участието на чешката интелигенция в българското държавно строителство⁵²; застъпена е тезата, че правителствата на Австрия и Унгария стимулират миграцията на чехи в България по политически съображения – да окажат отпор на възможността да бъде създаден руски протекторат на Балканите; самите чехи пък избират България като място за професионална реализация поради оказвания политически натиск върху тях в Австро-Унгария и движени от славянската идея. През последните години нова информация за немското присъствие в България се обнародва във връзка с етнодемографски проучвания на отделни селища.⁵³ Известно е, че немските преселници в България са резултат на вторична миграция - идват от Австро-Унгария, Русия и Румъния. Като причина за тяхната емиграция през разглеждания период в специализираната литература се посочва постепенната загуба на привилегиите им в

⁵¹ Източници: Общи резултати от пребояване на населението в Царство България на 31.XII.1905 г. София, 1911. Кн. I, с. 18-21; Общи резултати от пребояване на населението в Царство България на 31.XII.1910 г. Кн. I, София, 1923, с. 14-16.

⁵² Културната интеграция между чехи и българи в европейската традиция. Съст. Проф. д.и.н. Д. Овчаров. София, 2000; Милушев, Явор, Чешки профили в общественото развитие на следосвобожденска България. София, 2005 и др.

⁵³ Немското присъствие в гр. Русе от средата на XIX в. до наши дни. Сборник със съобщения от кръглата маса, състояла се на 10 май 2002 г. Русе, 2003; Зорге, Уве Вайт, Немската общност в Царев брод, Шуменско. – http://de.geocities.com/dr_sorge/zarevbrod.htm (10.04.2008) и др.

Русия, нарастващата „маджаризация“ в Унгария, конфликти с местното население в Румъния. Преди десетина години се появи и монументален труд за участието на поляците в изграждането на модерната българска държава.⁵⁴ Етническият състав на миграционния поток от Австро-Унгария към България и количествените измерения на представените в него етноси и народи могат да бъдат уточнени въз основа на данните от пребояванията на населението в България по местожителство в Австро-Унгария в корелация с матерни език (когото в случая приемаме, макар и твърде условно, като маркер за етническа принадлежност) или народността. С обобщаващи сведения за населението у нас по местожителство в Австро-Унгария и матерен език разполагаме единствено за 1900 г. По тази причина тук нямаме възможност да проследим динамика, а само да покажем една статична картина на границата между XIX и XX в.: 60% от родените в Австро-Унгария са със славянски матерен език (включително български), на

Таблица 4. Брой на населението в България по местораждение в Австро-Унгария, по матерен език и по пол, 1900 г.⁵⁵

<i>Матерен език</i>	Австрия			Унгария			Австро-Унгария		
	<i>М</i>	<i>Ж</i>	<i>Общо</i>	<i>М</i>	<i>Ж</i>	<i>Общо</i>	<i>М</i>	<i>Ж</i>	<i>Общо</i>
Български	334	368	702	1 221	1 220	2 441	1 555	1 588	3 143
Еврейски	52	35	87	11	15	26	63	50	113
Италиански	57	42	99	6	9	15	63	51	114
Немски	453	641	1 094	432	585	1 017	885	1 226	2 111
Полски	49	38	87	5	1	6	54	39	93
Румънски	150	93	243	237	169	406	387	262	649
Сръбски	151	162	313	150	179	329	301	341	642
Унгарски	28	75	103	296	442	738	324	517	841
Чешки	378	444	822	91	80	171	469	524	993
Др. славянски	130	98	228	383	335	718	513	433	946
Др. неслав.	26	15	41	6	9	15	32	24	56
Непоказани	2	7	9	0	5	5	2	12	14
Общо	1 810	2 018	3 828	2 838	3 049	5 887	4 648	5 067	9 715

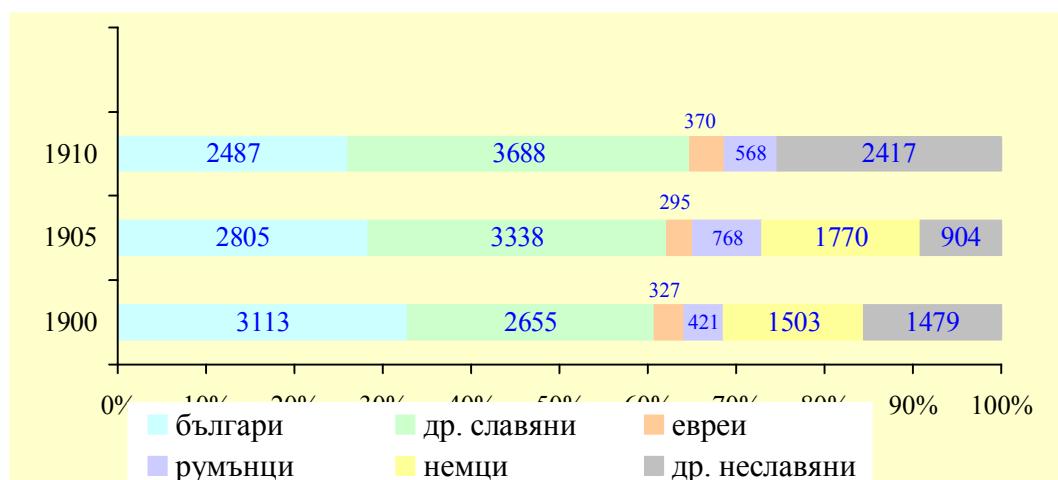
второ място следват имигрантите с немски матерен език - 21%, на трето място имигрантите с унгарски матерен език - 8,7% и на четвърто място имигрантите с

⁵⁴ Klein, Zbignjew, Polske slady w budowie nowozytnej Bulgarii 1877-1914. lowicz, 1999.

⁵⁵ Източник: Общи резултати от пребояване на населението в Царство България на 31.XII.1900 г. София, 1906. Кн. I, с. XCVI-XCVII.

румънски матерен език - 6.7% (Вж. табл. № 4). Сред имигрантите със славянски матерен език, идващи откъм Монархията (при това преимуществено от Унгария) и с месторождение в Австро-Унгария (5 817 д.), преобладават тези с български матерен език – 54%, останалите са предимно с чешки (17%) и сръбски (11%) матерен език, с полски – 1.6%. По споменатите параметри месторождение и матерен език данните са обнародвани поотделно за двете части на Монархията; затова имаме възможност да направим етноописание на двата лъча – австрийския и унгарския – в емиграционния поток от Австро-Унгария към България. Повече славяни идват откъм Унгария (62% от този лъч) отколкото откъм Австрия (56% от този лъч). В етнодемографското описание на унгарския лъч на имиграционния поток преобладават българите (41.5%), следвани от немците (17.3%), унгарците (12.5%), другите славяни (12.2%) и румънците (6.9%), а в етнодемографското описание на австрийския лъч – немците (28.6%), чехите (21.5%), българите (18.3%) и сърбите (8%); италианците, поляците и евреите, макар и да са значително по-малко, са родом изключително от Австрия.

Графика 9. Брой и относителен дял на населението в България по месторождение в Австро-Унгария, по народност и по пол, 1900, 1905 и 1910 г.⁵⁶

	1900			1905			1910		
	<i>M</i>	<i>Ж</i>	<i>Общо</i>	<i>M</i>	<i>Ж</i>	<i>Общо</i>	<i>M</i>	<i>Ж</i>	<i>Общо</i>
<i>Всички родени в Австро-Унгария</i>	4 648	5 067	9 715	4 698	5 206	9 904	4 459	5 083	9 544
<i>От тях:</i>									
<i>Българи</i>	1 548	1 565	3 113	1 371	1 434	2 805	1 171	1 316	2 487

⁵⁶ Източници: Общи резултати от пребояването на населението в Царство България на 31.XII.1900 г. София, 1906, кн. I, с. 14; Общи резултати от пребояванията на населението в Царство България на 31.XII.1905 г. Кн. I, София, 1911, с. 18; Общи резултати от пребояванията на населението в Царство България на 31.XII.1910 г. Кн. I, София, 1923, с. 14.

%	33.30	30.89	32.04	29.18	27.54	28.32	26.26	25.89	26.06
<i>Немци</i>	408	1 095	1 503	773	997	1 770	X*	X*	X*
%	8.78	21.61	15.47	16.45	19.15	17.87	X*	X*	X*
<i>Румънци</i>	382	256	638	421	347	768	310	258	568
%	8.22	5.05	6.57	8.96	6.66	7.75	6.95	5.08	5.95
<i>Др. славяни</i>	1 333	1 322	2 655	1 616	1 722	3 338	1 827	1 867	3 688
%	28.68	26.09	27.33	34.40	33.08	33.70	40.97	36.73	38.65
<i>Евреи</i>	161	166	327	138	157	295	196	174	370
%	3.46	3.28	3.37	2.94	3.02	2.98	4.40	3.42	3.88
<i>Др. неслав.</i>	816	663	1 479	379	549	928	955	1 468	2 429
	17.56	13.08	15.22	8.07	10.55	9.38	21.42	28.88	25.46

X* - неизв., тъй като са включени в рубрика „други неславяни”.

Тази етнодемографска характеристика на емиграционния поток от Австро-Унгария към България се потвърждава и от данните от пребояванията на населението в България през 1900, 1905 и 1910 г. и фиксиращи корелацията месторождение в Австро-Унгария и народност. От графика № 9 е видно, че доминиращ е относителният дял на славяните - 59% за 1900 г., 62% за 1905 г., 65% за 1910 г., а тенденцията в динамиката му е към погресивно нарастване. Преобладават българите, последвани от немци, румънци и евреи. Опитвайки се да намерим източника на демографското надмощие на жените в австро-унгарския имиграционен поток към България, откриваме, че жените по принцип доминират в структурата по пол на всички народностни групи, отразени в обнародваните материали от пребояванията, с изключение на румънците: най-силно преобладават те при имигрантите-немци – 2,6 пъти за 1900 г. и 1,2 пъти за 1905 г. Изводите ни потвърждават сведенията в таблица № 3, основаваща се на матерния език, която съдържа информация и за унгарския - там жените са значително повече от мъжете, както и при немския и сръбския матерен език. Тази особеност на австро-унгарския емиграционен поток е забелязана и от Михаил Сарафов. Така например, анализирали данните за София от пребояването през 1881 г. и очевидно разполагайки и с данни за матерен език и възрастова структура той пише, че „от всичките чужди езици има повече мъже, отколкото жени, изключение правят само маджарите. Забележително е още, че маджарките, немкините и сръбкините преодоляват мъжете (от същата народност) само в младата възраст от 16 до 20 г.”⁵⁷ По повод на тяхното занятие Сарафов споменава за „голям брой слугини в [Софийски] окръг”.⁵⁸

⁵⁷ Сарафов, М. К., Студия върху населението на град Средец. – Периодическо списание, 1882, кн. II, с. 146-147.

⁵⁸ Так там, с. 147.

Така описаните чрез данните от пребояванията на населението в България миграции от Австро-Унгария към България притежават количествени характеристики на миграционното поведение, които очертават някои най-общи специфики на човешките ресурси дошли от Централна Европа към България и взели участие в изграждането на новата българска държава в края на XIX и в началото на XX в. Те осигуряват поглед отвърте най-вече върху състава и динамиката на миграционния поток по пол, етническа и народностна принадлежност, месторождение. Поради липса на данни за възрастовата структура и занятието на имигрантите от Австро-Унгария, които са от особена важност при оценката на човешките ресурси, е необходимо да бъде извлечена информация и от други видове извори.

Migrations in the „Délvidék” in the First Half of the XXth Century

Árpád Hornják
Pécs University

Since the English translation of *Délvidék* could be misinterpreted (Southern territories or Southern parts of Hungary) in this paper I decided to use the original Hungarian notion *Délvidék*. According to the Hungarian meaning *Délvidék* covers those territories that Yugoslavia gained from the Hungarian Kingdom after the First World War except for Croatia, namely the Muraköz, Muravidék (Mura region) and Vojvodina. Here I am going to survey the changes of the ethnic relations of the concerned area focusing on Vojvodina and emphasising the changes of the Hungarian and the South Slav elements up to the outbreak of the Second World War and the entrance of Hungarian troops to the parts of the historical *Délvidék*.

The territories of *Délvidék* were mainly abandoned when the liberation fights against the Ottoman Empire finished at the end of XVIIth Century. Further as a result of the Hapsburg government's more or less conscious policy of settlement Serbs arrived in big numbers in *Délvidék*, then - Germans, Slovaks, Ruthenians and later - Hungarians and the region became settled again. At the end of the XIXth Century Hungarians composed hardly more than 20% of the total population (23%) while according to the data of the Census of 1910 this proportion of theirs increased and reached almost 30% (28,1%) and their number was nearly 430 000. At the background of this significant growth of the Hungarian population, could be traced the government's settlements of Secklers from Transylvania as well as the process of assimilation of the German, Jewish and Slav population in the cities.

Table 1. Ethnic structure of the population of the present territory of Vojvodina, 1910-1941.¹

Year	Total population	Hungarians	Germans	Serbs	Croats	Slo-vaks	Ruma-nians	Ruthani-anas	Others
1910	1 512 983	425 672	324 017	510 745	91 016	56 690	75 318	13 497	16 019
%		28,1	21,4	33,8	6,0	3,7	5,0	0,9	1,1
1921	1 528 238	376 176	328 631	533 466	129 788	59 540	67 675	13 644	24 773
%		23,2	20,2	34,9	8,5	3,9	4,4	0,9	1,6
1931	1 624 158	363 450	335 902	613 910	132 517				172 924
%		23,8	22,0	37,8	8,2				10,6
1941	1 636 367	465 920	318 259	577 067	105 810				169 311
		28,5	19,4	35,3	6,5				10,3

After the First World War this process turned against the nap. The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians started a policy that aimed at the change of ethnic and national proportions of *Délvidék* in a less peaceful and less natural way. It was implemented mainly by the application of administrative and economic measures, such as:

- Doubting the citizenship of minorities: those who did not immediately applied for adopting the Yugoslav nationality or whose nationality was not clarified could not take part in the land reform;
- Making the position of officials impossible by requiring an oath for the new government and a proof of knowledge on the language of the state;
- Analysis of names: children having Slav sounding names were not allowed to go to Hungarian or German schools but only to Serbian ones;
- Winning over the assimilated Jewish and German population.

Due to this measures more than 40 000 Hungarians left *Délvidék* and moved to Hungary and thus by 1921 the total number of Hungarian population decreased from 425 000 to 376 000. Later, mainly as the result of emigration its population continued to

¹ Source: Kocsis Karoly, Kocsis-Hodosi Eszter, Hungarian Minorities in the Carpathian Basin. Based on the 1880, 1890, 1900, 1910, 1941 Hungarian Census Data (mother/native tongue), 1921, 1931: Yugoslav Census Data (mother/native tongue), 1941: combined Hungarian (in Bácska 1941) and Yugoslav (in Banat and Syrmia/ Szerémség/Srem 1931) census data.

decrease up to 363 000 according to the Census of 1931. The settlement of the mainly Serbian and Montenegrin population, the so called “Dobrovoljci” [Volunteer] is to be mentioned, when more than 15 620 families moved to *Délvidék* which means even by the most cautious calculations multiplying this number with 4 that is, more than 60 000 people arrived (out of that nearly 30 000 to Western part of Vojvodina to Bachka). The emigration also contributed to the decrease of Hungarian population of *Délvidék*. The following table demonstrates the structure of emigrants from Yugoslavia only to America and only for the period between 1921 and 1926 but it shows the trend of emigration.

Table 2. Emigration form Yugoslavia to America, 1921-1926.²

Nationality	1921	1922	1923	1924	1925	1926
South Slavs	9 516	4 880	5 698	8 525	7 824	11 044
Other Slavs	65	117	22	31	271	272
Germans	2 594	760	2 322	4 139	3 692	2 671
Hungarians	700	259	1 169	4 218	3 082	1 563
Romanians	51	46	137	149	81	96
Others	39	24	22	76	55	80

As we see a great number of the emigrants were of German and Hungarian origin. The reasons for that did not have direct political character but were rather of hidden economical and administrative nature. The Yugoslav Government obviously welcomed the emigration of minorities but did not make direct regulations to help it. The opinion of the Yugoslav minister of Interior was that though the organised recruiting should be banned the emigration of members of ethnic minorities should not be prohibited. Here it is also to be noticed that the emigration of population of *Délvidék* started much earlier and this process increased especially in the period of 1905-1907 mainly because of economical reasons.

Table 3. Migration from *Délvidék*, 1900-1910.³

Hungarians	Germans	Slavs	Romanians
11 296	61 081	24 466	7 769

² Source: Simović, Goran, Jugoslovenski iseljenici na američkom kontinentu između dva svetska rata (diplomski rad u rukopisu) Beograd, 1997, p. 29 (citates: Zoran Janjetovic, p. 75.).

³Source: Györe, Zoltan, Izseljavjanje iz torontalske, Bačko-Bodroške i Sremske županije u periodu od 1900. do 1910. godine. Istraživanja, 13, 1990, p. 166.

Finishing the radical and spectacular migrations that followed the First World War in *Délvidék* the migration of the population continued at a “micro” level. It means first of all move of the so called double owners who could cross the border almost countless in order to farm their lands over the border (but were controlled and had to keep the rules):

2 690 Hungarian subjects owned lands in Yugoslavia some 26 086 acre while 7 122 Yugoslav subjects owned 14 506 acre in Hungary. According to the commercial agreement contracted in 1926 the double owners could cross the border freely and could take their agricultural products farmed on their lands in Yugoslavia or Hungary without limitation, without compulsory paying taxes for their farm produce. However, in May 1932 the agreement that regulated the status of double owners and their passing the border expired and the Hungarian government did not manage to renew the agreement. The Yugoslav Government taxed the farm products, closed the border crossing points, indeed at very few of them could the taxes be paid, therefore the double owners had to take a round-about way that led to increase the number of the border incidents.

Yugoslavia wanted to solve the questions connected to the double owners as she solved it in the case of Bulgaria namely to terminate it. Some 100 000 people partly Yugoslav and partly Hungarian subjects cross the border every day that normally causes incidents on the border - stated in the Yugoslav Ministry of Foreign Affairs. Other problem was that despite their citizenship these people were in very significant number ethnic Hungarians and their frequent move across the border could keep the feeling alive of the population alongside the borders that the frontiers are not permanent and are not fixed. The Yugoslavian reluctance to renew the agreement from 1926 and their intention to terminate once for all the institution of double ownership led the Hungarian Government to appeal for the help of the League of Nations in 1934. However, it is not the theme of this paper.

It is astonishing that despite the strict border crossing regulation in the Central and East European region and beside the policy of relative isolation of certain countries, there was another “micro-level” mass migration in the *Délvidék*. In the 1930s 10 000 Hungarian subjects worked in Yugoslavia finding jobs in different professions. It is impossible to say for sure whether they found jobs because they had and used their earlier connections from the time when *Délvidék* was part of Hungary or simply filled the gap that existed on the Yugoslav job market. It needs more researches. Possibly both are true. However, those 3000 people who were expelled by the Yugoslav Authorities after the assassination in Marseille belonged mostly to this mass. But many of them belonged to that group of ethnic

Hungarians living in Yugoslavia without citizenship whose number also was some 20 to 30 000. Nevertheless this case was solved quite easy. In principle the permission had been granted to all expelled people except for a small number of undesirables, to return to Yugoslavia. The matter was being dealt with in a spirit of goodwill by both Governments and, the incident could have been regarded by August 1935 as virtually closed.

The next and the last mentioned significant and radical migration I have to mention started after April 1941 when *Délvidék* became again a part of Hungary: Muravidék, Muraköz and the Western part of Vojvodina - the Bachka. The Southern part of *Délvidék* - Szerémség belonged to the Independent State of Croatia while the eastern part of Vojvodina - Banat was kept by the Third Reich. The Hungarian Government mixed the policy of expelling certain Serb elements from *Délvidék* and the settlement of Hungarian elements to Bachka. Both served the aim to set back the ethnic relations existed before the First World War. A decree ordered that all Serbs had to leave the territories who settled there after 1st December 1918 (Dobrovoljci). This way they wanted to put under revision the Yugoslav land reform as well. On the other hand Budapest decided to settle ethnic Hungarians from Bukovina, some 13 200 Secklers. However, the pre war ethnic situation could not be set back.

Миграция на населението в Южна Унгария през първата половина на XX в.

Арпад Хорняк

Печки университет

Резюме

В доклада се проследяват промените в междуетническите и междунационалните отношения – и вътре в тях промените в унгарския и южнославянския елемент - в днешна Воеводина през периода до избухването на Втората световна война и влизането на Унгария в нея.

През XIX в. унгарците съставляват малко над 20% (23%) от общия брой на населението по тези земи. При преброяването през 1910 г. относителният им дял е близо 30% (28,1%) и достига 430 000 души. Това видимо значително нарастване се дължи на естествения прираст на заселванията от страна на държавата (на секулско население), както и на асимилацията сред градското немско, еврейско и славянско население. След Първата световна война този процес обръща посоката си. С преминаването на територията към южнославянската държава започва преобразуване на междуетническите и междунационалните отношения в областта, което протича по не толкова мирен и естествен начин. До голяма степен това е извършено с административни средства (оспорване на правото на гражданство, възпрепятстване на работата на държавните служители, заселване на южнославянско население, преанализиране на имената), но важна роля имат и принудителните икономически обстоятелства, например цялостното изключване на унгарския елемент от поземлената реформа. Вследствие на провежданата отластите в Югославското кралство младинствена политика унгарците започват да емигрират в Америка, при това като надвишават значително относителния си дял спрямо общия брой на населението. Така до 1921 г. броят на унгарците спада от 425 000 на 376 000 души и на

363 000 при следващото преброяване през 1931 г.

След радикалното и зрелищно придвижване на населението, настъпило след края на Втората световна война (когато всъщност над 40 000 унгарци напускат района и се установяват в Унгария), движението на населението продължава на микро равнище. Това се отнася предимно за жителите на крайграничните райони и по-специално за собствениците на т. нар. „двойни имоти”, които почти без ограничения могат да преминават границата, за да обработват своите парцели земя от другата ѝ страна (естествено при наличие на поверки и спазване на разпорежданията), като по този начин сред населението от пограничните райони може да се създава чувството, сякаш границата всъщност е само временна, подвижна и не е напълно установена. Заедно с наблюдаваната за тези региони строга практика за преминаване на границата и относителната самоизолационна политика на отделните държави, донякъде може да бъде наречен озадачаващ фактът, че в Южната област на Унгария (дн. Воеводина) се наблюдава и доста по-голяма миграция на населението. През трийсетте години на XX в. на територията на Югославското кралство живеят няколко десетки хиляди унгарски наемни работници, намиращи препитание в най-различни сфери на заетостта. Именно от техните среди произлизат повечето от онези 3000 души, които югославските власти екстрадират от страната след атентата в Марсилия; на практика мнозина живеят без гражданство, тъй като никоя от държавите не е склонна да ги счита за свои граждани. Следващата (в доклада засегната като трета) миграционна вълна на населението в Южната област датира от през периода след април 1941 г., когато тези територии отново са присъединени към Унгария. Тогава унгарското правителство води политика на изгонване на сръбските „доброволяци” и на заселване на секели. Тя е мотивирана от части от стремеж към преразглеждане на югославската поземлена реформа и от части от стремеж към възстановяване на етническите пропорции отпреди войната. Въпреки това то не успява напълно да възстанови предвоенните междуетнически пропорции във Воеводина.

Migration and Assimilation Processes in Eastern Hungary: the Transformation of a Multiethnic Space and the Methods of Investigation

---

Gábor Demeter
Debrecen University

The Habsburg wars against the Ottoman Turkey in the XVIIth Century led not only to the restoration of the Hungarian Kingdom, but it also resulted a devastated and depopulated countryside and a typical feature of the Hungarian Great Plains „the Puszta”. This can be observed in the present settlement structure as well: the central parts of today’s Hungary are still dominated by settlements with large administrative area. Those territories which did not suffer from wars so much, like the Transdanubian and the northern mountainous region, kept their original settlement structure and more or less the original population considering both ethnicity and the number of inhabitants (smaller administrative area).

The land-hunger of Slovakian and Romanian highlanders the strategic concept and military concerns of the new rulers of the country (settling free Croat peasants as border guards), the demand of the nobility for labour force and the effect of several plagues after the Rákóczi-independence war (1703-1711) initiated a tremendous migration process in the country that totally transformed not only the landscape but the ethnic patterns of the Hungarian Kingdom as well. While in the XVIth Century ethnic Hungarians constituted 80% of the population, by the end of the XVIIIth Century their proportion decreased to 40% according to Oszkár Jászi’s interpretation.¹ Spontaneous, forced and planned-organized migration took place as well. The Hungarian-Slovak language border shifted towards the south by 30-50 kms. Trustful and loyal German peasants arrived from the Holy Roman Empire and Austria to colonise the Bánát and the southern part of Transdanubia. Hungarian-speaking noblemen invited Romanian shepherds, whose settlements soon reached the Great Plains.² Russians (cheap labour force) also invaded the empty mountains spontaneously and for the invitation of noblemen as well.

This contribution shows the methods of investigating ethnic patterns and migration processes between 1715 and 1910.

---

¹ Jászi O., A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Budapest, Gondolat, 1986. p. 315.

² Jakó Zs., Bihar megye a török pusztítás előtt. Budapest, Sylvester Nyomda, 1940, p. 424.

I. METHODS OF INVESTIGATING ETHNIC PATTERNS BEFORE THE AGE OF REGULAR CENSUS (18th C.)

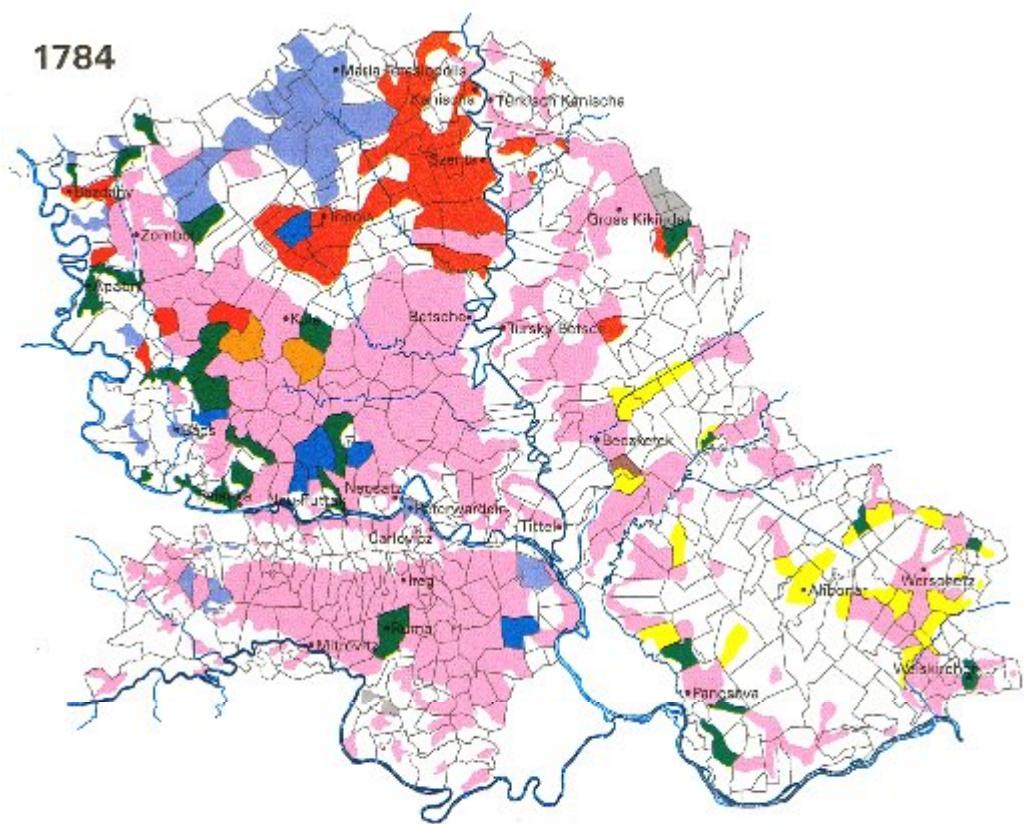
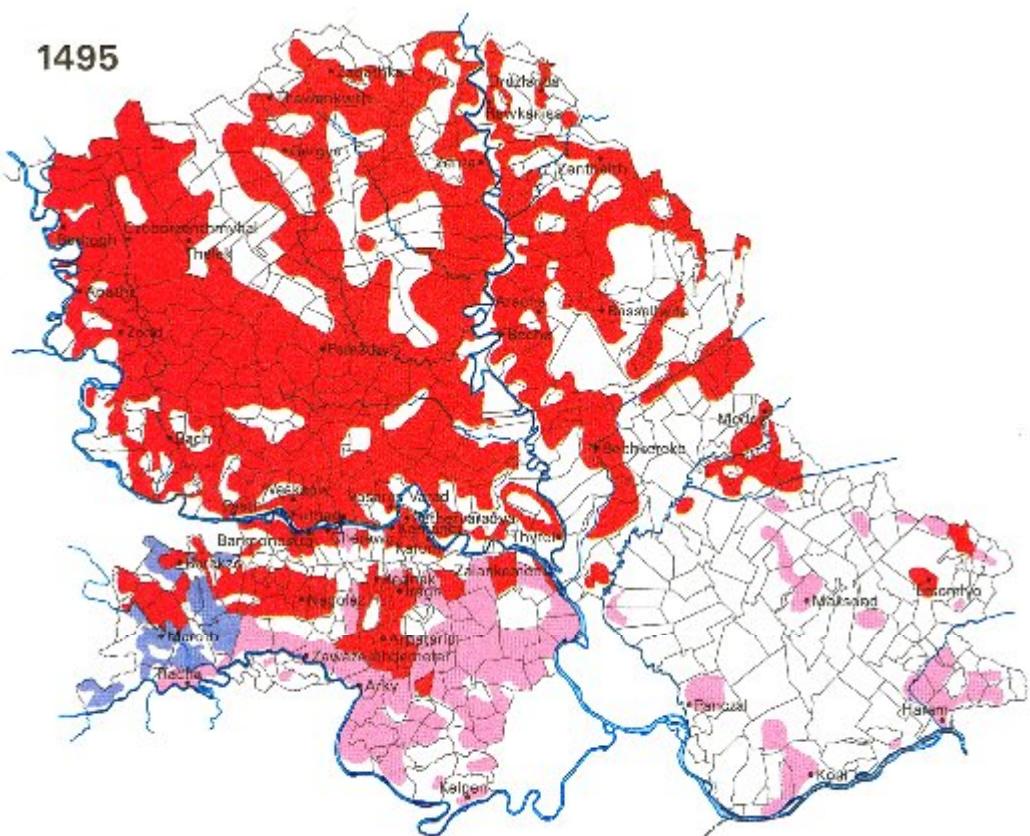
There are several written sources that can enlighten the processes of movements shown on Fig. 1. and the development and changes of self-identity. One of the main sources of the early period (XVIth Century) is the conscription of Turkish tax-collectors (defter).³ The book contains the number of inhabitants of several settlements under Turkish taxation from different time-horizons including their names and the sum of the contribution. This can help in estimating the role of the settlement in the settlement hierarchy. Since the book contains the names as well it is possible to reconstruct the spoken languages using the method of name-analysis.

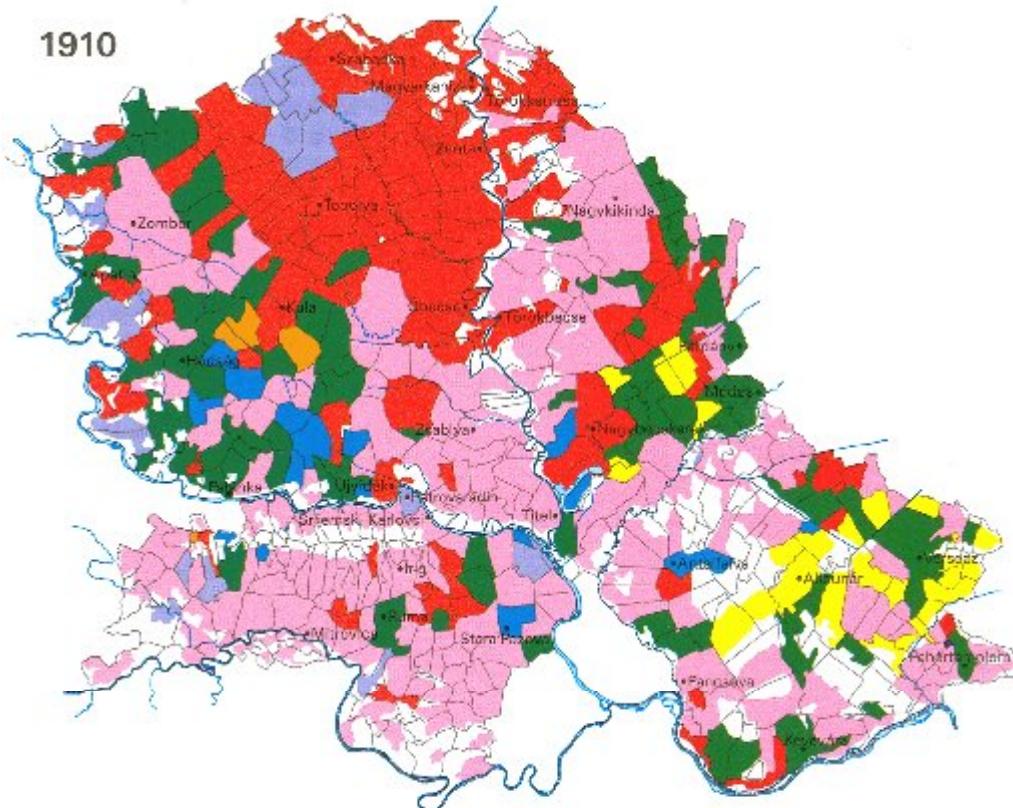
This method of name analysis has been used and abused for decades because of political reasons (i.e. in Yugoslavia between the two World Wars Hungarian-speaking persons with Serb-like names were forced to study in Serbian language at schools) but from periods prior to the regular census or before the national awakening there are no other chances to get information about the self-identity or the language spoken by the inhabitants of a region. In this case the names appearing in different documents are the basis of the reconstruction of ethnic patterns. The usage of this method is constantly being challenged in Hungary as well, not to mention the neighbouring countries.

Fig. 1. The transformation of a multiethnic space (*Vojvodina*) due to the Turkish devastations (red=Hungarians, pink=Serbs, green=Germans, blue=Croatians) (Source: Kocsis K., 2007)⁴

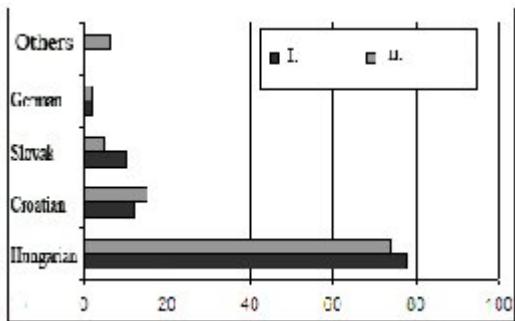
³ Velics-Kammerer, Magyarországi török kincstári defterek. Budapest, 1890.

⁴ Kocsis K., Etnikai térfolyamatok a Kárpát-medencében a XX. században. Budapest, MTA-FKI, 2007.

The name analysis could be used more properly for later periods, if there were any conscriptions which contained both the names and the confession of self-identity (or first language) of individuals. Fortunately, we have minor sources fulfilling both requirements. The *conscription of the Hungarian insurgents* in Somogy County (Southern Transdanubia) from 1744 contains more than 100 names defining ethnic identity as well. This enabled us to compare the two types of data. The chart (Fig. 2) shows no major difference between the results based on the 2 different methods (self-confession and name analysis), however differences at the individual level should not be ignored (i.e. all the persons with family names: „Horváth” – meaning Croatian in Hungarian language – identified themselves as ethnic Hungarians, while others with Hungarian family names confessed themselves Slovakian.). The possible mistakes can eliminate each other using an extended data set. The result of this investigation shows that name analysis can be used for identifying nationality/ethnicity if having numerous data (but should not be used for identifying the identity of individuals!), and also to draw the routes of migration based on family names!

Fig. 2. Similarities between name analysis (II), and self-identity (spoken language, I) based on a conscription from 1744 (Source: Demeter-Bagdi, 2007)⁵

Fig. 3. A page from the *Conscriptio Regnicolaris* (1715) (Source: www.arcanum.hu/mol/)

of dozens of peasants from the XIIIth to the XVIth Century and the names are grouped by ethnic groups. The investigations of I. Bársny proved that i.e. the repopulation of Bihar

⁵ Demeter G., Bagdi R., Migráció és asszimiláció Északkelet-Magyarországon és a Partiumban. Debrecen, 2007, 241. p.

⁶ AZ 1715. ÉVI ORSZÁGOS ÖSSZEÍRÁS: <http://www.arcanum.hu/mol/> (Conscriptiones...)

⁷ Szabó I., Ugocsa megye. Budapest, MTA, 1937, 611. p.; Jakó Zs., Op. cit., 424. p.; Kniezsa I., Adalékok a magyar szlovák nyelvhatár történetéhez. Athenaeum, Budapest, 1941, p. 64; Illa B., Gömör vármegye. IV. Budapest, Akadémiai, 1969, 271. p.

This means that the full-scale tax conscription from 1715 can be used for this purpose as well (Fig. 3).⁶ The date is important, since it is the beginning of the great population movement, therefore we would expect significant differences between the conscriptions of 1715 and of the 1770's. The conscription from 1715 shows symptomatic changes compared to the earlier conscriptions, and only to a smaller extent compared to the conscriptions from the end of the XVIIth Century. These early changes can be traced in the works of Jakó Zs., Illa B. and Szabó I. (Fig. 4).⁷ These works contain the names

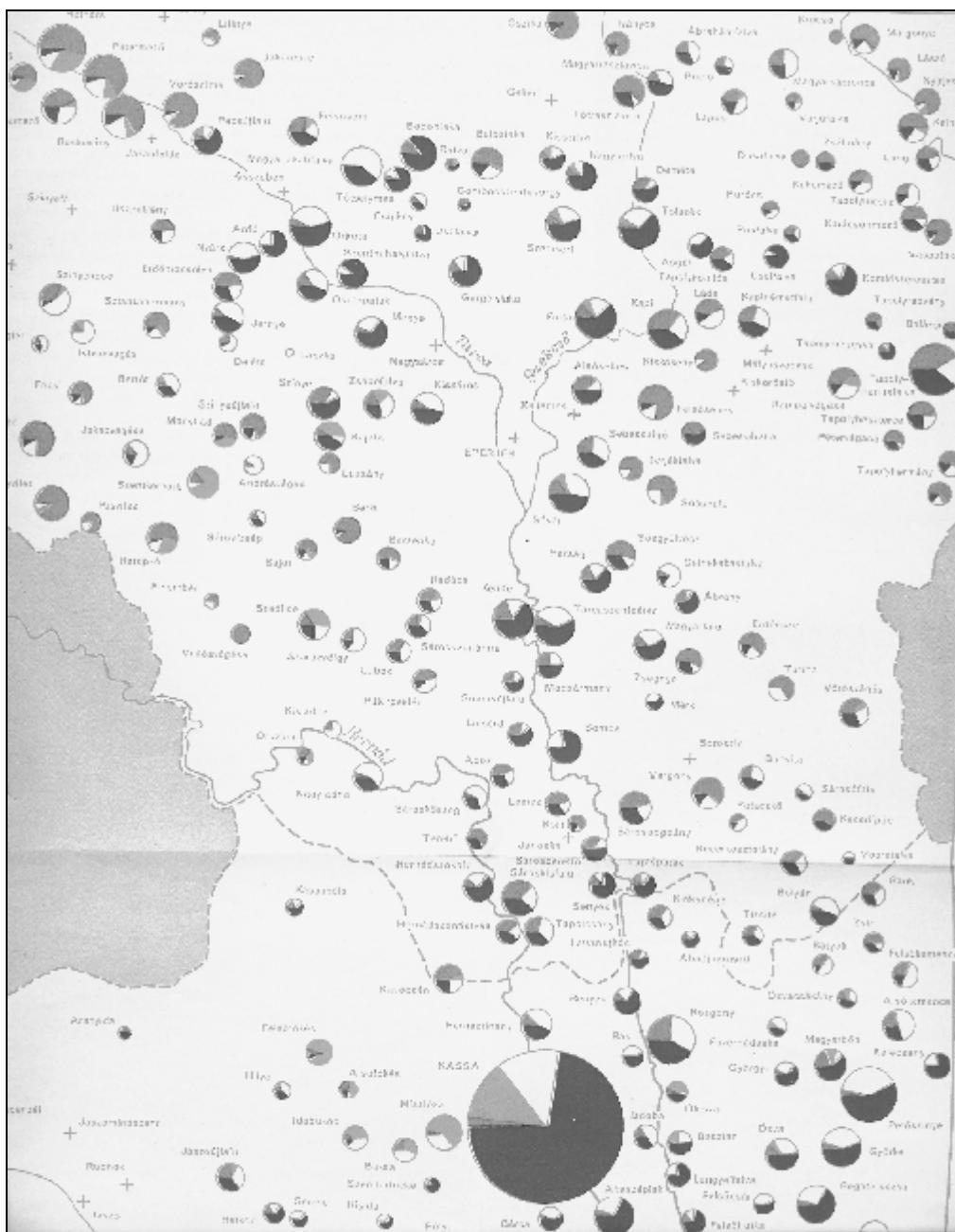
County had been finished by 1720: while in 1696 only 218 settlements existed in the county, and 112 in 1692 (!), in 1720 442 settlements were conscribed, and this number changed to only 468 by 1773. 332 of them had Romanian population (70%). However different epidemics also helped to change the ethnic proportions: the plague between 1738-43 had 57000 casualties, 51 thousand of them were Hungarian-speaking peasants. This led to ethnic changes in 64 settlements.⁸

The <http://www.arcanum.hu/mol/> provides original data from the conscriptions of 1715 including the names and the tax paid. Thus we managed to compare 3 stages of development in ethnic patterns (1715, 1773, 1830). Table 1 shows the changes in ethnicity in the case of several villages (marked with light gray colour). Comparing with other groups of settlements (white - no remarkable change or homogenous) an important inflow of newcomers can be observed, which is testified by the fact that the ethnicity of inhabitants changes in many cases. Our conclusions can be summarized in the following way:

- Many settlements with Hungarian names (1715) became Romanian by 1830, which means a permanent inflow and an exchange of population. We have to point out that conscriptions do not contain those unable to pay tax, and among them many ethnic Romanians could be found. But since we do not know their names and numbers, we cannot predict their contribution in modifying the ethnic conditions.

---

⁸ Bársony I., (): Les changements des rapports ethniques dans le département Bihar pendant le XVIIIe siècle. - In: Etnographica et Folkloristica Carpathica 12-13, 2002, p. 187-201.

Fig. 4. Ethnic patterns of Northern Hungary (now Slovakia) based on name analysis from the 16th century (Source: Kniezsa I. 1941). Black represents Hungarians, dark gray represents Slovaks, light gray=Germans, white=unknown

•In the conscription of 1715 in many cases we met with Hungarian family names and Romanian first/christian names. These persons - mainly Greek Catholics – should be considered Romanians (first language). The examples are numerous in the CONSCRIPTIONES: Ion Csordás (herdsman, cowboy), Kihor Sipos (whistler), Kosztin Sánta (lame), Teodor Fekete (black, negrum), Teodor Bíró (judge, iudex), Teodor Ravasz (cunning, sly fox). While the Hungarian family name usually represents the previous stage of ethnicity, the first name represents the „recent” situation of self-identity. It is also possible that these names - many of them referring to occupations or special personal features - were given by the members of the

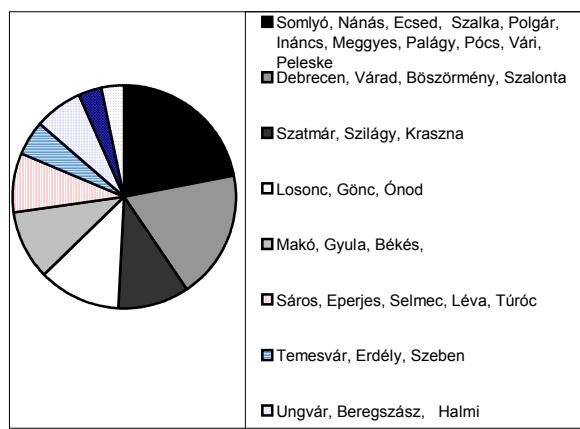
host society (predominant language) to promote the newcomers' identification (whose "foreign" name was meaningless for them). The translated names often resemble to the meaning of the original name. It is also worth mentioning that in many cases the name representing the place of origin can't be used to identify ethnicity: i.e. Miron Máramarossi, Pintye Kővári, Elias Avassi, Ballafalussy Ursuly, Szavva Szilágyi, Teodor Borhidi, Kővárvidéki Marján. In this case, the family names representing the place of origin are written in Hungarian, but since the christian names are definitely Romanian names, these persons should be considered Romanians. These family names referring to settlements or landscapes might be appropriate enough to draw the route of migration (Fig. 2.) before the age or regular conscriptions.

Table 1. Changes in ethnic proportions according to different conscriptions along the Hungarian-Romanian contact zone (Source: Demeter – Bagdi, 2007)

	tax	payers	Romanian	Hungarian	unknown	German	Slavs	Conscript.1715	Lexicon 1773	Fényes 1830
Avasújváros	52	4	36	8	0	4	Hungarian	Hungarian	Hungarian	
Bükszásd	32	16	12	4	0	0	Rom-Hung	Romanian	Romanian	
Apa	30	9	17	4	0	3	Hung-Rom.	Hungarian	Rom-Hung.	
Hirip	25	5	12	6	2	0	Hungarian	Hungarian	Hung-Rom.	
Ivacskó	9	4	5	0	0	0	Rom-Hung	Romanian	Romanian	
Sárköz	40	7	28	3	0	2	Hung-Rom.	Hungarian	Hung-Ukr.	
Sárközújlak	72	16	43	8	0	5	Hung-Rom.	Hungarian	Hung-Ukr.	
Veresmart	21	6	8	6	1	0	Rom-Hung	Romanian	Romanian	
Kegye	8	3	5	0	0	0	Rom-Hung	Romanian	Romanian	
K.Béltek	41	15	19	1	5	1	Rom-Hung	German	German	
Szakasz	6	2	3	0	1	0	Rom-Hung	German	Ger-Rom.	
Erdöd	40	2	30	0	5	3	Hungarian	German	Ger-Hung	
Szamosdob	12	0	12	0	0	0	Hungarian	Hungarian	Hung-Rom.	
K.Sándorfalu	7	4	3	0	0	0	Rom-Hung	German	German	
Oláhgyűrűs	11	2	7	1	1	0	Hung-Rom.	Romanian	Rom-Ger.	
Adorján	9	0	9	0	0	0	Hungarian	Hungarian	Hungarian	
Óvári	12	0	9	2	0	1	Hungarian	Hungarian	Hungarian	
Vetés	10	1	8	0	1	0	Hungarian	Hungarian	Hung-Rom.	
Nagykároly	40	5	27	6	1	1	Hun-Ger-Rom.	Hun-Ger-Rom	Hun-Ger-Rom	
Érendréd	33	5	22	3	0	3	Hungarian	Hungarian	Hung-Rom.	
Dengeleg	30	8	18	4	0	0	Hung-Rom.	Romanian	Hung-Rom.	
Kaplony	28	11	14	3	0	0	Hung-Rom.	Hungarian	Hung-Ger.	
Börvély	21	3	11	6	0	1	Hungarian	Hungarian	Hungarian	
Lázár	11	3	8	0	0	0	Hungarian	Hungarian	Hungarian	
K.Peleške	7	0	5	0	0	2	Hungarian	Hungarian	Hungarian	
N.Peleške	11	4	5	0	0	2	Hung-Rom.	Ukr.	Hungarian	
Mikola	6	2	4	0	0	0	Hungarian	Hungarian	Hungarian	
Amacz	12	2	7	2	0	1	Hungarian	Hungarian	Hung-Rom.	
Fény	31	7	15	3	2	4	Hung-Rom.	German	German	
Majtény	37	10	22	4	0	1	Hung-Rom.	Hung-Ger.	German	
Vezend	26	7	14	4	1	0	Hung-Rom.	Romanian	Romanian	
Portelek	22	8	10	4	0	0	Hung-Rom.	Hungarian	Romanian	
Mezőterem	32	11	13	2	5	1	Hung-Rom.	Romanian	Rom-Ger.	

In the case of Szatmárnémeti (now: Satu Mare town, Romania) more than 200 names were available, among them the ratio of family names referring to origin (settlement) reached 40%, while names referring to some specific occupation or personal feature (Kis, Nagy, Balog) reached 35% and 15% respectively. This estimation certainly has some mistakes as it groups

together those all, whose ancestors *once ever* arrived to the town not making any difference whether they have been living in the town for several generations or have arrived recently (irrespective of time); how many children the newcomers had (overrepresenting their name in the host society, irrespective of the differences of reproduction rate); distinction between the number of male and female descendants. If the reproduction rate of the ancestors of the newcomers and of the original inhabitants are considered equal, the numbers may represent the proportion of newcomers. According to Fig. 5. from among those bearing different destinations in their names, 20% had names of *smaller nearby towns* of Szatmár, Hajdú and Szabolcs County. Another 20% kept names of *significant nearby towns* while newcomers from Szatmár, Kraszna and Szilág Comitatus (Counties) ranged up to 12%. It is worth mentioning that a secondary source area is observable in the surroundings of the Bükk and Zemplén Mts. in N-Hungary and from Bereg and Ung (nowadays: Zakarpatija). These secondary source areas are inherited up to 1910! The data show that a N-S flow is observable apart from the obvious E-W (from the relatively overpopulated periphery to the abandoned center). But it is unknown whether it was the same case before the Turkish era, or these routes are the results of the period between 1690-1715.

Fig. 5. The sources of immigrants in Satu Mare up to 1715 based on the family names

Another secondary data source that is worth mentioning is the *military conscription of Franciscus Rákóczi (1704)* and the *Urbaria of Marie Therese, from the 1770's*, which inquires about the duties of peasants, while giving us many data about the natural environment (floods, soil erosion – used in environmental history) and dozens of names of inhabitants.⁹ The results of this name analysis can be strengthened by the official conscription of 1773, the so-called *Lexicon locorum*,¹⁰ which provides data on the spoken language but only at the settlement-level, mentioning only the dominant language without the number of inhabitants using it. Further conscription which is useful at the settlement level is the compilation of *Fényes E.* (1836), which gives us the number of

⁹ Mészáros K., Zemplén vármegye katonai összeírása 1704-ben. - In.: Zemplén népessége, települései. Sárospatak. Szerk.Tamás Edit. 1999, p. 112-238; Bárszny I., Papp K., Takács P., Az úrbérrendezés forrásai Bihar vármegyében. I-III. Debrecen, Erdély történeti Alapítvány, 2001, p. 361, 345, 283; Takács P., Udvari I., Zemplén megyei jobbágylvallomások az úrbérrendezés korából. I-III. Nyíregyháza, 1995.

¹⁰ Lexicon Universorum regni Hungariae locorum populosorum (Lexicon locorum). Budapest, Hornyánszky, 1920, p. 335.

inhabitants speaking a specific language, thus making it possible to draw the ethnic proportion *within the settlements*, which is often impossible when using earlier works, like the one compiled by Vályi A. (1796).¹¹ Another useful work is written by Ludovicus Nagy) (1828)¹². These works are important since the first official census in 1784 did not inquire about the ethnicity or spoken language. Therefore the only link between the second official census (1850) and the 18th century is the work of Fényes and Nagy.

II. METHODS OF INVESTIGATING ETHNIC PATTERNS AND MIGRATION AFTER 1850

The national census between 1880-1910 resulted more than 65 volumes, which give hidden data on *official state settling policy, internal migration, emigration and assimilation, interethnic relations (i.e. marriages) as well.*¹³ The number of emigrants reached 1.5 million among them the minorities were overrepresented (Table 2).

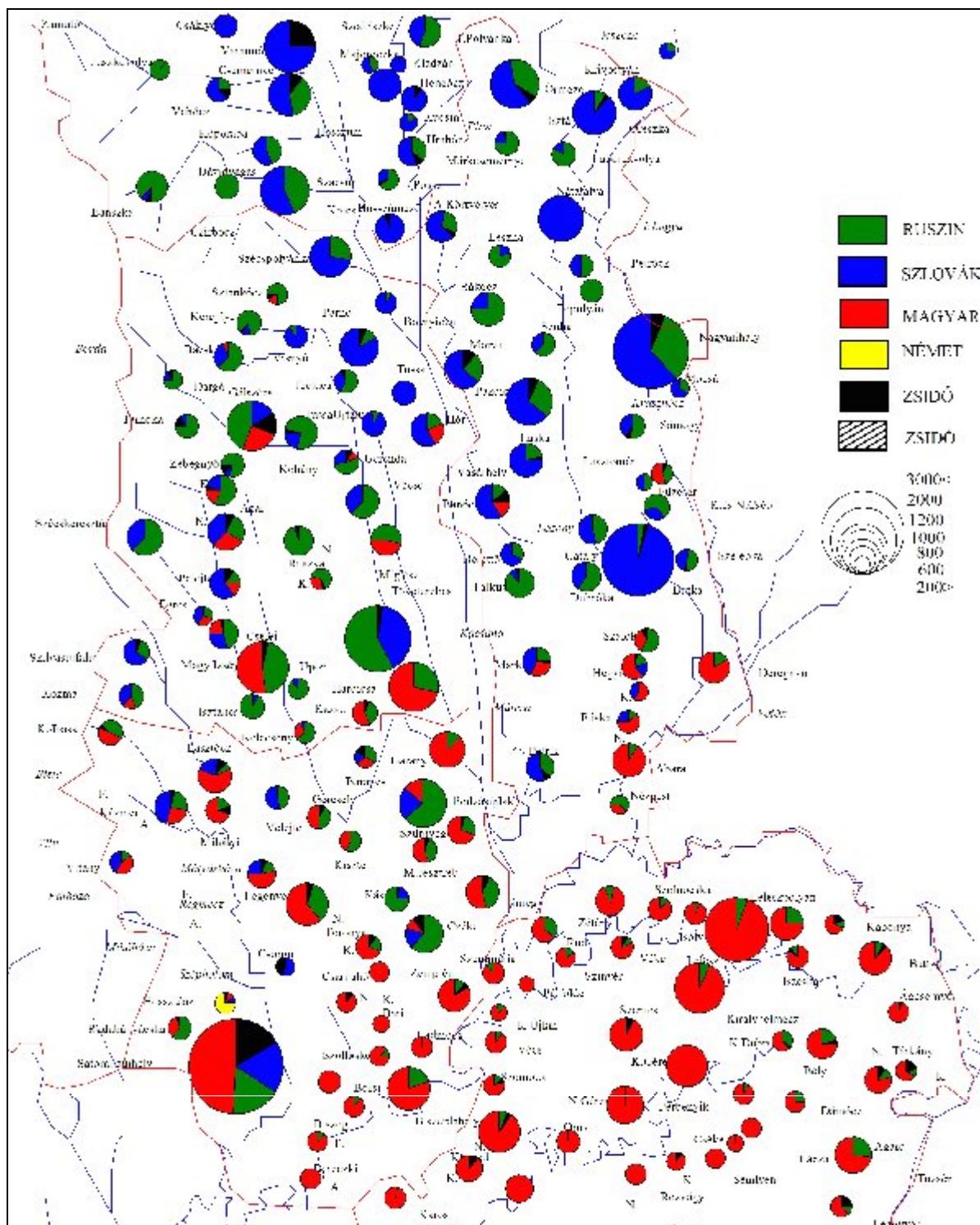
A, While the emigration process has always been in the centre of interest for a long time, the internal migration and its consequence, the *assimilation* remained underinvestigated. In Bereg County we may attempt to give an estimation on the extent of assimilation based on the census. The number of Hungarians (first language speakers) increased by 20 000 between 1900-1910, but the difference between the number of births and deaths was only 14000, and we have to mention that further 7000 ethnic Hungarians left the county. It means that the number of immigrants and those who were assimilated to the Hungarians within that 10 years reached 13 000! In the case of the Ruthenians the population growth was only 6000 while the difference of births and deaths was calculated 17000! Thus the net loss due to migration and assimilation reached 11 000 persons, among them 8700 left the country, the others were assimilated to the Hungarians.

---

¹¹ Vályi A., Magyarországnak leírása. Buda, I-III., 1796; Fényes E., Magyar'országnak 'a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. I-VI. Pest, 1836-40.

¹² Ludovicus Nagy, Notitia politico-geographico statisticae incliti regni Hungariae. 1-2. Buda, 1828.

¹³ See: A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. 1. A népesség leírása községenként. (MStK 1. kötet) Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1902; A Magyar Korona Országainak 1909., 1910., 1911. és 1912. évi népmozgalma (MStK 50. kötet) Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1916; A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. 5. Részletes demográfia. (MStK 61. kötet) Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1916; A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása 6. Végeredmények összefoglalása. (MStK 64. kötet) Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1920; Auswanderung und Rückwanderung der Länder der Ungarischen Heilige Krone In den Jahren (1899-1913). (MStK 67. kötet) Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1918.

Fig. 6. A reconstructed ethnic map of Central Zemplén County (now mainly Slovakia) from 1830 based on the data set of Fényes Elek.

Red symbolises Hungarians, blue Slovaks, green Ruthenians.

The Germans and the Jews were assimilated the easiest to the Hungarians, but the deportation and annihilation of the Hungarian Jews resulted a regional depopulation in the towns, and this socio-economical vacuum was filled by Romanians or Slovaks after 1945 in the towns (Fig. 11).

Settlement	1880	1910	Population in 1910 (1880=100%)	Decrease	Settlement	1880	1910	Population in 1910 (1880=100%)	Decrease
Alsószalók	1300	1071	82	229	Kijó	729	534	73	195
Bajorvágás	718	608	85	110	Kishárs	892	687	77	205
Berzevicze	1652	1206	73	446	Lubotény	756	626	83	130
Csércs	1024	821	80	203	Olysó	263	160	61	103
Feketekút	1018	846	83	172	Orló	974	750	77	224
Hajtóka	288	207	72	81	Palocsa	1487	1177	79	310
Hámbor	566	399	70	167	Paloncza	1525	1059	69	466
Héthárs	1415	1422	100	-7	Sárosújlak	680	490	72	190
Hosszúvágás	523	437	84	86	Szulin	278	289	104	-11
Összesen	28197	23733	84	4464	Tarcza	723	576	80	147

Table 2. Depopulation of rural areas in Northern Hungary dominated by Ruthenians in Sáros County (Source: Demeter-Bagdi, 2007)

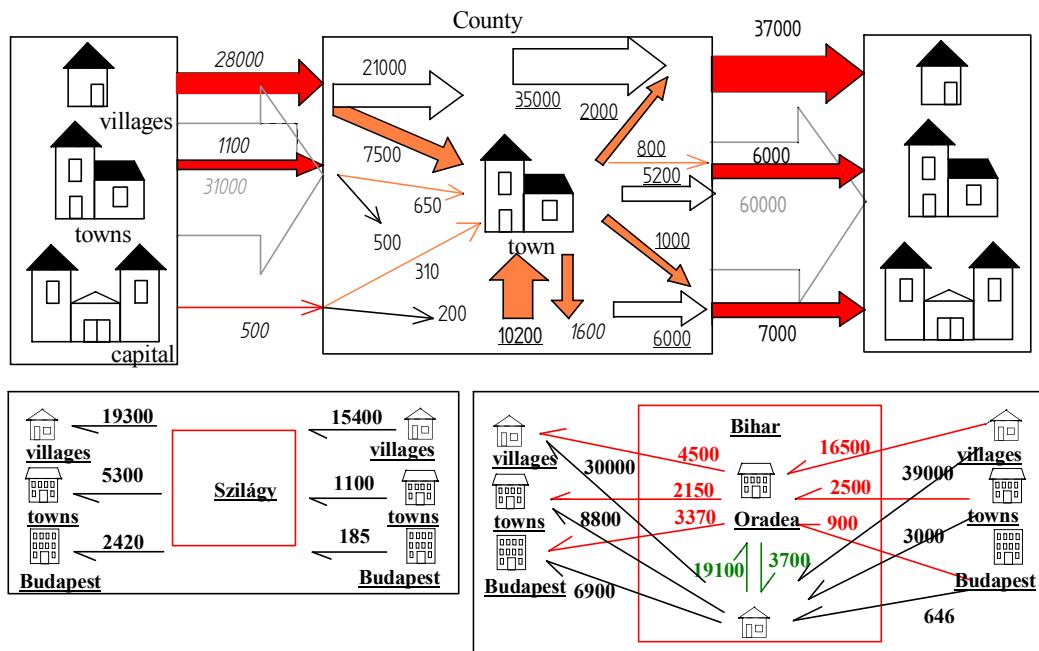
Settlement	Population	Hungarians %	Speaks Hungarian %	Settlement	Population	Hungarians %	Speaks Hungarian %
Sókút	758	7,52	21,5	Nátafalva	1033	7,94	25,75
Lazony	774	4,39	46,38	Gatály	751	13,45	43,81
Málcza	1257	26,09	62,93	Butka	1339	18,6	41
Márk	597	4,02	43,38	Mocsár	712	15,73	38,06
Petrik	403	1,49	21,34	Szalók	543	11,6	71,82
Őrmező	1088	14,06	41,45	Szécsegres	341	27,57	50,15
Pazdics	1219	10,99	31,34	Parnó	1514	16,84	54,43

Table 3. The first step on the way of assimilation: villages in Zemplén County (now in Slovakia) with Slovakian identity, where the Hungarian language was also spoken (1910)

B, The reconstruction of *patterns of migration* is also possible based on the national census. Concerning i.e. the origin of the population in Szilág County, 32% of the *immigrants* arrived from Szatmár County, 16% from Bihar, the greatest towns reached only 1-1%. From among the main destinations of the *emigrants* from Szilág County Bihar (16%), Szatmár (20%), Oradea (4%), Debrecen (3%) and Cluj-Napoca and Budapest (7% and 9% respectively) proved to be significant (Fig. 7).

Here we quote the results of our investigations based on the collected data on migration using 5 counties (Bihar, Szilág, Szatmár, Kolozs, Hajdú) located between the border of Hungary (Partium) and Transylvania as a sample area. Our first chart (Fig. 8) symbolises the attractiveness of the major county seats in 1910 concerning migration processes. Among the regional centers Oradea/Nagyvárad proved to be the most attractive for the urban population. The connections were the closest between Debrecen and Oradea (meaning higher values). The migration was balanced between Debrecen and Satu Mare (Szatmárnémeti) town. The main route of urban migration was the E-W line.

The next chart (Fig. 9) shows the attractiveness of these regional centers exerted on Szilág County which lacked a real county center. In this case Kolozsvár/Cluj-Napoca was the most attractive, then came Oradea/Nagyvárad. (The data represent all migrants born in a different site cumulated to 1910). The main urban migrational route from Szilág County led to the East.

Fig. 7. Migration balance of Satu Mare (Szatmár) County and Satu Mare (Szatmárnémeti) town, Szilág County and Bihar County showing the situation in 1910 (Source: Demeter-Bagdi, 2007)

Szilág and Szatmár were population-releasing counties (source-counties), while Bihar County was in fact a sink county. The population inflow from the rural regions was almost the same into Oradea and into Satu Mare town in proportion to the population of the county centers, but being twice more populated, Oradea had more newcomers than Satu Mare from own sources. From external rural areas almost every 2nd migrants (16500-39000, 19100-30000) in Bihar County arrived to the county seats.

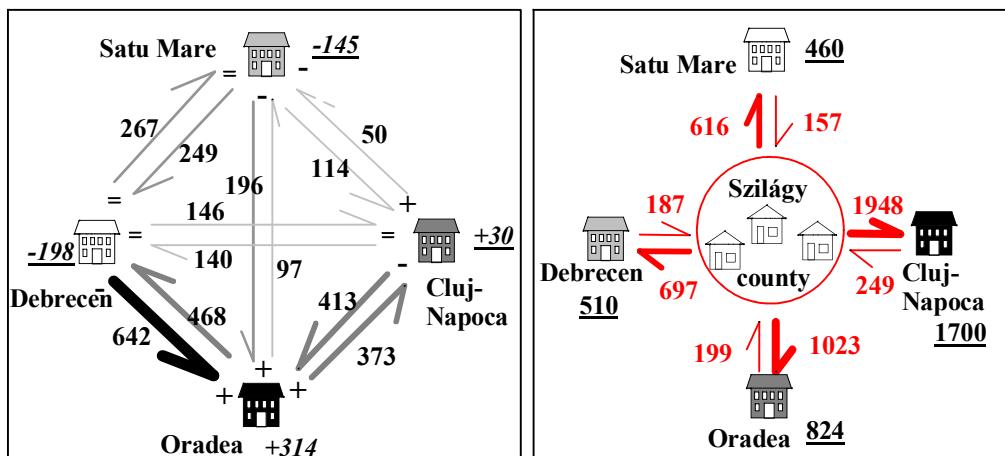
The greatest differences between the numbers concerning *interregional (migration from rural region to their own town centers)* migration were observed in Bihar County-Debrecen and in the Hajdú County-Oradea/Nagyvárad relation meaning that the net gain of Oradea/Nagyvárad did not originate from Hajdú County but from other counties, while the population emitted by the rural Bihar played important role in urbanising Debrecen. The same movement is true in Szatmár County-Debrecen vs. Hajdú County-Satu Mare/Szatmárnémeti relations, and in Szilág County-Cluj-Napoca/Kolozsvár relation. So Debrecen as a regional centre had greater influence on the rural Bihar and on Szatmár than conversely. So the links along the present-day border area (the so-called Partium) were stronger, than between Partium

and Transylvania (concerning urban-rural relations). The main routes of rural-urban migration led to Debrecen, or to the west (to Budapest) in the case of Bihar and Szatmár Counties; while in the case of Szilág County it meant an eastern direction towards Transylvania. The strongest *interrural* movements are observed between Szatmár and Szilág Counties, furthermore between Szilág and Bihar Counties. This N-S route is more important than the Szilág-Kolozs connection, meaning that Transylvania was isolated! Bihar was a net sink.

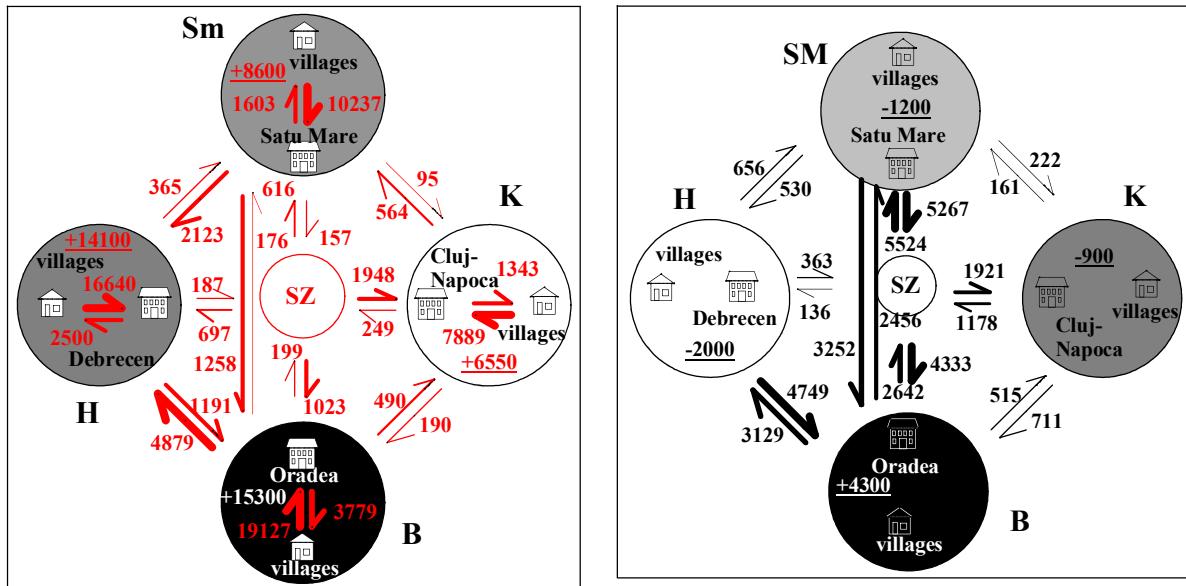
1910	population	emigrants	%	immigrants	%	To Bp.	%	From Bp.	%
Oradea	64 000	13500	21	39 000	61	3400	25	900	2,3
Debrecen	93 000	13900	15	44 000	47	2800	20	1100	2,5
Cluj-Napoca	60 000	10800	18	34 000	57	2000	19	850	2,5
Satu Mare	35 000	5600	16	18 500	53	1000	18	300	1,6
Budapest	880 000	121 000	14	519 000	59				

Data show the situation in 1910
(Source: Demeter-Bagdi, 2007)

Finally we examined the role of the capital, Budapest as a migration center in controlling the destinations and the role of the towns functioning as transmitting corridors (Table 4).

Fig. 8-9. Migration balance between county seats (left) and the balance of Szilág County with other county seats (right) (occurrence till 1910)

Fig. 9-10. Connection between rural regions with their own county seat and external rural – urban relations (**left**). The migration between the rural regions of the counties (1910) (**right**)

C, The *settling policy* of the Hungarian Kingdom is also worth mentioning since the Romanians often claimed that Hungarians intended to change the ethnical structure at the expense of Romanians, while Hungarian authors, like Oszkár Jászi, usually emphasise the blaming role of the servant-settling policy of the Hungarian aristocracy, which regardless to the ethnic conditions, brought Romanians into Hungarian villages. Whenever the Hungarian state decided to initiate developments in the rural peripheries creating new settlements and industries, she was immediately accused of Hungarisation, and whenever the state decided not to interfere she was always accused of encouraging and promoting the emigration of non-Hungarians.

We summarize our experience on the example of Satu Mare (Szatmár) County. The table below (Table 5) shows the purposes of settling and the change in numbers and ethnicity of the population. Dark gray rows represent settlements populated by Hungarians, light gray rows inhabited by Romanians. Underlined villages suffered from population decrease, while in the case of rows with *italic letters* a permanent change in ethnic structure can be observed.

Table 5. The settling policy of the Hungarian Kingdom 1880-1910 in Satu Mare County

Settlement	period	growth	in %	Ethnic proportions before	Ethnic proportions after	causes and purposes	growth
Szatmársadány	1880-1890	300	40	r	r	servants +nearby city attraction	300r
Csög	1890-1900	170	35	r	r	servants	170r
Ákos	1880-1900	300	25	m-r	m-r	from Bihar/Bihor	120r, 150m
Újnémét	1880-1890	300	30	r	r	from Bihar and from the Plains	150r, 50n
Börvél	1900-1910	500	30	m-r	m	the drainage of the Ecsedi-moor, hemp factory	500m
Terep	1890-1910	180	26	r	r-m	bath	100r, 130m
Egri	1900-1910	-100	-10	m	mr	emigration to USA	-100m
Kálmánd	1900-1910	180	23	m	m	the drainage of the Ecsedi-moor	+180m
Érkavás	1900-1910	-100	-10	r-m	r-m	emigration to USA	-100r, -70m
Oláhcsaholy	1900-1910	300	27	r	r	settlers from the Plains	300r
T.Orbó	1900-1910	100	33	r	r	settlers from the Plains	70r, 30sz
Szamosdob	1890-1900	240	20	r-m	r-m	servants	240r
Csengerbagos	1880-1890	400	40	m-r	m-r	servants	150r, 240m
Halmi	1900-1910	800	30	m	m	rural center	800m
Hadadnádasd	1900-1910	150	23	m	m	servants	120m
Ivacskó	1880-1900	80	22	r	r	spontaneous immigration	100r,
Lázári	1880-1890	120	15	m	m	attraction of nearby town	120m
N.Peleske	1900-1910	-100	-9	m	m	emigration to USA	-100m
K.Peleske	1900-1910	-50	-10	m	m	emigration to USA	-50m
Aranyosmeggyes	1890-1900	600	25	r-m	r-m	new parcels	550r, 110m
Kismajtény	1890-1900	300	23	r-m	r-m	the drainage of the Ecsedi-moor	90r, 125m
Domahida	1890-1900	500	66	r-m	m	the drainage of the Ecsedi-moor	400m
Gilvács	1890-1900	350	85	m	m	sawing industry	250m
Nagymajtény	1900-1910	-100	-5	m	m	the Gilvács factory closed	-100m
Hirip	1880-1890	200	25	m-r	m	servants	400m -160r
Hirip	1890-1900	200	20	m	m-r	servants	350r -100m
Peleszarvad	1890-1900	150	20	r	r	tobacco-gardeners	120r 40m
Reszege	1880-1900	300	75	r-m	r-m	tobacco-gardeners	150r, 120m
Pele	1890-1900	230	50	m	m	tobacco-gardeners	150m 90r
Tasnádszilvás	1900-1910	40	15	r	r	servants, settlers from the Plains	40r
Nagytarna	1880-1890	450	45	r-m	m-r	forestry	120r, 450m
Nagytarna	1890-1900	400	30	m-r	m-r-u	forestry	400 u
Krasznaterebes	1900-1910	-200	-13	r-n-m	m-r-n	emigration to USA	-200r, -500n/+500m
Csanálos	1900-1910	300	22	m-n	m	the drainage of the Ecsedi-moor	500m
Szinfalu	1880-1890	250	33	n	n	spontaneous immigration	100n

m - Hungarian, r - Romanian, n - German, u - Ukrainian

The characteristics of settling policy (1880-1910) can be summed up in the following way in Szatmár County: there were 35 cases half of them (50%) supported by the state (**bold**) In numbers it is less than in Bihar/Bihor County, in proportion it is almost the same. Other settling events are results of a spontaneous settling or of an increase in central functions; pull factors of towns among the nearby villages,

- in 8 cases the servant-policy of landowners and noblemen caused an increase in numbers with no regard on the ethnic identity. No permanent change occurred due to this settling policy – it has only temporary effect, dominantly resulting a yearly fluctuation;
- the preponderance of Magyar settlers over native inhabitants was observable only in 1 case as a result of official settling governed by the state;
- as a result of immigration 1 settlement lost its original ethnic structure (losing Romanians: Domahida). Immigration affected more villages, inhabited by Magyars.
- Forestry and tourism (spa) caused a change in ethnical proportions in 1-1 case

Settling policy was of a greater volume in Bihar (over 80 cases) with different solutions:

- it was observable in a wider range along in the contact zones of the 2 dominating nations (Margitta-Bályok line mixed ethnic contact zone with numerous smaller Romanian, less greater Hungarian villages);
- 1. Settling Hungarians into Hungarian-speaking villages: 8 cases, 5 villages were mixed settlements (Erdőgyarak, Fugyivásárhely, Fugyi, Mezőtelek, Biharsályi). 2. Settling Romanians into Romanian villages: 14 cases. 3. Settling Hungarians into villages of Slovakian or Romanian majority: 17 cases. 4. Settling Romanians into villages of Hungarian majority: 4 cases (Örvénd, Érkisszölös, Poklostelek, Siter - 3 in the contact zone). In 11 cases some modifications of ethnic proportions occurred, but only 1 resulted a long-lasting change in ethnic composition! In 20 cases the number of settled Hungarians exceeded the settled Romanians (distinction cannot be made between natural reproduction and immigration).

Summary: settling and the ethnic composition of settlers was dominated by economic needs, not by intentional plans for assimilation, or by the intervention of the authorities of the state. So the intentional Hungarianisation cannot be proved: if it was proposed, it was carried out with no observable result.

Contrary to the settling policy of the Hungarian state, the Romanian settling policy was dominated by settling Romanians into ethnic Hungarian areas. 12 new settler villages were created between 1920-1956 along the border in Szatmár County (Baba Novac, Lucaceni, Horea, Ratiu, Decebal, Scarisoara Noua, Dacia, Traian each with 400-1000 settlers).

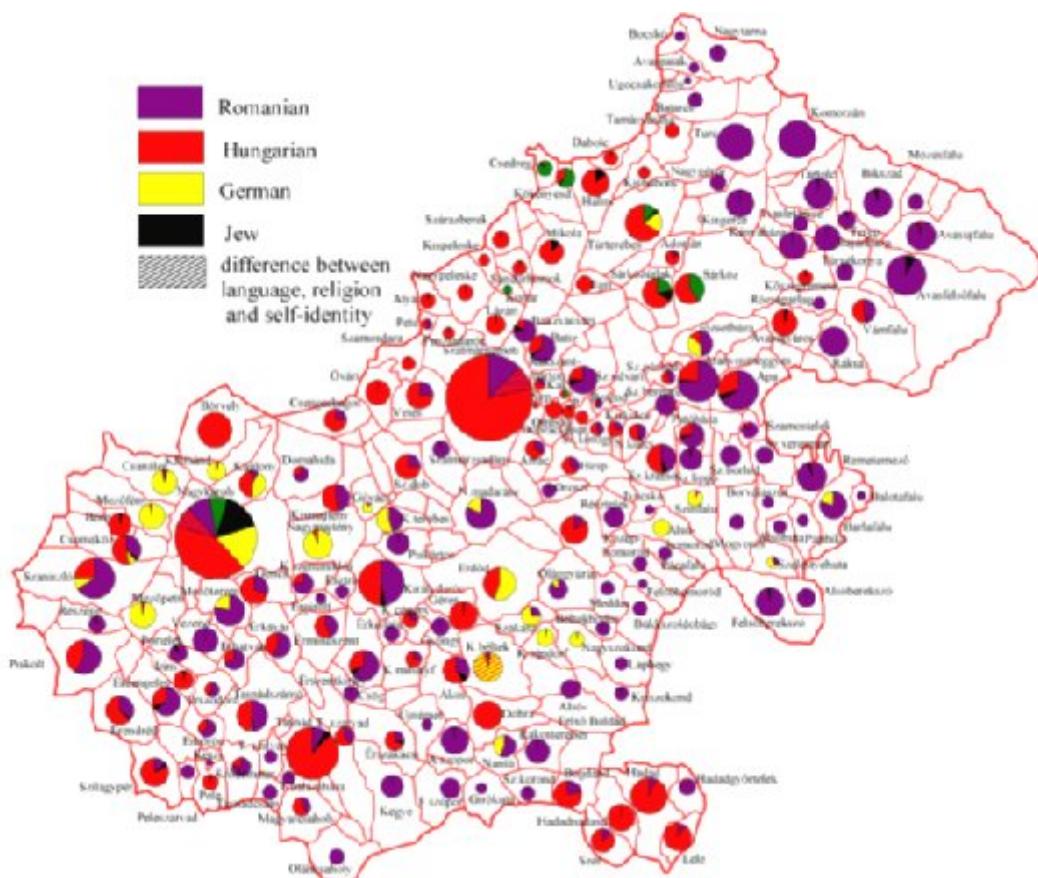
D, It is important to emphasise that while between 1830-1910 the rural population increased, by 1992, the peripheries, like the Ér Valley (Satu Mare County, Fig. 11, Table 6) almost completely lost their entire population facing a demographic catastrophe. The emigration between 1977-1992 was even greater of extent than between 1880-1910 in the northern part of Sáros County (Table 2), where a decrease of 30% in population was

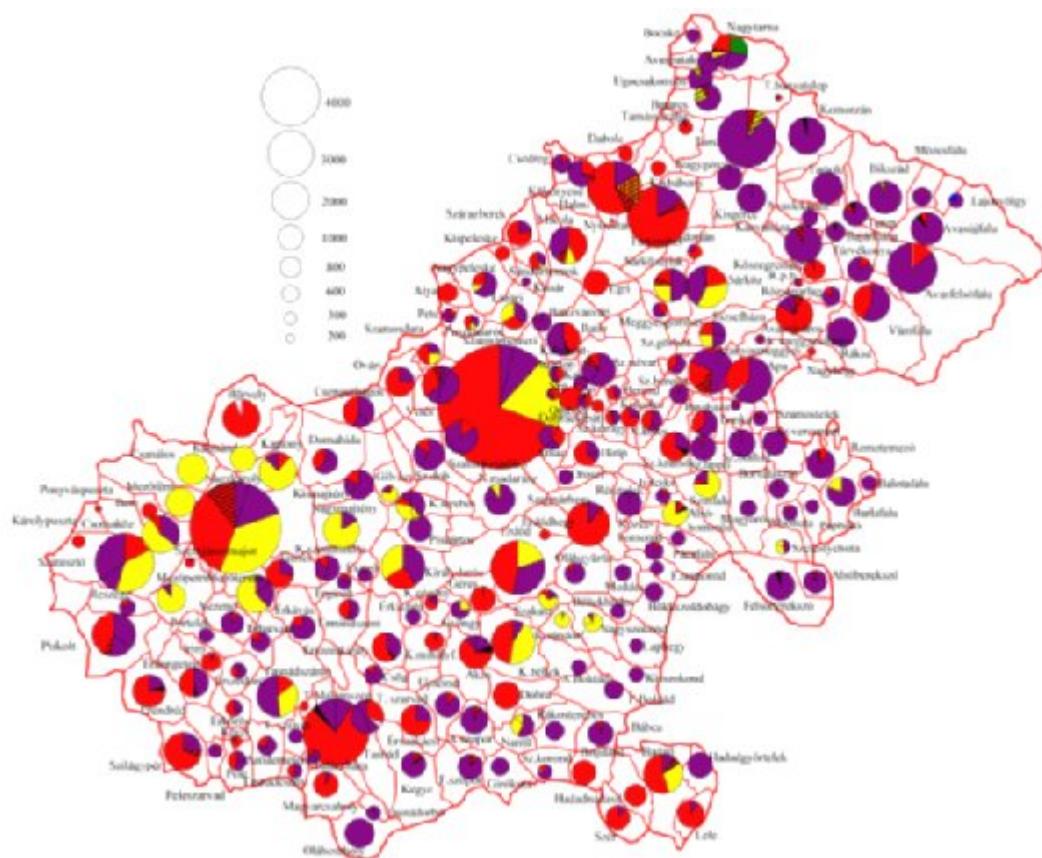
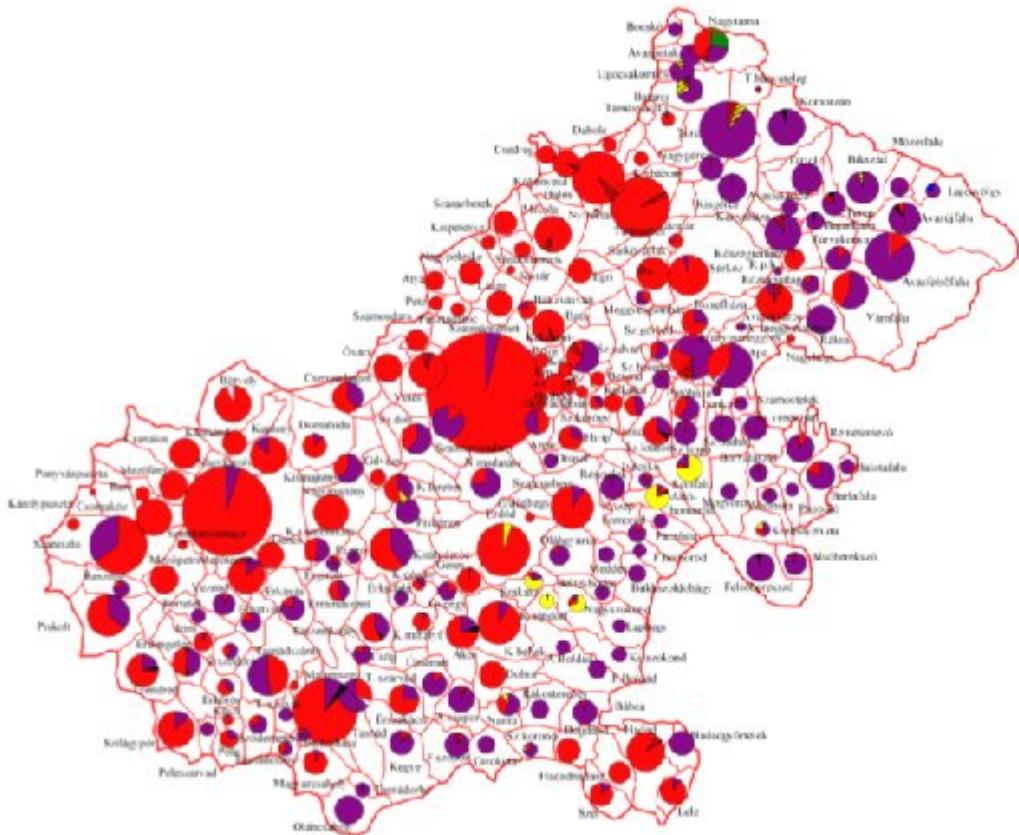
observable! (It was the second biggest value in Hungary after Zemplén County). The situation is crucial in numerous settlements (i.e. Endre Ady, Lele, Krasznacégény, Gilvács).

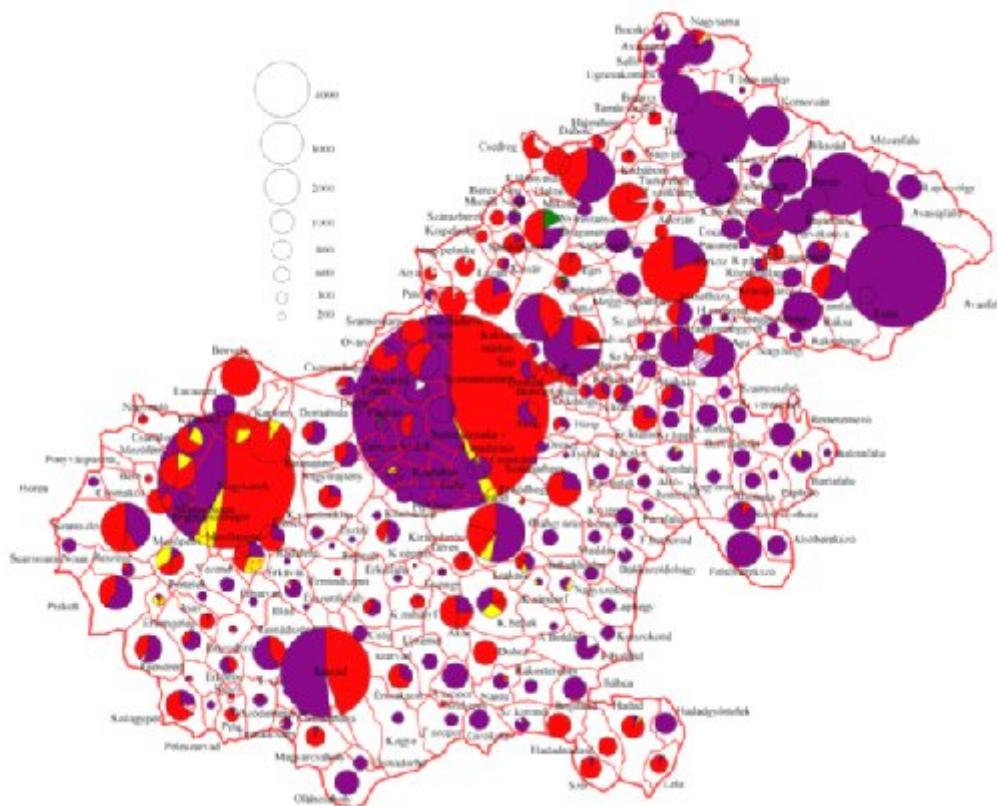
Table 6. Collapsing settlement structure in the Ér Valley along the Hungarian-Romanian border (note local differences between the proportional changes of the two nations)

Settlements	Year	Population (in thousands)	Romanian	Hungarian	Settlements	Year	Population (in thousands)	Romanian	Hungarian
K.mihályfalva	1977	0,74	0,06	0,51	Érszentkirály	1977	0,95	0,48	0,42
	1992	0,55	0,045	0,37		1992	0,7	0,41	0,3
Gencs	1977	1,6	0,5	1,1	Apáti	1977	0,44	0,2	0,26
	1992	1,3	0,3	0,85		1992	0,3	0,1	0,2
Erdőd	1977	4,6	2,1	1,9	Pusztadaróc	1977	1,4	0,1	1,3
	1992	4,1	2,1	0,9		1992	1,5	0,05	1,3
Erdődhégy	1977	0,235	0,035	0,2	Halmi	1966	3,4	1,6	1,9
	1992	0,123	0,015	0,085		1992	3,7	2,1	1,5
Érmindszent	1966	0,55	0,28	0,26	Csengerbagos	1977	1,2	0,75	0,4
	1992	0,17	0,08	0,09		1992	0,8	0,5	0,2
Krasznacégény	1966	0,28	0,07	0,2	Lele	1966	1	0,13	0,85
	1992	0,04	0,01	0,03		1992	0,72	0,03	0,66

Fig. 11. The changes of ethnic proportions in Szatmár County in 1830, 1910, 1920, 1992 respectively, and rural depopulation (Source: Demeter – Bagdi, 2007)

Миграция и асимилация в Североизточна Унгария и Парциум през XVIII-XX в.

Габор Деметер
Дебреценски университет

Резюме

В доклада е направено обобщение на регионалните проучвания в Унгария и са анализирани възможностите на историческата демография предимно от гледна точка на методиката. Направен е опит да се реконструира значимостта на селищата в комитатите Бихар, Силад и Сатмар въз основа на броя на данъкоплатците, отбелязани в Конскрипцията (Conscriptio) от 1715 г. Проследени са промените в етническите пропорции през периода 1715-1992 г.: от една страна, чрез анализ на имена (за комитат Бихар - чрез анализ на имената на подписаните анкетни листове при регулиране на условията на ангарията през седемдесетте години на XVIII в. и за комитат Земплен - чрез анализ на имената в списъци на участниците от в освободителната борба на Ференц Ракоци II от 1704 г.) и от друга страна, въз основа на статистически сведения, преброявания на населението, доказвайки, че тези два метода не са противостоящи един на друг.

Показано е, че методът за анализиране на имената не се различава съществено от резултатите на регионално равнище, извлечени от самоличните анкетни данни в статистическите извори (на равнище индивид обаче са налице значителни различия, но грешките се компенсират взаимно). В повечето случаи фамилните имена могат да послужат за очертаване на миграционните направления. Чрез примери с отделни трансилвански селища е потвърдено, че тезата за отсъствието на румънците от статистиките и данъчните регистри поради тяхната бедност, не винаги е истина, с други думи - регистрите често пъти отразяват реалните етнически пропорции.

В доклада е разкрито влиянието на държавната политика на заселване и спонтанната миграция върху броя на населението и неговия етнически състав, като е подчертано, че през периода 1880-1910 г. държавната политика на заселване не успява

да постигне - а и не цели - промяна на етническите пропорции в допирната езикова зона.

Потвърдена е достоверността на ранните статистики и е показано доколко от принадлежността към дадена религия може да се направи извод за етническата идентичност, като са посочени три различни примера: словаците - униати и реформати в комитатите Земплен и Унг и католиците от комитат Сатмар, записани в регистрите като унгарци или като немци (шваби). Въз основа на тези данни се дава възможност за по-добро разбиране, периодизиране на процеса на асимилация. Отклонението на етническите пропорции в рамките на селищата е изследвано в три времеви пояса. Освен културния фактор (езиково родство, степен на развитие) е изследвана и ролята на стокообмена и търговските пътища (т.е. изолираността), както и ролята на намиращото се през XVIII в. в зародиша си (общо) образование за запазване или за изгубване на идентичността на населението в селищата на комитатите Шарош и Земплен.

В доклада се визира настъпилата смяна на езика при различните поколения евреи по време на тяхната миграция на юг, процесът на бързо изместване на етническите пропорции в градовете на комитат Бихар в полза на румънците, където, вследствие на румънската заселническа политика и депортирането на евреите, опразнените жилищни площи са заети от неунгарско население. Според автора причината за това пропорционално отклонение е не само румънската заселническа политика, а и изселването, унищожаването на унгарските евреи.

Предмет на изследване е също и по-раншното присъствие на съществуващите днес граници в Парциум, като след очертаване на миграционните посоки и разграничителни линии авторът установява, че през XVIII-XIX в. действителната миграционна разделителна линия преминава между Парциум и Седмиградско, а не през днешната погранична територия.

Авторът посочва, че при изследването на степента на урбанизационните процеси през XIX в. като един от индикаторите за степента на урбанизация може да се счита относителният дял на незаконнородените деца и на унгарскоговорящите жители, чийто матерен език не е унгарския, а през XVIII в. - относителният дял на фамилните имена, сочещи вързка с професия или място на произход.

Направен е анализ на ролята на външната миграция в прираста на населението на един малък провинциален град (Егер), на общественото и географско разпределение на мигрантите, на разликите в относителния дял на естествения прираст и смъртността на половете в национален и градски аспект, връзката между обществата на пришълците

и коренящите и силата на обществената мобилност въз основа на бракосъчетанията, доказвайки ролята на регистрите за ражданията и смъртността при изследванията с цел реконструкция на обществото и миграцията.

В процеса на своите проучвания авторът се занимава със значението на вътрешната и външната миграция от края на XIX в. и с етническия и обществения състав на мигрантите, установявайки, че миграцията в чужбина е еднаква по размер с вътрешното преселване откъм периферните окръзи, а така също, че изчисления в края на XIX в. за период от трийсет години - и смятан за огромен - спад на населението е равностоен с обезлюдяването, сочещо демографския срив на унгарските селища в съвременния Парциум. В доклада са разгледани взаимоотношенията между етносите на регионално равнище (бракове, говорими езици). Установено е, че историческата наука не използва в достатъчна степен възможностите, които предлагат статистическите извори, и са представени математико-статистически методи за изчисляване на отклонението от центъра на тежестта.

Ethnic Changes in Slovakia Between 1910 and 2001

István Jobbág

Selye János University –

Komárom/Komarno, Slovakia

In my paper, I will evaluate ethnic changes in the present territory of Slovakia between 1910 and 2001. I chose this period because in 1910, the historical Hungarian State organized the last census before its disintegration and in 2001 was the last Slovakian census.

In the present territory of Slovakia there were several turning points which radically changed the ethnic landscape of the country. Bearing in mind its present demographical importance here special emphasis will be given to the Hungarian minority. After World War II the Hungarian national minority in Czechoslovakia remained the only significant one. Between 1910 and 2001 the proportion of Hungarians decreased from 30.2% to 9.7%. However, between 1950 and 2001 the Hungarian minority could stabilize its proportion around 10-12% which was a relative success. The other historical minorities lost their demographical importance or totally disappeared. For example, in Eastern Slovakia the proportion of the Ukrainian-Ruthenian minority decreased from 3.5% (1910) to 0.6% (2001). The Germans were present within the whole territory of Slovakia, but they almost disappeared after World War II, because their proportion decreased from 6.8% to 0.1%.

The above evaluated statistical data highlighted that there were radical changes in Slovakia's ethnic landscape. In the following I will discuss five main historical periods when the Slovakian inhabitants' ethnic identity was basically changed:

1. The consequences of the World War I: Rapid decrease of the proportion of Hungarians in Czechoslovakia (1918-1938);
2. The World War II: From the First Vienna Award (November 2, 1938) to the "first" independent Slovak state (1939-1945);

3. The Third Czechoslovak Republic: The era of the deportations, population exchange and the re-Slovakization (1945-1948);
4. The Communist era (1948-1989): Forced industrialization and urbanization;
5. The independent Slovakia (1990-2001).

THE CONSEQUENCES OF WORLD WAR I: RAPID DECREASE OF THE PROPORTION OF HUNGARIANS IN CZECHOSLOVAKIA (1918-1938)

After the Trianon Peace Treaty (June 4, 1920), the historical Hungarian state disintegrated. The former Upper Hungary became a part of the new Czechoslovak state. Due to strategic consideration “pure” Hungarian territories were incorporated into the new state. According to the victorious Great Power’s official point of view Austria-Hungary¹, “the prison of nations” was broken up because of its coercive political structure and multiethnic character. For example, in the Hungarian part of the monarchy the proportion of the titular Hungarian nation was about 54.5%.² However, in Czechoslovakia the proportion of the titular nation changed only a little. Even in 1921 the proportion of the so-called Czechoslovak nation was only about 66%.³ (According to the census of 1910 the proportion of Hungarians in Slovakia was almost 1/3 or 30.2%.) As a result Czechoslovakia, similarly to the historical Hungary, became a multiethnic state. The coercive political structure towards the national minorities in Czechoslovakia remained, too.

Between 1910 and 1921 the proportion of Hungarians decreased from 30.2% to 21.5%. This decrease was considerable. There were several reasons which helped to increase the proportion of the new titular nation in Slovakia. The first important reason was the post-war migration. According to the Hungarian statistics until December 31, 1920 there were 101 782 refugees who had left the Czechoslovak territories (former

¹ See map 1.

² Hoóz István, A magyar nemzetiségek vándormozgalma a Kárpát-medencében az 1910 és 2000 között eltelt évtizedekben.

³ According to the inter-war Czechoslovak propaganda the Czechs and Slovaks created one political (Czechoslovak) nation.

Upper Hungary) and moved to the "new" kin-state.⁴ In parallel with this until 1930 almost the same population (100 274 person) moved from the Czech Lands to Slovakia.⁵ The former Hungarian administration was replaced by Czech state employees.

It must be mentioned as well that there were some differences in statistical categories between the last Hungarian census and the first Czechoslovak census: the Hungarian census worked with the notion of mother tongue, while the Czechoslovak statistics used the notion of ethnicity.⁶ In this case it was not a simple change of notion in questionnaire because the notion of ethnicity had a very strong political content: it was a question of political loyalty towards the new Czechoslovak state. That is why many people who had Hungarian-Slovak "double" identity changed their ethnicity from Hungarian to Czechoslovak. For the better understanding of changes in statistical data it must be mentioned that at the turn of the century in Upper Hungary the ratio of the bilingual population was 18% among Slovaks, 33% among Hungarians and 65% among Germans.⁷

In 1921 the Hungarian speaking Jews were grouped into a separate statistical category⁸ and were offered a new dissimilation policy which meant that the Jewish community obtained certain cultural and political rights (Jewish Party) if they abandon the Hungarian ethnicity in Slovakia. The majority of Hungarian speaking Israelites (over 10000 people) declared themselves as Jews.⁹ Due to the Jewish dissimilation process some settlements lost their Hungarian statistical majority.¹⁰

The change of ethnicity was very relevant in larger towns like Pozsony¹¹ and Kassa¹². For example, between 1910 and 1930, the proportion of Hungarians in Kassa decreased from 75.4% to 17.9%.

---

⁴ Petrichevich Horváth Emil, Jelentések az Országos menekültügyi Hivatal négyévi működéséről. Budapest, 37. quoted in: Popély Gyula, Ellenszélben, 1995, p. 147.

⁵ Rothschild, Joseph, Csehszlovákia története a két világháború között. Szeged, 1995, p. 58.

⁶ Vígh Károly, A szlovákiai magyarság sorsa. Budapest, [without year of publishing], p. 48.

⁷ Kocsis Károly, Kocsis-Hodosi Eszter, Ethnic Geography of the Hungarian Minorities in the Carpathian Basin. Budapest, 1998, p. 57.

⁸ In 1930 the number of Jews in Slovakia was 136 737.

⁹ For example, in the Inter-war period 2/3 of the Jewish community in Košice declared themselves as Jews.

¹⁰ Kovács Éva, Disszimiláció, zsidó azonosságtudat, regionális identitás Szlovákiában (1920-1938). - Regio, 1991, № 2.

¹¹ In Slovakian recently Bratislava.

¹² In Slovakian recently Košice.

Table 1. The change of Hungarians' ethnic identity in Pozsony and Kassa according to the censuses of 1910, 1921 and 1931 in %.

Year of Census	Proportion of Hungarians	
	Pozsony	Kassa
	%	
1910	40,5	75,4
1921	23,6	22,1
1930	16,1	17,9

Source: László, 1993.

In the Inter-war period 33 763 Hungarians who lived in Slovakia were not granted Czechoslovakian citizenship and as a result they were considered to be foreign citizens or displaced people.¹³

Due to the above mentioned measures of the Czechoslovak authorities and the beginning of the natural assimilation processes, resulted in that, the proportion of Hungarians in the first decade of the Czechoslovak Republic decreased from 21.5% (1921) to 17.6% (1930).

WORLD WAR II: FROM THE FIRST VIENNA AWARD (NOVEMBER 2, 1938) TO THE “FIRST” INDEPENDENT SLOVAK STATE (1939-1945)

After the First Vienna Award (November 2, 1938) South Slovakian territories (10 390 km²) were incorporated into Hungary; the majority of Hungarian minority became Hungarian citizen. According to the Hungarian census of 1941 751 944 (86.5%) former Czechoslovak citizens declared themselves as Hungarians. If we compare this proportion with Czechoslovak statistics from 1930 it is obvious that there is a great difference in the data because the proportion of Hungarians in Southern Slovakia was only 59% (506 208). What caused this significant difference (27.5%) between the Hungarian and Czechoslovak statistics?¹⁴ The reasons were the same as the ones concerning the censuses

¹³ Kocsis Károly, Kocsis-Hodosi Eszter, Op. cit., p. 61.

¹⁴ See table 2.

of 1910 and 1921: the population of the disputed territories adjusted itself to the new political situation. People who had Slovak-Hungarian “double” identity changed their identity from Czechoslovak to Hungarian. This process was very significant in Kassa. Between 1930 and 1941 the ethnic landscape of the territory’s biggest town totally changed. The proportion of Hungarians increased from 17.9% to 83%.¹⁵

During World War II about 67 000 (2.5%) Hungarians remained in the independent Slovakia.¹⁶ As a result the Hungarian-Slovak relations changed basically because the number of ethnic Slovaks in Hungary was very similar. According to the census of 1941 16 689 Hungarian citizens declared themselves as Slovaks and 75 920 were of Slovak mother-tongue.¹⁷ The main principle of the bilateral relations became the reciprocity which meant that the level of minority rights (newspapers, schools, cultural associations) in Slovakia would be same as it was for the ethnic Slovaks in Hungary.¹⁸

Table 2. Hungarians and Slovaks in Southern Slovakia by ethnicity according to the Czechoslovak Census of 1930 and the Hungarian Census of 1941, number and %.

Ethnicity	The Czechoslovak Census of 1930	The Hungarian Census of 1941
	Number	%
Hungarians	506 208	751 944
Slovaks	290 107	85 392
Hungarians	59.00	86.5
Slovaks	34.00	9.8

¹⁵ Hevesi Attila, Kocsia Károly, op. cit., p.176.

¹⁶ Kamenc, Ivan: Trauma. Az első Szlovák Köztársaság (1939-1945)., p. 39.

¹⁷ Vadkerty Katalin, Kitelepítéstől a részlovakizációig. Pozsony, 2001, p. 243.

¹⁸ The principle of reciprocity was clearly formulated in the constitution of the Slovak state (article 12).

THE THIRD CZECHOSLOVAK REPUBLIC: THE ERA OF THE DEPORTATIONS, POPULATION EXCHANGE AND RE-SLOVAKIZATION (1945-1948)

After World War II Czechoslovakia was restored as a victorious state. As a result the disputed territories of Southern Slovakia were incorporated into the third republic. The old-new president Edvard Beneš found the reason of disintegration of the inter-war republic in the disloyalty of national minorities. However, the main disloyalty appeared to be in the political elite of the “brother” Slovak nation. Despite of this the after-war Czechoslovak political elite blamed the German and Hungarian minorities. The German and Hungarian minority bore a collective responsibility (guilty) for the collapse of the inter-war Czechoslovak Republic. (The Slovak autonomist political elite were condemned individually. For example, Josef Tiso, the prime minister of the independent Slovak state was executed. However, lower administration of the regime remained almost intact.)

To eliminate the “ethnic weakness” of the republic the Czechoslovak elite decided to create a so-called pure Slavic state. This meant that the German and Hungarian minorities were sentenced to expulsion from the Czechoslovak Republic. The German and Hungarian minorities lost their Czechoslovak citizenship, minority and civic rights. The Czechoslovak government asked for the Great Powers’ permission and help. During the Potsdam Conference (August, 1945) the USA, the UK and the Soviet Union gave their consent to the expulsion of Germans. Almost 3 million Germans were expelled from the so-called Sudeten Lands.¹⁹

Due to the protest of the Anglo-Saxon powers the Hungarian minority was not condemned by the conference. The Czechoslovak and Hungarian governments were ordered to begin bilateral negotiations on the future of the Hungarians in Czechoslovakia. The Hungarian government was not interested in the agreement on the expulsion of ethnic Hungarians from Czechoslovakia. To “accelerate” the successful negotiations on the so-called Czechoslovak-Hungarian population exchange agreement, the

---

¹⁹ According to the German after-war statistics during the expulsion (ethnic cleaning) between 10 000 and 250 000 German civilian died in Czechoslovakia. The number of victims was disputed by the Czechoslovak official sources. See: Stoelein, Andrew, The failure of a New History: Czechs and the Czech-German Declaration. Central European Review (Glasgow), 1998. (www.ce-review.org)

Czechoslovak government started the deportation of Hungarians to the empty Czech (former Sudeten German) regions. Between November 1946 and February 1947 41 640 Hungarians were deported by military forces. These people lost their lands and houses in Southern Slovakia and had to work for Czech farmers. Many people died during the deportation because of the inhuman living conditions. For example, women, children, sick and old people were transported in unheated railway wagons, in winter (minus 20-25 degrees). The members of families were many times separated. (This treatment was a good example of modern slavery.) The hopeless situation of ethnic Hungarians made the Hungarian government sign the Czechoslovak-Hungarian population exchange agreement (February 27, 1946). This was a bilateral agreement but there was not any reciprocity which meant that while the transfer for the ethnic Slovaks in Hungary was voluntary, for the Hungarians in Czechoslovakia it was compulsory. The Czechoslovak government obtained the right for free propaganda among the ethnic Slovaks in Hungary to persuade them of moving to Czechoslovakia. Until December 1948 73 273 ethnic Slovak moved from Hungary to Czechoslovakia voluntarily and 89 660 ethnic Hungarians were transferred from Czechoslovakia to Hungary.²⁰

So, the majority of Hungarian minority remained in Czechoslovakia. The Czechoslovak government wanted to eliminate its future demands for minority rights. That is why the remaining part of ethnic Hungarians was “re-Slovakized”.²¹ The members of Hungarian minority obtained only a “little” governmental help to decide whether to apply for the re-Slovakization or not. The message was clear because to the newly re-Slovakized people were given back the citizenship and the civic rights (private property). Hungarians who applied for them were exempted from the transfers. Thus the re-Slovakization became very popular among ethnic Hungarians because it was the only way to secure their personal safety and private property. To January 1948 435 264 people asked for the re-Slovakization.²²

Until the beginning of 1950s the majority of the deported Hungarians returned to Slovakia. However, this period was followed by a deep ethnic trauma among the

²⁰ Vadkerty K., Op. cit., p. 304-305.

²¹ According to the official propaganda in the XVIIIth and XIXth C. the majority of the Hungarians in Southern Slovakia was ethnic Slovak but as a result form the forced Hungarian assimilation they became Hungarians; with the act of re-Slovakization they obtained the right to return to the Slavic kin-nation.

²² Ibid., p. 378.

Hungarians in Slovakia. As a consequence of the above mentioned historical shocks between 1941 and 1950 the proportion of ethnic Hungarians in Czechoslovakia decreased dramatically from 21.5% (761 434) to 10.3% (354 532).

THE COMMUNIST ERA (1948-1989): FORCED INDUSTRIALIZATION AND URBANIZATION

Due to the Cold War antagonism the Soviet political elite wanted to eliminate all the unpleasant conflicts among the new communist states. It meant that the Hungarian and Czechoslovak governments were ordered to normalize their bilateral relations. Thus after the Communist take-over (February, 1948) the post-war ethnic pressure on Hungarians in Slovakia eased. Between 1948 and 1968 there was a “relatively” calm inter-ethnic period in Southern Slovakia. According to the data of the official statistics after the physical return of deported Hungarians to Slovakia the majority of re-Slovakized Hungarians returned, too. Between 1950 and 1961 the proportion of Hungarians increased from 10.3% (354 532) to 12.4% (518 782).

In the 1960s the industrialization and urbanization of relatively underdeveloped Slovakia was accelerated by the Czechoslovak Communist Party (KSČ). It was more evident after the Prague Spring of 1968 when the Slovak nationalist party leader Gustav Husák came to power. The Hungarian ethnic element became an important factor for the Slovak industrialization policy. The new industrial and administrative centres were placed into the regions with ethnic Slovak majority. Some towns on the Slovak-Hungarian language border were planned to be developed as the local centres. However, between 1960 and 1989 these towns absorbed a big number of Slovak migrants who came from the northern Slovak regions as well as the main investments in

infrastructure.²³ Between 1948 and 1989 there were four types of towns in Southern Slovakia:²⁴

1. Towns with strong Hungarian hinterland which were affected slightly by the industrialization processes. The local Hungarian majority remained in these areas. 5 000-30 000-inhabitant settlements preserved their Hungarian character (Dunaszerdahely, Guta, Királyhelmec).²⁵
2. Towns close to the Slovak-Hungarian border which, in spite of the relevant proportion of the Slovak migrants, preserved their Hungarian character (Komárom, Fülek, Ipolyság).²⁶
3. Former smaller local Hungarian urban centers which after the rapid communist-type urbanization lost their Hungarian character (Léva, Losonc).²⁷
4. Settlements with 200 000 - 400 000 inhabitants, the main industrial and administrative centres which were settled by Slovak migrants (Pozsony, Kassa).

In the mixed Slovak-Hungarian urban areas with Slovak ethnic majority the proportion of Hungarians decreased rapidly. In these regions the process of assimilation and change of ethnic identity was relatively fast. For example, after 1945 the proportion of Hungarians decreased rapidly – it was under 5% in Pozsony and Kassa.

THE INDEPENDENT SLOVAKIA (1990- 2001)

After the Velvet Revolution of 1989 the political atmosphere of the Slovakian society was very optimistic. The Hungarian minority expected the fulfilment of civic and minority demands within the framework of European political and economic structures. The optimistic minority expectations were mirrored by the Census of 1991. Despite the rapid urbanization and strong communist nationalism, between 1980 and 1991 the

---

²³ Only some exceptions to the rule: For example, there were relatively significant investments in Komárno (ship factory) or in Štúrovo (paper works).

²⁴ Szarka László, A városi magyar népesség számának alakulása a Magyarországgal szomszédos országokban (1910-2000). Paper presented at the Vth International Congress of Hungarian Studies (Jyväskylä, August 6–10, 2001), manuscript.

²⁵ In Slovakian recently: Dunajská Streda, Kolárovo, Kráľovský Chlmec

²⁶ In Slovakian recently: Komárno, Fil'akovo, Šahy

²⁷ In Slovakian recently: Levice, Lučenec

proportion of ethnic Hungarian decreased only very slightly - from 11.2% to 10.8%. However, the democratic expectations were fulfilled only partly. After the collapse of communism began the disintegration of Czechoslovakia. Between 1990 and 1992 the Slovak nationalists had two targets: the Czech government and the Hungarian minority in Slovakia. After the declaration of independence the ethnic Hungarians remained the only target. Until 1998 the post-communist nationalism remained very strong in Slovakia. Between 1990 and 1998 the three governments of Vladimír Mečiar planned and approved a sort of anti-minority measures.²⁸ In the 1990s the tendency of assimilation and change of ethnicity strengthened among the Hungarians. The Census of 2001 mirrored a rapid decrease of the proportion of Hungarians: from 10.8% (1991) to 9.7% (2001). It meant that the loss was 46 768 people.

The most significant reason of the decrease was the change of identity from Hungarian to Slovak. In the 1990s this process resulted in the fact that 31 000 of 46 768 people disappeared due to the Hungarian-Slovak identity change. It must be mentioned that the strong nationalism was not the only reason of the statistical decrease. In this period the change of ethnic identity among the Roma population accelerated, too. According to the Census of 1980 78.7% of Romas declared themselves to be Slovak, while 20% of them considered themselves to be Hungarian Gypsy (ungarike Roma).²⁹ However, in 1991 appeared the category of Roma minority which also modified the result of the Census. In the 1990s the number of Roma people increased from 75 802 to 89 920 (+18.6%) in Slovakia. However, the increase (+39.4%) was higher in Southern Slovakia. In 2001 more than 4 000 - 6 000 Roma declared themselves as Roma in the Hungarian regions. The statistics showed that the higher the proportion of Hungarians in the Southern Slovakian settlements, the bigger the increase of Roma people.³⁰

The notion of mother tongue in censuses was also a very important factor for Hungarian minority. Between 1921 and 1960 the Czechoslovak censuses asked about the ethnicity. The statistical data did not contain the category of mother tongue. As we mentioned previously the difference between the categories of ethnicity and mother

²⁸ For example, the plan of the so-called alternative minority school system or the state language law in 1995.

²⁹ Jurová, Anna, Cigányok-romák Szlovákiában 1945 után. - Regio, 1996, № 2.

³⁰ Gyurgyik László, Demográfia, település- és társadalomszerkezet. - In: Fazekas József, Hunčík Péter, Magyarok Szlovákiában (1989-2004). Somorja-Dunaszerdahely, 2004, p. 173-174.

tongue was very important because the notion of ethnicity had a political connotation. However, between 1970 and 2001 there were three censuses where the data also contained both, the category of ethnicity and the one of mother tongue. For example in 2001 there was a relevant difference between the two mentioned categories: 52 401 inhabitants declared that they were Slovaks with Hungarian mother tongue.

Table 3. Difference between ethnicity and mother tongue among Hungarians in Slovakia 1970-2001.

Year of Census	Mother tongue	Ethnicity		Mother tongue/ Ethnicity
		Number	%	
1970	600 249	552 006	108.74	
1991	608 221	567 296	107.21	
2001	572 929	520 528	110.07	

Source: Gyurgyík, 2004.

Table 4. Reasons of the decrease of the ethnic Hungarians in Slovakia between 1991 and 2001 in %.

Components	%
Natural decrease	4.3
Change of Ethnic identity (From Hungarian to Slovak)	65.9
Change of Ethnic identity (From Hungarian to Roma)	12.8
Hidden Migration	7.4
Ethnic Hungarians in Unknown Category	9.6
Total	100.0

Source: Gyurgyík 2004.

CONCLUSIONS

Between 1910 and 1938 the proportion of Hungarians decreased from 30.2% to 17.6% in the present territory of Slovakia. There were several reasons which worked against the proportion of Hungarians. First of all, it was the post-war migration and the changing

attitude towards the political loyalty. People who had Hungarian-Slovak “double” identity changed their ethnicity from Hungarian to Czechoslovak. Together with this the Hungarian speaking Jews were incorporated into a separate statistical category. In addition, many Hungarians who stayed in Slovakia were not granted Czechoslovakian citizenship and as a result they were considered to be foreign citizens or displaced people.

Between 1941 and 1950 the proportion of ethnic Hungarians in Czechoslovakia decreased dramatically from 21.5% (761 434) to 10.3% (354 532). There could be mentioned several reasons for the decrease: the deportation of Hungarians to the abandoned Czech regions (41 640 people were deported by military forces), the so-called Czechoslovak-Hungarian population exchange agreement (February 27, 1946) which was voluntary for Slovaks in Hungary but compulsory for Hungarians in Slovakia. It resulted in 89 660 ethnic Hungarians who were transferred from Czechoslovakia to Hungary. The remaining part of ethnic Hungarians was “re-Slovakized”, 435 264 people asked for the re-Slovakization.

The decades between 1950 and 1960 were a relatively calm period for ethnic Hungarians. Until 1961 the proportion of Hungarians increased from 10.3% (354 532) to 12.4% (518 782). At the end of 1960s the Hungarian ethnic element again became an important factor for the Slovak industrialization policy. Between 1960 and 1989 towns in Southern Slovakia absorbed a high number of Slovak migrants who came from the Northern Slovak ethnic regions. These regions (Kassa, Léva, Losonc) obtained the main infrastructural investments and gained Slovak ethnic majority.

Between 1991 and 2001 the decrease of the proportion of Hungarians was accelerated by the strong Slovak post-communist nationalism. After 1989 despite the collapse of the Soviet regime nationalism remained very strong in Slovakia. Between 1990 and 1998 the three governments of V. Mečiar planned and approved a sort of anti-minority measures. This way until 2001 the tendency of assimilation and change of ethnicity strengthened among the Hungarians: from 10.8% to 9.7%.

Literature

- Ajtai Ágnes et al, Történelmi világatlasz. Budapest : Kartográfiai Vállalat, 1991.
- Angyal Béla, Érdekvédelem és önszerveződés. Galánta-Dunaszerdahely : Forum-Lilium Aurum, 2002.
- Gyönyör József, Közel a jog asztalához. Pozsony : Madách, 1993.
- Gyönyör József, Terhes örökség. Pozsony : Madách-Posonium, 1994.
- Gyurgyik László, Demográfia, település- és társadalomszerkezet. - In: Fazekas József, Hunčík Péter, Magyarok Szlovákiában (1989-2004). Somorja-Dunaszerdahely : Fórum Kisebbségkutató Intézet-Lilium Aurum Könyvkiadó, 2004.
- Hevesi Attila, Kocsia károly, A magyar-szlovák határvidék földrajza. Dunaszerdahely : Lilum Aurum, 2003.
- Hoóz István, A magyar nemzetiségek vándormozgalma a Kárpát-medencében az 1910 és 2000 között eltelt évtizedekben. - In: www.demografija.hu/Demografija/2004
- Jurová, Anna, Cigányok-romák Szlovákiában 1945 után. - Regio, 1996, № 2.
- Kameneč, Ivan, Trauma. Az első Szlovák Köztársaság (1939-1945). Solymár : Aura, [without year of publishing].
- Kocsis Károly, Kocsis-Hodosi Eszter, Ethnic Geography of the Hungarian Minorities in the Carpathian Basin. Budapest : Geographical Research Institute, Research Centre For Earth Sciences and Studies Programme Hungarian Academy of Sciences, 1998.
- Kovács Éva, Disszimiláció, zsidó azonosságtudat, regionális identitás Szlovákiában (1920-1938). - Regio, 1991, № 2.
- László László, Az erdélyi és a szlovákiai magyarság a népszámlálások tükrében. - Korunk, 1993, № 10.
- Popély Gyula, Ellenszélben. A felvidéki magyar kisebbség első évei a Csehszlovák Köztársaságban (1918-1925). Pozsony : Kalligram, 1995.
- Rothschild, Joseph, Csehszlovákia története a két világháború között. Szeged: JATE Történész Diákkör Kiadványa, 1995.
- Simon Attila, A nemzetállami szempontok érvényesülése az első csehszlovák köztársaságban lezajlott földreform során. - In: Jobbágy István (Ed.), Válogatott tanulmányok Szlovákia gazdaságtörténetéhez. Komárom : Pont Kutatóintézet, 2004.

Slovak Statistical Institute: www.statistics.sk

Stoelein, Andrew, The failure of a New History: Czechs and the Czech-German Declaration. - Central European Review (Glasgow), 1998.

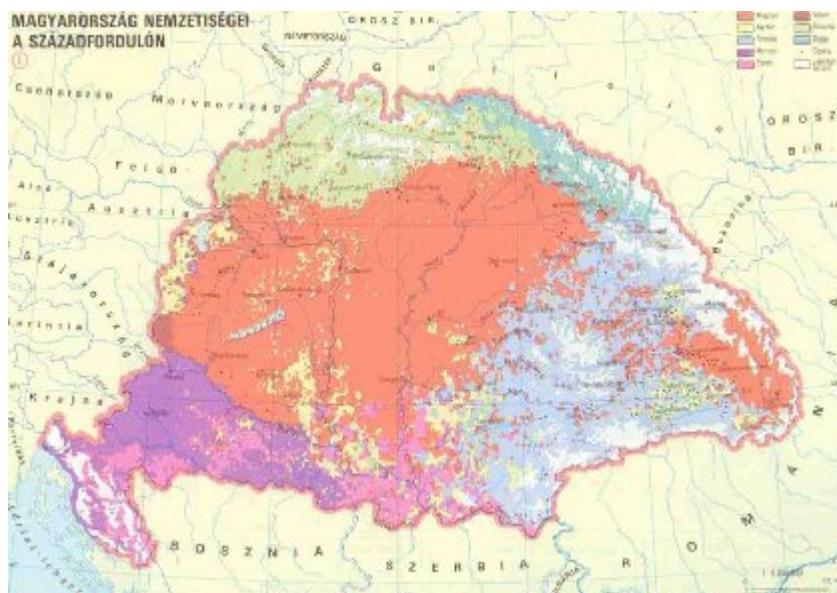
Szarka László, A városi magyar népesség számának alakulása a Magyarországgal szomszédos országokban (1910-2000). Paper presented at the Vth International Congress of Hungarian Studies (Jyväskylä, August 6–10, 2001), manuscript.

Vadkerty Katalin, Kitelepítéstől a rezlovakizációig. Pozsony : Kalligram, 2001.

Vigh Károly, A szlovákiai magyarság sorsa. Budapest : Bereményi Könyvkiadó, [without year of publishing].

Appendix

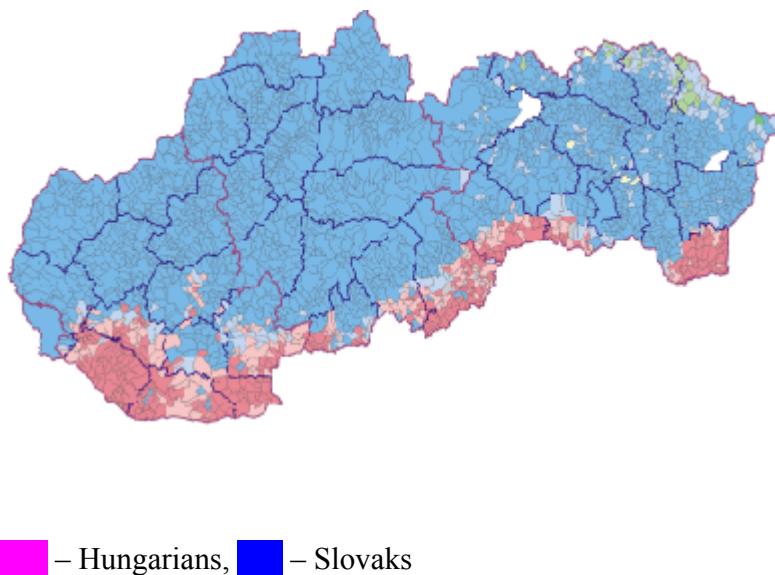
Map 1. Population by mother tongue in Hungary, 1910.

— Hungarians, — Slovaks

Source: Történelmi világatlasz, 1991.

Map 2. Population by ethnicity in Slovakia, 2001.

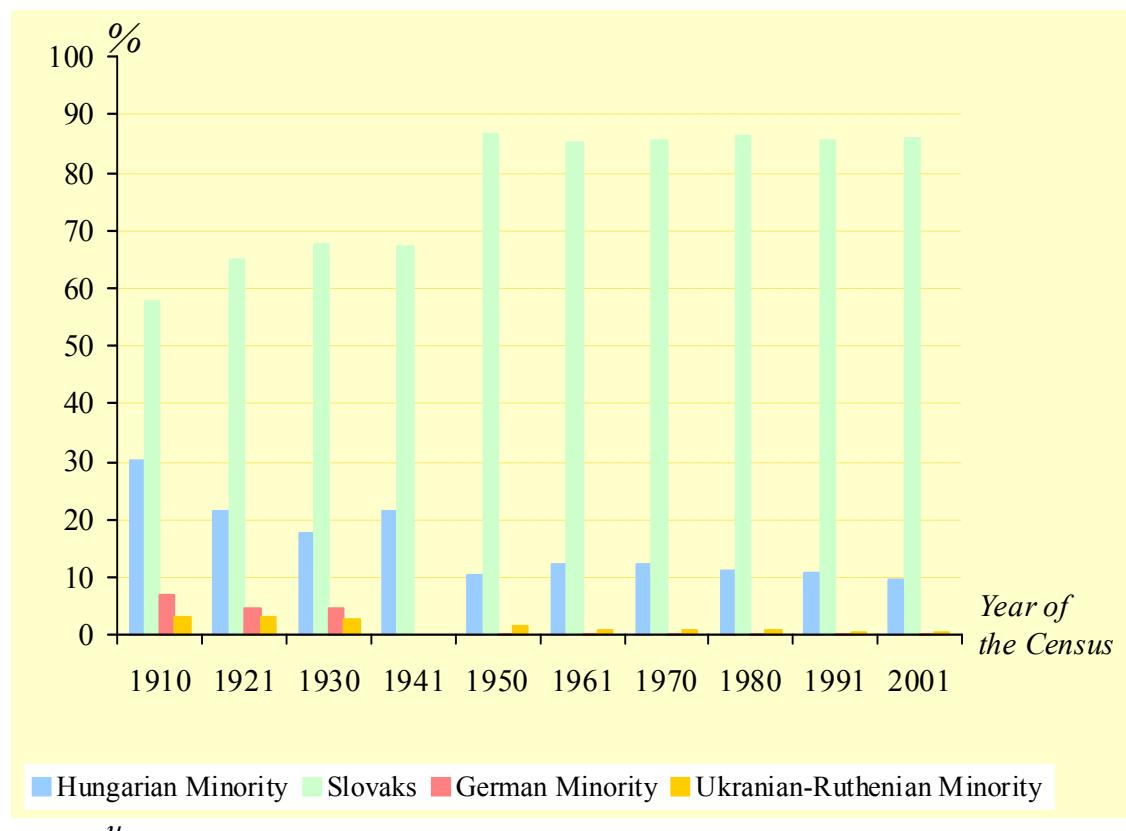

Table 5. Ethnic structure of the population on the present territory of Slovakia, 1910-2001.

Year/%	Slovak	Czech	Hungarian	German	Ukr.-ruthen	Other-Unknown	Total (Million)
1910	57.9	0.3 (*)	30.2	6.8	3.5	1.6	2.914
1921	66	2.4	21.5	4.9	3.0	1.7	2.958
1930	68.4	3.7	17.6	4.5	2.8	3.0	3.254
1941	67.4	0.5	21.5	4.0	2.4	4.2	3.536
1950	86.6	1.2	10.3	0.1	1.4	0.4	3.442
1961	85.3	1.1	12.4	0.1	0.9	0.2	4.174
1970	85.5	1.0	12.2	0.1	1.0	0.3	4.537
1980	86.6	1.1	11.2	0.1	0.8	0.2	4.987
1991	85.7	1.0	10.8	0.1	0.6	0.4	5.274
2001	85.8	0.8	9.7	0.1	0.6	1.2	5.379

Source: Kocsis, 1998, Gyurgyík, 2004 (*), www.statistics.sk

Graph 1. Ethnic structure of the population on the present territory of Slovakia, 1910-2001.

Source: Table 5.

Промени в етническия облик на Словакия през периода между 1921-1991 г.

Ищван Йоббад

Университет „Янош Шейе“ – Комаром, Словакия

Резюме

В доклада са проследени промените в етническия облик на Словакия през периода между първото (1921) и последно (1991) преброяване на населението в Чехословакия. Във фокуса на проучването стои промяната в структурата на словашко-унгарското етническо пространство, поради което другите малцинства се разглеждат само косвено. През изследваните 70 години могат да се обособят няколко по-кратки периоди, които имат активна роля в промените на етническия облик на Словакия.

Първият такъв период е около двайсетте години, чието начало води от трианонския мирен договор през 1920 г. Вследствие на него се разгръща миграция на населението от стотици хиляди души, която се извършва в две направления: от една страна, някогашните унгарски държавни служители се преселват от Словаки в значително намалената територия на Унгария; а от друга страна, освободените и новосъздадените работни места се заемат от пристигащи от чехия и чешки по произход служители. Успоредно с това в Словакия се провежда и „национална“ по дух аграрна реформа, в резултат на която в териториите с пакомпактно унгарско население е създадена мрежа от селища на словашки преселници.

Измененията в словашко-унгарските граници от 1938 г. и 1945 г. хъщо предизвикват големи миграционни вълни. Последвалите ги през периода 1945-1948 г. насилиствени вътрешни преселвания (депортираия) и „замяната на чехословашко-унгарското население“ също са причина за значително етническо прегрупиране. Настъпилата от началото на 60-те години последователна урбанизация оказва голямо влияние върху асимилационните показатели на унгарското малцинство. В процеса на

активна индустриализация от 70-те години насам чехословашките държавни органи, имайки предвид чехословашко-унгарската езикова граница, установяват в словашката част на републиката онези заводи, които функционират с повече работа ръка. По този начин някогашните смесени населени места за няколко десетилетия се превръщат в словашки по етнически състав селища.

Описаните демографски процеси и етнически преразпределения на населението са илюстрирани с данни от чехословашки и унгарски преброявания на населението в Словакия и и згответи въз основа на тях демографски карти.

Genesis and Development of the “Turkish Question” in Bulgaria

---

Valery Stojanow

Institute of History – BAS

The “Turkish problem” in Bulgaria as a whole has different aspects. Several groups of scientific questions arise in outlining the parameters of essence:

1. *About the character of the Turkish minority, its formation and peculiarities.* For reasons easy to explain the Bulgarian authorities for many years avoided the use of the term “minority”. The Turkish ethnic group was officially defined as “population of Turkish origin”, “population of unclarified (respectively 'obscured') national awareness”, “population of Turkish ethnic self-awareness”, “Turkish-speaking (even 'Turkic-speaking') Bulgarians”, etc., but not as a minority at all. With the fall of the totalitarian regime in usage came the concept “ethnic Turks”. It expressed the obvious rejection of the minority policy pursued so far. This term, however, gave priority to the aspect of the origin characterizing this population as ethnic, but not national, minority. No doubt, with respect to their language and religion the Bulgarian Turks have always constituted a minority group. But do things stand the same way in a nationality respect? The question is theoretical and stems from the different meaning and possibilities of a closer or wider interpretation of the term 'nation'. To what extent did in Bulgaria after the Liberation the Turks consider themselves a separate nation in the European sense of this concept? And whether the feeling of a Turkish national (not only ethnic) identity did not penetrate among them solely with the development of the national revolution of Mustafa Kemal Atatürk?

2. *The origin of the Turkish population in Bulgaria.* This is an extremely complex question which cannot be given a simple answer. Indubitably a not small (but not clearly defined) part of today's Bulgarian Turks are the descendants of a local Balkan population that was Islamized once. The five centuries of Ottoman domination created sufficient prerequisites for voluntary or compulsory, individual or group passing in the bosom of Islam. Moreover, the descendants of the “newly convened” gradually lost the features of their former ethnic belonging, and after a few generations hardly different from the real Turks-Mohammedans. The processes of Islamization in the Balkans should not, however, be absolutized. A not quite

small (and yet difficult to discern) part of the Bulgarian Turks are descendants of the Anatolian Turkish colonists who settled in the country after its occupation. The attempts to associate them solely with the representatives of the Ottoman administration of the military apparatus and more prosperous strata of the intelligentsia, who emigrated round the time of the Liberation, do not stand objective criticism. In the genesis of the Bulgarian Turks a third probable stratus represents the mediaeval Turkic-speaking population found here whose Oghuz-Kipchak characteristics transpire in the dialectal particularities of the local Turkish vernaculars. And finally, in the mass of the present Turkish population are hidden also many other descendants of Turkicized Tatars, Circassians, Albanians, Gypsies, Wallachians and representatives of various other ethnoses, individually fused into the Turkish ethnic massif.

3. ***The attitude to the Turkish minority and its position in the country.*** Here is included the group of questions referring to the status of the Turkish minority, its size, demographic and migration processes, emigrations, economic, cultural and political position, and also the attitude of the authorities to this national group. In this case a special place is occupied by the questions of the use of the mother tongue and the exercise of religious rights, the condition of education, the development of the Turkish press, the Turkish participation in the administration, the opportunities for setting up one's own socio- political organization, etc.

4. ***The specificity of the “Turkish problem” in Bulgaria.*** In examining the question of the Moslem population in the country emerge some peculiarities which make difficult the literal copying of any foreign models in solving the minorities problem. Here are some considerations:

a) One cannot ignore the fact that part of the Moslems in this country are of Bulgarian descent. What should be the approach to them then? Should the emergence of Bulgarian self-awareness in their midsts, irrespective of the confessional differences, be encouraged, or should things be left to follow their natural course? In the first case we stand the risk to be accused of assimilatory leanings, and in the second – we alone to allow the cutting of this population from its Bulgarian national root.

b) In a cultural and religious respect in this instance it is the question of two religions which have opposed each other for centuries, something not known in new Europe where the struggle for consolidation of the reformed church did not violate the traditional continuity of the fundamental spiritual values of the Western Christian world. The confessional minorities there did not differ essentially from the population belonging to the prevalent religion in the particular country. This cannot, however, be said about the Mohammedanism of the European

Southeast.

c) The formation of the Moslem minorities in the Balkans occurred in the course of the disruption of the Ottoman Empire and the emergence of new national states – a process similar to the events in Eastern Central Europe after the First World War. This made possible the drawing of parallels and tempted the politicians to offer general prescriptions for solving the minority's question. It is true that at the end of the Habsburg Monarchy on the territory of former Austria-Hungary emerged new formations the state frontiers of which not always coincided with the ethnic ones, and Germany's defeat in the war left large masses of German population under alien political domination. Such was the situation also in the Balkans where after the collapse of the Ottoman Empire hundreds of thousands of Turks changed their socio-political status.¹ Here, however, existed specific differences which did not fit in with the general theoretical model. Whereas the German minorities as carriers of relatively higher culture not seldom were in better economic positions than the local population around them, with the emigration of the Ottoman intelligentsia and the representatives of the more prosperous strata, the Balkan Turks who remained were in their majority petty, semi-literate peasants and artisans, strongly attached to the traditional Moslem values and the mentality that accompanied them. On the other hand, never after the First World War was an Austria, for instance, in a state to threaten its neighbours or to claim protection of some "Austrian minority". Different was the question with the Republic of Turkey which both as a successor of the Ottoman Empire and as the only Islamic power in Europe felt morally obliged to see to the fate of the Balkan Moslems, a position which corresponded also to the ambitions of certain circles to turn the country again into a regional "superpower".

d) Again in view of the minorities question certain Western specialists see (guided, I should like to believe, by humane motives) its lasting solution in ensuring collective minorities rights and cultural and even political autonomy. As a purely theoretical model irrespective of the existing realities, this probably is also the most equitable outcome. Perhaps within the framework of the united Europe it could be realized someday. Then the absence of frontier, customs, economic and cultural barriers would make pointless in a more distant future also the very content of today's national states which in their turn would split into

---

¹ In the Russian Empire the process that dismembered Ottoman Turkey and Austria-Hungary into many national states artificially stopped through the Bolshevik Revolution of 1917. The "perestroika" that began in the USSR dangerously brought the country close starting position at the end of the First World War in which then involved also the other "Eastern" empires. After the falling away of the countries of the "other" socialist belt and the cutting off of the periphery of the former Soviet Union, the further development of the process could lead to the disintegration of Russia itself, and this in the present state of the armaments could have tragic consequences for the entire contemporary world.

separate, integrated with each other and with the other European world, regions: Lombardy, Transylvania, Bavaria, Saxony, Ireland, Wales... In the present state of affairs, however, such ideas are hardly realistic and "healthy" for the European Southeast.

e) From here we arrive also at the close link of the problem with the different aspects of the "minority's question" not only for Bulgaria but also for the Republic of Turkey, and this determines also the attitude of the political forces in the countries towards the Bulgarian Turks and Moslems.

* * *

Of all the enumerated aspects the longest hitherto discussed has been that of the origin of this population. When decades ago began the last stage of the course towards integration of the Turkish minority in Bulgaria, initiated after the April Plenum, the basic argument in Party propaganda was associated with its possible Bulgarian origin. The idea was not new. It has always been known that an undefined part of the Bulgarian Turks is descendants of Islamized and Turkicized local population. Already during the XIXth Century the last governor of the Danubian *Vilayet* (district), Mithad Pasa, admitted that among the Bulgarians there were over one million Moslems who had not come from Asia Minor but were "descendants of Bulgarians converted to the Islam during the conquest and the following years".² Later the question of the Bulgarian descent of part of that population was again raised on different occasions, without playing, however, a decisive role in defining the minority's policy. Only after the Agreement on the Joining of Families of 1968 and the additional protocol to it of 1977 whereby some 130 000 people emigrated to Turkey, began the launching of the thesis that no more inhabitants of an actual Turkish origin had remained in this country. This definitely opened the road for the forced building up of the "united socialist nation". In the mid-80s it was already claimed that not only some portion but *all* Turks in our lands were of Bulgarian ethnic origin. "They are bone of the bone and flesh of the flesh of the Bulgarian people", concluded the Central Committee of the Bulgarian Communist Party. "Bulgaria does not incorporate in its territories foreign lands; in the Bulgarian people do not enter parts of other peoples and nations". By such words the authorities tried to deny the existence of any foreign national groups in the country and mostly of the Turkish ethno-religious community

---

² Mithat Pacha. La Turquie: Son passé, son oeuvre, son avenir. – Revue scientifique de la France et de l'étranger, № 49, 8 juin 1879, p. 1152.

which in the bilateral agreement was nowhere defined as “national minority”. In this way were sought, also additional arguments for “proving” the genuine origin of the Turkish-speaking Moslems.

Essential changes took place in the official minority’s policy after the collapse of the “revival process”. But even today the view exists that about 90 per cent of the Bulgarian Turks stem from the country's native population. From this arises one of the fundamental problems. Is at all possible to establish the concrete origin of every Turkish family so as to draw such generalizations? What gives us grounds to believe that all local inhabitants "Turkicized" during the Ottoman period were Bulgarian speaking Christians? Within the boundaries of mediaeval Bulgaria lived also other ethnic groups: Greeks, Armenians, Jews, Wallachians, Turkic-speaking groups. They, as well as the communities confessionally differing from the Bulgarian Orthodoxy were to the same degree even if not more exposed to assimilation pressure. Besides that, individual earlier attempts for the penetration of the Islam are not excluded – not only as a result of the contacts with the Golden Horde and the Nogay Khanate or as a result of the pretended Seljuk settlement in Dobrudža, but far before that – in the pre-Christian period.³ In this respect the links between Danubian and Volga Bulgaria have been insufficiently studied and little is known about the fate of the Moslem prisoners of war in Byzantium, groups of who might have been used as workforce in the mines, in territories incorporated in the present Bulgarian lands including. Thus the question of the ethnic origin of the Turkish-speaking Moslems in Bulgaria is complicated still further. To a considerable extent it is connected also with the *Turkic presence in the Balkans in a historical plan and the Bulgarian-Turkic relations through, the centuries.*

Immediately follow a few terminological specifications concerning the concepts “**Turkish**” and “**Turkic**” which are in scientific circulation for the differentiation of the Turkish language and people proper from their related linguistic and national groups. This division is not known in all languages. Whereas in English, for instance, a distinction is made between “Turkish” and “Turkic”, in German only the form “türkisch” exists, in French – “turque” or “tûrc” and only from context or by additional means one can understand about what is the question. The differentiation is absent in the Turkish language as well. Here the word “tûrk” is used in the two meanings, and this gives rise to doubts, speculations and accusations of Panturkism which are not; always completely groundless, especially when

---

³ The “impious” books received from the Saracens mentioned in the answers of Pope Nicolaus I to the questions of the Bulgarians probably had their circle of readers. Cf. for this an unpretentiously entitled and slightly neglected article by Мавродинов, Н., Исторически бележки. – ИБАИ, 12, 1938 (София, 1939), p. 376-382 and more specially on p. 380-382, where other conjectures are also set forth.

“patriotically” inspired Turkish intellectuals take possession of the entire Bulgarian history. But if the Turkish colleagues resort to their own ethnonym in denoting the Turkic peoples of Central and Middle Asia, we should not reproach them *a priori* of Greater Turkish nationalism.⁴ It is true that most Turkic-speaking people have adopted in the course of time separate names – Tatars, Kazakhs, Kirghizians, Uzbeks, etc. In the opinion of the learned world, however, they have always been “Turks” (respectively “Turko-Tatars”) and this term has consolidated also in their midst as a rallying concept for the members of the Turkic ethno-linguistic community.

Here should be noted also the form “*türküt*” used in the scientific literature in connection with the earliest stage of Turkic political history, for example when it is the question of the Türk[üt] Khaganate. It is connected with the first written information about the Turkic people in the Chinese dynastic chronicles and refers to events during the VIth C.

---

⁴ Often in popular Bulgarian publications in referring to Turkish materials the word “türk” is arbitrarily translated as “Turk, Turkish” and not in its broader sense, irrespective of the context of the particular source. In the book of Гочева. П., През Босфора към възродителния процес. София, 1994, for instance, on the cover is depicted a map of the location of the contemporary Turkic peoples. The original headline, however, “Türklerin Yaşadıkları Sahalar” is deliberately translated as “Regions in which ‘Turks’ Live”. The explanatory text – a combination of quotations from two Turkish monographs (cf. there p. 9) may give a shock to anyone: “‘The Turkish world’ spread from the Balkans to the Pacific Ocean and from the Arctic Ocean to Tibet, with an area of 12 million square km and 200 million ‘Turks’”. Is it necessary to plunge in the depths of semantics to establish that the term “Türk dünyası” (Turkic world, the world of the Turkic people), like many other similar expressions (cf. Iranian world, the world of the ancient Hellenes, of the Egyptians, etc.) puts the accent on the general cultural and not concrete ethnic aspect and should not be translated as “Turkish”? The combinations “Serbian, Polish, Bulgarian and other worlds” are simply devoid of meaning but the more general concept “Slav world” is filled with definite content.

The same refers to the terms “türklük” and “TÜRKÜLÜK”, associated with the idea of Panturkism. P. Gočeva nowhere offers their explanation but gives the Turkish headline of the book of the Hungarian Turkologist and linguist László Rásóny “Tarihte Türklik” again as “The Turkish World in History” (p. 12) instead of the more difficult to translate but far more adequate “The Turkicdom in History” by analogy with “Slavdom”, “Deutschum” or “Bulgariandom”... The authoress points out that after the proclamation of the Republic of Turkey “for speculative political considerations” was adopted the same term “Turk” to denote a Turkic person and a Turk (p. 8). However she nowhere demonstrates that this in fact occurred for a speculative purpose, and not simply because in the language is absent another suitable word and the Turks themselves are compelled to use additional specifications, for instance Türkiye Türkleri (Turkish Turks, Turks from Turkey), Balkan Türkleri (Balkan Turks) but Altay Türkleri (Altaic Turkic peoples), Doğu Sibiry Türkleri (East Siberian Turkic peoples), etc.

Turkish nationalism and the striving for influence among the other Turkic peoples are real facts, and P. Gočeva well reports some of their manifestations. The young Turkish nation – like the Greek, Romanian, Albanian and other ones – is also subjected to the all-Balkan syndrome to seek links with the most distant in time peoples and epochs. Not only Bulgarian historiography but also the Turkish one seeks the predecessors of their people in the Huns of yore, attached most generally to the Turkic-Altaic ethnolinguistic community. The Turks, therefore, flatter themselves speaking in a historical context about 16 big “Turkic” empires (cf. p. 17-18). It is not clear, however, why the authoress has been embarrassed by the finding that the “Gökturkish (understand Gökturkic – author’s note), alphabet is the first Turkish (i.e. Turkic – author’s note) one” and has deemed it necessary to underline the passage specially (p. 18)? Was it her wish in this way to “prove” the absurdity of the claim, was she shocked by it or simply did not know that the ancient Turkic (Orkhon-Yenisey) “runic” script was actually the first script adapted to the Turkic phonetics, used during the Türk[üt] Khaganate, i.e. during the age of the “Gök-“ or “Kök-” Turkic people as they called themselves?

Naturally we are unable to understand how precisely the ordinary Turks accept the use of the word “türk” in the different cases. This does not, however, give us the right to exchange in translation its meanings as an argument in defending one or other thesis.

A.D. It was precisely then that the Chinese sources for the first time mentioned the tribe *T'u-küe* – a name pointing to the early mediaeval form **Türküt* – a name pointing probably from the blending of the ethnonym *Turk* with the Mongolian suffix for the plural -*öt* (i.e. “türk-üt = “Turk-s”).⁵ Another term, “**Turān**” – emerged on Persian soil as a geographic (and in a certain sense ethnonymic)⁶ denomination of the territories inhabited by Turkic-speaking peoples, of Middle Asia, situated north of the Iranian cultural circle.⁷ Hence in the older literature one comes across the concept “Turanian” as a synonymous name of the non-Turkish Turkic tribes and peoples of the central part of the vast Eurasian steppe.

It is hardly necessary to explain that the more comprehensive term “**Altaic**” is also of a conditional character and is used in science to denote the larger community of the related Turkic, Mongolian and Tungus-Manchurian ethno-linguistic groups whose genesis and starting point of resettlement should be sought around the “Red Mountains” (Al-tay). Together with the “Uralic” (i.e. Finno-Ugric and Samoyedic) languages and peoples they formed the much more extensive “*Ural-Altaic*” family, and in more distant antiquity – probably an “*Ural-Altaic-Dravidian*” community, displaying certain links with the Indo-

⁵ Towards the middle of the century the nomad state of the Jūan-Jūans was disturbed by internal strife. The civil war intensified the centrifugal tendencies and many tribes sought their independence. With the help of one of them, T'u-küe, the Jūan-Jūans succeeded in putting things under control (circa 546). When their Khagan refused to fulfill his promise and marry his daughter to the prince of T'u-küe as a prize for the support rendered, the latter revolted and in alliance with the Tobgach (Chinese T'o-pa) in 551/552 inflicted a crushing defeat on his suzerain. The khan committed suicide and T'u-küe headed the new tribal alliance and soon became omnipotent rulers of the eastern part of Central Asia. Thus on the historical stage emerged the first Turkic State headed by Bumyn Kagan which began to expand swiftly. It established contacts with Sassanid Iran (in 557 the two allied empires attacked the Hephthalites in Bactria) and a little later, in 568 – with Byzantium as well.

⁶ The term is seen also in the early Ottoman documents, for example in the “elqāb” (address, inscription), quoted by Boris Nedkov, from a firman of Mohammed II the Conqueror, addressed finally also to the “yerlerine Tūrān ādamları”, i.e. to “the Turanian people locally” (or “the Turanians locally”). This could testify a national belonging already felt by the Ottoman Turks as early as the XVth C. if there were not some doubts as to the regularity of the example itself (sec. Стоянов, В., Дипломатика на средновековните извори. Владетелски документи. София, 1991, p. 193, note 204). In his translation the prominent Bulgarian Osmanist has omitted (accidentally?) the word in question, preferring the more noncommittal “people locally” (cf. Недков, Б., Османотурска дипломатика и палеография. Т. 1. София, 1966, с. 134-135).

⁷ In this name one can see an earlier form “tur” preceding the real Turkic ethnonym, combined with the Iranian suffix for the plural -ān (i.e. “Tur-ān” – “Tur-s”?). The Hungarian name of the Turkic people, “Török”, whereby the second component -ök would correspond to the ancient Uralic-Altaic suffix for the Plural -k (compare the Hungarian Kun – Kunok “Cumans”; Magyar – Magyarak “Magyars”, etc.) directs one to such a “pre-Turkic” form of the ethnonym, t°r, from which with the addition of the plural suffix -k comes the form t°rk (Tork, Turk, Turkic). Cf. Stojanow, V., Die Struktur und Bedeutung des bulgarischen Ethonyms im Lichte einer Evolutiotisttheorie. – Etudes balkaniques, 1987, N 2, p. 65-87. As name of the country of the nomads in the steppe zone around Syr-Darya, the name “Turan” was fixed already in the Avesta. Later it passed into the Middle Persian “Book of Kings” (Khvātay nāmak – circa 630), and then in the Firdausi's Šāh-nāme (10th c.). From the time of the Parthians (c. 250 B.C. – c. 224 A.D.) Turān symbolized the forces of Darkness and was in incessant opposition with Iran. But whereas in the past the main enemies of Iranian civilization from the Northeast were the “Asian Huns” – Hiung-nu (later the Jūan-Jūans too) among whom probably there were “Proto-Turkic” tribal elements and groups of absorbed local population (Assai, Sakai, Tokharians), with the appearance of the Turkic people in 552 the name Turān in the Persian tradition began to be associated exclusively with them.

European languages in the West, with Japanese and Korean in the East and in more distant respect, relations with certain Palaeo-Asian and North-American languages, and hypothetically – also with the Sumerian and separate ancient languages of the Mesopotamian cultural circle.⁸ In the sense, although at first glance equivalent, the terms “Turko-Bulgarians” and “Hunno-Bulgarians” possess different semantic contents in the scientific literature. Whereas in the first case is emphasized the belonging of the [Proto]Bulgarians and their language to the Turkic languages and peoples, in the second the Bulgarians are set aside as something more different, to a certain extent separate from the Turkic complex of the Altaic ethnno-linguistic community.

If it is necessary to outline briefly the stages of the Turkic penetration, the Bulgarian-Turkic interrelations and cultural contacts passed through several stages, comparable to the principal periods in the history of the Bulgarian people:

1. **Pagan period** – up to and a little after the Conversion (864) by which Bulgaria left “barbary” and joined Christian civilization;
2. **Byzantine-Bulgarian period** – covering the rule of the *Rhomaioi* and the time of the Tărnovo Kingdom – it was then that Bulgaria adopted elements of the Byzantine cultural model;
3. **Ottoman period** – from the late XIVth and early XVth C. when the country was incorporated for a long period in the Moslem Ottoman State and considerable ethnocultural transformations took place as a result.

---

⁸ We do not know when this community was formed. According to some conjectures, the original home of the so-called Nostratic languages (i.e. Hamito-Semitic, Indo-European, Uralic-Altaic, Dravidian, Eskimo-Aleut, etc., unlike that of the other big group of the “Sino-Caucasian languages”, i.e. Sino-Tibetan, North Caucasian, Yeniseyan, etc., existed in Hither Asia since the Paleolithic. With the improvement of the climate and the ensuing migrations the tribes of that time spread ever farther, interrupting their mutual contacts. In any case already in the Neolithic (8000-3000 B.C.) the Proto-Dravidian peoples inhabited the lands south of Hindu Kush and the Himalayas – along the Indus River across the territory of modern Pakistan, NE Afghanistan and NW India. Precisely here, in Baluchistan, Sind and Punjab have been discovered the traces of the most ancient Indian civilization which created the culture of Mohandjo-Daro and Harappa. The Uralic-Altaic community probably was formed northwest of the Dravidian – somewhere along the border between Europe and Asia. Far before the fourth millennium B.C. it split into two, the Proto-Uralic peoples remaining in the forest and forest-and-steppe areas of Eastern Europe – from the Urals to the Baltic Sea, and the Proto-Altaic consolidated east of them – between the Urals, Tien Shan, Hindu Kush and Altai mountains. More than 4000 years B.C. from the Proto-Ural community broke away the carriers of the later Samoyed languages, settling east of the Urals. Approximately at the same time to Southern Mesopotamia came the Sumerians whom the various hypotheses associate with the Dravidian, Caucasian, Uralic-Altaic and even the Proto-Indo-European peoples. The great expansion of the Indo-Europeans began with the Aryan migration to the East (circa 2300 – circa 1800 B.C.) brought about additional shifts. The ancient Finno-Ugrians were pushed still more to the North and reached the White and Barents Seas, part of the Samoyeds sealed in the direction of the Yenisei, the Dravidians retreated towards Southern India, while the Proto-Altaic people settled down in the area of Altai, the lake of Baykal, Mongolia and Northern China. Here passed the ethnolinguistic transformations as a result of which the Altaic community divided into the Turkic, Mongolian and Tungus-Manchurian, and probably that separate or intermediary (between Proto-Turkic and Proto-Mongolian) language group to which usually are attached the Hunnic and “Bulgar” peoples.

The three periods contained Turkic influences differing in their character and reflected separate stages in the evolution of the Bulgarian nation. At the end of each of them the Bulgarians were no longer what they had been up to then. They had absorbed new ethnic elements and vice versa – they had been deprived of their own groups and parts in favour of other peoples. In the IXth C. for example neither Bulgarians nor Slavs were any longer the same as during their ethnogenesis or at their setting in the Balkans. Later in the lands beyond the Danube the two ethnoses were gradually dissolved into the sea of the Turkic-speaking nomads, among the Hungarians and the forming future Romanian nationality. Changes took place in the Slav-Bulgarian people formed on the territory of the Second Kingdom, particularly after the settlement of Pechenegs, Uzes and Cumans, the displacement of Wallachian groups of population, the growth of the Serbian political and ethnic influence in the West and the permanent “Greek” impact from the South. At the end of this period about the time of the Ottoman invasion in the Balkans appeared also the Gypsies – the first reliable information about them in the Aegean area dates from the XIVth C. The centuries that followed were a time of major changes in the ethnic and cultural scene of the Bulgarian lands. Immediately before the Liberation here according to certain pieces of information already one-third of the entire population were Moslems – Turks, Tatars, Circassians, Bulgarian Mohammedans, Gypsy Mohammedans, etc. The composition of the Christian population was not homogeneous and even the Bulgarian nation that had already formed, after five centuries of development, must have differed considerably from that during the Middle Ages, in the same way as the language it spoke had changed. One hundred years later the ethnic composition of the Bulgarians continued to change. In it entered groups of the Gagauz, Gypsy and Turkish population; processes were observed of orientation of Bulgarian Moslems to the Turkish ethnoreligious community and of Bulgarian Christians in the Southwest to the still building itself “Macedonian” nation. This shows that the formation of peoples and nations should not be considered as some single act in time but rather as an *evolutionary process in the course of which permanently are reached qualitatively new conditions*. During all that time the Turkic influences were continuously present in the Bulgarian lands, although with different intensity.

The first period, covering the epoch of the Danubian Khanate, proceeded with a marked hegemony of the Bulgarians. Here they imposed also the traditions of ruling, adopted from Huns, Avars and Türk[üt]s which defined the appearance of the new state – its structure, military-administrative organization, the specific terminology connected with them, etc. From that time have been preserved a number of specific expressions, personal and family names,

titles, individual words, etc., which to a large extent make it possible to attribute the Proto-Bulgarian language to the Turkic family of the Altaic linguistic community, whereas other elements link it with the Iranian languages.

The end of this period was not clearly expressed since also after the Conversion some pagan beliefs survived, the Bulgarians in everyday life continued to speak their own language, the men of letters used Bulgarian technical terms⁹ and the state organization continued to carry the inherited traditional features. The imposition of Christianity as state religion contributed to the ideological cohesion of population. A still more decisive role, however, played the adoption of the Cyrillic alphabet and the Slav language in church service and hence in the affairs of the state. If to that time the interaction between Bulgarians and Slavs in the cultural and communal life in some places had led to their partial mixing,¹⁰ with the transformation of Slavonic into the official church, literary and administrative language the process of the consolidation of the new (Slav) Bulgarian nationality was accelerated. Definite credit for this should go to the Byzantine domination which not long afterwards followed the reforms in Bulgarian society. It leveled the differences between Bulgarians and Slavs, turning the two ethnoses into subjects on an equal level.

Christianization altered the face of the Bulgarian State. Accepted among the rulers of the civilized Christian world, the khan, now a prince, with proselytizing zeal fought against the old traditions, delivering a blow from the inside to the “Bulgarian national spirit”. Abandoning the residence of Pliska and moving the capital to Preslav symbolized the irreversible split with paganism – an extreme but probably necessary for us time expression of the country's spiritual “modernization”. The act, however, obviously was not restricted only to the symbolic thrusting the spear into the “copper threshing floor of the Proto-Bulgarians” but was accompanied by additional measures for obliterating the traces of the past, particularly after the failed mutiny of part of the Bulgarian nobility. It is possible that precisely then were destroyed some writings in the “pagan” runic script – those “lines and cuts” reported by the Černorizec Hrabr ('Monk Valiant').¹¹ Together with this in the Xth c. the Bulgarian language

⁹ Cf. the marginal note of Tudor Doks of 907 where the year of the conversion is indicated as “**СТВЕЧЕНІЕ**”.

¹⁰ By attracting Slav notables to the state hierarchy and hence – their “Bulgarianization” (cf. “**ИРГУСЫЛЫ МОСТНІЙ**” – if from the name one could at all judge the ethnic origin of the “internal boil”, by mixed marriages leading to the gradual “Slavonicizing” of the Bulgarians, and also thanks to the living together in some common settlements about which we have information from the archaeological and anthropological results from the study of burials during the Early Middle Ages.

¹¹ Notwithstanding the prevailing view that the “Name List of the Bulgarian Khans” was drawn up originally in Greek, and afterwards translated into Slav Bulgarian, one can presume the existence once of its earlier “runic” original, prepared on “soft” writing material (wood, bone?) and destroyed later together with other “pagan” texts. To this direct us not only the traces of a similar practice among Avars and Turkic people, but also the laconic

must have been restricted only to everyday use – for communication between persons and in the families of the Christianized Bulgarian population.

Numerous questions are raised not only by the end but also by the beginning of this period. Here it is not the question only of the “general Slav-Turkic” contacts up to the Vth C. according to a subdivision¹² or the possible formation of the Slavs also under Uralic-Altaic influence.¹³ To a very higher degree things rest on the ethnic origin of the Bulgarians themselves. Extremely little, even practically nothing is known about the core of them that was the original carrier of the ethnonym (respectively its basic semantic part).¹⁴ Putting the Bulgarians on the same footing with the early Turkic people is due to a number of traditional causes finding motivation in the Bulgarian language remnants, the public system and the military-political organization, in the traces from the way of life, culture and religious world outlook which to one or other extent are comparable to the general Eurasian steppe model and consequently easy to be assimilated by other (non Altaic) ethnoses.

From all these signs perhaps the language pieces of information provide the greatest justification for attaching the Bulgarians to the “Turko-Altaic” peoples. In their overwhelming part, however, they are personal and family names, titles and specific terms among which there are quite many non-Turkic elements. Besides that they are written in a way which not always precisely reflects the phonetic particularities in the pronunciation.

---

formal style of the text which considering the possibilities of the runic script could safely be put on a few small planks. Food for thought give also the non-Slavonic (Altaic?) elements in the writing. Why have they remained unchanged? Because the compiler (respectively the translator) of the text did not know their meaning as is usually accepted? If this is so, why then instead of the expected Greek Sigor (cf. σιγορ ελεμ) we find in the Name List the form Šegor, ШЕГОРъ, reflecting far more correctly the Bulgarian phonetic peculiarities (cf. the Bulgarian шаран with the Turkish sazan i.e. “carp”; the Bulgarian шавар with the Turkish saz i.e. “sedge”; the [Proto]Bulgarian шероп – Turkish sığır i.e. “caw”). Obviously the author was familiar both with the meaning of the words and with their true pronunciation. He regarded them as generally known terms the explanation of which was not necessary. This directs one to the unpreserved Old Bulgarian original of the three copies, drawn up probably in the IXth – Xth C. when the old calendar system had not yet been forgotten. Hardly was the original text of the Name List been prepared during Simeon’s time as some researches suppose. In such case it would not end with Umar, omitting such rulers as Krum, Omurtag and even Boris. Or it might be that in translating the hypothetic Greek original the anonymous man of letters phonetically corrected the record in its part that deals with the Altaic glosses? This could also be possible, without leaving the framework of a conjecture. Because against the “Greek hypothesis” speak also some other peculiarities of the text, for example the way of rendering possessive relationship (cf. “РОДЪ СМОУ, АНЪ СМОУ”) which to a much higher degree corresponds to the Turkic and Altaic model than to Indo-European morphology.

¹² See Боеv, Е., За българо-турскитеезикови връзки. – Известия на Института по български език, 16, 1963, с. 177-183.

¹³ Cf. Tzvetkov, Pl., A History of the Balkans. A Regional Overview from a Bulgarian Perspective. Vol. 1. San Francisco, 1993, p. 10-56.

¹⁴ Cf. in Stojanow, V., Op.cit. (see here in note 7); Idem. Die Entwicklung des Bulgaren-Elhnonyms. Grundlagen einer Hypothese. – In: Proceedings of the 32nd International Congress for Asian and North African Studies (Hamburg, 26th-30th August 1986). Stuttgart, 1992, p. 618-619 (= Z1MG, Supplementa, 9).

Mediaeval Europe nowhere defined the Bulgarians as Turkic people. Only in the 10th c. some Moslem authors mentioned that the Bulgarian language was similar to the Khazar (al-Istahrī, Ibn Hawqal) or that it represented a mixture of Turkic and Khazar (al-Bīrūnī). They referred, however, to the idiom of the Volga Bulgarian if not even only to the inhabitants of the capital Bulgār. It is in this sense that we should interpret also the latter claim of M. Kašgarī that the language of Bulgār, Suvār and [of] Päcänäg in the proximity of the *Rhomaios* was Turkic.¹⁵ The chronological sequence of the reports tempts us to assume that in them might be reflected the gradual Turkization of the Volga Bulgarian language (Khazar-like – Khazar-Turkic – Turkic). In any case it obviously represented a later stage in the development of the [Proto]Bulgarian, in which already appeared Oghuz and Qipchaq elements. In it are discovered different dialects¹⁶, and with the acceptance of Islam the Volga Bulgarian fell additionally under the influence of the Islamic-Turkish literary language formed in Central Asia. This should be taken into account in drawing linguistic parallels between the two basic Bulgarian groups and especially when it is the question of the language of the Bulgarians prior to the disintegration of Kubrat's State and even in earlier times.¹⁷

The preserved source material from Danubian Bulgaria does not make possible more precise conclusions. Generally accepted is the view that as a whole the [Proto]Bulgarian belonged to the Turkic community. Had it been such by origin or in this case it is the question of an “Altaic” language intermixed with Turkic elements? The large number of personal names and titles do not provide a sufficiently reliable basis on which to build accurate

¹⁵ See Brockelmann, C., Mahmud al-Kašghari über die Sprachen und die Stämme der Türken im XI. Jahrh. – Körösi Csóma Archivum, 1, 1921-1925, p. 26-40. Placing Bulgarians along Suvars strictly localized their place in the Volga-Kama region. In this case “the Rhomaic neighbourhood” refers to the Pechenegs – from them in an eastern direction begins the listing of the Turkic peoples, among whom the Bulgarians are not mentioned. According to one view, the great Turkic lexicographer could hardly have had direct impressions of the language of the Volga Bulgarians and when he speaks about them he referred rather to the inhabitants of the capital Bulgār where at his time lived also other – Finnish and Turkic ethnoses (above all Kipchaks and Oghuzes). Cf. Pritsak, O., Kašgāris Angaben über die Sprache der Bolgaren. – ZDMC, 109 (N.F. 34), 1954, p. 92-116.

¹⁶ Of the tribes Bulgār (Bulkār), Esgel (Eskel, Eškel) and Bersūlā, as some eastern authors defined them, e.g. al-Gardizi in the mid-XIth C. (see Martinez, A. P., Gardizi's Two Chapters on the Turks. – AEMAE, 2, 1982, p. 109-217). Cf. also the parallel use of the forms Ğaušir and Ğaušiz for denoting a local river-name near the city of Bulgār during the time of Ibn Fadlan (10th c.) and also the variant writing of the numeral “seven” (with ġ- and y-) in epigraphic monuments of 1311 (after Димитров, С., Първобългарският надпис от Преслав. – Исторически преглед, 1991, № 1, с. 5-20 with the sources indicated there).

¹⁷ In connection with the language of the Volga Bulgarians arise certain questions which have not yet been sufficiently clarified. What stage of development did it reflect? To what extent was it a product of its own internal language development and was not due to “Turkicization” of a kind, the fruit of external influences and ethnic intermingling in the region? After the Mongolian-Tatar invasion, and probably already at the time of the Cumans, the language of the Volga Bulgarian began to assume characteristic Kipchak features to develop later to “Kazan-Tatar”. Was the preceding “Oghuzaiion” an inevitable stage or was it caused rather by the absorption of “Oghuz” elements among the Volga-Bulgarian people? And finally: were there similar tendencies of development in the language of the Danubian Bulgaria's and to what were they possibly due?

inferences. Such lexemes are “movable” and could easily be adopted even by alien peoples.¹⁸ Similar is the position also with the military and calendar terminology. The names of the weapons, months and numerals point to a language close to the Chuvash, but showing many specific features, e.g. in the use of the Parthian word σίμορ, samōr ('mouse' - cf. COMOP) or in forming ordinal numbers by the suffix -^om, i.e. a typically Iranian grammatical peculiarity in the otherwise regarded as “Turkic” language of the [Proto]Bulgarians. Although the non-Slavonic glosses from the *Name List* are interpreted through Chuvash and Volga-Bulgarian comparisons, in all likelihood they reflected forms closer to the original “Hunno-Bulgarian” language than to its later variants. Whether it could be determined as “Turkic” depends not in the ultimate analysis also on the meaning put in the term itself. Here are some considerations:

1. Formally taken, the Turks people appeared much later and farther to the East, at a time when the Bulgarians were already known in Europe. The earliest reports about *T'u-kiie* refer to the VIth C., whereas the first reliable mentions of Bulgarians date from the IVth –Vth C., i.e. at least one century earlier.

2. The Turkic languages from their very beginning belonged to the so-called **Z**-languages (also *Šaz*-languages), at variance with the group of the Bulgarian which could be defined as **R**- (or *Lir*-) languages. This differentiation is connected with characteristic phonetic features of the two groups owing to which in related words, to the all-Turkic consonants “z” and “s” in Bulgarian corresponded “r” and “l”. All this specificity points to an earlier stage in the development of the Altaic community. It may be assumed that linguistically the Bulgarians were either “pre-Turkic” or a product of some intermixture that had taken place before the formation of the ancient Turkic language. Its oldest monuments date from the VIth–VIIth C. and it is therefore difficult to determine its earlier states and possible predecessors. In the Chinese annals are recorded words, names and titles from the

¹⁸ Compare, for example the [Proto]Bulgarian title kavkhan (χαυχανος, χαπχανος, χαπχάνος), comparable not only with the Avar capanus, the ancient Turkic qapan, but also with the Old Korean kūpkan and the Old Chinese *kiap kān (Cf. Rosén, S., Korean Contribution to the Etymology of the Word XAN ~ ХАГАН. – Asiatische Studien, 34, Bern 1980, 147-159). In this connection interesting is also the all-Turkic designation of “God” and “heaven” – tengri, tängri, tenri, tanri..., leading to an original form *tangrī (Bulgarian tangra, Yakut tangara) which in all probability was not of a Turkic origin. The absence of vocal harmony in it and the unusual sound combination -ngr- direct one to a “pre-Turkic” state of the language. Probably in this case it is the question of an older borrowing in the Altaic languages, in so far as the Sumerian dengir means “a star” and a divinity-demiurge with a similar name (Tangaroa, Tagaroa) is well known in Polynesia as well. Here it has probably penetrated from the Melanesian cultural area, perhaps by anthropomorphizing the local totem-hawk Tagaro. It would be interesting to compare the eagle and the falcon in many Eastern peoples as symbols of the sun and the heavenly god (as an attribute of Tangra with the Proto-Bulgarians included) with the name of the hawk Tagaro which through a two-stage phonetic transition “r” > “l” and “l” > “n”, inherent in some Asian languages, came close to the Turkic and [Proto]Bulgarian word for a “falcon” – cf. туганъ (tugan, togan) on an Old Bulgarian inscription with the image of a bird in a rock church near Murfatlar (Northern Dobrudža).

language of the “Eastern Huns” which, however, to the same degree contain Old Turkic and Mongolian elements. The same is valid for the language of the Tabgach (*T'o-pa*, *T'o-ba*) who ruled North China between 436 and 557. Therefore some scholars are perhaps justified to conclude that because so far no earlier forms of the Turkic language are known than those of the “Old-Turkic”, its predecessors should not be denoted as “Turkic”.¹⁹

3. The feature of the [Proto]Bulgarian linguistic relicts and the specificity of the Chuvash language have given grounds for the Chuvash and [Proto]Bulgarian to be differentiated into an independent group of the Turkic language family. Since the transition “r”> “z” was probably completed up to the formation of the Turkic languages, it would be more correct the [Proto]Bulgarian **R**-language to be conditionally referred to a transitional group between the Proto-Turkic (**Z**-) and Proto-Mongolian (**R**-) languages²⁰, or to be considered as the one subdivision of the probable intermediary “Bulgaro-Turkic”, respectively “Hunnish” **R**-group, the second branch of which should have been represented by the Proto-Turkic **Z**-language.²¹ Anyway some authors are inclined to set aside in the Altaic family an independent “Hunnish” **R**-group²² which corresponds now much better to the place of the Bulgarians in the all-Altaic ethnolinguistic complex.

4. The modern Chuvash language, regarded as the descendant of the [Proto]Bulgarian, is attached with good reason to the Turkic language family. It shows, however, such peculiarities as strongly distinguish it from the other Turkic languages. In it are discovered traces of strong Finno-Ugric influences and an additional unknown substrate. As if in its earliest form the language had developed at the border between the Turkic (Proto-Turkic) and other groups of languages (Mongolian, Uralic, Hunnish?). On the other hand, the very ethnonym Tăvaš leads to the name Suvar – Sabir, born once by an independent ethnic group, although related to the ancient Bulgarian people.²³

5. The major differences between the “Bulgarian-Chuvash” and other Turkic groups

¹⁹ See: Gabain, A. von, Altürkische Grammatik. Wiesbaden, 1974, p. 2 (= Porta Linguatum Orientalium, Neue Serie – XV).

²⁰ See: Menges, K. H., Classification of the Turkic Languages. – In: Philologiae Turcicae Fundamenta, I, Wiesbaden, 1959, p. 6.

²¹ Cf. Poppe, N., Die tschuwassische Sprache in ihrem Verhältnis zu den Türksprachen. – Körösi Csoma Archivum, II, 1926-1932, pp. 65-83 (pp. 79-81 in particular).

²² For instance: Menges, K. H., The Turkic Languages and Peoples. An Introduction to Turkic Studies. Wiesbaden 1968, pp. 56-57etc. (= Ural-Altaische Bibliothek, Bd. XV).

²³ The Sabirs belonged to the Hsien-pi of Proto-Mongolian origin. According to the Chinese sources, a branch of their ruling dynasty once called itself *T'o-pa* (see: Pritsak, O., From the Säbir to the Hungarians. – In: Hungaro-Turcica, Studies in Honor of Julius Németh. Budapest, 1976, pp. 17-30 and especially p. 28). At the same lime *T'o-pa*, *To-ba* were the Altaic tribe who in the first centuries A.D. played an important role in North China. The same name is met in names styled by today's Tuvin, Karagas and other North Altaic Turkic people (toba, tofa, tufa, tuva) whose idioms contain some specific features characteristic also of the Chuvash language.

which are suitable more for separate linguistic complex than for parallel branches of the same linguistic family, definitely distinguished the Bulgarians in the Vth-VIth C. from the other Turkic peoples. This justifies the use of the term “Huno-Bulgarians” – their European contemporaries also accepted them as such. The Hunnish language, and hence the ethnic origin of the Huns have so far remained unclarified. Huing-nu, for instance, were defined as Mongolians, Turks, Finns, Kettes or Iraninas, as a mixture of Turks and Mongolians, of Tunguses and Mongolians, of Turks, Mongolians, Tunguses and Finns, etc. The Western Huns in whose stale entered Germans, Alans, Slavs and some steppe tribes, have also been identified with different peoples – with Mongolians, Finns, Slavs, Bulgarians, Turks, Caucasians, etc. This confusion and the lack of sufficiently certain data confirming the correctness of one or other hypothesis, leads some scholars to the conclusion that the language of the Huns did not belong to any language family known at present but should rather be considered as an unknown extinct language (or linguistic group), similar to the Sumerian and Ugaritic.²⁴

6. To a large extent this is valid also for the [Proto]Bulgarians in their earlier ethnogenesis. At that time they could hardly be regarded as “Turks”. It is not excluded that their differentiation to have been due to the fusion of Altaic (“Hunnish”) and non-Altaic (Indo-European Iranian speaking + Uralic) groups. This explains also the evolution of their ethnonym (B°l + g + -°r; B°l + g + -°n)²⁵ which could only obtain other meanings at a later stage.²⁶ Where and when the mixture occurred remains a puzzle for the time being. We should

²⁴ See the thorough research of Doerfer, G., Zur Sprache der Hunnen. – CAJ, 17, 1973, p. 1-50.

²⁵ The analysis of the Bulgarian name points to the stem *b°l, produced by the fusion of the root morpheme b° (also m°, p°, f°), carrier of the basic meaning of “being, existence”, with the affixal morpheme -l/-n, as a result of which was formed a new irresolvable stem. The proto-form *b°l (with phonetic variants bar, bal, ban; pal, pan; mar, maz, maž, man, etc.) is an ancient Eurasian lexeme, present in an enormous number of geographic and ethnic names which along with its other semantics possesses the basic meaning of “a being, person, man”. By adding to it a suffix pluralis, e.g. -k/-g, -t/-d, etc. emerges a plural stem indicating a number of men, a group of persons, people. In the process of the development of the language such lexemes may assume a new contents and from denoting a certain divisible multitude turn into the name of an indivisible aggregate. The formants used as a rule lose their cumulative character and blend with the stem which allows later to them to be added other plural indicators. The word, new as regards contents, is now regarded not as a collective name of a group of men (persons) but as a quite different stem in the singular (clan, tribe). Such forms represent the earliest self-determination of every ethnos and correspond to its original (self) appellation. Here we should probably place also the predecessor of the real Bulgarian ethnonym – Bulg, Bolk, Balh (*b°l^k). It is possible, however, that this whole process may be repeated on a higher structural level and once turned into a semantically new unit (“persons” > “people”), the word may again receive a plural indicator (e.g. -°r, -°n, etc.) forming a broader collective name (clan(s) – “tribe, people”), uniting the notion of the separate clans into a whole concept. In this way probably emerged also the new plural denomination of all related and alien in descent tribes, making up the [Proto]Bulgarian ethnic community. As a collective name this form received also the meaning of a Bulgarian ethnonym: Bulgar, Balkar, Burgar, Burğan, etc. For more details see: Stojanow, V., Op.cit.; Idem. Die Entwicklung.

²⁶ Including that of “phosatisi”. On this question see the dissertation of Тодоров-Бемберски, Хр., Етнонимът българи – история и същност. София, 1993.

probably look for it somewhere in the contact zone between Iran and Turan, perhaps in the Caucasus or rather around Balkh, Bukhara and Samarkand – in the former Bactrian-Sogdian territory of Central Asian Mesopotamia²⁷, i.e. Tokharistan and the State of the “White Huns” (the Hephthalites).²⁸

7. Precisely in this area emerged the so-called “runic” script, adopted from a special form of the Aramaic, close to the ancient Sogdian script. Originally it was designed for a language of the [Proto]Bulgarian or “Hunnish” type in which the sound “z” and “š” were absent. Only later the script was modified in view of the Turkic phonetic system and signs appeared for sounds contrasting in their front-back sound correlation. Thus with the aid of ideograms and diacritical marks, added to the available forms, were made new symbols, from the “runes” r¹ (Ѱ) and l¹ (Ѱ) emerged graphemes for “z” (Ѱ) and “š” (Ѱ, Ѱ, Ѱ etc.)²⁹

8. The prolonged life of the Bulgarians in the Iranian-Altaic nomadic environment and

²⁷ The basin of the Oxus (Amu Darya) and Jaxartes (Syr Darya). In Achaemenid Iran (IVth-Vth c. B.C.) Bactria encompassed Pamir with the northern slopes of Hindu Kush and spread along the upper and middle reaches of Amu Darya, bordering in the north on Sogdia, in the north-west on Horesm and on the west on the land of the Parthians. After the campaigns of Alexander the Great in the course of which in 320 B.C. he reached Syr-Darya (for some details see Boyle, J. A., Alexander and the Turks. – In: Tractata Altaica. Denis Sinor... dedicata. Wiesbaden, 1976, pp. 107-117), Sogdia and Bactria were incorporated in the new “world” empire and later formed the “Greco-Bactrian State”, the capital of which Bactra (Balh) along the ancient “silk” road rose as a prominent Hellenistic cultural centre. Outside the conquests remained Horesm or Xwarizm (i.e. xvar-zem, “Land of the Sun”). That legendary land of Avesta where Ahura-Mazda “revealed” himself to Zaratustra. Now its indigenous population fell fully encircled by Sakai and Massagetai. Later, when in 129 B.C. the Tokharians occupied Sogdo-Bactria, some groups of Sakai (or Sarmatians) migrated to the West (See Vernadsky, G., Sur l’origine des Alains. – Byzantium, 16, 1944, 81-86). Hardly in Horesm should one look for the ancient motherland of the Croats as supposes Vernadsky, G., The Origin of the Name Rus. – SOF, 15, 1956, p. 167-179, interpreting their ethnonym as “sun-peoples” from the Iranian xvarva, “sun-like” and the plural suffix -at. It is true that among the Croats were preserved some steppe traditions, names and titles owing to which their origin is connected not only with the Slavs but also with the Irano-Sarmatian and Turkic peoples. They also knew the story of the five brothers known to us from the legend of Kubrat and his sons, here Chrobatos (compare Kubrat – Κούβρατος, Κοβράτος Κροβάτος) was one of the founders of the Croatian state. This hints at early Bulgarian-Croatian contacts prior to the settling of the two peoples in the Balkans. More likely it is, however, that they were established within the framework of the Avar Kaganate than far to the east in Central Asia. (For the Croatian ethnogenesis see: Pohl, W., Die Awaren. Ein Steppeinvolk in Mitteleuropa 567-822 n. Chr. München, 1988, pp.261 -268).

²⁸ In this area – round Hindu Kush and Pamir, has of late looked for the original motherland of the Bulgarians also Petar Dobrev who set forth an interesting thesis in a series of publications orientated regrettably more to the general public than to the serious scientific world. See: Добрев, П., Прабългарите. Произход, език, култура. Нов прочит. София, 1991; Idem. Каменната книга на прабългарите. София, 1992; Idem. Необясненото и необикновеното в ранната българска история. Книга за всеки българин. София, 1993; Idem. Светът на прабългарите. Прародина. преселение, военно дело, писменост и календар, религия и обичаи, държавност. София, 1994; Idem. Преоткриването на прабългарския календар. София, 1994; Idem. Езикът на Аспаруховите и Куберови българи. Речник и граматика. София, 1995; Idem. История на българската държавност. София, 1995; Idem. Inschriften und Alphabet der Urbulgaren. Sofia, 1995; Idem. Българи, тюрки, славяни. София, 1996; Idem. Universum Protobulgariaum. New York, 1996; Idem. По следите на една научна сензация. Сказанието на Атиловите хуни. София, 1997; Idem. Царственик на българското достолепие. София, 1998; etc.

²⁹ See: Róna-Tas, A., On the Development and Origin of the East Turkic “Runic” Script. – AOH, 41, 1987, 7-14; Haussig, H.-W., Der historische Hintergrund der Runenfunde in Osteuropa und Zentralasien. – In: Runen, Tamgas und Graffiti aus Asien und Osteuropa. Wiesbaden, 1985, pp. 81 -132. (= Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, Bd. 19).

their joining the state structure of Huns, Avars and Türk[üt]s, contributed to the formation of those features of their way of life, language and culture by which they were referred to the Turkic ethno-linguistic community. In the stage preceding the foundation of Kubrat's State, the Bulgarians constituted part of the Türk[üt] Khaganate.³⁰ At its separation which followed the dynastic struggles between *Dulu* and *Nušibi*³¹, other Turkic elements also joined the new tribal alliance. It is naive to think that the national composition of Greater Bulgaria was homogeneous. In all likelihood the Bulgarian groups migrating to the Southwest also contained different ethnic elements. This explains the character of the linguistic relicts, some of which are easily identified as "Turkic" whereas for other ones this link is more remote.

Hence with certain reservations the conclusion may be drawn that although the Bulgarians reached the Danube as a "Turkic" or more probably as a Turkicized people, their initial origin was most likely "non-Turkic" (mixed) or at least "pre-Turkic". This, admittedly, was of no importance for the period that followed. In the Balkans the Bulgarians were representatives of that huge family of Eastern peoples that science conditionally determines as "Turkic" or "Turko-Altaic". The question is to what a degree their language followed the general evolution of the Turkic linguistic family and in what direction it continued to develop: up to a point in parallel with the Volga Bulgarian and to another under the impact of the local Slavonic and Greek languages. Were there some beginnings of Oghuzation as in the language of the Bulgarians along the Volga and whether possibly they were due to general tendencies of a related Oghuzian superstratum?

There is something more. The thesis of the "assimilation" should be given new meaning at least in view of its *terminus ante quem*. Up to the Christianization the Bulgarians were the predominant element in their state. Even if there existed a certain ethnic mixture, it

---

³⁰ Cf. it synthesized in the dissertation of Димитров, Хр., България иnomадите до началото на X век. София, 1986, pp.83-95.

³¹ Tu-lu and Nu-ši-pi were the principal groupings in the alliance of the "Ten Tribes (Arrows)" or On Oq, mentioned by the Chinese sources in 635. Each separate tribe in them led a life of its own and obeyed its own leader – 5 č'o (čor) with Tu-lu and 5 k'i-kin (tegin?) with Nu-Ši-pi. Sometimes the tribes united under the leadership of a common supreme khan who was elected chiefly from the group of Tu-lu. For details see Adamovič, M., Die alten Oghuzen. – Materialia Turcica, 7-8, 1981-1982 (Bochum 1983), 26-49 (= Byzantino-Altaica. Festschrift für H. W. Hassig zum 65. Gebunstag). Usually On Oq from the Chinese sources are connected with the known in the West onoguroi (on-ogur, in this case -r is a suffix for the plural), one of the basic [Proto]Bulgarian tribes. Here to Tu-lu corresponds the Bulgarian dynastic clan Dulo, while Nu-ši-pi are referred to the name known in Iran and the North Black Sea coast Ermi which is also encountered as a clan name among the Bulgarians (Ermi, Ερμηαρης). In the Avaro-Persian campaign against Constantinople in 662 the Bulgarian unit was headed by someone named Ερμιτζις. The name of another leader of this tribal grouping – Ασκήλ, coincides with the designation of the Volga Bulgarian Askel, Eskel, (Esegeli). It is possible for pre-Turkic groups of Ermi to have been incorporated in the Hunnish tribe Hermi-khion. Cf. also Khion with Khionitae, whose leader Grumbates from the Iranian *Grum-bat = Krum-pat, i.e. King Krum?) rode in front of the Persian troops on the left side of Shah Shapur II (see Haussig, H. W., Einige Bemerkungen zu der Arbeit von J. Werner über den Schatz von Malaja Perešepina. – MT, 10, 1984 (Bochum, 1985), 1-30).

would not produce such strong impact on their language and culture. Rather the other way: Bulgarian words and terms entered the language of the local Slavs, including those across the Danube. Perhaps here rests the cause for their difficult identification: they should be sought also among the (Slavonic and other) dialectal words in those areas outside the country which once were a Bulgarian habitation. The Slavonic language began to displace the Bulgarian only after its raising to the status of a liturgical written language.³² Even then Bulgarian continued to live as a means of communication in the everyday life of its carriers³³, i.e. groups of Bulgarian population (particularly the ordinary members of society) must have retained for a longer period of time their ethnic specificity although they were exposed to the grooving Slav and Byzantine influence. In all probability their language must have fully disappeared (or had been transformed) only after the XIIth C., i.e. during the next stage of Bulgarian-Turkic relations.

The restoration of Byzantine domination of the lands along the Lower Danube was followed by considerable changes in the administrative, political and cultural sphere. Integrated within the boundaries of the Empire, Bulgaria more easily accepted the Byzantine cultural model. Later its rulers would style themselves as “tsars” (i.e. caesars, emperors) of Bulgarians and Greeks”, would dress in Byzantine fashion, and the capital of Tărnovo³⁴ would receive the name “Great” and be called Tsarevec on the analogy of Tsarigrad-Constantinople. The Byzantine period, however, had also another essential side: it was from then that dated the first settlements of new groups of mediaeval Turkic people who most often established themselves where in the past had been “Turkic-Bulgarian” population. This led to three interconnected processes:

1. “Returkization” of part of the Bulgarians, i.e. revival and renovation of their Turkic Altaic language and in this sense its additional “Turkization”, in so far in it was a stratified Oghuzian (later Qipchaq) superstratum which changed its basic characteristics.
2. Fusion of the newly arrived Turkic people with parts of the Bulgarian population found there into new Turkic-speaking ethnographic Bulgarian groups.
3. “Bulgarization” of some of them, i.e. their joining the new (Slav)Bulgarian

³² Had Byzantium stimulated the creation of letters on a Bulgarian (not Slavonic) basis for church-administrative and literary application, now perhaps we would have looked for the traces of the Southern Slavs of that time in our lands.

³³ The unresearched history of the Roma offers a parallel. In six centuries since the XIVth C. their language has not disappeared although during that time the Gypsies have been subjected to a great variety of cultural influence.

³⁴ With probable Turkic-Altaic etymology in the sense of “ruler's residence”, “Knjažev” (from tiring, tırın ~ tudun. i.e. “prince”).

nationality as local ethnographic variants of the Slav-speaking Bulgarian population.

The second stage of Bulgarian-Turkic relations contains some obscurities and raises questions the answers to which are still challenged. For instance:

1. To whom belonged the “stone ‘babas’” at the village of Endže near Shumen? If judged by their style of costume and hair dress, they should be referred rather to the Cuman religious sculpture than to the remains of the [Proto]Bulgarian culture.

2. How should be interpreted the qualification of Kaloian (1197-1207) as a ruler of Bulgarians and Wallachians? Is in this case a question of a Wallachian population or rather of some Turkic nomads? In the mediaeval documents of the XIIIth C. the concepts “Wallach”, “Wallachian” no longer denoted without fail ethnic origin, but also a social one connected with the principal occupation, it was used also in the sense of “nomad” and “shepherd”.³⁵ Abu'l-Feda speaks of “Turko-Wallachians” in the territory of modern Romania; V. Rubriqus, who visited the court of the Great Mongolian Khan in 1253, mentions the people Illac or Blac in proximity with the Bashkirs. Later R. Bacon claims that the Blaci living in the country of the Bulgarian King Asen originated from the former Blacia (“Blaci de Blacia majore”), next to “Magna Hungaria” by the Urals. Numerous Eastern sources report a Turkic people Blaq or Bulaq (> Ulaq), subjected once to the Qipchaqs. In the above case, therefore, by the name “Wallachians” should perhaps be meant rather the Cumans who played an important role in the history of the Bulgarian lands during the Second Kingdom³⁶. Here still before the rejection of Byzantine rule began to be formed a new Bulgarian-Cuman aristocracy. Such was the origin of the first Asens and of practically all following dynasties (Terters, Šišmans and also of the Balik clan in Dobrudža). It is a different question that they always considered themselves Bulgarians and acted as such irrespective of their mixed descent.

3. What was the language of the Cumans in Bulgaria? As a rule the Cuman language belonged to the Qipchaq group of Turkic languages. The Cumans themselves were defined by the Moslem authors as Qipčaq, Qifčaq, and the “Polovcians land” as Dešt-i Qipčaq. “Codex Cumanicus”, drawn up in the early 14th c., contains more linguistic information. It reflects, however, a later condition of the language that certain authors are inclined to accept as “Proto-Tatar”. Since during their movement towards the Balkans the Cuman absorbed a

³⁵ In Northern Albania, for instance, are reported “Wallachian” families and individuals called Kuman, Komani, Komanic. See: Schütz, I., Les contacts médiévaux albano-comans reflétés par l'onomastique de Kosovo. – AOH, 40, 1986, p. 293-300.

³⁶ See: Тодоров-Бемберски, Хр., Някои факти и съображения относно едно погрешно тълкуване на Асеновата титла „цар на българи и власи“. – Български език, 1989, № 3, 222-224; Rásónyi L., Bulaqs and Oruzs in Medieval Transylvania. – AOH, 33, 1979, 120-151, who believed, however, that already in the IXth-Xth C. a symbiosis existed between B[u]laq and Bulgar in the Bulgarian lands in the middle reaches of the Danube (Cf. “Gelou, dux Blacorum” with whom fought the Magyars who were settling here).

number of Oghuzian elements, in the language of the westernmost Cuman tribes must have occurred certain changes while in the East in the “Qipchaq steppe” it had retained in a purer kind its Qipchaq characteristics, Oghuzation must have affected those Cuman groups who settled in Hungary and Bulgaria amidst the Pecheneg and Uzian elements.

4. Particularly problematic is the question of the localization of the late-nomadic settlements, the determination of the Pecheueg-Cuman diaspora in Bulgaria and the identification of the descendants of the mediaeval Turkic people among the present population of the country. It is known that in the 40s of the XIth C. two Pecheneg “lines” (some 20 000 people) separated from their compatriots and after having been baptized in the Danube found sanctuary on Byzantine territory in Dobrudža. This act involved Byzantium in war with the Pechenegs – two years later the nomads invaded the Empire. They were repulsed, and the prisoners – settled in the area around Niš, Sofia and Skopje. From here nearly 15 000 Pechenegs were mobilized in Asia Minor but they returned to Bulgaria – to the region “Sto mogili” [One Hundred Hills] near Devnja where they rejected the domination of the *Rhomaioi* and preserved their independence for three decades (1060-1090). The Byzantines were compelled to fight incessantly with them so as to reimpose their rule. After in 1083 huge Pecheneg masses had migrated with their families to the south, devastating Thrace, the Emperor Alexius Comnenos at long last with Cuman help succeeded in dealing with the nomad danger. In the battle at Enos near the mouth of the Maritsa River (1091) the Pechenegs were crushed, most of them taken prisoner (women and children included) – slaughtered and the rest – settled in the Mäglen (Moglen) area Southern Macedonia.

Thus Pechenegs were settled on imperial land in Western Bulgaria and on the right bank of the Lower Danube – in the northeastern areas of the Danube of the country and in Dobrudža. Here possibly should we look for their traces – as a population now with a settled way of life, having accepted from their neighbours the general Bulgarian features of living and having probably been transformed in the course of time into a separate ethnographic group. It will be more difficult to establish the dispersion of Uzes and especially of Cumans, the settlements of which, after Bulgaria broke away from imperial rule, were naturally not known to the Byzantine authors. Different was the question with the Anatolian Seljuk Turks – Anna Comnena mentions a corpus of Toupkoi inhabiting Akhrida (the valley of the Arda river in the Rhodopes, today’s Kurdžali area), whose descendants, if they had survived to the XIVth C., might have been absorbed by the Ottomans. Various sources report “Turkish” allies of certain Bulgarian kings. To these “Turkic” people or “Turkomen” belonged also the “Turkopouli” (“Turkish children”) and probably the so called “Vardariots” along Salonika,

but individual authors look for their Magyar descent.³⁷ As regards the Uzes and Cumans, their localization could be helped by archaeological information from the late nomadic burials, insofar as certain difference existed in laying the bodies – with the head to the East (with the Cumans) and to the West (with the ‘Torks’ and the Pechenegs).³⁸ Still more important, however, are the toponymic and other linguistic pieces of information (personal names and lexemes, preserved in Old Bulgarian written monuments of the pre-Ottoman period and in the modern Bulgarian dialects), as well as the reports about some events in the history of the Kingdom of Tărnovo. It all indicates that the Cumans spread far and wide in the Bulgarian lands – in Macedonia, in the Sofia and Tărnovo regions, around Vratsa, Vidin and Kotel along the Vit River, in the Silisra area and elsewhere. Bigger groups of Uzes and Cumans probably settled down in North-East Bulgaria – where before them had settled a Pecheneg population, and still earlier had lived the [Proto]Bulgarians. This inevitably led to new ethno-cultural layers among the already “Bulgarizing” genuine Turkic population, but in places revived the Turkic language, especially in areas where the Slav influence was not so strong.

In most cases the permanent impact of the Slav-speaking milieu contributed to turning the newly arrived people into differentiated groups of Bulgarian population. Such were perhaps the **Shoppes** around Sofia about whom already C. Jireček wrote that in their female type they possessed “Turanoïd” features. Later they were associated with the Pecheneg tribe Тչопов (*Copon, Čopon, Čopan) that during the reign of Constantine Porphyrogenitus was in the lands beyond the Dnieper,³⁹ while in the last decade individual authors prefer to refer them to the [Proto]Bulgarians of the age of Krum. To their special features should be added also the specificity of the Shoppe’s folklore, its characteristic Eastern tonality and the unusual vocal structures which have no known analogue.

Another ethnographic group about which it may be surmised to be of Pecheneg origin are the **Kapantsi** of the Razgrad district who probably in the past absorbed certain Cuman elements. Individual researchers also look for their [Proto]Bulgarian origin. According to

³⁷ Oikonomides, N., Vardariotes – W.l.nd.r – V.n.nd.r: Hongrois installés dans la vallé du Vardar en 934. – SOF, 32, 1973, 1-8.

³⁸ See: Плетнева, С. А., Половецкие каменные изваяния. – Археология СССР. Свод археологических источников. Е 4-2, Москва, 1974, с.72.

³⁹ See : Добруский, В., Няколко историческо-археологически бележки. – СбНУНК, 3, 1980, 41-44 (I. Крепостта Батил над Бояна); Трифонов, Ю., По произхода на името „шопъ“. – СпБАН, 22, кл. ИФФО, 12, 1922, 122-158, who however, is of a different opinion. In the popular etymology “шоп, шопи” < “sop, sopi” some connection is observed, in so far as the forms “sopa” and “шоп” and the personal names Čapa, Dzopa, etc. are connected with the Iranian čop, čub (club), contained in the words čoban ~ čuban, čupan, župan, špan, ispan ... and denoting simultaneously “shepherd”, a nobleman’s title and a proper name, similar to the Pecheneg Тչопов. In the Old Bulgarian language “дžоп” and “čop” denoted a war club, a kind of mace, and the mace was a weapon characteristic of the Pechenegs.

Constantine Porphyrogenitus, however, in the mid-10th c. along the Danube was situated the Pecheneg tribe Хопóв (*Qapan) and precisely to it perhaps belonged those Pechenegs who had first settled in Bulgaria. The Kapantsi are regarded as “Old” Bulgarian population, but in them there are elements betraying mixed Turkic influences. In their speech, for instance, exists a prototic “i” in words beginning with two consonants of which the first – “s” or “z” (*isrám* instead *sram* e.i. “shame”, *ischupen* instead of *schupen* e.i. “broken”, etc.). Since this particularity is recorded in written monuments of the XIIth C., in this case it cannot be the question of (Ottoman)Turkish influence. A Turkish peculiarity is probably the presence of repeated words whereby the initial consonant of the second is replaced by the consonant “m” (*pădar-mădar* i.e. “field-keeper”, *knishki-mnishki* i.e. “booklets”, etc.). Turkic is perhaps the naming of the northerly wind as “black” in so far as the black corresponds to the North in the Turkic color symbolism. Food for thought give also certain peculiarities of everyday culture. The hairdress of bachelors used to be a long forelock and was worn open, without a cap. The head was shaven round the forelock and in the event of a long hair it was braided. Up to the Liberation the male Kapan “hoses” remained in cut and colour the Shoppe tight homespun breeches (“*benevreci*”). In the embroidery of the women’s “shirts” was applied a particular crossed stitch called “Cuman”. Their specific ornamental motif is the “cockerels” which have no analogue elsewhere, whereas the characteristic embroidery of the sleeves, the so-called “kapane” (from where some authors derived the self-name of the Kapantsi) is encountered also among the **Shikovtsi** – also an “Old” Bulgarian population whose name has not been clarified.⁴⁰ Once the Kapantsi carried milk on clay jugs with two ears through which the vessel was tied to the packsaddle – a typically nomadic and in particular Pecheneg practice. Specific was also the Kapan “suvrena” pillow the meaning of which word is explained through the Chuvash. Peculiar are also the old tombstones containing anthropomorphic features, facing the East. Interesting are also the similarities in the women’s hairdress and decoration between Kapantsi and **Hărtsoi** – yet another “Old” Bulgarian population of possible non-Slav origin. A number of other characteristic features also exist whereby the Kapantsi are distinguished from the other Bulgarian people.⁴¹

The **Gagaouzes** in Dobrudža and on the Black Sea coast occupy a special place. Their Orthodox Christian religion and maternal language close to the Bulgarian Turkish dialects puzzled scholars already in the XIXth Century. To this is added the explicit self-determination

⁴⁰ Could it have some connection with “Siki”, “Sikuli” and “Es[e]geli”?

⁴¹ See about them: Капанци. Бит и култура на старото българско население в Североизточна България. Етнографски и езикови проучвания. София, 1985.

of the Gagaouzes as “Old Bulgarians” and the “Karamanli” religious literature spread among them (Greek script, “Turkish” language). The problem of the “Gagaouzes”, therefore, has attracted several generations of researchers without solving in full the question of their origin. The Gagaouz idiom has been defined as a Balkan-Turkish dialect or as an independent language that emerged in the New Turkic epoch (XVth-XXth C.). The Gagaouzes themselves, owing to their Bulgarian self-awareness, way of life and culture may be regarded as Bulgarian *ethnographic* group speaking a non-Slavonic language. To the extent the language is the main sign of the “national”, however, they are accepted also as an *ethnic* group with a traditional Balkan culture. In the final analysis we should probably define them as a late Turkic-speaking group, the process of whose formation as an ethnos began once in the Bulgarian ethnic territory, but was interrupted at a particular stage of development.

The differentiation of the Gagaouzes in Bulgaria, where their ancestors adopted Christianity, explains their Bulgarian self-awareness and the presence of a common-Bulgarian way of life and culture. The preservation of their language, transformed into a speech close to the Balkan Turkish dialects was probably determined by the weakening of the Slavonic influence. It is not excluded, that already during Byzantine domination attempts had been made to a return to the Greek liturgy particularly in the North-Eastern areas of the country inhabited once by [Proto]Bulgarians. With the establishment of new groups of Turkic population the Greek religious terminology must have consolidated in the “Turkic-speaking” Bulgarian milieu. Precisely here during the Middle Ages the Patriarchate of Constantinople for long kept its positions through the Bishopric of Varna which served also the coast of the accession of Varna to the Kingdom of Tărnovo (1201) and the restoration of the Bulgarian Patriarchate (1235). This perhaps explains the adoption of Greek as official language in the affairs of the Despotate of Dobrudža in the XIVth C. and the use of Greek religious terms among the later Turkic-speaking Gagaouzes.⁴² No doubt here a definite role was played by the so-called “Karamanli” literature, but it emerged in a region of Asia Minor where there also were Bulgarian-Cuman elements⁴³, and it is possible that the Karamanlis were in point of fact heirs to the Cumans settled once in Byzantium. We could then ask whether the Gagaouzes were not ultimately a “product” of the strivings of Constantinople to incorporate spiritually the non-Slavonic-speaking (Bulgarian) Christians?

The Gagaouz “problem” suggests that in the mediaeval Bulgarian nationality together

⁴² See for them more details in the recently defended dissertation of Градешлиев, И., Гагаузите от Добруджанското причерноморие. Християнство и народен календар. София, 1993, 253 с.

⁴³ Cf. Татарль, И., Към въпроса за българските племена и държавни образувания в Мала Азия през XI-XV в. – In: България 1300. Институции и държавна традиция. Т. II. София, 1982, с. 385-396.

with the prevailing Slavonic-speaking part existed also Turkic-speaking Christian Bulgarians. Their fate under Ottoman rule is unclear. Probably those of them who retained their Christian faith formed the phenomenon “Gagaouzes” or were additionally Slavicized – even in the XVIth C. in the Ottoman registers still figured Bulgarians with Turkic personal names (Balika, Dogan, Dušman, Kuman, Kăvkan, Nogoj, Parmak, Uzgur, Čoban, etc.)⁴⁴ Others, however, as the result of the processes of Islamization, joined the Ottoman people. It seems that in their majority they were descendants of the Uzoi (Guzoi, Oghuzoi, Torks). Ethnolinguistically they were closest to the Ottoman Turks (also Oghuzoi), and besides, once they confronted both the Pechenegs and the Cumans who to a much higher degree held close contacts with the Bulgarians. In this fashion may be explained also the name Uz eyāleti (Uz eyalet, Uz province), given in the XVIIth C. by Evliya Çelebi to the Northeastern Bulgarian areas the Turkish population of which due to its specificity and language he defined as “çitaks”. Some Turkish authors (e.g. M. F. Köprülü) also speak about the Uz origin of the Deiliorman Turks.

Among the other Turkic-speaking elements there were also some who were incorporated in the Turkish nationality and this is not at all surprising. Parts of the Bulgarians who had accepted Christianity far before the Cumans and Pechenegs later turned to the Islam. This was much easier for the descendants of the nomads whose language and origin connected them more to the new masters than to the Slav-Bulgarian mass. Nor should the fact be underestimated that practically everywhere where one can speak of Islamization or turning Turk, there are actually traces also of the pre-Ottoman Turks. The problem is that the Turkish population in this country has not been adequately studied so as to determine, its ethnographic groups and by comparison with materials from Turkey to draw a distinction between the “Anatolian” and “Balkan” variants.

The Ottoman domination played a decisive role not only in further shaping the Bulgarian nationality but also in creating the Turko-Islamic massif that rested at the foundation of the “Turkish minority”. With the Ottoman invasion in point of fact ended the migration of the peoples. In the West it ended already in the Xth C. with the Magyar “Landnahme”, whereas in Eastern Europe it continued until the coming of the Turks in the XIVth C. This predetermined the great lag of the Balkan peoples from the all-European development which was additionally deepened by their isolation during the Ottoman period. For the Bulgarians this meant a nearly nine-centuries long “distancing” from the West-European traditions that had

⁴⁴ See: Стоянов, В., Наблюдения върху османотурските документални пизвори за „специалните“ категории население в земите под османска власт. – Исторически преглед, 1983, № 3, 58-70.

meanwhile been established.

For centuries the Balkans absorbed the consecutive waves of peoples, becoming the last refuge for ethnoses that were yet to be civilized. If once Byzantium had exercised a creative influence, attracting to its values also the “barbarians” North of Constantinople, with the appearance of the Ottoman Turks things became complicated. As carriers and retranslators of spiritual values which if not alien were at least in confrontation with the Christian world outlook of the local population, the Ottomans tolerated an elitist culture, differing considerably from the one found here. Owing to the decisive role of religion in the life of medieval society, the adepts of the new civilization could exist only as Moslems. The bulk of the population that had remained loyal to the Christian values was doomed to play a subordinate role, without chances of prosperity. The very fact that Bulgaria for long remained an internal Ottoman zone not bordering on the European world, contributed to the still stronger isolation of the Bulgarians from the general European development and to subjecting them to a much higher degree to the influence of the Ottoman way of life. The absence of a strong umbilical cord with the spiritual centers of Europe pushed them far to the Traditional popular culture. They preserved its specificity (even revived elements of the pre-Christian period) and “clung” to it because of the absence of some other elitist culture of their own. All that held back the Bulgarian development to a more primitive level owing to which the Liberation found the country as an ethnocultural reserve of a sort. No wonder that the Bulgarian folklore today makes such an impression on Europe – in the ultimate analysis it transmits the particular features of an early medieval music which has since long disappeared in the modern civilized world.

The Ottoman period was also the time of considerable ethnodemographic changes. With the occupation of the country the new Turkish national element established itself in it. It consisted not only of military units and administration, representatives of the religious cult and the intelligentsia but also of nomadic groups of shepherds and peasant population who here found their new motherland. A more careful study should be made of the network of settlement in Bulgaria during the XVth–XVIIth C. and compare it with that of the preceding period so that the settlements may possibly be differentiated also in an ethnic respect. Then more clearly will appear probably: (a) the Bulgarian settlements which have preserved their old names in the original, in translation or in Turkicized phonetic variant; (b) the Bulgarian settlements with absolutely new Turkish names; (c) the settlements of possible Ottoman origin about which information from the preceding centuries is lacking. In connection with the colonization it is necessary to localize more precisely the additional Moslem settlements

(of Tatars, Circassians and Albanians), and also to make a thorough study of the question of the Alians (Alevits), i.e. to what an extent they were the product of Bektaši propaganda or partly also of the settling of Shiites in the Balkan region.

The time of Ottoman domination is associated also with the spread of Islam in the country – a process which has always been tolerated and encouraged by the ruling circles. It is true that by this the State lost some revenue (e.g. from the *cizkiye* tax) but consolidated its positions in the Christian provinces and enlarged its military potential, restoring its losses in men. In this sense the successes of the Ottoman penetration in Central Europe were due not in the last place also to those fresh forces that were sucked all the time from the subjected Balkan peoples. Individual or en masse, “voluntary” or “compulsory”, the Islamization went on throughout the Ottoman period. It can only be supposed that in the compulsory Islamization the population to a large extent retained the features of its old way of life and culture (cf. the Pomaks – the Bulgarian Mohammedans), whereas the voluntary conversion to the Islam led to a quicker conscious Turkicization owing to the natural striving of the “newly converted” to become equal in everything with the hereditary Mohammedans. Should now claims be raised towards the descendants of those former Bulgarians who once themselves wished to become part of the ruling Ottoman people?

Forcibly Islamized or not, descendants of local Balkan population or immigrants from Anatolia, the Moslems in Bulgaria formed a large chiefly Turkish-speaking community that after the Liberation lost its privileged status and turned into a minority group – part of the complex “Ottoman heritage”. It is now difficult to establish with certainty its concrete origin. In a historical respect now are discovered different layers which further complicate the question. Among the Turkish minority there are descendants of:

1. Turkish settlers from Asia Minor who to the same degree originated from the Ottoman *beylik* and from the other Anatolian principalities established after the disintegration of the Rum Seljuk Sultanate. However, even then composition was hardly homogeneous – the invaders included Moslem and Islamized elements differing in their origin.
2. Turkish groups formed as a result of the Islamization of the local population: (a) Islamized and Turkicized Slavonic-speaking Bulgarians; (b) Islamized and Turkicized Turkic-speaking Bulgarians; (c) Islamized and Turkicized other non-Bulgarian-speaking Christians.
3. Turks descending from Turkicized: (a) Turkic-speaking Moslems (Tatars and others), found here or settled later in the Bulgarian lands, as well as from (b) non-Turkic-speaking Moslems (Arabs, Persians, Albanians, Circassians, Gypsies and Pomaks) who gradually joined the Ottoman-Turkish nationality.

All this shows how difficult it is to grant some priority to the “colonization” or “Islamization” thesis about the origin of the Turkish minority. In the final analysis of what importance is the ethnic origin of a person who today professes the Islam and defines himself traditionally as a “Turk”? With a policy which respects his human (not only in the narrow sense – minority) rights, the proving of his Bulgarian origin would only contribute to his feeling still more attached to his own motherland. Otherwise any return to the past would repel him from it. Even if his ancestors had been Turkish colonists, he today is the descendant of a population that has for centuries lived on Bulgarian soil. Again the national policy is the one that would awaken patriotic feelings or conversely – nihilistic moods among that since long Balkan population.⁴⁵

---

⁴⁵ Proceeding from the specificity of the “Turkish problem” one should not forget that owing to the force of the historical circumstances today the Bulgarian Turks may be regarded as much “autochthonous” as the other inhabitants of the country. Here it is not a question of the ethnic origin. The possibility part of them to be the descendants of Islamized Bulgarians does not justify assimilation nor is it justified by references to precedents in the old Turkish history. The length of Ottoman domination in itself is sufficient ground for accepting today’s Bulgarian Turks as local population.

Az újjászületés-kori bolgár földön élt görögök demográfiájának problémái a bolgár történetírásban

Állapotrajz és perspektíva

Shtelijan Shterionov

BTA Lakosságkutatási Központja

A történeti demográfia nemzetközi intézményei már a XX. század 30-as éveiben kialakultak és a tudományág hivatalosan is része lett az interdiszciplináris tudományok nagy családjának, aminek következtében jelentős sikereket ért el. Ennek ellenére Bulgáriában ez a tudományos irányzat még fejlődésének kezdeti stádiumában jár. Ez tükröződik történetírásunk ilyen tárgyú közleményeiben. Általában az újjászületéskori bolgár területek történeti-demográfiai kutatásai is ilyen szinten állnak. Történelmünk szakaszának számos kérdését egyáltalán nem dolgozták fel. Ezek közé tartozik a bolgár földön élt görögség demográfiai fejlődésének teljes igényű tanulmányozása, ami a jelen közlemény tárgya.

Ettől függetlenül e probléma egyes vetületeit már a modern bolgár történetírás hajnalán kutatták és végigkísérlik annak fejlődését. Figyelembe véve a konkrét kutatásokban megjelenő adatok minőségét, a felhasznált források jellegét, elemzésének mélységét, az egyes munkák által kiszolgált célokat, legfőképpen pedig a bennük foglalt következtetések objektivitását, az efféle feldolgozásokat több csoportra oszthatjuk.

A bolgár történetírásban általában az a tendencia uralkodik, hogy az újjászületés-kori görög etnikai jelenlétet a kutatásokban többé-kevésbé ignorálják, azt a cél követve, hogy a vizsgált területek monolit bolgár jellegét bizonyítsák. Ez a tendencia a XIX. sz. közepén alakult ki, aktivizálódása a bolgár-görög (alapvetően egyházi-oktatási) ellentétek elmélyülését követte, és fő vonalaiban a XIX. század 60-as és 70-es éveire esik.¹ Ezt a tézist az egész vizsgált időszakban terjesztették, a tudományos-felvilágosító szférában legerősebben a XIX. század 70-es és 80-as éveiben, a XX. század elején, és a század 20-as, 30-as éveiben volt

¹ Захариев, Ст., Географско-историческо-стратегическо описание на Татар-Пазарджишка кааза. Виена, 1870; Фотинов, К., Общое землеописание. Смирна, 1843; Славчев, Г., Описание на кааза-та Ески-Загра. Цариград, 1858; Възвъзова-Каратеодорова, К., З. Нонева, В. Тилева. Уникален възрожденски ръкопис: Константин Д. Моравенов, Паметник на Пловдивското християнско население в града и за общите заведения по произносно предание, подарен на Българското читалище в Цариград – до 1869. – В: Известия на Народната библиотека “Св. Св. Кирил и Методий”, т. XIV, 1976, 511-632; т. XVI, 1981, с. 385-476.

jelen. Megjelenésének és érvényesítésének a legkülönfélébb okai vannak. Több szerző – az e korszakban megjelenő görög-párti monografiák hatására – műveinek alaptételévé teszi.² Másoknál e tendencia alkalmazása reakció a konstantinápolyi patriarchátusnak, ill. bulgáriai támogatóinak a tevékenységére.³ A szerzők harmadik csoportja számára pedig a bolgár-görög szembenállás – közelebbről Kelet-Ruméliában – a jelzett tendenciát alapvetővé tette.⁴

A téTEL bizonítására szerzőink az eszközök igen széles tárát vetik be: a források megválogatása és egyoldalú magyarázata; a kialakult terminológiával való spekulálás; a történelmi realitás elferdítése; olyan hipotézisek közzététele, amelyeknek nemelyike ténybeli vagy strukturális hibákat tartalmaz a „százszázalékos történelmi igazsághoz” képest. E nem ritkán szakmai felkészületlenséggel párosuló gyakorlat a hasonló irományok által felszított görögellenesség melegagyává és eszköztárává vált.⁵

² Кабакчиев, Ст., Спомени за град Варна от времето на Кримската война (1853-1856). – Известия на Варненското археологическо дружество [ИВАД] III, 1910, с. 40.

³ Положението на гърците в България (отговор на мемоара на Цариградския патриарх от 14.08.1906 г. до посланиците на великите държави в Цариград). София, 1906; Калудова, Й., Документи за черковно-националните борби в Ахъчелебийска кааза (Смолянско). – Родопски сборник, т. 2, София, 1969, с. 322-387; Семерджиев, Хр., Самоков и околността му. София, 1913, II, 264 с.; Два санджака от Източна Македония (Описва Z). – Периодическо списание на Българското книжовно дружество в Средец [ПСпБКД в Средец] XXXVI, София, 1891, с. 809-861; XXXVII-XXXVIII, София,, 1891, с. 1-92; Ванчев, Й., Новобългарската просвета в Македония през Възраждането. София, 1982.

⁴ Шивачев, С., Мнимите гърци по бреговете на Черно море. - в. Марица II, 1879, № 115, с. 5-6; Райчевски, София, Принос към ентодемографската характеристика на Странджа (от края на XV в. до 1878 г.). – Известия на музеите в Юго-източна България [ИМЮИБ], т. XI, 1988, с. 73-85; Динеков, П., София през XIX в. до Освобождението на България. София, 1937.

⁵ Попов, Д., “Гърците” в Елховско. – Архив за поселищни проучвания [АрПП] I, 1938, № 3, с. 3; Табаков, С., Опит за история на гр. Сливен. Т. I, С., 1911, 620 с.; Т. II, София, 1924, 600 с.; Т. III, София, 1929, 352 с.; Милетич, Л., Разорението на тракийските българи през 1913 г. София, 1918, 344 с.; Балкански, Т., Историческа топонимия на Пещерско. – Родопски сборник, т. V, София, 1983, с. 105-144; Коледаров, П., Народностният състав на Драмско до средата на XIX в. – Известия на Института по история, т. X, 1962, с. 171; Юруков, М., Благоевград. София, 1964, 198 с.; Хайтов, Н., Асеновград в миналото. София, 1965, 414 с.; История на град Хасково от древността до 1912 г. София, 1995, 303 с.; Кънчев, К., Нашето Черноморие. Варна, 1938; Папазов, Д., Село Арбанаси. Лични спомени и събрани данни. – Сборник на БАН, ИФФО, 17 (кн. XXXI) 1938, с. 1-94; Батаклиев, И., Град Банско. Антропогеографски изучавания. – Годишник на Софийския университет – Историко-филологически факултет V, 1929, кн. 25; Батаклиев, И., Пазарджик и Пазарджишко. София, 1969, 810 с.; Ников, П., Българското възраждане във Варна и Варненско. Митрополит Йоаким и неговата кореспонденция. София, 1934; Тодоров, Н., Върху демографското състояние на Варна в средата на XIX в. – Известия на Народния музей - Варна [ИНМВ] II, 1966, с. 83-108; Социално-икономическият облик на Варна през 60-те и 70-те години на XIX в. – Известия на Варненското археологическо дружество [ИВАД] XVI, 1968, с. 119-131; Трифонов, Ю., История на града Плевен до Освободителната война. София, 1933; Ловеч и Ловчанско. Сборник със статии. Т. II, София, 1930; Събчев, Н., История и етнография на град Чирпан. Чирпан, 1938, 366 с.; Пеев, Т., Чирпан – исторически бележки. – История и етнография на град Чирпан, Чирпан, 1938, с. 289-336; Иширков, А., Историко-етнографски преглед на населението в царство България – Известия на Народния етнографски музей в София X-XI (1930-1931), 1932, с. 5-32; Корджеев, П., Из миналото на гр. Лом (бележки и материали). – В: Юбилеен сборник 1856-1926. 70 години Ломско градско читалище. Лом, 1927, с. 10-167; Марков, Ст., Град Фердинанд (антропогеографски проучвания). Лом, 1943; Шарков, В., Град Горна Джумая. София, 1929, 240 с.; Стойков, Р., Селища и демографски облик на Североизточна България и Южна Добруджа през втората половина на 16 в. – ИВАД XV, 1964, 71; Българските селища с населението им в турските регистри за джизие от XVII в. – Известия на държавните архиви [ИДА], 1964, кн. 8, 147-164; Маринов, В., По въпроса за произхода на гагаузите в България. – Сборник в чест на Й. Захариев. София, 1964, с.157-167; История на град Толбухин. София, 1968, 470 с.; Градешлиев, И.,

Műfaji tekintetben ezen a tézisen jelentős mennyiségű cikk, tanulmány és monográfia alapul, nemcsak népszerűsítő, hanem a szakszerűség magas igényével fellépő munkák is. Ezeknek az írásoknak nagy része azért született, hogy e tézist a nemzetközi nyilvánosság előtt propagálja - másokat viszont „nem a külföldieknek, hanem csak belső használatra szántak”.⁶

A tézist terjesztő szerzőket - használatának gyakorisága szerint - több csoportra oszthatjuk. Néhányuknál használata alkalomszerű és eszmei alakulásuk egyik lépcsőfoka. Legtöbben, akik műveikben használják, külön körökbe csoportosulnak, főleg a két háború között megjelenő *Македонски преглед* [Macedóniai Szemle], *Тракийски сборник* [Trákiai gyűjtemény] és *Архиви и поселищни изследвания* [Levétárak és településtörténeti kutatások] című folyóiratok körül, amelyek a bolgár menekültek intézményeinek orgánumaként bolgár nacionalizmus szócsővé válnak. A legtöbb szerző e fórumokon kívül nem képviseli az említett álláspontot,⁷ míg a harmadik csoport egész munkásságát végigkíséri ez az eszmei vonal.⁸

Mindezek a szerzők a vizsgált időszak nagyobb részében (különösen 1944 előtt) közel álltak az országot irányító vezető réteghez. Így aztán ez az eszmei tendencia a kérdéssel kapcsolatos hivatalos bolgár állásponttá vált, főleg a XX. század 40-es éveiben és így meghatározta a bolgár földön élt görög etnikai közösséggel szembeni hivatalos álláspontot, és a kapcsolódó folyamatok alapjává vált - görögellenes pogromok, az konstantinápolyi

---

Гагаузите. Добрич, 1993; Балкански, Т., Историческа топонимия на Пещерско. – Родопски сборник, т. V, София, 1983, 105-144; Нешев, Г., Каракачаните в България. София, 1989; Яранов, Д., Преселническо движение на българи от Македония и Албания към източните български земи през XV до XIX в. – Македонски преглед [МПр] VII (1932), кн. 2-3, с. 63-118; Коледаров, П., Миграциите в средния и източния дял на Балканския полуостров от XV до първите десетилетия на XIX в. – В: Проблеми на географията на населението и селищата. София, 1973, с. 103-108.

⁶ Чилингиров, С., Добруджа и нашето Възраждане (културно-исторически издирвания). София, 1917, 259 с.

⁷ Даскалов, А., Из миналото на Неврокопско и близките му покрайнини. Ч. I, Мпр VII, кн. 1, с. 83-117; Ч. II, Мпр .VII, кн. 2-3, с. 119-149; Яранов, Д., Преселническо движение на българи от Македония и Албания към източните български земи през XV до XIX в. – МПр VII (1932), кн. 2-3, с. 63-118; Разлог (областно географско проучване). – МПр VIII, кн. 2, с. 71-113; кн. 3, с. 77-129; кн. 4, с. 85-130; Меламед, А., Някои етнодемографски проблеми на Македония през Възраждането в българската историческа наука (1878-1944 г.) – МПр XVI, (1993), кн. 3, с. 86-116; Петров, П., Проучвания в Мелнишко и Горноджумайско (непубликуван труд на Антон П.Стоилов). – МПр XVI, (1993), кн. 4, с. 75-96; Митев, Й., По въпроса за етническия състав на югозападните и южните български земи по време на балканската криза 1876 година. – МПр XV, (1992), кн. 2, с. 45-63; Английски историк и етнограф за балканските нации и за отношенията м/у тях и турската власт през 70-те години на 19 в. – МПр XVI, (1993), кн. 4, с. 119-130; Попов, С., Населението на Западна Тракия (според еднографските карти за балканските земи). – Тракийски сборник I, кн. I, 1928, с. 51-74; Народонаселението в Тракия до Балканската война. – Тракийски сборник, кн. 2, 1930, с. 130-204; Броят на населението в Тракия след Балканската война. – Тракийски сборник, кн. 3, 1932, с. 164-208; Гандев, Хр., Преселението на тракийските българи и гърци през 1878-1879 г. – АрПП I, (1938), кн. 2, с. 3.

⁸ Аянов, Г. П., Странджа, София, 1938; Малко Търново и неговата покрайнина. Антропо-географски и исторически проучвания. Бургас, 1939, 404 с.; Народносния лик на Западна Тракия, Бургас, 1942, 119 с.; Българи в Южна Странджа и съседните области, - Известия на Народния музей в Бургас, т. I, 1950.

patriarchátus vagyonának szétrablása ás megsemmisítése, görögök tömeges kitelepítése és az itt maradottak elgörögösítése. E cselekmények következményei – bár 1944 után deklarációk születtek a tudományos kutatás és viták keretei közé való szorításukról – a XX. század 80-as éveiig érzékelhetők maradtak.

Ezzel az alapvető tendenciával párhuzamosan *a bolgár tudósok részéről* már az újjászületés korában történtek *kísérletek a görög etnikai jelenlét reális bemutatására*, a vizsgált területen, s egy hozzávetőleg reális kép kialakítására a görögök és bolgárok arányára a konkrét földrajzi térben.⁹

Ennek ellenére a bolgár kutatók részéről a kérdés méltóbb bemutatása csak a török aloli felszabadulás után történt meg - az egész korszerű bolgár tudomány fejlődésének keretében, leginkább pedig a XX. század elején (a 20-as, 30-as években), közvetlenül a II. Világháború után és a XX. század végén. Kezdetben ez a XIX. század 80-as éveitől kiadott demográfiai vizsgálatokhoz kötődött. Jóllehet inkább történeti forrás jellegük van (közvetlenül a vizsgált szakasz után jelentek meg, s kortársak vizsgálatát jelentik), mégis a terület etnodemográfiai képének új tendenciáját alapozták meg - amely konkrét adatokon alapul, és az ország valódi etnikumközi viszonyait fejezte ki.¹⁰

Ami a második világháborút követenél követő éveket illeti, a háború kihirdetése főleg az egész bolgár társadalomra kiterjedő átalakulási folyamatok eredménye, a XX. század utolsó évtizedét pedig a bolgár történészek azon törekvése jellemzi, hogy objektívan értékeljék azokat a jelenségeket, amelyeknek elemzését a korábbi korszakban megkövetelt kánonok korlátozták.¹¹

Figyelemre méltó, hogy a szocializmus előtti korszakban ez a tézis leginkább azokban a művekben jelenik meg, amelyeknek - bár a vizsgált jelenségeket retrospektívan tekintik - alapvető tematikai iránya nem történeti. Ezek statisztikai, demográfiai és gazdasági írások,

⁹ Е кататасок на градовете Рузе, Варна и Шумен. – Периодическо списание на Българското книжовно дружество в Средец [ПСпБКД в Средец], кн. III, 1882, с. 20; кн. IV, 1883, с. 33; Народностите в источната част на Княжеството. – ПСпБКД в Средец, кн. V, 1883, с. 1; Народностите в западната част на Княжеството. – ПСпБКД в Средец, кн. VIII, 1884, с. 46; Населението в Княжество Б-я по трите първи пребоявания. – ПСпБКД в Средец, кн. XLI-XLII, 1893, с. 709-805; кн. XLIII, 1893, с. 1-49; кн. XLIV, 1894, с. 201-247; Дринов, М., Историческо осветление върху статистиката на народностите в източната част на Българското княжество. – ПСпБКД в Средец, кн. VII, 1884, с. 1; кн. VIII, 1884, с. 68; Летописни бележки от Разград. – ПСпБКД в Средец, кн. XII, 1884, с. 13; Попов, К., Стопанска България през 1911 г. – Сборник на Българската академия на науките [СбБАН], кн. VII, 1916; Данайлов, Г., Изследвания върху демографията на България – СбБАН, кн. XXIV, 1934, 454 с.; Чанков, Ж., Населението на България. София, 1935, 280 с.

¹⁰ Делирадев, П., Принос към историческата география на Тракия. София, 1953, Т. I, 351 с., Т. II – 487 с.; Костов, Д., Арбанаси. София,, 1959, 126 с. + 74 илюстр.

ahol főleg a statisztikai források elemzésében a mennyiségi módszerek alkalmazása nem engedi a megkapott eredmények szabad értelmezését és a végső következtetések többféleségét.

Az 1944 utáni időszakban e tendencia érvényesítését mindenekelőtt az okozta, hogy történettudományunk a történelmi fejlődés marxista-leninista elméletének alapjainak lerakására törekedett. Jól példázza ezt Hrisztova, L. Aszenovgrádról szóló történeti-demográfiai tanulmánya.¹² Alapvető célja, amint ő maga is megvallja, hogy „leküzdje a főleg soviniszta meggondolásoktól vezérelt, bolgár polgári történetírástól megörökült hiányosságokat azon városok vizsgálatánál, amelyek nem voltak hangsúlyozottan bolgár jellegűek - amilyen volt az adott esetben Aszenovgrád – osztályi-párti módszerrel megközelítve a problémát”.

Anélkül, hogy leragadnánk ennél az egyetlen megközelítésnél, a bolgár föld újjászületés-kori görög etnikai jelenlétének reális ábrázolására való törekvés a következő évtizedekben is folytatódott főleg a rendelkezésre álló információ kimerítő vizsgálata és a változatos forrásanyag elemzése alapján.¹³

Rendkívüli *tematikus* (földrajzi, gazdasági, demográfiai, történeti) és *műfaji* (monográfiák, cikkek, tanulmányok) *sokoldalúságot* mutatnak azok a művek, amelyek ezt az eszmei vonalat képviselik - köztük meghatározott helye van a honismereti kutatásoknak.¹⁴

Az e tézist osztó *szerzőket* - felhasználásának paraméterei szerint - szintén osztályozhatjuk. Vannak olyanok, akiknél ennek a tézisnek a megjelenése egyedi eset.¹⁵ Egy

¹² Христова, Л., Асеновград. Историко-етнографска студия. - Годишник на музеите на град Пловдив III, 1960, с. 261.

¹³ Гандев, Хр., Закономерности и отношения между българския и гръцкия народ през Възраждането. - В: Сб. в чест на ак. Д. Косев. София, 1974, с. 49-55; Кузев, А., Коренното население на град Варна от XIV до началото на XIX в. – ИВАД XIII, 1963, с. 81-89; Мургин, Ц., Население и селища на Бургаския промишлен микрорайон до началото на XX в. – Сборник в чест на Й. Захариев. София, 1964, с. 89-97; Данова, Н., Националния въпрос в гръцките политически програми през XIX в. София, 1980; Към историята на Търновската градска община през Възраждането. – Исторически преглед, 1980, № 1, с. 106-124; Взаимната представа на българи и гърци. XV – средата на XIX в. – В: Сб. Представата за „другия“ на Балканите. София, 1995, с. 179-187; Димитров, Стр., Н. Данова, Г. Плетньов и кол. История на Велико Търново. Т. II, Велико Търново, 1986; Алексиева, А., Гръцката просвета и формирането на българската възрожденска интелигенция. - Studia balcanica, Т. 14, 1979, с. 158.

¹⁴ Попов, А., Н. Кънев. Попово - градът и околията му. Попово, 1929; Явшов, А., Разград – неговото археологиченско и историческо минало. София, 1930, 292 с. + 110 илюстр.; Разбойников, А., Свиленград (Произход на селището и строеж на жилищата му). - Тракийски сборник, 1932, кн. III, с. 115-163; Мавродинов, Н., Църкви и манастири в Мелник и Рожен. – Годишник на Народния музей в София, кн. V (1926-31), 1933, с. 285-305; Липчев, Р., Социално-икономическа и демографска характеристика на Силистра през 60-те – 70-те години на XIX в. – ИНМВ XVI, 1980, с. 138-145; Христов, Д., М. Манова, Б. Бонев. Любимец. София, 1981, 225 с.; Лазаров, М., В. Гюзелев, Е. Грозданова, В. Тонев. История на Поморие. Ч. I (Анхиало от древността до Освобождението). Поморие, 2000; Генчев, Н., Възрожденският Пловдив (принос в Българското духовно Възраждане). Пловдив, 1981.

¹⁵ Милетич, Л., Старото българско население в Североизточна България. – Българска библиотека, №1, Изд. на БКД, София, 1902; Попов, Д., Лом. Градът и околията му. Лом, 1927.

másik csoport számára a kérdéses tendencia inkább kivételt képez egész munkásságuk alapvető eszmei irányához képest. A harmadik csoportnál¹⁶ a bennünket érdeklő problematika vizsgalatának epizodikus volta a szerzők etnodemográfiai kutatásaiban rejlő interferenciához kapcsolódik. Ennek ellenére, a forrásanyag erős szakszerűségének és pontos feldolgozásának köszönhetően következtetéseik a vizsgált régiók valódi etnodemográfiai helyzetét tükrözik. Más csoportot képeznek azok a szerzők, akik azt az elvet követik, hogy a bolgár területek valódi etnodemográfiai állapotát objektíven ábrázolják, miután olyan kutatói körhöz csatlakoztak, amely ennek az elvnek a helyességét hirdeti, s ezt is képviselik, amíg el vannak kötelezve e kör iránt. Ilyen például a Várnai Régészeti Egyletben tömörült kör, amely az *Известия на Варненското археологическо дружество [A Várnai Régészeti Társulat Közleményei]* kiadását kezdeményezte.¹⁷ Olyan szerzők is vannak, akiknek ez az eszme egész kultatómunkájuk alapjául szolgál.¹⁸

A két világháború közötti időszakban megjelenik *egy másik tendencia* is a vizsgált probléma bolgár kutatói között - a kérdés feltevésének kerülőié.¹⁹ Ez figyelhető meg azoknál a szerzőknél, akik az objektív etno-demografciai helyzet rekonstrukciójának lehetetlenségével szembesülve elmulasztják annak tisztázását, és azoknál is, akik elfogadják a lakosság általánosító leírását, anélkül, hogy konkrét etnikai különbségeire hangsúly kerülne.²⁰

¹⁶ Цветкова, Б., София през XV-XVIII в. – В: София през вековете. Т. I, София, 1989, с. 74-95; Дамянов, С., Ломския край през Възраждането. София, 1967; Маринова, С., Към въпроса за чуждите консулства в Русе през Възраждането и вързките им с местното население. – В: Алманах за историята на Русе. Т. I, Русе, 1996, с. 107.

¹⁷ Шкорпил, Х., Холерата във Варна в 1829 г. – ИВАД III, 1910, с. 107-108; Белар, П., Французите във Варна през 1854 г. – ИВАД IV, 1911, 49-68; Димитров, Г., Принос към просветителното дело в град Варна. – ИВАД VI, 1914, с. 20-63; Холерата и пожъртвите във Варна през 1854 година. – ИВАД VI, 1914, с. 75-77.

¹⁸ Тонев, В., Към въпроса за участието на Варненския край в революционните борби преди Освобождението. – ИВАД XIII, 1963, с. 103; Бележки по учебното дело в Североизточна България през епохата на Възраждането – ИНМВ III, 1967, с. 71-99; Българското Черноморие през Възраждането. София, 1995; Каварна се вдигна. София, 1997; След Сан Стефано и Берлин 1878 г. София, 1999; Dimitrov Sztrasimrral és Zsecsev Nikolajjal együtt: История на Добруджа. София, 1988; Иванова, С., Етнодемографски изследвания за периода XV-XVIII в. в съвременната българска историография. – В: Историографски изследвания. I, София, 1987, с. 155-169; Към предисторията на Русенската община през XVII и XVIII в. – В: Алманах за историята на Русе. Т. I, Русе, 1996, с. 51; Град Варна от Късното средновековие до националната епоха – регионалната срещу националната история. – Историческо бъдеще, 2003, № 1-2, с. 195-229.

¹⁹ Казанлък в миналото и днес. Т. I, София, 1912, 335 с.; Т. II, София, 1923, 371 с.; Ганев, Н., Страници от историята на град Севлиево. Ч. I, Велико Търново, 1925, 136 с.; Ганчев, Ст., Свищов. Принос за историята му. Свищов, 1929, 426 с.

²⁰ Тодоров, Н., Балаканският град XV-XIX век (социално-икономическо и демографско развитие). София, 1972; Грозданова, Е., С. Андреев, Поименен регистър на населението във Варна и Варненско от 1685 г. – ИНМВ X, 1974, с. 211-229; Драганова, Т., Св. Чепкънова-Станева. Демографска характеристика на селищата от Великотърновски окръг през епохата на Османското владичество. – Годишник на музеите в Северна България [ГМСБ], кн. III, 1977, с. 65; Сиромахова, Ж., Махали и социален състав на българското население в Русе през XV-XIX в. – ГМСБ, т. I, Варна, 1975, с. 55; Русе през Възраждането. Русе, 1997; Бакърджиева, Т., Демографската структура на българското население в Русе по данни от поименен регистар от 1864. – Българска етнография, 1994, № 1, с. 139-153; Българската общност в Русе през 60-те

A fenti ábrázolás szinkretikus megközelítése az alábbi következtetésekhez vezethet:

1. Történettudományunk domináns tendenciája a felvetett kérdéssel kapcsolatban nacionalista. A modern bolgár történeti kutatások születésével alakult ki és dinamikája a bolgár-görög kétoldalú kapcsolatok változásait követi. Ez érthető, ha arra gondolunk, hogy e tendenciák már formálódásuk során a Harmadik Bolgár Cárság kormányainak hivatalos álláspontjává váltak. Jóllehet az 1944 utáni időszakban a proletár internacionalizmus szellemében az etnikumok közti ellentmondásokat kizárolag a „burzsoá kormányzatokra” jellemző nacionalizmus eredményének nyilvánították, és ebben az összefüggésben körvonalazódott azoknak a hivatalos állami politkánk kereteiből való eltávolítása és az e tekintetben felhalmozódott negativizmus legyőzése, ezeknek az eszméknek a teljes megvalósítása a jövő feladata.

2. A konkrét történetírási irányzatra jellemző az a tény, hogy az alapvető tendenciával párhuzamosan kibontakozik egy másik is, amely reáliisan mutatja be a görög etnikum jelenlétéit blgár földön az újjászületés korában. Az utóbbi lényegesen korlátozottabban nyilvánul meg mint az előző tézisé és tulajdonképpen a nálunk 1944-ig hivatalosan képviselt álláspont alternatívjaként jelenik meg. Ami pedig azt a kísérletet illeti, hogy ezt az eszmét az 1944 utáni időszakban a bolgár állami politikai elemévé tegyék nem volt képes a meghirdetett hatást elérni.

3. A harmadik típusú tendencia megjelenése mindenekelőtt néhány szerzőnek azt a törekvését jelenti, hogy a kérdés felvetését elkerüljék és ilyen módon az esetleges ellentmondásokat megakadályozzák. Annak ellenére a kérdések megválaszolásának, valamint a problémák megoldásának elkerülése nemcsak az, hogy nem szünteti meg azokat, hanem éppen elmélyülésükhez vezet.

Az eddig elmondottak alapján mondhatjuk azt, hogy az újjászületéskori bolgár földön élt görögök demográfiai fejlődését tárgyaló jelentős számú közlemény ellenére ezekben a vizsgált jelenségnek két alapvető kérdését felveti: a vizsgált népesség mennyisége és annak területi elhelyezkedése. Egy történeti-demográfiai vizsgálat számára alapvető problémák - mint azok a demográfiai folyamatok, amelyek a bennünket érdeklő etnikai közösségek

---

години на XIX в. Историко-демографско изследване. София, 1996; Тотев, А. Един ценен източник за историческата демография на България. – Статистика, 1974, № 6, с. 40; Тодорова, М., Н. Тодоров. Проблеми и задачи на историческата демография на Османската империя. – Балканистика, 2, София, 1987, с. 18-46; Тодорова, М., Населението на Варна в средата на XIX в. – ИДА, 43, 1982, с. 165-202; Тодорова, М., Балканското семейство. Историческа демография на българското общество през османския период. София, 2002; Грозданова, Е., Българската народност през XVII в. Демографско изследване. София, 1989.

fejlődését kísérik vagy a rá jellemző demográfiai struktúrák – gyakorlatilag eddig nem vizsgálták.

Tehát jelenleg az efféle tudományos tudásunk a következőképpen összefoglalando:

1. Azt az információt leszámítva, amely Mihov, N.²¹ bibliográfiai és forrástani közleményeiben található, e minden kutatás számára alapvető területeken a konkrét anyag hiányzik. A leginkább egyes források közlésére irtányuló kísérletek epizodikusak és nem elegendők egy teljes kép megalkotásához.

2. A kérdésről gyakorlatilag nem született átfogó monográfia. A néhány regionális kutatás inkább kivétel, mint modern történetírásunk tendenciája.

3. Ilyen irányú módszertani, terminológiai és általános elméleti kutatásokat keresve, semmit sem találnánk, mert ezek a mi történetírásunkból hiányoznak.

Ez a helyzet megszabja azoknak a kutatóknak a feladatait, akik az újjászületéskori bolgár területek görögsgének demográfiai jellegzetességeit kívánják tanulmányozni:

1. A bolgár és külföldi levéltárakban lévő történeti-demográfiai források felkutatása, feldolgozása és közlése.

2. Specializált elméleti-módszertani eszköztár létrehozása, aminek minden tudományos vizsgálat számára fundamentális jelentősége van.

3. A regionális és helyi kutatások aktivizálása, minthogy a konkrét problematika számára ezek rendkívül korlátozott mértékben állnak rendelkezésre.

4. A kérdés teljes bibliográfiai kézikönyve előkészítésének és publikálásának megszervezése.

5. Mindezeknek a kérdéseknek a megoldása lényegesen könnyebb lenne olyan szakembereknek a kiképzése után, akik az etnodemográfiai kutatások lényegét részleteiben is ismerik.

Ezért összefoglalásul el kell mondnom, hogy az újjászületés-kori bolgár földön élt görög lakosság demográfiai fejlődésének történeti demográfiánk részeként való tisztázása még előttünk álló feladat.

²¹ Михов, Н., Населението на Турция и България през XVIII и XIX в. Библиографски издирвания със статистически и етнографски данни. Т. I. - В: Сборник на БАН IV, 3, София, 1915; Т. II, София, 1924; Т. III, София, 1929; Т. IV, София, 1935; Т. V, София, 1968; Т. VI, София, 1971; Библиографски източници за историята на Турция и България. Т. I, 1914; Т. II, 1924; Т. III, 1928; Т. IV, 1934.

Българският възрожденски периодичен печат за „другите” етно-религиозни общности в Горна Тракия през XIX в.

Венцислав Мучинов

Центрър за изследване
на населението - БАН

През XIX век българският периодичен печат взема дейно участие във формирането на представите на българското общество за «другите» на Балканите. Представи, които залагат в основите на българската следосвобожденска историография и които до голяма степен въздействат и до наши дни.¹ В настоящия доклад ще разгледаме отношението на българската възрожденска преса към няколко сравнително малобройни (но доста влиятелни) етно-религиозни общности в Горна (Северна) Тракия през Възраждането: гръцката, цинцарската (влашката, куцовлашката), еврейската и павликянската (българо-католическата) общности.² За целта ще проследим теченията на излизалите от началото на 50-те до края на 70-те години на XIX век (до 1878 г.) български възрожденски вестници, издавани както в пределите на Османската империя (предимно в столицата Цариград), така и извън нейните граници (в Белград, Букурещ, Браила и пр).³ Трябва да се отбележи, че на страниците на тези издания публикуват както изявени автори като Л. Каравелов, Ив. Богоров, Ст. Бобчев и др., така и многообразни безименни дописници.

¹ От началото на 90-те години на XX век в България излизат редица публикации, засягащи “образа на другия” на Балканите. Вж. напр.: Представата за “другия” (историческо изследване). – Във: Връзки на съвместимост и несъвместимост между християни и мюсюлмани в България. Ръководител: А. Желязкова. София, 1994; Представата за “другия” на Балканите. Ред. Кол. Н. Данова, В. Димова, М. Калицин. Институт по балканистика при БАН. София, 1995; Другият в историята. Сборник. Кюстендил, 1996 и др.

² Не разглеждаме арменската общност, тъй като за нея сведения в българския възрожденски периодичен печат на практика липсват (с изключение на някои статистически данни за числеността на нейните членове в градските тракийски средища).

³ Едни от най-авторитетните български вестници от този период са: цариградските „Цариградски вестник“ (1848-1862), „България“ (1859-1863), „Съветник“ (1863-1865), „Турция“ (1864-1873), „Время“ (1865-1866), „Македония“ (1866- 1872), „Право“ (1869-1873), „Напредък“ (1874-1877), „Източно време“ (1874-1877), „Век“ (1874-1876), „Ден“ (1875-1876) и др., както и емигрантските „Дунавски лебед“ (Белград, 1860-1861), букурещките „Свобода“ (1869-1872), „Независимост“ (1872 - 1874), „Знаме“ (1874 - 1875) и др. За българската възрожденска преса вж.: Стоянов, М., Българска възрожденска книжнина. Аналитичен репертоар на българските книги и периодични издания 1806-1878. Т. I. София, 1957; Т. II. София, 1959.

Най-значимо място българската възрожденска преса отделя на *гръцката общност* в Горна Тракия, но трябва да се подчертава, че българските автори подлагат на сериозно съмнение етническия произход и характер на тракийските гърци. За илюстрация ще посочим мненията на двама от най-видните български възрожденски публицисти и вестници: Ив. Богоров и Л. Каравелов. В своя пътепис “Няколко дена разходка в Пловдив” (публикуван във *в. Турция* през август 1865 г.) Богоров твърди, че православните жители на Пловдив от славянско произхождение се делят на българи и гърци: “българи са онез, които не припознават цариградского патриарха, гърци – които го припозноват за тихен духовен началник. Според това тия ся и ненавиждат дотолкоз, чото човек често среща двама братия – единий да бъде българин, а другий грък. Едните и другите говорят български и гръцки, ал има в града няколко къщи елински, които подкрепят гръкоманите българи”.⁴ Така Богоров формулира ясно един от основните постулати на българското национално движение в Тракия през Възраждането: огромната част от местните гърци всъщност не са гърци по етнически произход, а са гърчеещи се под влиянието на Цариградската патриаршия българи.

От своя страна Л. Каравелов заявява в своите “Записки за България и за българете” (отпечатани във *в. Независимост* през 1874 г.), че коренните жители на Пловдив, „които наричат себе аристократи или евгенистации (благородници) и които не са повече от 600 души, се състоят от смес гърци и куцовласи (цинци) с българите. Те говорят на гръко-българско-турско наречие и ненавиждат българската народност от всичкото си сърце и душа.” Според Каравелов пловдивският гръко-цинциарин „е фалшив по природа”, като характерна за него е суетността и подлостта, с която повлича след себе си „младия, честния и възраждаща се българин”.⁵

Така Каравелов също засяга изключително парливия и болезнен въпрос за т.нар. гръкомани. Ще си позволя да цитирам неговото мнение по проблема, тъй като то впоследствие е многократно преповтаряно от представителите на българската следосвобожденска историография и се превръща в своеобразен

⁴ Богоров, Ив., Няколко дена разходка в Пловдив. – В. “Турция”, Цариград II, бр. 7 (21 авг. 1865), с. 26; Публикувано и в: Гюрова, Св., Възрожденски пътеписи. София, 1969, с. 135.

канон, имаш сила и до днес: „Щом някой от жителите на Копривщица, на Панагюрище, на Карлово, на Сопот, на Калофер и т.н. разбогатее малко, той оставя своето бащино огнище, отива в Пловдив, променя своето българско име и захваща да се срамува от своето произхождение. Така например Вълко се преобразява на Власаки, Петко – на Паскал, Станко – на Страти, Рада – на Ралу, Лула – на Луксандра и т.н...” Каравелов обръща специално внимание на два фактора, които според него играят съществена роля за асимилирането на местните българи: дейността на пловдивските гръцки училища (особено на т.нар. „елински гимнасион”, в който учат децата на „пловдивската аристокрация”) и смесените бракове, при които пловдивските гъркини („кокони”) „с голям успех преработват българските натури, т.е. прешиват от българите гърци”.⁶

В подобен тон са коментарите на българската преса за произхода и характера на прогърци ориентираното население в Татар-Пазарджик, Станимака (дн. Асеновград), Хаскъй (дн. Хасково), Мустафа-Паша (дн. Свиленград) и други тракийски селища. Така напр. в една дописка до *в. Македония* от февруари 1870 г. се заявява по отношение на т.нар. хасковски гърци: „тукашните гърци са гъркомани, а не гърци, защото те не са друго, а заспали българи и даже фанатици...”⁷ В друга статия (публикувана отново във *в. Македония* през април 1870 г.) се твърди, че в Хасково „няма ни един грък”, ако и някои да смятат за такъв главата им Хаджи Ставри, който според автора също е българин (по произход от Конуш). Биографията на въпросния Х. Ставри се дава като типичен пример за методите, които гръцкото духовенство използва за погърчването на местните българи.⁸

⁵ Цитирано по: Възвъзова-Каратеодорова, К., Непресъхващи извори. Документални материали из историята на Пловдив и Пловдивско. Пловдив, 1975, с. 338.

⁶ Пак там, с. 338 – 340; Вж. къщо: Каравелов, Л., Записки за България и за българете. София, 1930, с. 118 – 125. (Библиотека “Българска книжнина”, 21).

⁷ В. „Македония”, Цариград IV, бр. 27 (21 февр. 1870), с. 3.

⁸ Според представената версия Х. Ставри е отделен още на младини от роднините си, става кафеджия в Пловдив при тогавашния гръцки митрополит Никифор, където „малко по малко се изучил на гръцките хитrostи, та се погърчил”. Впоследствие митрополитът успява да го ожени за една влиятелна хасковска българка и го оставя като „свой агент” в Хасково, където да действа за „погърчването на Хаскъй и на окръжието му”. Вж.: в. „Македония”, Цариград IV, бр. 39 (4 април 1870), с. 2. На Х. Ставри и на неговите конспирации са посветени и редица други дописки и материали от началото на 70-те години на XIX век. Вж. напр.: В. „Македония”, Цариград IV, бр. 40 (7 април 1870), с. 4; бр. 41, 11 април 1870, с. 4; в. „Турция”, Цариград IX, бр. 7 (31 март 1873), с. 3 и др.

Тези негативни характеристики по отношение на тракийските гърци не правят изключение от общия антигръцки подход на българската възрожденска преса през 50-те–70-те години на XIX век. Както посочва К. Мирчева, през тези десетилетия гърците стават олицетворение на врага за българите и носители на най-отрицателни черти: фанатични, лукави, користолюбиви, високомерни, развратни и пр.⁹ Кои са обаче конкретните причини за негативния образ на тракийските гърци? На първо място безспорно стои ожесточената българо-гръцка църковно-национална разпра, в която Пловдивската епархия и съседните региони заемат едно от централните места. Това естествено рефлектира сериозно на страниците на българския възрожденски печат. Както от другите български земи, така и от Северна Тракия, се публикуват многобройни дописки, в които от името на местното българско население се протестира против своеволията и злоупотребите на патриаршеските владици и се иска създаването на независима българска църква.¹⁰ В тези дописки по правило авторите се стремят да омаловажат (или направо да игнорират) ролята и значението на местните гръцки общности и да представят техните членове като „заблудени българи“ или „погърчени цинцаро-арнаути“. Тази линия намира своето продължение и след решаването на българския църковен въпрос през 1870–1872 г., а като цяло и след Освобождението на България през 1878 г. Тя заляга и в основите на българската следосвобожденска историография.

Съперничеството в просветната област между тракийските българи и гърци също е отразено широко на страниците на българския възрожденски печат. Многобройни са дописките, в които се протестира срещу местните гръцки учители и се иска тяхното прогонване и заменянето им с български, които да учат децата на „техния матерен език“. Трябва обаче да се отбележи, че българо-гръцкото съперничество в културно-просветната област не винаги се разглежда само в отрицателна светлина. Така напр. в една дописка до *в. Македония* от края на 1869 г. се заявява, че закриването на местното гръцко училище в Мустафа-Паша не е чак толкова хубаво, „защото сега ако и да не съществува такова нещо, което да пречи на българщината, няма и такова, което

⁹ Вж.: Мирчева, К., Из историята на българо-гръцката вражда (по материали от възрожденския периодичен печат 1844 - 1878). – Връзки на съвместимост и несъвместимост..., с. 252 – 257.

¹⁰ Вж.: Маркова, З., Българската екзархия 1870–1879. София, 1989.

да я подбужда”. Така след като престава да съществува гръцкото училище, започва да запада и българското.¹¹

В друг материал, публикуван отново във *в. Македония* в началото на 1870 г., се заявява по отношение на град Пловдив: „Съперничеството, което съществува между гърците и българите, толкова скърбно в някои точки, произвежда това добро, че развива чувствително учението в това място”. Според автора съревнованието подбужда двете народности да си съставят училища и поради това заключава, че „тази борба в умственото поле не може освен да произведе добри следствия”.¹² Като цяло обаче подобни коментари през разглеждания период са доста епизодични, тъй като противоречат на основната антигръцка линия на българската възрожденска преса.

Съперничеството в стопанската област между тракийските българи и гърци също допринася за негативния образ на гърците. Така напр. Д. Поляновски отбелязва в своите „Пътни бележки из Железник” (обнародвани във *в. Время* в началото на 1866 г.), че в града има „до 20 души гърци житари (богдайджии)”, които усвояват печалбата от българското жито, докато българите стоят със скръстени ръце. Това според него е и причината за тяхната сиромашия. Според автора „казаното за Ески Заара може без всяко съмнение да се отнесе и към по-голямата част на българските градове”, като подчертава, че в Одеса, Галац, Русчук, Тулча и пр. „главните търговци на жито са гърците, които се обогатяват на наша сметка”.¹³

В друг материал, обнародван отново във *в. Время* в края на 1866 г., се твърди по отношение на станимашките гърци, че „като пришли от няколко години, полека лека завладели не само градеца ни, но и почти всичката нахия Конуш”. Според автора посредством лихварски операции тази „една шепа гърци” поставя в зависимост населението на цели села в региона на Станимака, като потиска българския дух на жителите им и се противопоставя на желанията им за български училища и църкви.¹⁴

Така съвкупността от църковно-националната борба и съперничеството в просветната и стопанската области изгражда негативния образ на тракийските

¹¹ В. „Македония”, Цариград IV, бр. 3 (22 ноем. 1869), с. 2.

¹² В. „Македония”, Цариград IV, бр. 29 (28 февр. 1870), с. 4.

¹³ Поляновски, Д., Пътни бележки из Железник. Във физическо, нравствено и други отношения. – В. „Время”, Цариград I, бр. 26 (5 февр. 1866Ч, с. 2 – 3.

¹⁴ В. „Время”, Цариград II, бр. 11 (22 окт. 1866), с. 4.

гърци на страниците на българския възрожденски периодичен печат. Ако разгледаме проблема регионално ще видим, че образът на пловдивските гърци най-рано придобива отрицателни черти – още през 50-те години на XIX век, докато за прогърци ориентираните граждани на Мустафа-Паша този негативен образ става факт едва в края на 60-те и началото на 70-те години на XIX век, когато особено остро се поставя въпросът за църковно-националното самоопределение на неговите жители.

Както вече се посочи, във връзка с гърците българските вестници засягат пряко и въпроса за „образа“ на *цинцарите* (наричани още *власи* и *куцовласи*), населяващи предимно по-големите градски центрове на Горна Тракия като Пловдив, Татар-Пазарджик и др. Така напр. в една дописка до в. *Время* от май 1866 г. се заявява, че в Татар-Пазарджик „няма постоянни гърци, освен симитчии и бакали, които живеят по фурните и по дюкяните си бекярски, но има цинциари, които, като еднакви в коварството с гърците, наричат себе си гърци и се бяха отделили от българите“.¹⁵ Така „подлостта“ и „коварството“ се налагат като отличителни черти на тракийските цинциари; черти, които се определят от факта, че те се намират под ведомството на Вселенската патриаршия и поддържат финансово гръцките образователни институции. Поради това цинциарите са считани от българската преса за „гръцки мекерета“ и следователно за пречка пред българското национално движение в Горна Тракия. Линия, която предопределя техния негативен образ, който, заедно с този на гърците, притежава най-отрицателни характеристики в сравнение с „образите“ на другите етно-религиозни общности Горна Тракия през Възраждането.

За разлика от гърците и цинциарите образът на *евреите* е доста по-противоречив. Като цяло на евреите в Горна Тракия, както и на арменците, се отделя незначително място на страниците на българския възрожденски периодичен печат, основната причина за което е затвореният характер на

¹⁵ В. „Время“, Цариград I, бр. 41 (28 май 1866), с. 2; Въпросът за пазарджишките цинциари се дискутира и в дописка до в. „Македония“ от началото на 1868 г. В нея се твърди, че преди 60 години в града се заселват до 25 къщи куцовласи и няколко гърци симитчии от Епир, които се черкували в българските черкви, тъй като познавали „твърде добре българския език, въобще него говорят и вън, и в къщята си“. След като обаче българите се отделят от гръцката фенерска патриаршия куцовласите, подтикнати „от погърчените елини в Пловдив“, си построяват собствена черква, в която да не се слуша българско пеене. Така те се отделят църковно от българите, но не и гражданско, тъй като „не съставляват нито махала, нито село собствено цинциарско, и пак дават дъщерите си на българи, и за синовете си вземат българки“. Поради това

техните общности.¹⁶ Един от първите, който прави кратка характеристика на евреите в Горна Тракия, е старозагорецът Г. Славов, който в своето прочуто „Статистическо описание на казата Ески-Заара“ (отпечатано за първи път в *Цариградски вестник* през 1858 г.) пише, че местните евреи „живеят с малка търговия и повече са изкусни в мamenето“. Веднага след това обаче той добавя, че евреите „много съгласно вардят народността си във всяко едно отношение“.¹⁷ Така Славов от една страна затвърждава вековния образ на евреите като непроизводително население, препитаващо се на гърба на другите народи чрез търговия и лихварство, но от друга страна, той неприкрито се възхищава от тяхната задружност и взаимопомощ, която позволява на общностите им да се съхранят през вековете и която трябва да бъде за пример и на българите.

Още по-позитивно е отношението на Л. Каравелов спрямо пловдивските евреи. По неговите наблюдения членовете на тази общност говорят испански (ако и претърпял големи изменения), като по-голямата част от тях са или сарафи, или големи търговци. Каравелов обаче подчертава, че местните евреи „се отличават твърде значително от своите братя в Русия, в Румъния и в Австро-Унгария, т.е. от така наречените немски евреи. Те са честни и трудолюбиви хора, обичат се, поддържат се един другого и са готови да помогнат почти всекому, без да гледат на неговата вяра, народност, племе и лице“. Нещо повече: Каравелов твърди, че пловдивските евреи „въобще стоят несравнено повисоко в нравствено отношение и от душепродавните и ветрогонни гърци, и от шарено-съвестните цинци“.¹⁸

В някои публикации обаче се изваждат на открито тлеещите конфликти между българите и евреите в Горна Тракия през Възраждането. Така напр. в една дописка до в. *Македония* от март 1867 г. се дават обширни сведения за проблемните отношения между двете общности в град Железник (Ески Заара, дн. Стара Загора). Според автора „евреите на мястото ни живеят като полунезависими и съвършено се радват на религиозното си и народното си самоуправление“; твърди се, че никой евреин не е затварян за данък или за

според автора „народността им е сухо име“. Вж.: в. „Македония“, Цариград II, бр. 12 (17 февр. 1868), с. 3.

¹⁶ Янчева, И., Етнология на възрожденския Пловдив върху периодичния печат. София, 1996, с. 7, 188–190.

¹⁷ Славов, Г., Статистическо описание на казата Ески-Заара. – В. „Цариградски вестник“ VIII, бр. 369 (8 март 1858), с. 2–3.

¹⁸ Цитирано по: Възвъзова-Каратеодорова, К., цит. съч., с. 335 – 336.

друго престъпление и пр. Подчертава се фактът, че железнишките евреи имат свой представител в мезлича, където християните и мюсюлманите разполагат с по двама свои представители. Според автора това съвсем не отговаря на народностната картина в града и каазата, която се съставлява от 22 хиляди нуфуза, от които около 5 хиляди са турци, около 17 хиляди християни и само 400 души евреи. Т.е. числото на евреите, както и данъкът, който плащат, „съвсем се изгубва в масата”. Поради това еврейският представител е изведен от състава на мезлича, но евреите протестират и настояват да се извади християнин (т.е. българин), с което пряко засягат българските интереси.¹⁹

Проблемът за толерирането на евреите от страна на турските власти за сметка на българите се засяга и в други дописки, макар и не така остро. В една друга дописка, публикувана във *в. Право* през лятото на следващата 1871 г. се заявява, че градецът Мустафа-паша „е населен почти с българи”, които са 6–7 хиляди на брой, но са представени в конака само от един представител, докато 15-те еврейски фамилии са представени от цели петима души.²⁰

Като цяло обаче антисемитизъмът не успява да обхване по-широко българското възрожденско общество (за разлика от съседна Румъния или от Русия, където той се изразява в периодични антиеврейски погроми).²¹ Българската преса винаги отчита и признава наличието на евреи в редица тракийски градски центрове като Пловдив, Стара Загора и др. Както вече се посочи, противопоставяне по места действително съществува, но то се поражда най-вече от съперничеството в стопанската област и поради посочената политика на турските власти за покровителстване на едни малцинства за сметка на други.

Докато по отношение на гърците, цинцарите и евреите доминира противопоставянето, в случая с *павликяните* (*българо-католиците*) превес взема стремежът за сближаване и сътрудничество. В една дописка от 1859 г., публикувана във *в. България*, се потвърждава, че „българо-католиците не се делят [от останалите българи] в друго, освен във вероизповеданието”. Поради това те също били подложени на гоненията на гръцките фанариотски владици,

¹⁹ В. „Македония”, Цариград I, бр. бр. 16 (18 март 1867), с. 2.

²⁰ В. „Право”, Цариград VI, бр. 24 (9 авг. 1871), с. 95.

²¹ Мутафчиева, В., Образът на евреите. – Във: Връзки на съвместимост и несъвместимост..., с. 36 – 45; Тодорова, О., Образът на евреите в представите на възрожденските българи (някои пренебрегвани аспекти). – Във: Връзки на съвместимост и несъвместимост..., с. 257 – 264.

които, изпитвайки „ненавист към всичко българско, гонили са и нашата българо-католическа община, само и само защото са българи”. Авторът (по всяка вероятност пловдивски българо-католик) потвърждава, че „народността ни е в безопасност” и че „българо-католиците в Пловдивската кааза никога не са отрекли от това да казват, че сме българи”.²²

Значително внимание на пловдивските павликяни отделя и Л. Каравелов в своите „Записки...” Той подчертава, че те, както и помаците, „говорят чисто българско наречие” и „носят български дрехи (особено жените), които не събличат и най-богатите”. Твърди, че „в семейнияят бит павликяните не се отличават нито на една точка от православните българи. Нравите им и обичаите им, характерът на животът им и пр. са същите, каквито са и у другите българи”.²³ Така българската преса дава своя принос за сближаването на православните българи в Горна Тракия с българо-католиците въпреки различната им религиозна принадлежност; линия, която дава отпор на опитите на някои католически мисионери да насърчават употребата на названието „павликяни” поради разграничителните му функции спрямо останалото българско население.²⁴

Като цяло може да се обобщи, че българската възрожденска преса играе съществена роля за формиране на представите на българското общество за другите етно-религиозни общности в Горна Тракия през Възраждането. Тези представи се формират съобразно насоките на българското възрожденско развитие; така например ожесточената българо-гръцка борба за църковно-национално самоопределение (прибавена към културно-просветното и стопанско съперничество) води до изграждането на подчертано негативен образ на гърците и към стремежа или да бъде игнорирано наличието им по места, или то да бъде обяснено с „погърчването” на местните православни българи, цинци или арнаути. Успоредно с негативния образ на гърците се изгражда такъв и по отношение на цинцарите, обвинявани че защитават твърде страстно гръцките интереси за сметка на българското национално движение. Шо се отнася до евреите, към тях отношението е доста противоречиво. Действително, има наличие на някои негативни нотки, но тъй като евреите не представляват

²² В. „България”, Цариград I, бр. 18 (25 юли 1859).

²³ Каравелов, Л., цит. съч., с. 128–142.

такава опасност за българското национално развитие, за каквато са смятани гърците, образът им не придобива силно отрицателен характер. Доста по-различно стои въпросът с павликяните: публикациите по отношение на тях са подчинени изцяло на идеята за взаимно опознаване и сближаване и по този начин за противопоставяне на влиянието на чуждите пропаганди върху това българско население.

В заключение ще добавя, че с настоящия доклад се надявам да засиля интереса към методите, чрез които се изграждат представите за „другите“ на Балканите през Възраждането; представи, които залагат в основите на балканските историографии и които до голяма степен определят образа на „другия“ и до наши дни.

---

²⁴ Мутафова, К., Павликяните – “други” за всички. – В: Представата за “другия” на Балканите..., с. 68–76; За пловдивските павликяни вж. още: Янчева, И., цит. съч., с. 165 – 188.

За един непознат банатско-български вестник

Йонка Найденова

Институт по литература - БАН

Българите в Унгария се преселват на няколко вълни и в различно време, като първата по-компактна група преселници датира от ок. 1366-1369 г. във връзка с нашествието на османските турци на Балканския полуостров. И впоследствие миграцията на българите в унгарските земи се обуславя от конкретни исторически събития и засяга такива важни централни части на страната като Пеша и Буда или тъкмо о. Рошд (дн. Сент Ендре), който през първата половина на XVII в. фигурира известно време като „Българско село“ (Bulgár falu).¹ Свидетелство за преселването на българите в Унгария към края на XVII в. е и т. нар. „Кипровачка черква“ в градчето Сентендре, където се установява православната част на чипровската емиграция.

Областта Банат – отначало подвластна на Австрия – свързва името си с българите от 1738 г. и особено през XIX в., най-вече в годините 1867-1918, когато – с образуването на дуалистичната държава – Банат влиза в границите на Австро-Унгария и поради местоположението си започва да се нарича „Южна Унгария“, а някогашните бежанци – „южноунгарски българи“ (на унгарски „délmagyarárszágí bolgárok“, на банатско-българско наречие: „пладнемаджарски българе“). Но за разлика от други области на Унгария, където преобладават православните българи, Банат става център на католическата българска емиграция. Той се населява от чипровчани (селото Кипровец е било център на католическо вероизповедание) и покатоличени павликяни от крайдунавските села, прокудени от родните си места след разгрома на Чипровското въстание от 1688 г. Установили се първоначално във Влашко, през 1737-1738 г., по време на Австро-турската война, те напускат поселищата си и основават първите колонии в Банат – Бешенов (1738 г.) с павликяни – българите от Свищовско и Никополско, и Винга (1741 г.) предимно с чипровчани.²

¹Mályusz Elemér, Középkori bolgár település Buda közelében. – In: Tanulmányok a bolgár-magyar kapcsolatok köréből. Budapest, 1891, p. 273-284.

²За заселването и разселването на българите католици в Банат вж.: Милетич, Л., Заселението на католишките българи в Седмиградско и Банат. – СбНУ, 1897, Кн. 14, 262 с.; Милетич, Л., Нашите павликяни. – СбНУ, 1903, Кн. 19, с. 1-369; Телбизов, К., М. Векова-Телбизова, Традиционен бит и

Появата на български заселници в Банат като част от Австрийската империя съвпада с началото на абсолютистичното управление (1740-1780) на императрица Мария-Терезия, дала големи права на нашите бежанци заради участието им в антитурската война. Преди нея – и особено за окончателното заселване на българите от Влашко в Банат – са от значение и стремежите на австрийското правителство да колонизира Мала Влахия: на това се дължат привилегиите, получени от император Карл IV по времето, когато българите живеят в градовете Крайова, Римник и Брадичени. На 1 август 1744 г. Мария-Терезия потвърждава със специален указ вече съществуващите привилегии, благодарение на което Винга получава статута на град – известно време той дори се нарича Терзиополис по името на своята покровителка, има собствен герб и широки права на самоуправление. Заедно с това се създават предпоставки за стопанското и духовното издигане на българите въобще.

Покровителството на властите предпазва донякъде от ранна асимилация, спомага винганци и бешеновци да заживеят спокойно, като първите се отдават повече на земеделие и занаяти, а бешеновци – на търговия с рогат добитък. Почти веднага се построяват и първите български училища – през 1745 г. в Бешенов и през 1756 г. във Винга. Заедно с църквата те стават основни фактори за запазването на народностното съзнание и традиции. Около тези две селища в продължение на столетие се роят и други български и със смесено население села³ – след подялбата на Банат част от тях остават в югославската му част, а други (заедно с Винга и Бешенов) преминават към Румъния. По данни от 1882 г.⁴ неасимилираното българско население в Банат е 14 368 души (за цяла Южна Унгария тази цифра е доста по-голяма). Според статистиката от 1896 г., която също визира 15 000 души, най-много са българите в Бешенов (5 384), Винга (3 500) и Брешка (1 120), а останалите са пръснати в около 20 села сред чуждоезично население.⁵

култура на банатските българи. София, 1963; Телбизов, К., Разселване на чипровчани след въстанието от 1688 г. – В: Чипровци 1688-1968. София, 1971 и др.

³Само областта Темеш, разположена в средата на „Южна Унгария“ (между реките Дунав, Тиса и Марош, дн. Муреш) и с основен административен център Темешвар (дн. Тимишоара), има общо 12 националности: унгарци, немци, раци (сърби), власи,toti (словаци, рутенци (карпатски украинци; буневаци и шокаци, българи, хървати, чехи и турци. – Вж.: Bodor Antal. Délmagyarországi telepítések története és hatása a mai közállapotokra. Budapest, 1914, p. 1.

⁴Цирбус, Г., Южноунгарските българи. – Периодическо списание, 1884, № 12, с. 72. Вж. също: Czirbusz Géza. A délmagyaráországi bolgárok ethnológiai magánrajza. Temesvár, 1882 и пос. там лит., както и Czirbusz Géza, A temes- és torontálmegyei bolgárok. 2. A krassószörényi krassovánok. Budapest, 1913.

⁵Милетич, Л., Книжнината и езикът на банатските българи. – СбНУ, 1900, № 16-17, с. 341; Csaplovics A., Ethnographiai Értekezés Magyarországról. – Tudományos gyűjtemény, 1882, 4. köt.; Fényes E., Magyarországgnak mostani állapotja, 1839, 4. köt.

Особено голямо е значението на Винга – околийски център в Темешка област, който през 80-те и 90-те години на XIX в. претърпява икономически и културен подем. От Винга излизат много български книжовници, най-вече с Винга е свързана и българската книжнина в Банат (отделни нейни представители се вливат съвсем естествено в унгарското културно и обществено развитие и работят за духовното издигане и на българи, и на унгарци).⁶

Показателно за банатските българи е, че те поемат сравнително самостоятелен път на развитие, а техният просветен и книжовен живот има по-различна съдба от тази на други духовни центрове, създадени извън пределите на България. Останали на страна от родните земи, и под влиянието на регионалните социално-икономически условия, господствуващия католицизъм, бит и култура на заобикалящите ги националности, преселниците се обособяват в отделна културно-религиозна общност със значителни имена и прояви. Духовните връзки с България са ограничени до минимум, а произведенията на новата банатско-българска книжовна школа списвани на специално местно наречие. Новосъздаденият писмен език се опира на латиницата и въпреки ограничената си сфера на употреба (не изпълнява административни функции) задоволява литературни, обществени, религиозни и други нужди. От средата на XIX в. – благодарение на обстоятелството, че многонационалната Австрийска империя разрешава на малцинствените общности да ползват родния си език в училищата и църквите – банатските българи преодоляват и първоначалното илирийско влияние (и опасността от похърватване), а специфичният говор се издига до книжовен език.

От 1866 г. до средата на 90-те години на века обучението на заселниците се води вече на роден, макар и видоизменен език. Тогава излиза от печат (в Пеща) и първата оригинална книга/граматика *Balgarskutu prágupisanj* [Българското правописание] – „първостепенен източник за установяване на фонетичния облик на банатския говор към средата на миналия век“ и с важна роля за създаването на единна правописна система. Неин автор е Йосиф (Йожеф, Йозеф, Йозуф, Йозу) Рил, вингански учител и книжовник,

⁶В авторитетния многотомен лексикон „Magyar írók élete és munkái“ (Az MTA megbizásából írta Szinnyei József. Budapest, 1906) откриваме следните имена: Йожеф (Йозу) Рил, Андраш (Андрия) Клобучар, Леополод Косилков, Евсебий Ферменджин, както и фамилията Пеячевич. Рил е включен и в „Педагогически лексикон“ (Pedagogiai lexikon, IV, 1979), където се изтъква, че „по отношение осъществяването на модернизацията на родното обучение на народа, Рил принадлежи към кръга на Йожеф Йотвьош“. Традициите отпреди Съглашението пък отвеждат към участието на отделни преселници (Стефан Дуньов и неговият брат Йосиф Дуньов, Имре Берец, Йосиф Райххолц и др.) в революцията и национално-освободителната борба от 1848-1849 г., като най-активен е Стефан (Ишван) Дуньов, близък съратник на Кошут и Гарibalди. Други - Й. Рил или Е. Ферменджин - поддържат тесни връзки с унгарски политически и културни дейци (Йожеф Йотвьош) или духовни лица (Шандор Боназ) и сами вписват името си в характерни процеси на унгарското духовно развитие.

по рождение немец, по-късно изтъкнат унгарски педагог и изследовател. През 1869 г. той съставя и първия учебник (буквар) в три книжки: *Pucélnica* [Пучелница], *Vežbanica* [Вежбаница] и *Balgarska citanka* [Българска читанка] – и трите издадени в Кралската печатница в Буда. Докато граматиката поставя основите на банатската българска писменост, букварът (т. нар. *Pucélnica*), е първата печатна книга със светско съдържание.

В областта на книжковното дело – след първите автори Имре Берец, Иван Узун и Андрия Клобучар – откриваме имената на вече споменатия Рил, Иван и Леополд Косилкови, Франк Глас, Антон Доброслав, Франц Крищофчак, Лудовик Фишер, Тома Драган, Илия Карабенчов и др.⁷ Повечето от тях издават учебници и църковни книги, други като Л. Косилков задоволяват духовни и обществени потребности. Последният (син на учителя книжовник Иван Косилков) е основател и издател на важни периодични издания, също преводач. В списването на новата книжнина участва и Евсебий Ферменджин, бележит историк и представител на Чипровската книжовна школа.

За развитието на банатско-българската книжнина и книгопечатане от важно значение е унгарското влияние върху формирането на българската колония, което се засилва след предаването на Банат на Унгария, в периода 1867-1918 г.⁸ Както показват данните, само през този времеви отрязък книжковното наследство на българското малцинство в Банат възлиза на около 50 заглавия на книги, възниква и периодичен печат – календари и вестници. С това се съдейства на важния процес на самоопределението, на самосъхранението и се дава четиво на разбираем за всички книжовен език. Заедно с положителните тенденции (в общото съжителство между българи и унгарци повече е онова, което ги сближава, отколкото разделя) на преден план изплува националният въпрос, онзи „препъни камък”, който към края на XIX в. заплашва с претопяване българския елемент, определя и културното взаимодействие.

* * *

⁷Обстоятелството, че „книжовната дейност на Клобучара, Рила, стария Косилков и Гласа” се движи „изключително в кръга на педагогичните и черковните нужди”, от една страна, и по-новото, „по-живо развитие на току-що основата книжнина…, па и националното съзнание, събудено чрез народната писменост”, от друга, са повод в „Книжината и езикът …”, с. 373, Л. Милетич да раздели книжината на два етапа: от 1851 до 1876 г. (тогава се отпечатва и преводът на евангелието) и от 1877 до 1894 г. (предвид многостраничната дейност на младия учител и издател Леополд Косилков).

⁸По-подр.: Найденова, Й., Унгария в духовния живот на банатските българи (1867-1918). София, ИК „Пандора”, 1995 и пос. там лит. и библиогр. опис.

Литературните дейци преселници са билингвистични (двуезични) и до голяма степен с двойна култура, а периодичните издания, които списват, са най-вече на два езика: на родния, макар и видоизменен, и на унгарски.⁹

Отначало се издават календари, които задоволяват донякъде потребностите от поучително забавно четиво. Съставени от две части – календарна (справочна) и литературна – те дават сведения за конкретната година по месеци и седмици, за различни светци и пр., запознават с по-важни явления и факти в обществено-икономическия живот, здравеопазването и селското стопанство, публикуват развлекателни материали.

Календарите излизат веднъж годишно. През 1869 г. се появяват *Pomen* [Помен] на Й. Рил и *Balgarsci kalendár* [Български календар] на А. Доброслав. Първият (излиза само веднъж) е отпечатан в Будапеща, вторият – във Виена. От 1869 до 1893 г. Доброслав издава с прекъсвания общо 7 течения с различни заглавия и обем.

От 1877 г. вижда бял свят и календарът на Л. Косилков *Balgarsci denevnic ali kalindár* [Български дневник или календар], който се оказва и най-популярен. По мнението на акад. Л. Милетич с това свое издание Косилков слага началото на втори, основен период в развитието на банатската книжнина на българите, давайки на преселниците актуална „общонародна“ книга, истински народен календар. Макар че се списва несръчно и оформя със собствени сили, само до 1893 г. книжките са общо 17 и в обем от 80 до 120 страници. Отделно се отпечатва и притурката *Bâlgarski céledin gudišnic* [Български челядин годишник], която Косилков издава от 1889 до 1893 г., отделяйки втория раздел на изданието под формата на самостоятелно научно-забавно четиво.

Косилков се явява издател и на първия банатско-български вестник – *Vingánska nárudna nuvála* [Винганска народна нувала] (нувала=вестник). Този широкоизвестен сред българското малцинство вестник излиза през 1881 (24 бр.), 1885 (24 бр.), 1886 (25 бр.) и 1887 (17 бр.), като първата му годишнина е само на местния диалект, а след това и на унгарски език, който заема все повече място. Изданието – планирано като

⁹Имаме пълното основание да смятаме, че най-много унгарски думи банатските българи заемат именно през своя „южноунгарски период“. По-често срещаните от тях са: bîrov (унг. bîro)=съдия, кмет; pulgar (унг. polgar)=гражданин, гражданска; pulgarnic (унг. polgarmester)=кмет; gazda (унг. gazda)=газда, стопанин, респ. gazdagsagska=стопанска; varus (унг. varos)=град; (vor)megja (унг. var-megye)=област, околия; kruna (унг. korona)=корона; marva (унг. marha)=добитък; mester (унг. mester)=майстор; piac (унг. piac)=пазар; baj (унг. baj)=беда; notarus/notáros=нотариус; utar (унг. hatar)=межда, граница; hutarisvam (от унг. hatar)=определям; haznuvam (от унг. haszon)=употребявам и др. Според „Банатският говор. Трудове по българска диалектология“ (София, 1967) на проф. Ст. Стойков, който също като акад. Л. Милетич посещава Банат, унгарските заемки в местния диалект възлизат на ок. 256.

„общински” вестник на гр. Винга, но в действителност – и по определението на Л. Милетич – „български обществено-литературен орган”¹⁰ и повече с информационна насоченост – е пропито (особено отначало) с патриотичен дух и национално самочувствие. Заедно с материалите за българската история, за опазването на езика и националното съзнание все по-ясно проличава от края на 70-те години стремежът за запознаване с духовните и други процеси в „новата родина”, за приближаването на унгарската култура и литература към българските заселници в Банат. Очевидно това е и пътят вестникът да просъществува в условията на все по-неприкритите опити за поунгарчване и на изострянето на въпроса за националностите.

Оттук и приближаването към Унгария и унгарците, което наблюдаваме, се оказва най-вече от политическо и културно естество. Към първото насочва още мотото на вестника („С бога, за народа и за думовината”), като под „думовина” се разбира Унгария, на която българите си остават верни чеда. Намерението за духовно опознаване намира израз предимно в отделни художествени преводи от унгарски, както и в усвояването на културата и литературата на страната. Още през първата годишнина на вестника срещаме имената на Й. Йотвьош, Г. Радаи, М. Върьошмарти, Ш. Петьофи или Я. Аран. Другаде се рекламират унгарски книги и жанрове, дава се информация за литературни и театрални новини. Засвидетелстват се – в духа на правителствените стремежи за развитието на малцинствените училища в унгарски дух – и верноподаническите чувства на българските заселници, тяхната лоялност и привързаност към Унгария и унгарския език. Ала след опитите да защити българския говор и език, а и вестника си, през третата годишнина на *Nuválata* (1886) и предвид „новите обстоятелства” (тенденцията към маджаризация), издателят Л. Косилков вижда основните ѝ цели така: да разпространява маджарския дух между българското малцинство и след като е „изчистила многото славянски и влашки вестници” от Винга.

Връзката с унгарската култура, заявена по страниците на първия банатско-български вестник, остава по същество изолирано явление. Затова е от значение най-вече политическата ситуация, която се изостря. Със Съглашението от 1867 г. сърбохърватското културно влияние в Банат намалява, но за сметка на това се усилва унгарското. Особено важен става националният въпрос. Към края на века стремленията на просветното законодателство в Австро-Унгария са съвсем целенасочени: денационализация на чуждите народности, възпитание в духа на унгарската общност.

---

¹⁰ Милетич, Л., цит. съч., 1900, с. 386.

За разлика от *Nuválata* на Леополд Косилков (особено нейната първа годишнина) към края на XIX и началото на XX в. - периода 1867-1918 - се появяват още три периодични издания – седмичника, списвани на банатско-българско наречие и обединени от почти еднакви платформа и задачи.

Първото от тях излиза през 1893 (35 бр.) и 1894 г. (14 бр.) с две заглавия – българско и унгарско под наименованието *Madžárszki balgarin (Temes-Vingai hiradó)* [Маджарски българин (Темеш-Вингай Хирадо)]. Издаван от винганския селянин Михаил Манушов, вестникът официално е орган на Винганското земеделско дружество, но на практика подкрепя опозиционна група в борбата ѝ срещу градската управа и е в услуга на унгарската денационализаторска политика.

Близо до това издание е и вестникът, който открих в процеса на издирванията: *Nuválata na madzárstyite balgare* [Нувалата на маджарските българи], притурка на унгарския провинциален вестник *Magyar Néplap*: излиза от 15 януари до 19 март 1893 г., като български материали се съдържат и в унгарския лист (1888-1893). Уредник-издател е унгарецът Шаламон Кьониг, от 1893 г. – и Ксавер Хорват. През 1892 г. се появява и името на Янош Мартон, който също е съредактор на унгарското издание и на практика списва предназначения за българите лист. За място на издаването е означено селището Надсентмиклош, през 1893 г. има съобщения за още две селища – Винга и Темешвар.

Третият вестник от този период – *Náruđna nuvála* [Народна нувала] – се разпространява през 1908-1909 г. като орган на Винганското католическо дружество с издател печатаря Любомир Каролов (псевдоним на Карл Хайнрих). Материалите в него са сравнително по-разнообразни (срещат се и преводи), а изданието се обявява за политиката на министър-председателя Калман Тиса.

Прави впечатление – подобно на Косилковата *Vingánska náruđna nuvála* – че и тези три вестника са предназначени за “пладнемаджарските българе”, най-вече винганци, и разискват въпроси на поунгарчването и “интересите” на винганските българи.

Отделни сведения за преселниците се промъкват и в някои чужди (унгарски) издания – вестниците *Vinga* [Винга] и *Vingái Újság* [Вингански вестник], *Felső Torontál* [Горен Торонтал], *Pedagógiai Szemle* [Педагогически преглед], *Magyar Néplap* [Унгарски народен вестник], *Függetlenség* [Независимост] и др. Понякога част от тези

материали – особено положителните – се препечатват в превод в изданията на българската книжнина в Банат.

* * *

По-долу се спирам на *Magyar Néplap* и българската притурка към него – *Nuválata na madzárstyite balgare* [*Нувалата на маджарските българи*], непознати, както установих, на изследователите, от една страна, и твърде показателни за настъпилите процеси в специфичната среда, от друга.

Magyar Néplap (в превод: Унгарски народен вестник) е „седмичник за общество, просвета, икономика, отчасти промишленост”, който започва своето съществуване всъщност от четвъртата си годишнина през 1888 г. Преди това се нарича *Nagyszentmiklósi bülletin* [*Надсентмиклошки бюлетин*] и е със съвсем друга насоченост. Особено важна за нас е деветата му годишнина, когато в допълнителна страница от 15 януари до 19 март 1893 г. се разпространява *Nuválata na madzárstyite balgare*.

Периодичността на унгарското издание е непостоянна. В началото на четвъртата му годишнина е означено – „излиза всеки четвъртък”, от 1889 г. е отбелязано – събота, от 1893 г. – неделя. Годишно излизат около 52-53 броя, за някои години – 1888 или 1893 г. – броевете са неустановени.

Както повечето провинциални вестници от тази епоха, и *Magyar Néplap* е предназначен за местното население, а съдържанието му – освен регионалните известия и разисквания – съдържа новини от страната и света. Изданietо се открива с програмна статия – обръщение към читателите. В нея вестникът си поставя за задача да бъде не просто „бюлетин на една определена тясна област”, а „да разпространява унгарщината и унгарското светоусещане сред по-широките кръгове” в Южна Унгария. Във връзка с това редакцията умолява „патриотичните граждани на някогашен Банат” да подпомагат духовно вестника, който трябва да „навлезе като роден сред смесеното по националност и език население”.

Подобна насока на вестника несъмнено е свързана с национално-политическите движения на епохата и общото състояние на населението на Банат. Следователно не е случайно, че *Nuválata* е предназначена най-вече за винганските българи. Не е случайна – предвид мястото на издаването (Надсентмиклош в Торонтал, и по-сетне Винга в Темеш) – и нейната поява тъкмо в *Magyar Néplap*.

Поради компактното българско население и целите, които вестникът си поставя в служба на унгарската денационализаторска политика, материалите са посветени

предимно на България, от една страна, и в много по-голяма степен – на “новините от Винга”, от друга. Заедно с това, както споменах, се застъпват актуални въпроси, вкл. този за поунгарчването.

Подчертаното внимание към българската тематика е заявено още в първите броеве на унгарското издание. В бр. 2 от 1888 г. (първият не е запазен) е отпечатано съобщението „Грабежи в България”: за ограбването на пощата в Русчук (дн. Русе). Редом с него е рубриката “Новини от Винга”, която оттук нататък ще присъства в почти всеки брой на вестника и заедно с информация от най-различен характер ще съдържа някои ценни сведения за банатско-българските културни дейци и прояви.

От материалите, посветени на България, се откроява пътеписът „Десет месеца на изток”, публикуван от 18 октомври с продължение. Негов автор е Винце Грожеску, гръцко-католически духовник, написал материала специално за *Magyar Néplap*. Описанията му – наред с Румъния, Турция и Гърция – засягат видяното във Видин, Силистра, Черна вода, Добруджа… Повествованието съдържа и исторически отклонения, и съвсем естествено – предвид повече дневниковата форма на пътеписа – емоционални пасажи. Чувствата, които вълнуват автора и подклаждат със заряд съдържанието, са продуктувани не от историческата съдба на българите под турско робство, а от действителността в новоосвободена България. „Забележително място е този Видин – пише авторът за първата точка от своя маршрут, - тук маджарите никога спечелиха много битки. През 1877 г. римската армия премахна турската провинция и я предаде на една нация, от която България създаде свой достоен търговски град…” „Нататък, нататък от Видин – продължава авторът, потресен от видяното, - защото тук още могат да се чуят ужасните викове на опустошението и смъртта – тук почти всичко е в развалини.” Приподигнатостта, поетичните описание са вдъхновени най-вече от красотата на природата и изконните добродетели на българина: „От друга страна може да се види сегашна България. С устремените си възвищения, с прочутите си равнини, с Балкана, който се вижда отдалече. Пътникът се унася, виждайки тези прекрасни места. Тук е препускала конницата на Източната римска империя, тук са воювали гърци (ромеи), румънци, албанци, траки, българи, сармати, гети, хуни, турци и маджари. И днес една нова нация, един работлив нравствен народ, се подава изпод тия развалини, за да си пробие с оръжие и труд път към просветата. Аз на този народ за това, че има морал, му предричам хубаво бъдеще.” Пестеливото изложение, деловият стил помагат на автора да изкаже обективни истини: „не искам да оценявам сегашното примитивно състояние, то не ме интересува. Но вземам предвид, че основни качества на българския

народ са моралът и трудът...” Пътеписът продължава да излиза с отделни прекъсвания почти до края на годината и съвсем определено информира за народите от Изтока, подпомагайки и пряко, и косвено основната насоченост на вестника.

Другият по-голям кръг от въпроси, както вече изтъкнах, са новините от Винга. Това са най-често съобщения за сватби, смърт, побоища, убийства и самоубийства, гроздобер, пазар, болести, епидемии, пожари, водоснабдяване, събрания, балове, назначаване на длъжностни лица и пр. Освен че документират време и събития, и са ценен източник на фактически материал, тези съобщения отразяват унгарофилски настроения и пристрастия. Така например под заглавието „Преминаване към католическа вяра”, публикувано в бр. 31 от 1892 г., се съобщава за българин на име Ловров, който се влюбил в унгарка от еврейски произход до такава степен, че в името на любовта бил готов да се покатоличи. По този повод вестникът прави следното заключение: „Българските младежи от Винга не само че навсякъде живеят честно, но могат и да завоюват онзи, които им харесват. Какъв чудесен народ ще стане от тях, когато напълно се поунгарчат.”

Другаде (бр. 14 от 1892 г.) откриваме съобщение за изселването на банатчани в родината си: „Миналата седмица отново 10 семейства се изселиха от Винга в България, другата седмица също ще се изселят няколко, което е повече от учудващо, тъй като в България изселниците живеят като къртици под земята.” (Подобни съобщения в бр. 5 от 1893 г. публикува и в. *Madžárszki balgarin*, като изтъква, че причините за изселването в Бешенов и Винга са различни – в Бешенов това е най-вече увеличилото се население и недостига на обработваема земя.)

Същата година излиза статията „Поунгарчване в Унгария” (бр.15). В нея столичното дружество отправя призив към унгарското население да общува, пазарува, гостува и пр. само у онзи, който говори на унгарски. Изтъква се и обстоятелството, че на пазара се разнасяла разноезична реч, особено немска.

Близо до тези материали са и обявите в областта на образованието. В бр. 3 от 1889 г. например се казва: „В интерес на по-успешното обучение по унгарски език Южноунгарското учителско дружество обявява следния конкурс: ‘Как да се преподава унгарският език като разговорен език от всекидневния живот в народните училища?’ ”

Пак в кратките новини, свързани с Винга, става дума за Леополд Косилков и предстоящите книжки на неговия календар. Като изтъква тази му „патриотична дейност”, с гордост редакцията говори за известния писател и поет, „нашия приятел Липот Косилков”, който, въпреки че “Южна Унгария е българскоговоряща”,

„засвидетелства надеждите на нашите сънародници с унгарско светоусещане“ (бр. 13 от 1888 г.). На точно обратни позиции е в. *Madžárszai balgarin* от 25 юни 1893 г., който храни неприязън към Косилков и неговия приятел полицейския началник Вилмош Шафер.

Сред другите имена на просветни дейци заслужава да споменем името на Йосиф Рил, учителствал във Винга от 1867 до 1869 г. В бр. 2 и 3 от 1989 г. на *Magyar Néplap* научаваме и за неговата нова дейност в Будапеща, като „отличен педагог“ и редактор, както и за назначаването му за кралски инспектор в областта на училищното дело.

В периода 1890-1891 г. българската тематика по страниците на *Magyar Néplap* е по-слабо застъпена. До появата на притурката през 1893 г. едва няколко материали привличат вниманието. Единият е „Писмoto-откуп на винганските българи от времето на Мария Терезия“, отпечатано с продължение в бр. 21 от 1892 г. Писмoto представлява интерес като изворов материал и е показателно и за една твърде обикната тема в книжината и периодичния печат на заселниците. Други публикации засягат актуалната тема за „осветяването“ на новата църква във Винга. В бр. 12 срещаме съобщение, че църквата е готова, в бр. 12 и 13 се говори подробно за нейната уредба, а в уводната статия от бр. 25, озаглавена „Двата радостни дни на винганци“, се казва: „Радостен ден ще бъде утрешният за населението на този град, тъй като векове минават, докато отново се построи и освети нова църква, и понеже това голямо дело става възможно единствено поради пожертвователните дарения на населението на града.“

Статията е интересна и в друго отношение. Тук за първи път изпъква името на Янош Мартон, представител на *Magyar Néplap* в Темеш(вар)ската област, който на практика се явява съредактор на унгарското издание. С назначаването на Мартон новините от Винга зачестяват, той стои в центъра на създаването и списването и на българското издание. Както сочат данните, през 1892 г. Мартон пише паметен лист, където прави исторически преглед за заселването на винганските българи и описва тържествата по случай новата църква (бр. 25 от 1892 г.). Едно друго съобщение (в бр. 35 от 1892 г.) разказва за любителско театрално представление и е също свързано с Мартон – автор на показаната пиеса и инициатор на представлението, който желае „да раздвижи духовните ценности на града“.

Непосредствено преди появата на притурката, уводната статия отново е от Мартон и има многозначителното заглавие: „Нека да се разберем“. В нея авторът се обявява срещу противниците на провинциалния печат и дава за пример Южна Унгария

с нейните две области Темеш и Торонтал: „Докато на тези две места чуждият, особено немският печат ни е наводнил..., то унгарският печат само животува и дори рискува да се провали в по-големите южни градове” (бр. 2 от 1893 г.).

Броят съдържа и важното съобщение за излизането на *Nuválata*. В него се изтъква нуждата от „още един вестник на български език”, който да обхваща “всичко нужно и интересно за българите”. Инициативата на редактора Ш. Кьониг се подкрепя горещо от автора на обявата Мартон, “понеже българските граждани на Винга имат толкова много дела, които е полезно и целесъобразно да се обсъдят открыто”.

В повторното съобщение за появата на специална притурка в бр. 3 е добавено: „От дневния брой вестникът ще съдържа и известия на български език, чиято цел е раздвижването на културните интереси на българите и спечелването за поунгарчването на тази умна и толкова податлива на прогреса народност. Надяваме се, че това наше начинание ще събуди одобрението на уважаемите ни читатели.”

Че притурката се приема радушно от повечето читатели, срещаме сведение и по страниците на самия вестник (бр. 5 от 1893 г.). Наистина, в сравнение с другите подобни издания, художествени произведения почти не се обнародват, книжовните и политически новини също са малко, а навремени изпъква повече битовият характер на изданието. И все пак: *Nuválata* задоволява известни духовни потребности, ако не с друго, то със своя книжовен език. Макар и тромав, и с прекомерно много чуждици и новоизковани думи, този език, така или иначе, предоставя четиво на българите, незнаещи унгарски (но и текстове на унгарски за онези, които не са изучавали местния диалект).

На второ място притурката има известно значение за развитието – на основата на банатския български говор – на литературния език. Както свидетелства “мулбата” към читателите, обнародвана в почти всички броеве на *Nuválata*: „Българското писмо се пише с маджарски слова, само няколко са слова като маджарските zs (ж), sz (с), gy (дъ), ty (ть), dzs (дж)” – т.е. знаци, които се отличават от буквенната система на Йосиф Рил.

Заедно с одобрението, предвид списването на роден език, по страниците на *Nuválata* продължават борбите около поунгарчването на винганци и на другите българи. Още в първата уводна статия се изтъква: „Младите искат да научат маджарския език, та след няколко години да знаят маджарски”. В заглавната статия от бр. 5 “Какво искааме” се изтъква, че вече 140 години българите са в Маджарско с център Винга, но тъй като няма от какво да живеят, се изселват в други земи. В селата с българско население няма нищо за четене, което засяга най-вече хората, незнаещи

унгарски. Оттук се подчертава нуждата от „маджарско патриотично четиво”, а българинът да има права като другите пулгаре (граждани). Промъкват се още съобщения за банатчанин, който се обесил от мъка, „защото трябвало да се изсели в България” (бр.7), за изселващи се фамилии (бр.5), за „нецелесъобразността” на националната носия на винганци (бр.4) и пр.

Страстите около за и против поунгарчването се разгарят дотолкова, че в уводната статия на бр. 8 на унгарското издание Янош Мартон, дълбоко огорчен от нападките, си подава оставката, като пише: „Глухо диша голяма част от т.нар. интелигенция на град Винга. Сто и няколко години вече откакто този град е населен от народност, която обича унгарската родина не само телом-духом, но и – което е много съществено – едва чака да усвои писмено и устно нейния роден език. А какво трябваше да разберем сега? Това, че управата, на която се е поверила, в която е вярвала, обичала, не само, че ни най-малко не се занимава с най-светите й интереси, а, както изглежда, дори се радва, че остава в онова състояние на знания, в което се намираше, прекрачвайки за пръв път тази маджарска земя. Езикът на винганските българи е толкова беден на думи, та често е неспособен за означаване на най-примитивните понятия и така наистина не е чудно онова, което виждаме: българинът, колкото повече понятия и чувства може да изрази на влашки, толкова по-добре ползва и влашкия език. Поунгарчване българите не искат, но понасят те да се порумънчат и заедно с езика да вземат и духа на тази народност...”

Като прибавим към тези думи пламенната защита на редакцията, обявила Мартон за „pars melior” на своето издание, а също и разгорещената престрелка между редакция и читател-опозиционер, обявил се срещу издаването на *Nuválata*, пред нас се разкрива твърде сложна картина. От една страна – борби между унгарската администрация и българските заселници, обезпокоени за своето народностно самосъхранение, от друга – борби срещу градската управа и разногласия сред самите българи. Интересен е примерът с т. нар. „крашовани” – славянски католици, населяващи източната част на Банат и силно повлияни от хърватското културно влияние. В редакционната бележка по повод оставката на Мартон категорично се заявява: „Не можем да наблюдаваме и занапред... сигурното порумънчване на маджарските българи, не можем да допуснем те и крашованите да се абсорбират посредством влашкия елемент... По-скоро стремежът ни е българите и крашованите да се възпитат в патриотичен дух и да се придвижи тяхното поунгарчване. В тази наша задача бяхме намерили незаменима опора у господин Янош Мартон...”

Подобни данни изясняват не само ролята на Мартон като представител на вестника във Винга и областта. Те показват красноречиво, че преди да заемем осъдителна позиция към поддръжниците на унгарската държавна политика, е нужно фактите да се огледат от всички страни. Борбата за поунгарчване е и борба срещу порумънчването на банатските българи и другите културни влияния (немско, хърватско, сръбско), които те изпитват във всекидневния си живот. От друга страна, имаме всички основания да смятаме, че и този вестник – заедно със седмичника *Madžárszai balgarin* – участва с острите си статии в борбата срещу градската управа.

След напрежението, което поражда оставката на Мартон, вестникът се разпада. И макар в бр. 12 Мартон да заявява, че ще продължи да сътрудничи, повече материали от него не се появяват. В бр. 16 на унгарското издание той се отказва окончателно от поста и въпреки последвалите няколко поредни съобщения за подновяването на *Nuválata*, притурката повече не излиза.

Прекъсването на връзката с Мартон се оказва решаващо за съдбата на българския вестник. След неговото прекратяване намаляват рязко новините от Винга по страниците и на *Magyar Néplap*. До края на издаването му повече интерес към преселниците е проявен единствено в бр. 38 от 1893 г. Там е поместена статията „Литературата на нашите българи“ с автор Ксавер Хорват, в която се цитират имената на книжовници (Л. Косилков, И. Карабенчов, Клобучар, Е. Ферменджин) и книжовни прояви, и на практика се одобрява „литературното движение на българските ни братя“.

Трудно е да се установи доколко *Nuválata na madzárstyite balgare* – а това се отнася и за другите два седмичника – успява през краткото си съществуване в своята основна цел – поунгарчването на винганци и на останалите банатчани. Но заедно с унгарския вестник и българският лист задоволява определени духовни потребности и се занимава – освен с въпроси от местен характер – с един от най-парливите проблеми от края на века. Интересен е и процесът на унгаризирането на специфичното българско писмо, който за кратко се осъществява именно на страниците на този вестник. Не на последно място отпечатването му е показателно за положителната роля на Унгария – като база и посредник – за развитието на българското, на кирилското книгопечatanе на територията на Австро-Унгария въобще. Като едно от малкото издания на тази специфична народностна група *Nuválata na madzárstyite balgare* несъмнено има своето място в периодичния печат и книжнината на нашите заселници в Банат.

Австро-Унгария и българският национален въпрос 1878 – 1879 г.

Из архива на Бенямин Калай

Петър Каменов

Национален исторически музей - София

Българският национален въпрос вълнува дипломатическите представители на Австро-Унгария още през 60-те години на XIX в., когато се решава правото на българската нация да придобие своя независима и национална църква, която да служи на интересите на българския народ. Известен е фактът, че църковният въпрос се превръща в политически и в хода на неговото развитие не малка роля изиграва и австро-унгарската дипломация, ръководена от талантливия дипломат граф Андраши. До избухването на Източната криза (1875-1878 г.) усилията на външната политика на Монархията са насочени към създаването и разширяването на позиции, изгодни за австро-унгарската политика в района на Балканския полуостров, където привилегировано положение има царска Русия. През 70-те години на XIX в. насоките на балканската политика на Балплац диктуват внимателно възприемане и отразяване на националноосвободителните движения на балканските народи, борещи се за социалистическа и политическа свобода. Основна концепция на балканската политика на граф Андраши, основоположника на активната политика против аспирациите на руския царизъм, е: „Изгонени от Германия ние сме принудени да се насочим към Ориента. Като гранична държава сме заинтересовани от това, което става там. Всичко, което се предприема против нас и без нас, означава, че е насочено срещу нашите интереси.“

Изследванията на съвременната българска историография по отношение на мястото и ролята на Бенямин Калай в Източна Румелия през периода 1878-1879 г. частично са разкрити посредством статиите на проф. Петър Миятев за дейността на известния австро-унгарски дипломат през посочения период. На този етап съществува необходимост от по-широко и задълбочено проучване на богатия архивно-документален фонд на Бенямин Калай с цел да се разкрият нови моменти в балканската политика на Дунавската монархия спрямо борбата на българския народ за запазване на националната цялост на току-що освободената българска държава. Автентичният

материал, намиращ се в Унгарския национален архив (фонд Р-344: дипломатическа преписка на Калай с министъра на външните работи на Австро-Унгария граф Дюла Андраши от времето, когато Калай е изпратен в Пловдив със специалната мисия да представлява интересите на Монархията в международната комисия) дава възможност на изследователя да осветли в по-широк аспект същността на тази мисия за стратегията на двуединната монархия и едновременно разкрива някои важни моменти от съпротивата на българите в Източна Румелия против несправедливите решения на Берлинския конгрес.

Източната криза през втората половина на 70-те години разкрива цялата уродливост на социалното и политическото господство на османския феодализъм на Балканите, който в политическите сметки на някои европейски държави, се превръща в небезизвестната „политика на статуквото”, целяща възпирането и ограничаването на национално-освободителните борби на балканските народи, включително и на българския народ. На първоначалния етап от Източната криза (1875-1876 г.) българите губят схватката с потисника, но след потушаването на Априлската епопея от 1876 г. нито общественото мнение, нито европейската дипломация могат да пренебрегнат факта, че се вършат беззакония в земята на един малък народ.

Събитията от 1876 г. предизвикват сериозно беспокойство в кръговете на австро-унгарската дипломация, граф Андраши бърза да се споразумее с официалната дипломация на Русия, стремейки се по този начин да си осигури претекст за постоянна намеса в работите на Източна. Чрез сключването на тайната конвенция в Будапеща на 13 януари 1877 г. Дунавската монархия придобива големи възможности да разшири дори териториално своята експанзия. В стремежът да си осигури неутралитета на Австро-Унгария, с Будапещенското споразумение царската дипломация осигурява значителен аванс на австро-унгарските аспирации в югозападния дял на полуострова. Интересен компонент на развитието на балканската политика на Виена и Будапеща е твърдението на Андраши, че „националните движения на поробените народи трябва да послужат за утвърждаването на австро-унгарското влияние на Балканите и специално Унгария да извлече максимални облаги.” Руско-турската война от 1877-1878 г. ликвидира изцяло политическото присъствие на Османска Турция на Балканите, в резултат на победоносните сражения, получават независимост Сърбия и Румъния, а България е освободена и българските земи - по силата на Сан-Степанския прелеминарен договор - са изцяло включени в границите на младата българска държава. Австро-Унгария се противопоставя решително на Сан-Степанския договор, тъй като в него и в

новоосвободената българска държава вижда опасна преграда за осъществяването на своите политически и стопански апетити на Балканите. Главната задача на Андраши е да осути образуването на голяма славянска държава, чийто граници да са долините на реките Морава и Вардар, както и провинциите Босна и Херцеговина.

В своята външнополитическа програма граф Андраши излага основните направления на своята балканска политика, изцяло изградена върху политическите и стопанските интереси на Дунавската монархия на Югоизток. „Австро-Унгария в никакъв случай няма да признае следното:

1. Която и да е християнска държава да се разпорежда или да налага под формата на протекторат своята воля на Балканите.
2. Която и да е велика сила да се възползва - без съгласието на останалите европейски държави - от придобивките след приключването на войната от 1877-1878 г.
3. Русия да владее каквито и да било земи на десния бряг на р. Дунав.
4. Румъния да бъде включена в границите на Руската империя или да се намира в някаква зависимост от царска Русия.
5. В посочените държави – Румъния, България и Сърбия - нито руското, нито австро-унгарското влияние не бива да бъде едностренно, т.е. без съгласието на останалите Велики сили според схващането на Андраши; а част от освободените провинции могат да бъдат автономни със свои ръководители – Oberhäupter, но под властта на Всоката порта.
6. Да не бъде позволено на Балканите да се изгради голяма славянска държава с максимални граници.¹

След оповестяването на Сан-Стефанския договор (1878) в дипломатическите салони на Виена и Лондон започва да се говори за една превантивна война срещу царска Русия, която трябва да изгони руснациите от Балканския полуостров и да не им позволи пряко да влияят върху развитието на обществено-политическия живот на малките балкански държави. Особено важно е да не се позволи на руското правителство да упражнява контрол над Проливите, които по онова време - след откриването на Суецкия канал - представляват най-важния стратегически възел в европейската политика на Великите сили. От своя страна, руската дипломация предприема активна дипломатическа офанзива във Виена: на 14/26 март 1878 г. граф Игнатиев се среща с граф Андраши; австро-унгарският министър на външните работи поставя условията си за постигането на съглашение между двете заинтересовани

държави от Изтоца. Според конвенциите от 3/15 януари и 6/18 март руското правителство поема задължението за „преразделяне“ на европейските владения на Османската империя. В телеграмата си до Петербург, граф Игнатиев уведомява, чеисканията на граф Андриши са Босна-Херцеговина да се предадат на Австро-Унгария, да се удовлетвори Гърция и територията на България, както на запад, така и на изток да се намали значително.²

Противоречията настъпили между Русия и Австро-Унгария, предизвикват намесата на английското правителство, което е заинтересовано да поддържа политиката на граф Андриши, тъй като тя защищава и тази на Англия, особено по отношение на границите на България, които са в непосредствена близост с Цариград и Проливите. Вследствие на острите противоречия между Великите сили е свикан Берлинският конгрес (юни-юли 1878 г.), на който се налагат решения насочени срещу националното единство на българския народ. Най-важните постулати касаят разделянето на България на три части, а именно, Княжество България, областта Източна Румелия и Македония, която изцяло се връща в границите на Османската империя. Изкуственото разделение на българските земи и налагането на системата на денационализация спрямо българското население в земите на Източна Румелия и Македония има връзка с дипломатическата мисия на небезизвестния в аналите и на българската история австро-унгарски дипломат Бенямин Калай.

Като ярък привърженик на агресивната политика на граф Андриши, Калай заема стратегическия пост генерален консул в Белград от 1868 до 1873 г., а после е назначен за главен секретар (1875 г.) в Министерството на външните работи и специалист по балканските въпроси. Той участва активно в изготвянето на политическата програма на Андриши, чиито главен елемент е становището, че славяните са най-значителната част от населението на Османската империя и техните национални въжделания в рамките на империята се базират на съвместната им борба срещу общия враг, т.е. Турция. Едновременно с това, подкрепата, оказвана им от една странична велика сила, каквато е Русия, открыто заплашва единството и съществуването на самата Османска империя.³ Във връзка с целите на балканската политика на Монархията в специален меморандум до Андриши Калай разкрива значението на териториалното превъзходство при воденето на активна политика на Балканите. В меморандума е посочено следното:

¹ Falk Miksa, Gróf András Gyula. – In: Falk M., Kor és szellemrajzok. Budapest, 1903.

² Diószegei istván, Az 1877. évi budapesti szerződés előtörténete. - Századok, 113. évf, 1979, N 6.

³ Wertheimer Gy., Andrassy gróf élete és kora. Budapest, 1934.

„Необходимо е славянските провинции, Босна, Херцеговина, Сърбия, Македония, България, да бъдат контролирани от белградското ни консулство, а териториите с гръцко и албанско население, Долна Албания, Тесалия и Румелия - от това в гр. Солун, за да можем своевременно да реагираме на тамошните събития.”⁴

Изхождайки от усложненията, настъпили на Балканския полуостров след обявяването на решенията на Берлинския конгрес, в кореспонденцията си до Калай граф Андраши посочва необходимостта от „активна намеса с цел спасяването на Източна Европа от славянанизиране. Наш дълг е - пише Андраши - да попречим на обединението на Сърбия с Черна гора, като в даденият случай е необходимо да окупираме Босна и Херцеговина.”⁵ По-нататък, външният министър изтъква необходимостта от бързи действия на Балканите поради опасността от разпадането на Турция, която няма сили да преустанови революционния процес от Източната криза и подлага на опасност цялостта на своите европейски владения.⁶ Стратегическото направление на австро-унгарската експанзия се определя от активния търговски баланс на империята на юг от р. Дунав. Това служи за обвързването на балканските държави (Румъния, България и Сърбия, а така също и самата Турция) с австро-унгарските интереси: ролята на тези държави е да представляват солиден буфер срещу царска Русия. През периода 1875-1878 г. Австро-Унгария участва с общ внос от 35% до 40% в търговския баланс на балканските държави. Приобщаването на долнодунавския басейн в системата на топанския стокообмен на Монархията е от значение за разширяването на пазарите за зараждащата се австро-унгарска капиталистическа индустрия, поради което, Андраши, пише на Зичи: „Жизнените интереси на Монархията диктуват необходимостта от свободно корабоплаване по р. Дунав и правителството на Австро-Унгария е готово да си го осигури с всички сили.”⁷ За по-натъшното стопанско проникване на Балканите роля играе и построяването на редица ж.п. линии, които по- силата на Берлинския конгрес са задължителни за Турция, Сърбия и България. От това са заинтересовани галвно австрийските Юстеррайхеше Щаатебан и Унгарските южни линии. От 1873 до 1877 г. активно в експлоатация са жп линията Цариград-Одрин-Пловдив и отсечката Солун-Скопие, доставящи безпрепятствено всички видове индустриални стоки за вътрешният пазар на Османската империя, които разоряват местната манифактура,

⁴ MOL [Magyar Országos Levéltár]. Fond P-344. Kállay iratai. Memoire, Kállay B.

⁵ HHStA. Aussera Pol. Archiv, VIII; MOL. Fasc. 170., W-38 db.

⁶ Ibidem.

⁷ Паскалева, В., За икономическото влияние на Австро-Унгария в българските земи през руско-турската война 1877-1878 г. - Известия на Института за история. София, 1968, с. 211.

включително и тази в България. На заседанието от 25 юни 1878 г. барон Хаймерле предлага да се запазят в сила договореностите с Високата Порта от времето на капитулациите, които да станат валидни и за младата българска държава, особено що се касае до построяването на жплинията София-Вакарел-Цариброд и свързването на линията с отсечката Белгард-Цариброд. Официално с това е натоварена фирмата „Сосиете Женерал”, чийто главен акционер се явява барон Хирш.⁸ Паралелно с това, под натиска на граф Андраши се внася предложението да се сключат търговски договори със Сърбия и България, но при условия изгодни за австро-унгарското стоково производство. Друг важен момент в политиката на Монархията са границите на България, поради което, Андраши официално заявава, че „окупацията на Босна-Херцеговина и Санџака са наложителни, поради необходимостта от защита на интересите на Монархията. А това, че България, Румелия и Албания стават независими е по същество принудителната мярка за възприемането на подобна тактика.”⁹

Имайки значително преимущество на Берлинския конгрес и с подкрепата на Англия и Германия, Австро-Унгария насочва своите усилия към разрешаването на българския въпрос в светлина, изгодна за имперската експанзия на Балканския полуостров. Това подсказва, че националният въпрос на България е от първостепенно значение за цялостната политика на Австро-Унгария през този период, което означава и началото на голямата експанзия. Според решенията на Берлинския диктат до изработването на Органически устав е създадена Международна комисия (1878), която е ръководен орган на работите в Източна Румелия. В нея взимат участие Англия, Франция, Русия, Германия, Италия, Турция и Австро-Унгария. Бенямин Калай е извънреден и пълномощен емисар на Монархията с неограничени права. Чрез него граф Андраши цели да окаже въздействие върху делегатите на европейските държави при изработването на Органическия устав и в частност при разглеждането на въпроса за статуквото или частичното му реставриране в Източна Румелия посредством административни реформи в ущърб на българските национални интереси. Главният въпрос, който вълнува ръководителя на австро-унгарската дипломация е скъсяването на срока за престояване на руските окупационни войски в Княжеството и Румелия, тъй като последните са пречка за реализирането на плановете на Австро-Унгария. Като се спира на решенията на Берлинския конгрес, граф Андраши съобщава на Калай в Пловдив следното: „Руснаците трябва да се изтеглят в определения им и от

⁸ Op. Cit., p. 214.

⁹ MOL. Fond P-344. Kállay B. iratai. Jegyzőkönyv (24.VIII. 1878.); Fasc. 38., 157. sz. Andrassy-Kállay.

стипелациите срок. Ако това стане, то тогава планираната работа на международната комисия ще протече без проблеми и изпълнението им ще се превърне в реалност.”¹⁰ Редом с това се поставя задачата за разкъсването на българските земи чрез отделянето на Румелия под формата на „самостоятелна”, но автономна област под властта на Високата Порта.

В дейността Б. Калай имат предимство административните въпроси. Той се ръководи от своя богат опит, в резултат на който усилията му са насочени към прилагането на особени мерки. В преписката си до Андраши Калай посочва: „Ако ние наистина искаме една модерно развиваща се цивилизация в областта – със съвременна администрация, то тогава можем да издигнем преграда срещу българската и руската агитация.”¹¹ В докладите си до Андраши Калай сочи със завидно разбиране реалните условия, като непрекъснато подчертава, че „превръщането на Румелия в държавно-административна единица, отделна от България, представлява сложна, но необходима игра с неизвестен край.”¹² От своя страна, в отговора си Андраши дава да се разбере, че с оглед интересите на Монархията бъдещото оформяне на района на Балканите е от съществено значение. „Винаги съм бил на мнението, че за осъществяването на нашите цели е необходимо да се провежда политика посредством някои различия в административното устройство, които да отличават останалите провинции от това на Турция. В противен случай ще се стигне до възникване на идеята за обединение на България с Източна Румелия и Македноия”¹³, пише Андраши на Калай. Според вижданията на Андраши задачата на Калай е да организира съпротива срещу руските предложения в комисията и да прокара линията за отделянето на Румелия като самостоятелна област. Протоколът от 4 ноември 1878 г. ясно посочва, че "работата на комисията е да даде възможност при новите условия Източна Румелия да получи управление и организация подобно на това в западноевропейските държави и това ще послужи за присъединяването ѝ към съвремената цивилизация."¹⁴ Още преди да започне своята работа Международната комисия в Пловдив, руските власти успяват до голяма степен да изградят такива местни административни и обществено-политически органи, посредством които фактическата власт в Източна Румелия е в ръцете на българското население. Всичко това осигурява на руската дипломация и българите в

¹⁰ MOL. Fond P-344. Fasc. 38., 157. sz. Andrassy-Kállay.

¹¹ MOL. Fond P-344. Fasc. 38., 146. sz. Andrassy-Kállay.

¹² Diószegi István, Ausztria-Magyarország és Bulgária a San-Stefanoí béke után 1878-1879. Budapest, 1961.

¹³ MOL. Fond P-344. Fasc. 38., 158. sz. Andrassy-Kállay.

¹⁴ MOL. Fond P-344. Protokollen, XI.1878.

Румелия значително предимство. Международната обстановка след Берлинския конгрес се характеризира с продължение на борбата между великите сили за господството в Европейския Югоизток. Противоречията между Австро-Унгария и царска Русия от една страна, и тези между Англия и Русия от друга, се явяват като предпоставки за дипломатическата интервенция на Виена и Лондон. В това отношение Източна Румелия се превръща в поле на сблъсъка между великите сили. Самата политическо-административна уредба на областта дава възможност за развитието на едно перспективно и трайно присъствие на великите сили с оглед разширяването на собствените им позиции в района на Балканския полуостров. На практика най-заинтересовани са Австро-Унгария и Русия. Важно обстоятелство за поддържането на тази заинтересованост представлява стратегическото значение на Южна България по отношение на планираната от Виена и Пеша трансбалканска жплиния, свързваща Виена с Цариград. По-силата на член 10-ти и член 21-и от Берлинския договор както Княжеството, така и Източна Румелия са длъжни да построят железопътна мрежа, отговаряща преди всичко на интересите на Дунавската монархия. Именно поради това в писмата си до Калай граф Андраши сочи, че от особено значение е организирането на две самостоятелни области - гръцка и българска, като обаче това да не доведе до образуването на голяма трибутарна държава.¹⁵

Българският въпрос заема първостепенно място в плановете на граф Андраши. Но успоредно с него австро-унгарската дипломация движи и въпроса за военната окупация на провинциите Босна и Херцеговина. В този аспект министърът на външните работи на Монархията заявява следното: „Заместването на османското присъствие с това на Австро-Унгария ще попречи за образуването на нови славянски държавни единици под егидата на Русия. Същевременно ще се въстанови европейското равновесие и предимството на московците ще се елиминира.“¹⁶ Андраши възлага осъществяването на тези планове на новият дипломатически сондаж, който прави по нареддане на Андраши посланикът на Австро-Унгария в Лондон граф Карой. През пролетта на 1879 г. в съобщението си до Балплац Карой разкрива плановете на английското правителство, посочвайки, че „двете велики сили трябва да действат съвместно и да осигурят правното положение на Източна при пълно разбиране.“ Проанглийската политика на граф Андраши намира разбиране и от страна на канцлера Бисмарк, който по онова време стои на твърди позиции във връзка с Източния въпрос в

¹⁵ MOL. Fond P-344. Andrassy-Kállay.

¹⁶ HHStA. Äussern Pol. Archiv, VIII; MOL. Fond P-344. Fasc. 170.

полза на балканската политика на дуалистичната монархия. При срещата си с граф Андраши германският канцлер изтъква необходимостта от задълбочаване на приятелските връзки между Виена и Лондон като гаранция за „оказване на ефективно влияние, на което Русия да не може да се противопостави в никакъв случай.“¹⁷

Съвместните действия на австро-унгарската и английската дипломация по въпросите, свързани с административното уреждане на областта Източна Румелия, целят преди всичко ликвидирането на руските позиции в Южна България и изолирането на Русия в споменатия район. Самостоятелното англо-австрийско съглашение (1878) настоятелно иска коренни промени в цялостната уредба и същевременно привлича за съюзник и Високата Порта. Така за Виена и Лондон се очертават предпоставки, удобни за постепенното ограничаване на руското военно и политическо присъствие. Според Съглашението исканията са следните: 1. Да се увеличи мандата за престой на международната комисия на територията на Източна Румелия с цел да се подпомогне работата на губернатора по въпросите за администрацията; 2. Да се създаде една постоянна войскова част под надзора на европейските правителства с контингент 10-15 хиляди войници и офицери за окупация на областта; 3. Престоя на споменатия контингент първоначално да бъде 1 година съответно със съгласието на руското правителство.¹⁸ Във връзка с гореизложеното мисията на Бенямин Калай придобива изключителна важност по повод реализацията на поставените искания.

Калай възнамерява най-напред да прекрати „произволните изселвания“ на мохамеданското население от областта, които се провеждат от руските окупационни власти. Използвайки данните на английският дипломат Палмгрейв Калай изпраща статистика за населението, според която „до войната жителите на областта са общо 687 707 души, от които половината, т.е. 50% или 384 718 са българи, докато турското население в областта наброява 240 053 д., а гръцкото – 71 936 д. Силната емиграция, пише Калай, е непрекъсната и десеткихиляди мохамедани напускат страната, а на тяхно място се заселват българи от Македония и Одринска Тракия, чиято численост за периода 1878-1879 г. е около 35 000 д. Очаква се допълнително да се изселят, споменава Калай, още 60 000 българи от Тракия. В такъв случай в областта преобладаваща част от населението ще са българите.“¹⁹

¹⁷ HHStA. PA-III/II9. 1879.I.29. Széchényi-Andrássy. Privat-Berlin.

¹⁸ HHStA. PA-X/74. I879.III. Telegram Nr.24. Andrassy-Langeman.

¹⁹ MOL. Fond P-344. Fasc. 40., 418. sz. Kállay B.

Изпращането на съответните сведения до граф Андраши са от значение за политическите ходове на австро-унгарската дипломация, тъй като по време на преговорите си с Високата Порта за окупацията на Босна и Херцеговина тя се стреми да насочи вниманието на турското правителство към Източна Румелия. Както казва в речта си Андраши, за Османската империя Източна Румелия притежава по-голямо стратегическо значение отколкото двете провинции, които са застрашени от посегателствата на Сърбия. С цел да бъде принудена Портата да приеме позицията на Австро-Унгария на 28 октомври 1878 г. Калай изпраща важно съобщение до Андраши, в което пише, че „ако Портата приеме предложениета на руските власти, то в такъв случай ще се засили репатрирането на турското население от областта, на мястото на мохамеданското население ще се настани българско, което рано или късно ще се опита да създаде една велика България, опасна за султана.”²⁰ Всички опити на руската администрация да извоюва окончателна репатрация на турското население претърпяват неуспех поради намесата на Англия и Австро-Унгария. Съвместната политика на двете велики сили е продиктувана от облагите, които придобиват в района на Балканския полуостров: за Англия - о-в Кипър и контрола над Сеуцкият канал, а за Дунавската монархия - военната окупация на бившите турски провинции Босна и Херцеговина. И двете страни се стремят към изкуственото разделение на европейските владения на Портата без да взимат под внимание националните интереси на българите и другите балкански народи. Тази политическа концепция се ръководи от правилото за „възстановяване на европейското равновесие, пораз клатено след войната от 1877-1878 г.” В същият дух Калай, който напълно подкрепя източната политика на Андраши в унисон с тази на Англия, предупреждава своя патрон, че „идеята за репатрирането на мохамеданското население е опасна и ако тя се осъществи, то всичко това ще има неочеквани последствия. Както вече съобщих, пише Б. Калай, това ще означава обединение на всички български земи.”²¹

Вторият по значение въпрос за австро-унгарската дипломация е организирането на българска въоръжена сила под формата на милиция, който е внесен да се разглежда от членовете на международната комисия по предложение на руската делегация. Самото предложение предизвиква силни протести във Виена. Във връзка с това Калай съобщава на Андраши замисъла на руските административни органи по този начин българското население да се пази от евентуалните нападения. В съобщението

²⁰ MOL. Fond P-344. Fasc. 38., 29. sz. Kállay B.

²¹ MOL. Fond P-344. Fasc.38., 75. sz. Kállay B.

прозвучават нотки на загриженост: „тази милиция ще наброява 63 000 души и ще бъде въоръжена с най-модерно оръжие. Какво ще стане в случай, че руснаците, независимо от предписанията на Берлинския договор, образуват една силна българска войска?”²² След две седмици граф Андраши отговаря на Калай, „че едва ли една изостанала държава като Източна Румелия ще има възможността да поддържа такава голяма армия.”²³ На вниманието на Андраши е проблемът за устройството на областта, където по официален път трябва да се възстанови, макар и частично, влиянието на Високата Порта. Това е единственият начин да се реализират австро-унгарските аспирации в Югоизток. Така че той нареджа на делегата на Дунавската монархия в Пловдив следното: „не бива да се занимаваме толкова много с бъдещите опасности, повече отколкото с настоящите; нашият интерес ни диктува руският оккупационен корпус час по-скоро да напусне Румелия, а след това и България.”²⁴

В своята източна политика граф Андраши настоятелно прокарва идеята за временна окупация на Румелия от смесен европейски контингент, като по такъв начин желае да отстрани опасността за австро-унгарските интереси и да не позволи в никакъв случай на Русия да се завърне на своите позиции в България. Опасността от прекомерно разпространяване на влиянието на Дунавската монархия на Балканите нееднократно се отчита от руската дипломация. В доклада си до Горчаков руският емисар Новиков посочва, че „Андраши иска час по-скоро да реализира анексията на Босна и Херцеговина. Изпращането на австро-унгарските войски в двете провинции не означава ли, пише по-нататък Новиков до руският канцлер, оккупацията и на Санджака и по такъв начин Монархията да придобие ролята на арбитър в делата на Източна и същеврменно да изпрати в контингента и свои войски, за да окупира и Източна Румелия?”²⁵ По въпроса за отстраняването на руското влияние от Балканите, както и за постигането на частичната реставрация на турското управление английското правителство открыто се присъединява към политиката на Австро-Унгария. Гладстон обявява истината за източната политика на Англия по отношение на европейското равновесие с думите: „Равновесието е нарушено; страната, която страда най-много, е Англия. Ние сме длъжни да променим отношението си към трите сили - Германия, Русия и Австро-Унгария. Иначе те ще действат без нас, което не е желателно за държава като

²² MOL. Fond P-344. Fasc. 39., 255. sz. Andrassy-Kállay.

²³ MOL. Fond P-344. Fasc. 39., 299. sz. Andrassy-Kállay.

²⁴ MOL. Fond P-344. Fasc. 39., 151. sz. Andrassy-Kállay.

²⁵ АВПР [Архив внешней политики России]. Ф. К-1879.94/144. Телеграма № 35. Новиков-Горчаков.

Англия.”²⁶ Пак в този дух на взаимни интереси Калай поддържа тесни връзки с английския представител сър Хенри Дръмонд Уолф, който от своя страна снабдява с прясна информация австро-унгарския представител и така цели откъсването на Дунавската монархия от единството наречено Съюз на тримата императори. В съобщениета си до граф Андраши Б. Калай многократно изтъква положителната позиция на английското правителство към политиката на Виена на Балканите. Така например, за становището на английския кабинет по отношение на Русия Калай пише: „Засега английското правителство се въздържа да прави решителни стъпки пред Петербург, но е убедено, че е необходимо да се води война с Русия, ако последната не изпълни решенията на Берлинския договор.”²⁷ Това показва, че източната политика на Австро-Унгария по българския въпрос е не само негативна, но и агресивна: в стремежа си да постигне своите аспирации тя е готова да окупира Румелия с военна сила по подобие на провинциите Босна и Херцеговина. С подкрепата на Лондон Австро-Унгария постига политическо и военно превъзходство над царска Русия в района на Югоизтока. Граф Андраши открыто заявява в Балплац: „Руската военна евакуация ще разреши най-сетне проблема за нашето присъствие както в западната, така и в източната част на полуострова. Само Австро-Унгария може да бъде постоянна преграда за руските интереси на Балканския полуостров.”²⁸ Усилията на Б. Калай да се възприеме проекта на Австро-Унгария за административното уреждане на Източна Румелия е показателно за отношението на останалите велики сили, които също не желаят царска Русия единствено да разполога с позиции на Балканите и да превърне двете Българии в свой постоянен плацдарм. На 27 март 1879 г. Калай телографически съобщава на Андраши важната новина, че 32-и параграф е приет: „Най-сетне Ваше превъзходителство, вчера успях да прокарам пред комисията този параграф. В Устава... окончателният резултат ще се подпише на 26 този месец.”²⁹ В „Traduction du Memoire Bulgarie” Б. Калай отбелязва, че задълженията, произхождащи от Берлинския договор, са „Дамоклев меч” за младото българско княжество, но всичко това не означава, че българското население и от двете страни не ще се опита да се обедини, като се опира на националните чувства на българите. По-нататък в доклада си той пише: „Княжеството няма да гледа безучастно съдбата на своите братя, нито тяхните мъки. Това

²⁶ Seton-Watson, R.W., Britain in Europe. 1879-1914. Cambridge, 1938, p. 50.

²⁷ OSZK [Országos Széchényi Könyvtár]. Kézirattár. Fol. Hungaria, 1733.

²⁸ MOL. Fond P-344. 38. cs. 1879.III. Andrassy-Orczy.

²⁹ MOL. Fond P-344. Fasc.42. Statut organique de la Rumelie Orientale.

положително означава рано или късно да се стигне до нови усложнения на Изток.”³⁰

Редом с дипломатическите си задачи Калай се посвещава на опознаването на проблемите посредством поддържането на преки контакти с представителите на българското население, тъй като настроението му и политическата обстановка в даденият момент са от значение за балканската политика на Австро-Унгария. При срещата си с нотабилите на гр. Пловдив Б. Калай получава официална петиция от населението на този край, която по съдържание отразява най-важните въпроси свързани с исканията на българското население. В петицията си българите казват: „Желанието ни е да имаме спокойствие и правна защита и да се гарантират имотите ни. Само така ще успеем да ликвидираме загубите си, да построим отново къщите си и да задвижим търговията и занаятите.”³¹ В подкрепа на изконните искания на местната българска буржоазия застава и екзарх Йосиф. При срещата си с Калай той официално дава да се разбере, че „мирната обстановка в областта се дължи преди всичко на усилията на видните и заможни граждани от Пловдив, Стара Загора, Пазарджик, Сливен и други градове и че същите са готови да подкрепят мирните инициативи на комисията.”³² Възстановяването и развитието на местното стопанство в областта играе важна роля за интересите на австрийските и унгарските фирми, още повече, че през територията на Румелия минава по-голямата част от стратегическата жилиния Цариград-Виена, която е от първостепенно значение за политиката на Монархията при осъществяването на икономическото проникване в Югоизточна, респективно и в България. Следващият наболял проблем е определянето на границата между Турция и Източна Румелия, поради факта, че позицията на Дунавската монархия е в състояние да влоши значително обстановката в самата област. По този въпрос специалният емисар във Виена граф Шувалов моли граф Андраши Австро-Унгария да не се съгласява с английското предложение за настаняването на турски военни гарнизони в българските градове, а така също и с идеята за прокарване на „специална зона” с дълбочина от 3-5 км по северната страната на Стара планина. От своя страна в отговора си до Шувалов Андраши открито упражнява натиск над руската дипломация, посочвайки: „Това ще е възможно, ако евакуацията на руските войски се прави с бързи темпове и едновременно и от двете страни на Балкана. Само тогава Европа ще бъде убедена в искреността на Вашата страна.”³³

³⁰ MOL. Fond P-344. Fasc. 40., 4. sz.

³¹ MOL. Fond P-344. Fasc. 40., 419. sz. 1879.V.

³² MOL. Fond P-344. Fasc. 40., 396. sz. 1879.VI. Cingria-Aadrassy.

³³ Wertheimer Gy., Andrassy gróf élete és kora. Budapest, 1934.

По време на своите обиколки из областта Калай се убеждава, че за политиката на Австро-Унгария ще бъде действително трудно да наложи своето мнение при условие, че българските интереси не се вземат под внимание. В доклада си до Андраши той открыто посочва готовността на населението да се противопостави на решенията на комисията, ако същите са настаняването на военни гарнизони на Турция в областта. „Говорителят на делегацията съобщи, че ако днес са само стотина, то утре те ще са хиляди и ако комисията смята да работи и по-нататък, то тя ще срещне протеста на десетки хиляди българи, готови да умрат отколкото да се съгласят границата да ги постави отново под турското робство.”³⁴ Народните вълнения сред българското население продължават вследствие на опитите на комисията да обсеби паричните каси в редица градове на Южна България като Сливен, Чирпан, Нова Загора и другаде. Калай става свидетел на готовността на населението на всяка цена да защити своите права от чуждо посегателство. Размерът на вълненията, който определено имат политическа окраска, дават основание на австро-унгарския представител срочно да съобщи за изострянето на обстановката, като същевременно за това упреква руските окупационни власти, които междувременно са разрешили създаването на комитети „Единство”.

Съобщението на Калай в Балплац предизвика сериозна тревога у Андраши. Още повече, че в речта си лорд Солзбъри посочва, че „руснаците са в правото си да се евакуират за три месеца и друг вариант едва ли ще бъде успешен.”³⁵ От гледна точка на плановете на граф Андраши изказването на английския политик се явява като пречка за настояването на Балплац руските войски предварително да изоставят областта с цел въвеждането на специалния контингент на международните сили, в който да участвуват и австро-унгарски войкови части.³⁶ Но с това проблемите около решаването на българския въпрос съвсем не се изчерпват. В резултат на решенията за границата между Османска Турция и Източна Румелия опасността от увеличаване на българското население в областта предизвика нови смущения у Калай. По този повод той се обръща към Андраши със следното послание, в което изразява своите опасения: „Усилената емиграция на българското и гръцкото население от Македония и Тракия се извършва по внушение на руските власти в Източна Румелия. Това крие опасности за нас.”³⁷ В плановете на Дунавската монархия не влизат преселенията на големи маси от

³⁴ MOL. Fond P-344. Fasc. 38., 134. sz. 1878.XII. Zichy-Andrássy.

³⁵ HHStA. PA-VIII. I879.V.7. Telegram Nr. 36. Andrassy-Károlyi.

³⁶ Galantai J., A Habsburg monarchia alkoaya. Budapest, 1985.

³⁷ MOL. Fond P-344. Fasc. 39., 340. sz. 1879.III. Kállay-Aadrassy.

българи в областта, тъй като това ще се превърне в политически фактор изгоден единствено за интересите на българското население. Калай счита въвеждането на турския език за официален в администрацията на областта за основна мярка в провеждането на денационализаторска политика. Така той възнамерява да лиши българите от пряко участие в ръководството на важните дела.

Мемоарът, изпратен на Бенямин Калай от представителите на българското население с дата 29 октомври 1878 г., разкрива сложността в политическата обстановка, създадена в Източна Румелия след опитите на австро-унгарския делегат да проведе своите замисли. Във връзка с тези негови действия, в мемоара се говори, че „обединението на българския народ е дело, което ще послужи за умиротворението на Изтока и представлява изходна точка за разрешаването на всички мъчинотии. Всичко това ще спомогне да се реализира цивилизацията; ще има полза и самата Турция, която иска³⁸ да избегне причините за обтегнатите отношения.“ В документа се посочва, че въвеждането на турския език за официален ще предизвика нови опасности за мира в областта; подобна постъпка заплашва националните интереси на българите, които не са съгласни да отстъпят ръководството на управлението. Междувременно обстановката в пограничените райони отново се нажежава вследствие на действията на турските власти да наложат въвеждането на своя администрация и военни гарнизони в Одринска Тракия.

Демонстрациите, състояли се в редица населени пунктове като Лозенград, Одрин, Малко Търново и другаде, разкриват политическата зрелост на местното население от българския произход, за което е ясно, че в рамките на европейската политика на преден план са единствено интересите на големите европейски държави, а за разрешаването на българския национален въпрос международната комисия има свое мнение, несъответствуващо с интересите на българското население. Обявяването на Органическия устав в първоначалния му вид предизвиква сериозни вълнения сред широките маси на местното население, където във връзка с уреждането на администрацията се дават широки привилегии на представителите на турското население. Протестът на нотабилите е законен, още повече, че в случая опитите да се постигне частична реставрация на османската власт под егидата на Берлинския договор отговаря изцяло на политическия курс на Австро-Унгария за установяването на политическа и стопанска хегемония над Югоизтока. Политическата концепция на граф Андраши е в зависимост от спечелените позиции след Берлинския конгрес, а именно:

„Основите на сегашното положение на Австро-Унгария се диктуват от окупацията на Босна-Херцеговина и Санджака. По такъв начин перспективата да се засили настъплението на Дунавската монархия в югозападната част на полуострова е от решаващо значение за установяването на постоянен контрол над р. Дунав и за спиране на руското влияние в Румъния и България.”³⁹ В Източна Румелия австро-унгарската дипломация предприема въвеждането на редица реформи, които биха могли да въстановят отчасти османското владичество, твърде полезно за плановете на Балплац. Под диктовката на граф Андраши Б. Калай прави предложение, което крие редица опасности за националния облик на областта и за справедливите интереси на местното българско население. В предложението са залегнали такива точки като например, запазването на правото на Султана да назначава командния състав на румелийската жандармерия (предимно офицери от чужд произход) и чиновниците на възловите постове в администрацията на Румелия (особено що се касае до финансовите дела). Друг опасен аспект на тази политика се явва въвеждането на турския език в администрацията, наличието на турски военни гарнизони в някои градове, назначаването на управителите и директорите да се извършва под прекият надзор на специален турски правителствен емисар и други. Всичко това допринася още повече за изострянето на политическата обстановка в края на 1878 г.

Избухването на Кресенеско-Разложкото въстание повдига духовете в Румелия. Действията на турските власти предизвикват силно възмущение сред българското население и руските власти. Калай съобщава за конфликта в строго секретен доклад – определя го като опасен поради размаха и целите. По негово предложение част от представителите от комисията обнародват резултатите от въстанието под формата на доклад и очертават неговата значимост за европейската политика. Документът е известен под заглавието „Der Macedonische Aufstand vom August bis December”.

В донесенията на Калай от месеците октомври и ноември явно проличава загрижеността на опитния дипломат, за когото размахът и силата на въстанието могат да доведат до неочеквани за австро-унгарската политика резултати. В писмата си той настоява на всяка цена да се изисква абсолютното спазване на клаузите от Берлинския договор за изтеглянето на руските войски от областта, като посочва, че даденият момент е удобен за военна интервенция на руските власти, още повече, че последните

³⁸ MOL. Fond P-344. Mémoire d’Commission Europée.

³⁹ Diószegi I., A magyar külpolitika utjai. Budapest, 1985.

притежават значителен брой части. Главна задача на австро-унгарския дипломат остава събирането на сведения от политически и военен характер, които, след като биват обобщени, се изпращат на Андраши във Виена. В момента, когато въстанието е потушено, Калай съобщава за числеността на руския корпус в Румелия: според данните корпусът се състои от 15 генерали, 102 висши офицери, 1010 низши офицери, 25 000 войници и по-нататък са представени данните за броя на обозните коне и за санитарната част, прикрепена към корпуса, както и други важни сведения от подобен характер.⁴⁰ Всичко това пояснява ролята на Калай в международната комисия и особено след Разложко-Кресненското въстание. В докладите си той непрекъснато твърди, че съществува косвена опасност от противопоставяне на руските власти с оръжие в ръка на политиката на Дунавската монархия.

Политическите страсти на българското население достигат своя апогей от една страна като резултат от потушаването на въстанието и поради споменатите реформи, насочени срещу националните интереси на българите, и от друга страна, поради заплахата от въвеждането на турски войски на територията на Източна Румелия под предлог да поддържат спокойствието и реда. В подкрепа на своите донесения Калай цитира редица документи изпратени му от австрийските консули (Цингрия, Косиек и др.). В тези документи се изразява загриженост, породена от въоръжаването на българското население от военните складове на руските власти, както и от мобилизацията на българската милиция в градовете Хаскъй, Сливен, Нова Загора, Пловдив и Казанлък. Важно съобщение представлява записката, в която се посочва, че се извършват укрепителни работи около старопланинските проходи и се поставя артилерия (например, на прохода Шипка).⁴¹ Друг изключително важен момент в докладите на Б. Калай представляват сведенията за организирането на стрелкови и гимнастически дружества, чийто инструктури са руски офицери и въоръжаването се осъществява от руските военни власти; българското население масово участвува в гимнастическите дружества, пише Цингрия до Калай. Безпокойството на Калай се подсила и от факта, че в изказването си княз Лобанов открыто съобщава, че „щом армията напусне областта, е необходимо повече руски специалисти да останат на място като служители в милицията и администрацията.“⁴² От друга отрана, готовността на българското население да окаже въоръжена съпротива на евентуалното настаниване на

⁴⁰ MOL. Fond P-344. Kállay B. iratai. Composition du Corps d'armmee Russe, d'occupation... .

⁴¹ MOL. Fond P-344. Fasc. 39., 329. sz. 1879.IV. Cingria-Andrássy.

⁴² MOL. Fond P-344. Fasc.40., 395. sz. 1879.V. Kosiek-Andrássy.

турските войскови части в областта има реална опасност за политиката на Балплац, която е насочена към овладяването на възловите позиции в Източна Румелия и постепенното превръщане на този район в удобен плацдарм за австро-унгарската експанзия. С телеграма от 3 май 1879 г. Калай извястява на Андраши за провеждането на маневрите на източнорумелийската милиция в Южна България и за състоялият се след това военен парад в гр. Пловдив. В текста ясно са посочени всички важни данни: „Април 28-и и 29-ти. Във Филипопол се проведе парад на гимнастическите дружества; присъстваха всички околии, начело с поповете си... Вторник. Голям парад, осем руски пехотни батальона, два батальона милиция и една българска конна стотня.”⁴³ В други подобни документи Калай отбелязва, че превъръжаването на българското население и маневрите на милицията съвместно с руските части е „фактор, с който в дадения момент са длъжни да се съобразят европейските правителства (включително и австрийското). Всичко това, заявява Калай, е в разрез с решенията за политическото статукво в Източна Румелия и застрашава мира в областта и на Балканите.”⁴⁴ Независимо от усилията на международната комисия да наложи в областта режим, отговарящ на интересите на европейските сили и в полза на частичното реставриране на предишното статукво, политическата обстановка изцяло се контролира от руските власти и българските местни органи. Говорейки скептично по същият повод Калай отбелязва, че „е естествено сега Високата Порта да търси претекст за провеждането на военна окупация и по такъв начин да превърне автономната област в илюзорно явление.”⁴⁵ Граф Андраши от своя страна подкрепя плановете на Портата, разчитайки на окончателното разделяне на българските земи, което по-същество означава реализиране на австро-унгарските планове в Югоизтока и провеждането на политика за „запазване на статуквото по силата на Берлинския конгрес.” И по-нататък продължава: „докато европейската дипломация обсъжда възможността за турската окупация, то руските представители не крият, че въоръженото българско население ще окаже открита съпротива.”⁴⁶ За реализирането на целите на австро-унгарската дипломация като най-перспективна възможност за разрешаването на българския въпрос в услуга на политиката на „европейско равновесие” Б. Калай предлага да се „извърши смесена окупация на Румелия посредством един военен контингент от 10-15 хиляди войника

⁴³ MOL. Fond P-344. Fasc. 40., 342. sz. 1879.V. Kállay B. Telegrám.

⁴⁴ MOL. Fond P-344. 1899.VI. Kállay B. Memoire.

⁴⁵ MOL. Fond P-344. Fasc. 40., 351. sz. Haymerle-Andrássy.

⁴⁶ Hauptman, Fredo, Austro-ugarska politika, Trojcarski savez i Ta Tajna konvencija. – Godisnjak (Saraevo), 1958.

подчинен на европейската комисия.”⁴⁷

От есента на 1878 г. темата за смесената окупация на Източна Румелия е най-актуалната за европейските правителства, които от своя страна също са заинтересовани от евакуацията на руските войски - единственият начин да наложат своите искания спрямо младата българска държава и да откъснат Южна България от държавния организъм, създаден от Сан-Стефанския мирен договор. Предложението на руския посланик във Виена за една руско-английска и австро-унгарска акция среща решителното вето на Високата порта, която изобщо не е заинтересована от подобни ходове на европейската дипломация. Твърдото противопоставяне на турското правителство на практика изолира акцията с помощта на Франция - също незаинтересована от тази стъпка. „Граф Корти ни съобщи, че Фурние е бил вчера при Султана и много убедително е протестиран против всяка възможност за окупация, като се е опитвал да настрои и Негово Величество.”⁴⁸

Задълбочаването на противоречията между страните-участнички в Берлинския договор, особено след отказа на Биймарк да жертва „дори и един талер“ попречва на плановете на политиката на Андраши да наложи със сила своята концепция. Главната причина за провалянето на политическата комбинация относно запазването на османските владения в юго-източна Европа са национално-освободителните движения на балканските народи. Доктрината за западване на статуквото рухва в огъня на въстанията в Босна-Херцеговина, България и руско-турската война от 1877-1878 г.

През годините на Източната криза - 1875-1878 г. австро-унгарската дипломация полага максимум усилия да запази статуквото на Балканите, макар и частично с цел да си осигури активно участие в разрешаването на Източния въпрос. От гледна точка на интересите на Австро-Унгария българският национален въпрос изиграва решаваща роля за активизирането на балканската ѝ политика не само в западната част на полуострова, но и в юго-източната, с което взаимоотношенията на двуединната монархия с царска Русия се изострят още повече. Плановете на граф Андраши да откъсне Южна България под формата на автономна провинция претърпяват неуспех поради високото политическо съзнание на българското население от областта и безкористната помощ на руските власти. Безспорен е фактът, че по време на пребиваването си в България Бени Калай, в качеството си на официален представител

⁴⁷ MOL. Fond K-26. Delegaciók – Napló. I878.III. - 1879. XI.

⁴⁸ MOL. Fond P-344. Fasc. 38., 124. sz. Philippopoli, 1878.XII. Kállay-Andrássy.

на Монархията, извънредно много допринася за осъществяването някои значителни предпоставки за икономическата и политическата експанзия на Дунавската империя в този район. Що се отнася до Източния въпрос, то през следващото десетилетие Хабсбургската империя е принудена да разлежда неговото разрешаване съвместно със своите най-важни партньори - Германия и Русия. Последвалите в България събития от 1885-1887 г. отново дават възможност на австро-унгарската дипломация активно да се намеси, като се възползва от българо-руските противоречия и успява да се превърне в арбитър и главен фактор за балканските държави.

Ausztria-Magyarország és a bolgár nemzeti kérdés 1878–1879

Adatok Kállay Benjámin levéltárából

Peter Kamenov

Nemzeti Történeti Múzeum - Szófia

Rezümé

1878-ban, a berlini kongresszus előestéjén az Osztrák-Magyar Monarchia közös külügyminisztere, gróf Andrassy Gyula, a delegációk előtt a következőket közölte: „*Se Nagy-Szerbia, se Nagy-Bulgária megalakulását nem fogjuk megengedni a Balkán-félszigeten, a Monarchia mint nagyhatalom döntő szerepet fog játszani majd.*” Kelet-Rumélia statuszát, a határait és berendezkedését a Berlini Szerződés 13–22. pontja határozta meg. A terület az Oszmán Birodalom keretei között autonóm státuszt élvez, etnikai sajátosságai pedig a Balkán új politikai-igazgatási képződményévé teszik.

A tartomány összes területe 35901 km², lakossága 815946 fő. Akkori nemzetiségi összetétele a következő: bolgárok – 573560, törökök és pomákok – 174700, görögök – 42654, cigányok – 19549, zsidók – 4174, örmények – 1306. Kelet-Rumélia tarka etnikai képét meghatározta a területen élő külföldiek sokasága is (osztrákok, magyarok, csehek, franciaiak, olaszok és szlovénok). A tapasztalt és neves diplomatákból álló Kelet-ruméliai Bizottság 1878. szeptember 18-án ült össze Isztambulban. Ausztria-Magyarországot Kállay Benjámin báró magyar parlamenti képviselő, a balkáni kérdések kiváló szakértője képviselte. A *Pesti Hírlapnak* adott interjújában a Ballhausplatz, illetve Andrassy gróf hivatalos véleményét fejezte ki; eszerint az európai bizottság feladata az, hogy európai típusú, korszerű balkáni tartományt hozzon létre. A Kállay Benjámin és Andrassy Gyula között 1878 őszén folyó levelezés gazdag anyaga tükrözi a Dunai Monarchia Kelet-Ruméliával kapcsolatos törekvésein: az orosz helyőrségek tartózkodásának lerövidítése, a Fényes Porta közigazgatási jogainak helyreallítása, török helyőrségek létesítése a stratégiai településeken és a török nyelv hivatalos bevezetése az államügyekben.

Az Osztrák-Magyar Külügymenisztérium útmutatása szerint Kállay fő feladata az volt, hogy a tartománybeli stabil oszmán jelenlét megőrzésére való tekintettel akadályozza az egyes etnikumok integrációját. Ezt az indokolta, hogy Kelet-Rumélia a Balkán-félszigeten stratégiai földrajzi helyzetet foglalt el. Déli határán Törökország, illetve Macedónia (akkor szintén az Oszmán Birodalom része) helyezkedett el.

Kelet-Rumélia vegyes etnikai összetétele lehetőséget nyújtott Ausztria-Magyarországnak arra, hogy a tartomány társadalmi-politikai életében fontos szerepet játsszék. Maga Kállay a jelentések egész sorában tájékoztat arról, hogy a lakosság soknemzetiségű összetételét meg kell őrizni.

Minthogy pedig a tartomány lakosai a Fényes Porta alattvalói, a török lakosságnak vezető szerepet kell játszania Kelet-Rumélia igazgatásában.

Érdekesen példázza ezt a tartomány lakosainak katonai szolgálatával kapcsolatos 6. pont megvitatása. Eszerint a férfilakosságnak a török hadseregen kell szolgálnia, a rendőrség és a csendőrség tisztkarát azonban a török katonaiskolákból kell meríteni. Kállay Benjámin támogatta sir Henry Drummond képviselőnek ezt a javaslatát. Hasonlóan a 15. és 17. pont szerint a szultánnak kizártlagos joga a rendőrség és a csendőrség tiszteinek és a tartomány főkormányzójának kinevezése is.

Ausztria-Magyarország érdekeitől vezettetve, tapasztalt diplomataként Kállay Béni tisztában volt azzal, hogy a tartomány jövő fejlődése legfőképpen az oszmán potenciál minden tekintetben való megőrzésétől függ. Kelet-Rumélia és a Bolgár Nagyhercegség egyesítése – nyilvánította ki —nem csupán a Berlini Szerződés megsértése, hanem a területi stus quo megváltoztatása és a nem bolgár származású népcsoportokkal szembeni fenyegetés is.

A tartományi népesség „integrációjának” a Fényes Porta és a nagyhatalmak, ezen belül Ausztria-Magyarország érdekeit kell szolgálnia – vélte Kállay, a messzire tekintő politikus és diplomata.

Cultural and Educational Life of the Bulgarians in Austria until 1944

Kostadin Gardev
Institute of History - BAS

Viennese Bulgarians founded their association called “Napredak” quite early, in November – December 1869. Its purpose was “to educate Bulgarians at foreign schools, who were later to become teachers in Bulgaria”. Its founders were Sava Panitsa, Dimitar Anev, Nikola Kovachev, Stoyan Pranchov, Shulev and Grigor Nachovich (a chairperson).¹ The outlook of the Bulgarian community in Austria during the researched period was formed mainly by the Bulgarian gardeners and students who went to study there. Bulgarian students who visited the educational institutions in Austria at that time were far too many. Their number was high even before the First World War. The Austrian schools and high educational institutions had great scientific traditions which stimulated Bulgarian youngsters to study there.

At Tsar Ferdinand’s suggestion and thanks to the initiative of the Bulgarian minister plenipotentiary in Vienna in the beginning of April 1918 a boarding-house (convict) opened its doors for the poor Bulgarian students in the Austrian capital.² On May 13th 1918 the committee, set up for the opening of that boarding-house informed the prime minister V. Radoslavov that it had a financial capital of about 745 000 crowns, out of which 144 000 were the annual rent for the period of five years. It bought a three-storied building with a plot of 2 000 square meters that made it possible to build a house.³ The money for buying it was gifted to the committee by different people and Austrian institutions. The Austrian Red Cross, His Majesty Arthur Crup and the Central

¹ „Свобода”, 1869, № 7 (Dec. 17).

² ЦДА [the Central State Archives], ф. 304 к., оп. 1, а.е. 1641.

³ Op. cit., a.e. 2345 (unnumbered).

organization of the Austrian industrialists provided the furniture. The aim turned into reality quite fast: 25 Bulgarians started living in the boarding-house in 1918.⁴

By June 13th 1924 the number of Bulgarian students was 463. Most of them studied at the Vienna University: 21 - at the Faculty of Law, 51 - at the Medical Faculty and 15 - at the Philosophy Faculty. At the Technical University 9 Bulgarians studied Civil Engineering, 10 - Architecture, 18 – Machine Engineering, 16 – Electrical Engineering, 28 – Chemical Engineering and 1 – Engineering. Fortynine Bulgarians studied at the University of Agriculture and 17 - at the Veterinary University, 85 - at the Economy University. At the Technical University in Gratz 2 students studied Civil Engineering, 7 - Architecture, 22 - Machine Engineering, 6 - Chemistry Technological Engineering, 1 - General Engineering. At the University of Innsbruck 3 Bulgarians studied at the Faculty of Law, 92 - at the Medical Faculty and 1 – at the Philological Faculty. Nine Bulgarians studied at the Winery and Vine-growing high school in the town of Klosterneiburg.⁵

In the beginning of April 1927 on the occasion of the ten-year anniversary of the opening of the Bulgarian boarding-house in Vienna the committee notified the Foreign Minister At. Burov that the purpose of this boarding-house was to provide free shelter, light, heating and eventually food for twenty-five and even more poor Bulgarian students, who were to be chosen among the most talented and reliable youngsters.⁶ Apart from the money for buying the house - which in 1927 cost three million levs - a fund was created. The fund's rate of interest was used for paying the expenses for the boarding-house.

The management of the boarding-house (convict) was in the hands of a curatura. The head of the curatura was the former Austro-Hungarian ambassador in Rome Baron Makio and his collaborators - the former Minister for Finance in Austro-Hungary Baron August Engel, the director Philip Brok, etc.⁷ The curatura controlled the students living in the boarding-house, kept a breast of their achievements, discipline, relationships and health. The maintenance of the convict was hardened by the new law that was to relieve the residential crisis in Austria by the meaning of which the two floors of the boarding-

---

⁴ Ibid.

⁵ Op.cit., a.e. 2100, p. 4.

⁶ Op.cit., a.e. 2345 (unnumbered).

⁷ Ibid.

house were rented by the municipality. The rent was hardly enough to pay the inhabited house duty. This made the managers of the boarding-house ask the Bulgarian government for financial help. For two years the Bulgarian government sent 25 000 per year, which helped a little for the costs of the convict. It stopped sending money in 1925 despite the insistent intercessions of the curatura and of the Bulgarian Legation in Vienna with the Bulgarian government. It made the maintaining of the boarding-house really hard.⁸ The help wanted from the Bulgarian government was needed only for the period until the law for relieving the residential crisis came into force. After that it was supposed to be able to use one or two floors on free rent which should be completely enough for the maintenance of the convict.

The Bulgarian Legation in the Austrian capital used its power and the good-will of the authorities and succeeded in changing the convict's status. According to that change the property which was to go to the hands of the Menza – Academica Austrian Students Association when disbanding the boarding-house with the approval of its new status by the Austrian Ministry of Education the property remained a convict's possession "for eternal times". The Bulgarian Ministry of Foreign Affairs had got the right to nominate two Bulgarian representatives who could vote in the convict's curacy.⁹

In 1927 the fund whose rate of interest was used to maintain the boarding-house, had 3 500 shillings (which at that time numbered 700 000 levs). To provide the money for covering all the expenses only from the fund's rate of interest that fund had to be as much as 100 000 shillings. As it concerns its status the fund was inviolable and only its rate of interest could be used.¹⁰

Baron A. Engel became a chairperson of the curacy as a deputy of Baron Makio who gave up his position in the first months of 1927 because of health problems. On March 1st 1928 the Ministry of Foreign Affairs in Sofia chose the Bulgarian minister plenipotentiary in Vienna Todor Nedkov and the chair-person of the Bulgarian Municipality in the Austrian capital Angel Hadzhimishev for members of the curacy of the Bulgarian students' boarding-house in Vienna.¹¹

---

⁸ Ibid.

⁹ Ibid.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Ibid.

On April 4th 1924 in Insbruck Bulgarian students founded the Medical Students Association named Bulgaria. The reason for that was that a part of the members of the Bulgarian Students' Association there called Rozova dolina [Valley of the Roses] were feeling tormented and so they decided to separate from that association and found their own one named Bulgaria. It aimed at “protecting the Bulgarian students’ interests before the university and other authorities, contacting the local students’ associations in order to get to know each other in cultural and national aspect, discussing questions of science, helping the members in need, caring for the lodging of the newcomers and the appropriate way of living of association’s members so to keep clear the nation’s prestige”.¹² The Constituent assembly chose Dimitar Tsankov for a chairperson. The new association was approved by the Regional governer of Tyrol on May 16th 1924.¹³

On May 15th 1925 the Bulgaria Association was renamed into Bulgaria Nationalistic Students’ Organization. It remained non-political and its main purpose was “to work in favour of the national cause”.¹⁴

Immediately after the Greek war aggression against Bulgaria in 1925 the Association published in German and French a protest from the name of all students’ organizations abroad and sent it to the media and the foreign ministers of most countries who were members of the League of Nations.¹⁵ On November 27th 1930 it held a protest action against the Nenilly Peace Treaty.¹⁶

Over the first months of 1921 Bulgarian students in the town of Leoben founded the Ruda Bulgarian Academic Association. On February 7th 1921 it celebrated its tenth anniversary.¹⁷

In the second half of 1920s in Vienna Otets Paisii Bulgarian National Academic Association was founded. Its target was to support the interests of Bulgarian students in Vienna. On an annual assembly that was held on June 16th 1932 the Association chose a new leadership: Danail Chankov as a chairperson and Boris Sarafov as a secretary.¹⁸

---

¹² ИДА. Ф.304 к., оп. 1, а.е. 2102, п. 3-6.

¹³ Ibid.

¹⁴ Op. cit., p. 23.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Op. cit., а.е. 2586 (unnumbered).

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Op. cit., а.е. 2340, p. 16.

Because of the political riots on July 15th and 16th 1927 in Vienna caused by the verdict of no guilty of the murderers from the Shatendorf case the police searched the homes of 34 Bulgarians most of which were students. They were temporarily held in the canteen of the Bulgarian students in the town, known as a place where communists met.¹⁹ After finishing the examination into these political events in Vienna 7 Bulgarians were accused of active communistic propaganda, five of which were students. All of them were expelled from Austria²⁰.

At the University of Vienna 108 Bulgarian students enrolled for the winter semester of 1926/1927. Eightyone of them studied Medicine and 18 - Philosophy; 70 Bulgarians enrolled for the summer semester, 48 of which studied Medicine.²¹ At the University of Innsbruck 59 Bulgarians enrolled for the winter semester of the same university year 52 of which studied Medicine; 42 enrolled for the summer semester and 37 of them studied Medicine.²² At the University of Gratz the enrolled Bulgarian students for the winter semester of the same university year were 71, 63 of them studied Medicine. And for the summer semester 66 enrolled, 57 of which studied Medicine, 7 – Philosophy and so on.²³ It is easy to notice that at all Austrian universities most of the Bulgarians studied Medicine.

Tuition fees in Gratz were: for foreigners each lection cost 3 shillings per hour, for Austrian students it was 1 shilling; the auditorium fee was 42 shillings for foreign students of Law and 14 shillings for Austrians; for foreign students of Medicine the same fee was 66 shillings. Tuition fees were the highest at the Vienna University: the auditotium fee for foreign students of Law was 66 shillings and 22 for Austrians. Foreign students of Medicine paid 90 shillings, for the same fee that at the same time cost Austrians 30 shillings. There was also an immatriculative fee, which was 6 shillings for both foreigners and Austrians; the library fee for foreigners was 6 shillings; the students'

---

¹⁹ Op. cit., a.e. 3173, p. 5.

²⁰ Ibid., p. 9.

²¹ Op. cit., a.e. 2393 (unnumbered).

²² Ibid.

²³ Ibid.

Social Welfare fund cost foreigners 1 shilling.²⁴ Tuition fees were the lowest at the University of Innsbruck.

For the university year of 1938/1939 17 Bulgarians enrolled at the Technical University of Vienna. Most of them studied Civil Engineering, Chemical Engineering, Electrical and Machine Engineering. For the next university year only 6 of them remained at the University.²⁵ For the university year of 1938/1939 10 Bulgarians enrolled at the Technical University of Gratz. Most of them studied Chemical Engineering, Civil Engineering, Machine Engineering and Architecture.²⁶ The Balkan Academic Bulgarian National Association worked in that town. During the annual meeting held on December 12th 1942 the Association chose a new guardianship – B. Buzhdekov became its chairperson and Andrey Voynov became its vice-chairperson.²⁷

Pertaining the new requirements of the Vienna University since July 1st 1942 Bulgarians who wanted to study Medicine first had to work as sick-nurses for 6 months in a hospital pointed by the Ministry of Internal Affairs in Germany. Further more, Bulgarians had to produce a declaration of their pure Bulgarian origin.²⁸

In March 1942 the Bulgarian General Consulate in Vienna ordered all the Bulgarian students in Austria, who had not served their time as soldiers, to visit the Recruiting Committee and had themselves examined there.²⁹

On November 24th in the same year all the Bulgarian military air-force attache in Berlin major Ivanov ordered the Bulgarian students' associations in Germany and Austria that all the Bulgarian students who were called to serve their time in the army in Bulgaria had to report themselves in their units within 20 days after getting their enlistment orders; otherwise they would be brought to military trial.³⁰

Since the beginning of August 1944 the Bulgarian General Consul in Vienna Hodzhov was replaced by Karastoyanov.³¹ The chief inspector Boris Iliev who worked for the Bulgarian Embassy in Berlin was responsible for the Bulgarian students in

---

²⁴ Ibid.

²⁵ Op. cit., a.e. 2972, p. 1.

²⁶ Ibid.

²⁷ Op.cit., a.e. 3057 (unnumbered).

²⁸ Ibid.

²⁹ Ibid.

³⁰ Ibid.

³¹ ЦДА. ф. 455 к., оп. 1, а.е. 1, п. 156-157.

Germany and Austria. Since January 1944 each of them who wanted to travel from Germany and Austria to Bulgaria in not holiday time had to ask him for permission. He approved the leadership's members of Bulgarian Students' Associations in Germany, Austria and the Czech Republic (at that time a Protectorate of Bohemia and Moravia). Because of their coming to Bulgaria the members of the Bulgarian students' organizations in Austria around August 24th 1944 put an end to their work. However, a number of Bulgairan students stayed in Vienna. For that reason they needed the help of the Bulgarian Consul before the German anthorities. The official at the Bulgarian Consulate in the town Asen Trayanov temporarily pleaded for the Bulgarian students' interests in Austria.³²

Otets Paisii Bulgarian National Academic Association in Vienna and the Bulgarian Municipality there appointed meetings several times a year, one of which was the February ball organized for Bulgarians and Austrians in a very solemn and brilliant way, which later became a tradition as well as their meeting on May 24th. On that meetings Bulgarian singers who studied at the Musical Academy in Vienna performed concert programmes, often accompanied by patriotic speeches. There was such a meeting on May 24th 1938 on Cyril and Methodius day. A. Hadzhimishev, the Consul Dimitar Mikov and others held speeches³³.

At that time Bulgarian students in Austria were far too many. They were the next largest group of Bulgarian students after those in Germany and France. Most of them studied Medicine, Law, Civil Engineering, Architecture, Chemical Engineering, Machine and Electrical Engineering, which shows that in Bulgaria there was a big need for doctors, lawyers, chemists, civil and other engineers.

The curatura of the boarding-house of Bulgarian students in Vienna aimed at creating a cultural center where Bulgarian academic youth could obtain the traditions of Austrian culture by lectures on scientific and cultural topics, seminars, conferences, musical and literatural events and so on. By their associations and organizations Bulgarian students in Austria kept their national consciousness alive aiming at patriotic purposes. At the same time their organizations supported their interests before the

---

³² ЦДА. Ф. 304 к., оп. 1, а.е. 3142 (unnumbered).

³³ Op.cit., a.e. 2924 (unnumbered).

university and other authorities. Their meeting with Austrian scientific and cultural achievements helped for the rising of Bulgarian national science and culture.

Културен живот и образование на българите в Австрия до 1944 г.

Костадин Гърdev
Институт по история – БАН

Резюме

Още през 1869 г. виенските българи учредяват дружество “Напредък” с изключително родолюбивата цел - да образова в чуждестранни училища българчета, които после да стават учители в България.

Австрийските университети, висши и средни училища привличат българските младежи с високите си научни традиции и постижения. Повечето от тях посещават Виенския университет (където изучават главно медицина и право), Висшето техническо училище във Виена (където се обучават по машинно инженерство, химико-технологично инженерство, електроинженерство, архектектура и др.), Висшето земеделско училище, Висшето училище по търговия, Висшето училище по ветеринарна медицина, Средното училище по винарство и лозарство в гр. Кlostернейбург и др. Много посещаван от българските студенти е и Университетът в Инсбрук; тук те следват главно медицина. Във Висшето техническо училище в Грац изучават най-много машино инженерство. От всички специалности, по които се обучават българските студенти в Австрия, най-често срещаната е медицина.

По броя си българските студенти в Австрия се нареждат непосредствено след тези в Германия и Франция, като общият им брой през различни периоди варира между 400 и 500 души.

Наред с научните си занимания студентите ни в Австрия създават свои дружества и организации, чрез които развиват както академична, така и патриотична дейност в защита на българската кауза. Същевременно чрез тях те защитават и собствените си интереси пред университетските и другите власти. През август 1944 г. техните дружества и организации се разпадат.

Интернатът на българските студенти във Виена, който представлява хубаво триетажно здание с място от 2000 кв. м., купени с пари от дарения на австрийски частни лица и учреждения, създава едно културно огнище, където чрез беседи, семинари, конференции и

музикално-литературни вечери те могат да черпят от постиженията на австрийската култура и наука.

XX съезд КПСС и леволиберальные круги российской эмиграции

Александр Стыкалин

Институт славяноведения - РАН

XX съезд КПСС, первый после смерти Сталина, с самого начала своей работы привлекал неослабное внимание зарубежных наблюдателей. Зачитанный Н. Хрущевым 14 февраля отчетный доклад содержал развернутую внешнеполитическую программу КПСС, а также ряд стратегических положений мирового коммунистического движения -- о мирном сосуществовании государств с различным общественным строем, о возможности предотвращения войны в современную эпоху и наиболее новое, означавшее наибольший отход от традиционных сталинских идеологем положение о многообразии путей перехода к социализму.¹ Наряду с отчетным докладом предметом многочисленных комментариев в первые дни работы съезда, в том числе в наиболее влиятельной газете русского зарубежья *Новое русское слово*, стало выступление А. Микояна 16 февраля. Хотя Stalin в нем персонально не упоминался, в то же время содержалась довольно острые критика сталинских методов, говорилось об отсутствии коллективного руководства с начала 1930-х годов.² В отчетном докладе Хрущева критики Сталина фактически не было, некоторые злоупотребления властью, относящиеся к годам жизни Сталина, были упомянуты, однако ответственность за них была всецело возложена на Берия.³ Как явствует из мемуарных источников, некоторые из присутствовавших на съезде зарубежных коммунистических лидеров, не знаяшие, что готовится специальный закрытый доклад о культе личности, ожидали несколько большей критики политики сталинского периода именно в отчетном докладе.⁴ Выступление Микояна в этом смысле контрастировало с отчетным докладом, что

¹ Правда, 1956, 15 февраля.

² Доклад Н. С. Хрущева о культе личности Сталина на XX съезде КПСС. Документы. Отв. редактор К. Аймермахер, отв. составитель В. Ю. Афиани. Москва, 2002, с. 243-249.

³ Как отмечалось в докладе, разоблаченная партией „банда Берия” пытались вывести органы государственной безопасности из-под контроля партии и Советской власти, поставить их над партией и правительством, создать в этих органах обстановку беззакония и произвола. Во враждебных целях эта шайка фабриковала лживые обвинительные материалы на честных руководящих работников и рядовых советских граждан” (Правда, 15.02. 1956).

⁴ Это касается, в частности, венгерского лидера М. Ракоши. См.: „Видел, как возникает культ личности”. Матьяш Ракоши о Сталине и о себе. - Вестник Архива Президента Российской Федерации, Источник № 1, 1997, с. 134-137. См. также с подробными комментариями: „Людям свойственно ошибаться”. Из воспоминаний М. Ракоши. - Исторический архив, 1999, № 1, с. 6-13.

дало пищу для необоснованных предположений. Так, влиятельный британский левый политолог биограф Троцкого Исаак Дойчер, а за ним и другие (в том числе и наблюдатели из русской эмиграции) увидели в выступлении Микояна не только отражение внутрипартийной борьбы (что было в общем правильно), но подкоп против Хрущева, что было в корне неверно.⁵ На самом деле это был „пробный шар”, пущенный с ведома и согласия Хрущева с тем, чтобы выявить реакцию мирового коммунистического движения и более широкого зарубежного общественного мнения на критику Сталина. Реакция эта показала неподготовленность большинства зарубежных коммунистов к коренному повороту в оценке Сталина.⁶ Уже в дни съезда в Москву из разных стран поступают телеграммы, в которых выражается несогласие с „правоуклонистской” трактовкой Сталина.⁷ 23 февраля на приеме в Восточном Берлине по случаю дня Советской Армии секретарь ЦК СЕПГ Циллер говорил советскому журналисту: „Возможно, что товарищ Сталин совершил некоторые ошибки. Но все же все мы выросли в его эпоху и были им воспитаны. Мы бесконечно уважаем его заслуги перед мировым революционным движением. И то, что сейчас говорится на съезде, мне непонятно. Об ошибках говорить нужно, но поворот сделан слишком резко, он причиняет всем нам огромную боль. Неясно, почему было необходимо ставить вопрос так резко”.⁸ Единственной компартией, в которой новая оценка официальной Московской сталинского периода была воспринята как руководством, так и в более широких партийных кругах не только с удовлетворением, но и с нескрываемой радостью, был Союз коммунистов Югославии. В самом факте отмежевания советских лидеров от сталинских преступлений югославы видели подтверждение своей правоты в советско-югославском конфликте 1948-1949 гг., что же касается теоретических положений, выдвинутых на XX съезде (прежде всего

⁵ См.: Обзор откликов иностранной прессы на XX съезд КПСС. – В: Доклад Н. С. Хрущева..., с. 613-621.

⁶ Как заметил в этой связи И. Дойчер, „в то время как советские вожди, даже самые известные сторонники Сталина, воздерживаются от восхвалений Сталина, Мао Цзэдун и Торез... высказали восхищение Сталиным в стиле, который напоминает скорее 1952 год и кажется теперь так некстати”, (там же, с. 617).

⁷ См. одну из них: Там же, с. 609.

⁸ Там же, с. 630. Корреспондент „Правды” в Берлине М. Подключников сообщал в ЦК КПСС о том, что некоторые съездовские выступления „были для членов СЕПГ полной неожиданностью и привели их в замешательство”, (там же, с. 629). Партийные функционеры в странах „народной демократии”, особенно относившиеся к молодому поколению, были в еще меньшей степени психологически подготовлены к разоблачению Сталина, нежели их коллеги в СССР. К тому же они зачастую обладали крайне искаженным представлением о советской реальности 1930-1950-х годов и в силу этого не осознавали подлинные мотивы выступления Хрущева („Если мы на съезде не скажем правду, то нас заставят через какое-то время сказать правду. И тогда мы уже будем не докладчиками, а мы будем тогда подследственными людьми. Мы тогда будем обвиняться в соучастии, в непосредственном участии, поскольку прикрывали эти злоупотребления уже после смерти Сталина... И поэтому надо самим сказать, что было преступление. А уж когда спросят с тебя ответ за эти преступления, будет поздно, тогда тебя уже судить будут. Я не хочу этого, я не хочу такой ответственности”, говорил Хрущев коллегам по Президиуму ЦК. Подробнее см.: Raportul "secret" al lui Hrușciov și culisele elaborării sale. – In: Putere și societate. Lagărul comunist sub impactul destalinizării, 1956. Coordonatori Dan Cătănuș, Vasile Buga. Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului. București, 2006, p. 11-33).

об учете национальной специфики, о возможностях мирного перехода к социализму), то они, по утверждению югославских дипломатов в беседах с советскими коллегами, уже давно стали неотъемлемой составной частью идеологии СКЮ.⁹ Кстати сказать, тезис о многообразии путей продвижения к социализму явился жестом, адресованным Москвой не только Пекину, но и Белграду: задача пристегнуть режим Тито к СССР была в 1956 г. одной из приоритетных во внешней политике СССР.

В целом настороженная реакция в компартиях на самые первые признаки переоценки деятельности Сталина стала для Хрущева и его окружения аргументом в пользу того, чтобы доклад „О культе личности и его последствиях”, зачитанный на закрытом заседании в последний день работы съезда, 25 февраля,¹⁰ не делать достоянием гласности за пределами СССР („надо знать меру, не питать врагов, не обнажать перед ними наших язв”).¹¹ Из зарубежных коммунистических лидеров, присутствовавших на съезде, с полным текстом доклада в дни съезда были ознакомлены только руководители компартий социалистических стран, а также Франции и Италии. Позже, в марте, им был послан „причесанный” текст доклада, подготовленный для ознакомления парторганизаций КПСС. Делегации других компартий оказались совсем в ином положении - их ознакомили с общим содержанием доклада перед самым отъездом из Москвы.¹² Только после того, как текст доклада Хрущева (версия, направленная в социалистические страны для ориентации их лидеров) через Польшу просочился на Запад и начиная с 18 марта стал предметом комментариев в печати,¹³ узкий круг руководств компартий приглашался в советские посольства, где ему зачитывался, но не передавался на руки полный текст. 4 июня с согласия госдепартамента США полную

⁹ См., например, запись беседы военного атташе ФНРЮ в Венгрии с советским коллегой. - АВПР [Архив внешней политики РФ], Ф. 077, оп. 37, папка 187, д. 7, л. 178-179. Официальная югославская оценка XX съезда нашла отражение в выступлении Э. Карделя „Вклад в дело мира и в дальнейшее развитие социализма” (См.: Правда, 1956, 4 марта). Тем не менее, после того, как текст закрытого доклада Хрущева был опубликован на Западе, в СКЮ не решились целиком перепечатать его в югославской прессе -- слишком много было приведено Хрущевым фактов, бросающих тень на все коммунистическое движение.

¹⁰ Доклад Н. С. Хрущева..., с. 51-119.

¹¹ Там же, с. 117. Позже, диктуя мемуары, Хрущев, согласно одной из версий, говорил о том, что советское руководство решило отказаться от идеи пересмотра открытых судебных процессов 1930-х годов, чтобы не ставить в слишком сложное положение западных коммунистических деятелей, приложивших в свое время немало сил для того, чтобы обелить Сталина (См.: Барсуков Н. А. XX съезд в ретроспективе Хрущева. – Отечественная история (Москва), 1996, № 6, с. 175).

¹² Так, делегацию компартии Австрии за несколько часов до отъезда в аэропорт работник аппарата ЦК КПСС ознакомил в течение 10-15 минут с содержанием доклада. См. запись беседы советского дипломата с секретарем ЦК КП Австрии Ф. Фюрнбергом от 27 июня 1956 г. (Доклад Н.С. Хрущева..., с. 727).

¹³ 17 марта крупнейшие агентства АП, ЮПИ, Рейтер распространяют сообщения о закрытом докладе, на следующий день появляется статья журналиста Х. Солсбери в „New York Times”. 22 апреля в докладе на заседании в Москве по случаю очередной годовщины со дня рождения В. Ленина секретарь ЦК КПСС Д. Шепилов говорил в этой связи о „дикой антисоветской свистопляске”, поднятой „духовными оруженосцами империализма” (Правда, 1956, 23 апреля).

версию опубликовали *New York Times*, *Washington Post*, а также издание Конгресса США *Congressional record*.¹⁴ После этого текст закрытого доклада публикуется по всему миру, в том числе на русском языке в обратном переводе с английского в мюнхенском правом издании *Посев*, а в сокращенной версии в парижском праволиберальном еженедельнике *Русская мысль* и нью-йоркской леволиберальной ежедневной газете *Новое русское слово*.¹⁵ Противники коммунизма во всем мире получили в руки документ огромной обличительной силы, тем более убедительный, что он исходил из самого центра мирового коммунистического движения.

Что же касается заявленной на XX съезде установки на преодоление сталинского (в том числе идейного) наследия, то западное общественное мнение восприняло ее неоднозначно и доминировали скорее настороженность и скептицизм. 16 февраля, на следующий день после публикации *Правдой* отчетного доклада, британские дипломаты, встречаясь с советскими собеседниками, отмечали в позитивном плане тезис о возможности предотвращения войн в современную эпоху, а с другой стороны, обращали внимание на то, что сохранилась в силе прежняя цель коммунистического движения - установление коммунистического господства во всем мире.¹⁶

Газета *Франкфуртер альгемайнे цайтунг* 23 февраля (еще до того, как закрытый доклад Хрущева был прочитан) следующим образом отреагировала на отчетный доклад и выступление Микояна, отразившие происходившее обновление коммунистической доктрины Кремля: „Многие доброжелатели на Западе истолковали демонстративное разоблачение Сталина как признак чистки советского режима, который отбросил грубые революционные нравы и благодаря этому стал способным вести переговоры и участвовать в союзах. На самом же деле новое развитие представляет собой нечто в высшей степени опасное, а именно широко задуманную попытку усилить путем возврата к ленинскому интернационализму фанатизм и революционность коммунистического движения,

---

¹⁴ В специальном сообщении, сопутствовавшем публикации, отмечалось, что текст получен Госдепартаментом из конфиденциальных источников.

¹⁵ В Москве не хотели подтверждать, но и не сочли целесообразным официально опровергать подлинность опубликованного документа. 27 июня „Правда” под заголовком „Юджин Деннис о значении XX съезда КПСС” изложила содержание статьи, помещенной лидером американской компартии в газете „Daily worker” 18 июня. Деннис упомянул публикацию госдепартаментом США „своей версии” специального доклада Хрущева. „Правда” снабдила этот фрагмент текста кратким примечанием: “Автор имеет в виду материал, который госдепартамент США опубликовал в печати, назвав его докладом Хрущева на XX съезде КПСС”. Даже после 4 июня западные компартии не получили из Москвы текста доклада. Желая использовать этот текст в партийной пропаганде (и прежде всего контрпропаганде), они обращались в посольства СССР за советом: можно ли пользоваться версией буржуазных газет. Дипломаты, не имея других указаний из Москвы, пытались вопреки очевидному отрицать аутентичность материала.

¹⁶ АВПР, Ф. 047, оп. 37, д. 7, папка 187, л. 134-136.

застывшего в сталинской докме.” Идейное преодоление сталинизма могло расцениваться, таким образом, не только как попытка соединить советскую модель социализма с некоторыми более демократическими принципами, а как прямое возвращение к небезопасному большевистскому мессианизму начала 1920-х годов, проектам осуществления „мировой революции”.¹⁷ Газета *New York Times* в статье под характерным заголовком „Изменилась ли политика Москвы?” в свою очередь подвергла сомнению заявленный тезис о возвращении к ленинизму, сославшись на продолжающееся отсутствие внутрипартийной демократии.¹⁸ Сам факт единодушия, с которым принимались все съездовские решения, отмечала газета, разоблачает утверждение о возвращении к ленинизму, так как для эпохи 20-х годов была характерна свобода дебатов внутри партии. В сообщении госдепартамента, сопровождавшем публикацию полного текста доклада Хрущева 4 июня, отмечалось, что в докладе прозвучала сильная критика методов Сталина по уничтожению коммунистов и в то же время не было выражено сожаление по поводу уничтожения оппонентов коммунистических идей.

XX съезд КПСС не дал оснований для того, чтобы подвергнуть сколько-нибудь существенной корректировке доктрину политики США на советском и восточноевропейском направлениях. 11 июля госсекретарь США Дж. Ф. Даллес говорил на пресс-конференции о том, что насилие и терроризм, теперь осуждаемые, были свойственны не только внутренней, но и внешней политике СССР. Права и свободы, декларированные конституцией 1936 г., отнюдь не исключили применения насилия в массовых масштабах; только наличие сильных демократических институтов может дать реальные гарантии предотвращения деспотизма. Одним из „пробных камней” нового курса на международной арене стало бы, по мнению Даллеса, восстановление полного суверенитета восточноевропейских сателлитов СССР.¹⁹

Особенно внимательно изучали материалы XX съезда КПСС идеологи европейской социал-демократии. С решениями состоявшейся в Цюрихе в начале марта сессии Совета

¹⁷ Ср. с мнением еженедельника „Business week” о том, что Западу будет нелегко дать отпор новому коммунистическому вызову, тем более, что идеи XX съезда находят немалый отклик в Азии - СССР там задает тон, преуспевает в приобретении друзей среди стран „третьего мира” (См.: Правда, 1956, 27 февраля).

¹⁸ *New York Times*, 1956 Febr. 27.

¹⁹ „Правда” отреагировала на пресс-конференцию 14 июля статьей „Тщетные надежды господина Даллеса”. По мнению газеты, госсекретарь США, как обычно, „дал волю ненависти”, обрушившись на СССР с „низкопробными клеветническими нападками”. Подробнее см.: Чуканов М. Ю. Постановление ЦК КПСС от 30 июня 1956 г. „О преодолении культа личности и его последствий” в контексте своего времени. – В: Авторитарные режимы в Центральной и Восточной Европе. Отв. Ред. Т.М. Исламов, А.С. Стыкалин. Москва, 1999. Поводом для пресс-конференции Даллеса явилось постановление ЦК КПСС от 30 июня, призванное четче обозначить допустимые границы в критике Сталина (См.: Правда, 1956, 2 июля). Советской публике и международной общественности была представлена более сбалансированная концепция отношения к Сталину, обойдены острые углы, выдержаны полутона.

Социнтерна всецело солидаризировалась и российская социал-демократическая эмиграция - меньшевики Б. Николаевский и др., выступавшие в газете *Новое русское слово*. Отречение от Сталина, как отмечалось в социал-демократической среде, не изменило характера советского режима - он остается диктатурой, и социалистам, не разделяющим коммунистической доктрины, в странах советского блока по-прежнему отказано в правах, в восточноевропейских тюрьмах все еще находятся „многие из тех, чьим единственным преступлением было убеждение, что существует несколько путей к социализму”.²⁰ Получившая распространение после смерти Сталина идеологема „коллективное руководство”, по мнению социал-демократов, означает коллективное руководство диктатурой; они не видели каких-либо признаков ее эволюции к подлинной демократии. Тезис о многообразии путей к социализму представлялся им не более, чем опасной тактической уловкой, суть которой необходимо постоянно разъяснять рабочим. Весьма показательно, что в качестве примера мирного перехода к социализму на XX съезде приводился коммунистический переворот февраля 1948 г. в Чехословакии, за которым последовало устранение всех оппозиционных партий. Таким образом, Хрущев и его команда, призывая к многообразию перехода к социализму, приглашают социал-демократические партии принять участие в собственном уничтожении и это, по мнению европейских социал-демократов, конечно, вряд ли новая черта в коммунистической тактике.²¹ В программных документах Социнтерна и выступлениях российской социал-демократической эмиграции отмечалось, что точно так же, как существуют различные пути к социализму, имеются и фундаментальные различия между коммунистами и социал-демократами в понимании социалистической цели, ибо не может быть деспотического социализма. Социнтерн оставил в силе прежние свои установки, суть которых заключалась в том, что сосуществование на правительственном уровне не означает идеологического сосуществования. Социал-демократы принципиально отказались заключить идейный мир с партиями, чье намерение состояло в том, чтобы ликвидировать их партии и основополагающие ценности; политика единого „народного фронта” объявлялась неактуальной.²² Некоторые оговорки делались ими применительно к Союзу коммунистов Югославии, снискавшему уважение смелым сопротивлением сталинскому диктату.

²⁰ Цит. по: Чуканов М. Ю, Отклики Социалистического Интернационала на XX съезд КПСС. - Отечественная история (Москва), 2006, № 1, с. 115.

²¹ Подробно см. там же.

²² Из Москвы в это время прозвучало предложение к социал-демократам о политическом сотрудничестве в разных формах (в том числе в форме „народного фронта”). См., в частности, статью зав. отделом ЦК КПСС Б. Пономарева в „Правде” 1 апреля 1956 г.

Проблематике ХХ съезда и разоблачениям Сталина российская эмиграция уделяла большое внимание не только на страницах эмигрантской периодики. Можно упомянуть, например, опубликованную 23 апреля в американском журнале *Life* статью разведчика-невозвращенца Орлова под заголовком „Сенсационная подоплека осуждения Сталина”. Как доказывал автор, Сталин, будучи с 1912 г. членом большевистского ЦК, одновременно состоял агентом царской охранки. Статья Орлова вызвала бурную дискуссию на страницах газеты *Новое русское слово*.²³ Дискуссия эта продолжается до сих пор.

Поскольку не только в консервативно-монархической, но также в либеральной и социал-демократической эмигрантской среде решения ХХ съезда были восприняты с нескрываемым скептицизмом, сохранялась установка на бойкот культурных связей с СССР, а те ученые и деятели культуры, которые нарушали бойкот, подвергались ostrакизму. Так, когда выдающийся филолог Роман Якобсон решил приехать в мае 1956 г. в Москву на заседание по подготовке Международного съезда славистов, намеченного на 1958 г., это вызвало, мягко говоря, непонимание. Его младший брат Сергей, историк, руководивший славянским отделом в Библиотеке Конгресса США, расценил присланное брату из СССР приглашение не иначе, как „один из шагов, предпринимаемых ныне гангстерами из Москвы с целью разоружения свободного мира в политическом, военном и духовном плане”. Он призвал Романа ответить решительным отказом на „позорное приглашение” и не становиться жертвой советской пропаганды.²⁴ Якобсон не внял советам близких ему людей и приехал в Москву, о чем впоследствии нисколько не сожалел. В отличие от многих других на Западе он смотрел в будущее с некоторым оптимизмом, когда оценивал перспективы советской гуманитарной науки. 18 июля 1956 г. он пишет одному из друзей по эмиграции: „Там начинается ренессанс культурной жизни, и науки в частности... Хочется думать, что в настоящее время ничто не может воспрепятствовать научному сотрудничеству Запада и Востока”.²⁵ Мало кто в эмиграции разделял этот оптимизм. Многим казалась ближе позиция, которую выразил в Конгрессе США сенатор Ноулэнд, выступивший с предложением опубликовать полный текст закрытого доклада Хрущева.²⁶ Как бы там ни было, свою

²³ Подробнее см.: Плимак Е., Антонов В. ХХ партсъезд: почему не был разоблачен сталинизм? - Свободная мысль – XXI, 2006, № 2, с. 167-174.

²⁴ См.: Баран Х., Душечкина Е.В. Письма П. Г. Богатырева Р. О. Якобсону. - Славяноведение, 1997, № 5, с. 69-70. См. также: Стыкалин А. С. К вопросу о приглашении Р. Якобсона посетить СССР в 1956 году. - Славяноведение, 2005, № 4, с. 110-115.

²⁵ Баран Х., Душечкина Е. В. Вокруг „Слова о полку Игореве”: из переписки Р. О. Якобсона и А. В. Соловьева. – Славяноведение, 2000, № 4, с. 66.

²⁶ Он говорил о том, что сильная критика методов Сталина по устранению коммунистов не сопровождалась никаким сожалением по поводу уничтожения многих либералов, демократов, по поводу попрания свободы балтийских народов, потерявших свой суверенитет; по мнению Ноулэнда, не было ни малейших свидетельств

уверенность в необходимости активных научных связей с СССР Якобсон сохранял и после венгерских событий, когда бойкот СССР усилился и установка на культурное сотрудничество находила еще меньшее, чем за год до этого, понимание на Западе. Наиболее отчетливо такую позицию выразил всемирно известный писатель Владимир Набоков в присущей ему жесткой, циничной и отчасти снобистской манере. „Откровенно говоря, меня коробят Ваши заезды в тоталитарные страны, даже если они и вызваны чисто научными соображениями”, - писал он Якобсону в апреле 1957 г.²⁷ Как бы там ни было, во многом именно благодаря Якобсону удалось собрать довольно представительную американскую делегацию для участия в IV Международном съезде славистов, состоявшемся в Москве в сентябре 1958 г.

В 1960-е годы позиция Якобсона, часто посещавшего СССР, уже хорошо вписывалась в новую американскую внешнеполитическую концепцию „наведения мостов” к советской интеллигенции, которая вытеснила неэффективную и скомпрометированную во время венгерских событий концепцию „освобождения”, связанную с именами президента Д. Эйзенхауэра и госсекретаря Дж. Ф. Даллеса. Впрочем, правота оказалась на стороне Р. Якобсона, а не его оппонентов, конечно, прежде всего не с точки зрения интересов американской политики. Никакие политические препятствия (а они были с обеих сторон)²⁸ не прервали в период „холодной войны” плодотворного диалога культур и диалога ученых, находившихся по разные стороны „железного занавеса”, что позволило советской науке избежать замкнутости и лучше интегрироваться в общемировой гуманитарный, духовный процесс.

того, что „произошли кардинальные изменения в советской долгосрочной стратегической концепции”, отсутствовали также свидетельства ослабления контроля над восточноевропейскими странами (Cм.: Congressional Record, Vol. 102, p. 7, p. 9389).

²⁷ См.: Стыкалин А. С., К вопросу о приглашении ... с. 110-115.

²⁸ Так, осенью 1957 г. советские инстанции не дали Якобсону разрешения на въезд в СССР для прочтения серии лекций в МГУ. Советскими компетентными службами Якобсон воспринимался как дипломат-невозвращенец (а в сущности и был таковым). А в документе 1964 г., связанном с пересмотром так называемого „дела славистов” начала 1930-х годов, Якобсон назывался „проводником активной троцкистской пропаганды” в довоенной Чехословакии и „экспертом американской контрразведки по Советскому Союзу”. См.: Стыкалин А.С., К вопросу о приглашении..., с. 110-115.

История на процеса на промените в Унгария

Атила Пок

Институт по история - УАН

Историята, познанието за миналото, предполага много повече от един преглед на постиженията на историческата наука. "Undertaking History" - "начинанието история" се отнася поне за три нива. Първото засяга дейността на "съсловието" (изследване и публикуване на резултатите от този енистемологичен процес), като законите за специфичната научна работа са дефинирани съобразно световните мащаби.¹ Историци, които не ги спазват биват отльчвани от съсловието или изобщо не биват приемани в него. Ситуацията е коренно различна на второто ниво, което се отнася до репрезентативните функции на историята. Като колективна историческа памет историята може да засили спойката в едно общество. Тази функция на "начинанието история" е добре позната на политиците, те я ползват и твърде често злоупотребяват с нея. Ритуалите във връзка с национални празници, освещаването или премахването на обществени паметници, преименуването на публични пространства и т.н. са най-познатите форми на ползване на репрезентативната функция на историята. Третото ниво се свързва с педагогическата и възпитателна функция: историята като учебен предмет. Разбира се, начинът на преподаване на историята често се влияе силно от политиката и в много случаи има една бездна между първото научно ниво, от една страна, и второто и третото - на представителните и възпитателни функции, от друга страна.

Така стигам до обяснението за структурата на моя кратък доклад. Аз съм на мнение, че в Унгария най-важните явления, обусловени от смяната на системата, се наблюдават на репрезентативното ниво на "начинанието история". Промяна на "научното" ниво има през втората половина на 60-те и през 70-те години на 20 в., когато унгарската научна история след 15-годишно прекъсване започна да се интегрира в главните тенденции на световното (тоест на западноевропейското и американското)

¹ Вж.: Pók Attila, Undertaking History - Shaping the New Europe. - In: McDonald, Sharon (ed.) Approaches to European Historical Consciousness: Reflections and Provocations. Edition Körber Stiftung, Hamburg, 2000, p. 163-167.

развитие на науката. Оттогава развитието ѝ е в пълен синхрон със световния "исторически дискурс" - "духът на времето" се долавяше все повече в репрезентативната функция. За да се разбере по-добре ролята на историята в процеса на прехода в Унгария, полезно е първо да се хвърли поглед върху започналите много преди смяната на системата промени в областта на науката.

НОВА ЕПОХА В НАУЧНОТО РАЗВИТИЕ

Най важният знак за началото на тази промяна е една дискусия по въпроса за преценката на унгарските антихабсбургски съсловни движения през XVI-XVII в., която от началото на 60-те до средата на 70-те години на XX в. довежда до размяна на мнения, надхвърлили границите на науката. Инициатор на този дългогодишен спор е Ерик Молнар (1894-1966), марксистки историк и философ,² който, като адвокат в периода между войните, защитава много комунисти. След Втората световна война той става високопоставен политик-комунист, но не изоставя научната си дейност. От 1949 г. до смъртта си е също и директор на Института по история при Унгарската академия на науките. Между 1959 и 1961 г. в няколко свои изследвания Молнар представя унгарските антихабсбургски движения от XVII-XVIII в. като породени от класови интереси въстания на унгарското дворянство срещу хабсбургската централизация.³ Това становище е в остро противоречие с тогавашното официално схващане, според което споменатите политически движения са част от историята на унгарските борби за независимост.⁴ В крайна сметка търсейки корените на унгарския национализъм, на сътношението между средновековния патриотизъм и модерното национално самосъзнание, Молнар се опитва да докаже, че в това отношение няма континюитет: понятията за *natio* и *patria* от епохата на новото време се отнасят само за управляващата класа – дворянството; експлоатираните крепостни селяни и техните

² За Ерик Молнар (Erik Molnár) вж: Ránki György, Bevezetés. – In: Molnár Erik, Válogatott tanulmányok. Budapest, 1969, p. 7-42.

³ По-важните изказвания от първата фаза на тази дискусия са публикувани в: Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról. [Увод и заключение от Пал Жигмонд Пах]. Budapest, 1965. Вж. също: László Péter, New Approaches to Modern Hungarian History. - In: Ungarn Jahrbuch, 1972 , p. 161-171.

⁴ Главният представител на това разбиране е Аладар Мод (Aladár Mód), репрезентативно обобщение на неговите виждания представлява написаната от него още по времето на Втората световна война книга „Négyszáz év küzdelem az önálló Magyarországért” [,Четиристотин години борба за независимостта на Унгария”], Budapest, 1951.

господари - феодали нямат общи национални интереси. Тезата е ортодоксална, марксистка аргументация, създадена насекоро след революцията от 1956 г., когато партийното ръководство обвинява "реакционния национализъм", че представлява заплаха за политическата и идеологическа консолидация.⁵ Въпреки силната политическа окраска на изявата на Молнар, инициираната от него дискусия предизвиква подем в унгарската историческа наука.

В политическата атмосфера на годините след 1956 г. указанietо, че е необходимо да се проучват различните "класови интереси", означава един рационален, аналитичен подход, различен от опростителската, романтична революционна интерпретация на унгарската история като поредица от провалени революции и борби за независимост. Наред с изясняването на съдържанието на понятия като народ, нация, отечество и независимост през XVII-XVIII в. се стига и до обновление, кипеж и в други научноизследователски области. Унгарското аграрно развитие през XVII в. (въпросът за унгарския "особен път"), сравнителните изследвания на икономическата, социалната и културната история на Източна и Средна Европа, определянето на мястото на Унгария в дуалистичната Хабсбургска монархия между 1867 и 1918 г., историческата роля на социалдемокрацията, политическата и морална оценка за делата на унгарската армия в Съветския съюз през Втората световна война - споменавам само няколко от темите, с които са свързани важни научни проекти от края на 60-те и от 70-те години на XX в. Тогава в сравнение с 50-те и началото на 60-те години значително намалява политическата и идеологическа намеса в науката.⁶ Фундаменталните исторически изследвания за националното самосъзнание, поставянето на въпроса дали е правомерна употребата на понятието "трудещ се народ", критиката към митологията на революциите като единствен "локомотив" на социалния и политически напредък, изобразяването на комплексността на много исторически ситуации изиграват не малка роля в разхлабването на монолитните идеологическо-политически структури.⁷

⁵ Вж.: Становище на ЦК на УСРП от септември 1959 г. за „Буржоазният национализъм – социалистическият патриотизъм (Társadalmi Szemle 14, 1959, № 8-9, p. 11-39).

⁶ Вж.: Kosáry Domokos, Viták a történeti tudományok területén az 1970-es években. [Дискусии в хуманитарните науки през 70-те години на XX в.]. - Az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei XXIX, 1980, p. 119-136.

⁷ По въпроса за континуитета и дисконтинуитета в унгарската историография след 1989-1990 г. съществуват различни мнения. За противоречията вж.: Bence György, Átmenet és átmentés a humán tudományban [Преход и съхраняване в хуманитаристиката]. - BUKSZ, 1992, ösz, p. 348-356. За континуитета вж.: Glatz Ferenc, Pozitív múltszemlélet! [Положителният възглед за миналото]. - História, 1993, № 5-6, p. 2, 23. За по-широкия политически контекст: Glatz Ferenc, Multiparty System in Hungary, 1989-1994. - In: Király Béla K. (ed.), Lawful Revolution in Hungary, 1989-1994. East European Monographs, No. CDLXV. New York, 1995, p. 15-32; Kis János, Between Reform and Revolution: Three Hypotheses about the Nature of the Regime Change. - In: Király Béla K. (ed.), op. cit., p. 33-59; Най-новият опит за общ преглед

КОНТРАРЕВОЛЮЦИЯТА И СПОМЕНА ЗА НЕЯ КАТО НЕЩО ДРУГО

Сравнителната отвореност не означава обаче в никакъв случай, че е дадена възможност за отворен научен дискурс върху най-важното историческо табу на режима на Кадар - революцията от 1956 г. В официалното представяне на събитията на "контрареволюцията" в учебници, вестници, телевизионни- и радиопредавания, особено по повод смяна на годините, се прави опит да се измести акцента от мирните протести за национално самоопределение и демокрация към възможността за кървава гражданска война. През 1960 г. по повод на четвъртата годишнина, например, на „Площада на републиката“ в Будапеща е поставен паметник в памет на жертвите на контрареволюцията. Там на 30 октомври 1956 г. е нападната партийната централа, при което 24 защитници на сградата стават жертва на боевете и на последвалия линч. Паметникът е замислен като предупреждение - без съветска помощ не би било възможно да се избегне гражданская война с много подобни трагедии (както е изтъквано в речи при откриването на паметника и при поставянето на венци). Въпреки промените в политиката към участниците в революционните движения и въпреки използването на инициирания от Кадар през 1972 г. термин "национална трагедия",⁸ вместо, или паралелно с термина "контрареволюция", режимът на Кадар никога не се отрича от основната стара преценка. Вместването на събитията от 1956 г. в унгарската историческа традиция става основен аргумент, когато се оборва легитимността на режима на Кадар.⁹ От средата на 80-те години дефинирането на "1956-та" като събитие, сравнимо по значение с унгарската революция и освободителна борба от 1848-49 г., става общ знаменател на различните критики на режима па Кадар. Първата среща на групи негови критици се състои на 14 и 16 юни 1985 г. по повод 27-годишнината от екзекуцията на Имре Наги, комунистическия ръководител на революцията - реформатор. През декември 1986 г. около 80 известни интелектуалци, сред които и членове на партията, организират съвещание в частен апартамент на тема "1956-та".

на развитието на унгарската историческа наука през последните десет години: Gyáni Gábor, Political Uses of Tradition in Postcommunist East Europe. - Social Research, Vol. 60 (Winter 1993), No. 4, p. 893-915. Gyáni Gábor, Történetírásunk az évezred fordulóján [Нашата историография в края на старото и в началото на новото хилядолетие. - Századvég 18, 2000, p. 117-140].

⁸ Seewann, Gerhard, Kathrin Sitzler, Ungarn 1956: Volksaufstand-Konterrevolution-nationaler Tragödie. Offizielle Retrospektive nach 25 Jahren. Zeitschrift für Gegenwartsforschung 1, 1982, s. 16-18.

⁹ Изчерпателно относно интерпретациите събитията от 1956 г.: Nyssönen, Heino, The Presence of the Past in Politics. '1956' after 1956 in Hungary. University of Jyvaskyla, 1999, p. 113-151.

Тази тема е централна и в унгарските Самиздат публикации от 80-те години. В политическата програма на демократичната опозиция (публикувана в извънредно издание на Самиздат-списанието "Бесельо" през юни 1987 г. в тираж 1000-2000 екземпляра) последната глава е посветена на темата "1956-та" в съвременната унгарска политика". Според изразеното в нея становище, новата преценка за „1956-та" е главно условие за един нов "социален договор", за изход от кризата. По това време, не без влиянието на „гласността" и „перестройката" на Горбачов, партийното ръководство също осъзнава важността и значението на новата преценка за миналото. Партийният конгрес през май 1988 г. (на който Кадар слизга от власт) създава комисия за оценка на унгарската история през последните четири десетилетия като част от подготовката за изработването на нова партийна програма. В публикувания през февруари документ, в главата за събитията през 1956 г. се говори ясно за отговорността на партийното ръководство (а не на външни вражески сили) за кризата през октомври 1956 г. В него поканването на съветските войски се отчита като грешка, която е наринала националните чувства на унгарския народ. Имре Наги е представен вече не като предател на социализма, а като един твърде слаб политик, който не е бил в състояние да контролира събитията. От особено голямо политическо значение е въвеждането на нова терминология в този документ. Вместо за революция или контраволовюция се говори за народно въстание.¹⁰ Процесът на трансформация се ускорява на 28 януари 1989 г., когато в радиointервю Имре Пожгай, като компетентен член на Политбюро за първи път след 33 години (преди публикуването на материала и без предварителна консултация с партийните органи) говори за национално въстание през 1956 г. На заседание на ЦК от 11-12 февруари се приема документът за оценка на историческите събития в Унгария от последните 40 години, където случилото се през 1956 г. се определя като народното въстание; именно тогава е взето и решението в страната да се въведе многопартийна система. Това официално преоценяване на събитията от 1956 г. служи като "историческа предпоставка" за преговорите между представителите на опозиционните групи и властимашите. Първата най-важна, символична стъпка по този път е направена на 16 юни 1989 г., когато е отбелязана 31-годишнината от екзекуцията на Имре Наги. На този ден, въз основа на споразумението между наскоро създаденото

¹⁰ Независимо от политическия контекст предложението за тази терминология се явява за първи път в списанието „História", където Ференц Глац подчертава: през 1956 г. основната смяна на икономическата и обществената структура не е на дневен ред, така че не може да стави дума за революция, а още по-малко за контраволовюция (Glatz Ferenc, História, 1988, № 6).

представителство от застъпници на интересите на жертвите на репресиите след 1956 г.¹¹ и правителството, е препогребан "министр-председателят на революцията". В един звезден миг властимашите и най-важните опозиционни сили намират обща историческа платформа за създаването на ново бъдеще. С още един жест 1956-та година е включена в унгарските национални традиции: на 23 октомври - 33-та годишнина от началото на революцията "Народната Република" Унгария е преименувана на "Република Унгария". В речта си по този повод президентът Матяш Сюрьош представя новата република като приемник на националните демократични традиции от 1848 г. (революция и освободителна борба срещу Хабсбургите), от 1918 г. (прокламиране на Унгарската република след разпада на Хабсбургската монархия), от 1945-48 г. (период на демократичен плурализъм) и от 1956 г. С най-голяма значимост е традицията от 1848 г. като успешен синтез от либерални и национални цели, символ на унгарската воля за свобода, известен в цял свят. В процеса на преговорите между партия и правителство, от една страна, и представителите на опозицията, от друга, също има позовавания на 1848 година. Много от участниците в разговорите намират за сравними възможностите и опасностите на тогавашната ситуация с пролетните дни на 1848 г. и това се отнася и до тяхната лична отговорност за евентуален провал. Преговорите обаче са приключени успешно и след свободните избори през март-април 1990 г. първият закон гласуван от парламента е посветен на историческото значение на революцията от 1956 г. Според него "този свободно избран парламент има за своя неотложна задача да кодифицира историческото значение на революцията от 1956 г. Този величав момент от съвременната унгарска история може да се сравни по значение само с революцията и освободителната борба през 1848-1849 г."¹² Денят на избухването на революцията - 23 октомври е обявен за национален празник. С официалната преоценка на събитията от 1956 г. като народно въстание, вместо контраволюция, режимът на Кадар загубва главното си основание за легитимност.¹³ Новото становище става основа за мирен национален консенсус, предпоставка за мирен преход от диктатура на пролетариата към демократична система.

¹¹ Името на организацията е Комисия за историческа справедливост (унгарското съкращение TIB) и е основана нелегално на 5 юни 1988 г.

¹² Прокламиран на 2 май 1990 г.

¹³ Litván György, Kié 1956? [Чия е 1956?] - Valóság, 1991, № 10. Цитирано в Nyssönen, op. cit., p. 166.

КОРОНОВАНАТА РЕПУБЛИКА

След четири десетилетия първият свободно избран парламент на Унгария трябва да се занимава с проблеми на историческата легитимност. Същевременно не е маловажно, че нашата професия е силно застъпена в политическия елит и след 1990 г. Около 7% от новите парламентаристи са историци: между тях министър-председателят на управляващата християн-национална коалиция, външният министър, министърът на отбраната, председателят на парламента, много държавни секретари, посланици. Както вече беше споменато, на заседанието, на което се конституира новия парламент, е приет законът за значението на революцията от 1956 г. Няколко седмици по-късно, на 3 юли 1990 г. е гласуван новият държавен герб, въпреки различия в мненията за него, както на представители на науката, така и на политическите среди. Повечето историци са за въвеждането на инициирания от Лайош Кошут през 1849 г. герб без корона - герб символизиращ не само революционните промени през 1849 г., а също така и от 1918 г., когато на 16 ноември, след сриването на Хабсбургската монархия, Унгария е провъзгласена за република. Мнозинството от парламентаристите (228 от 291) обаче се обявяват за герб, украсен със Свещената Унгарска корона. Техният главен аргумент е, че короната символизира не само кралската власт, но и континuitета на унгарската държавност. Противниците на герба с корона, главно либерали и социалисти от опозицията, обръщат внимание на обстоятелството, че след като свещената корона символизира пълния териториален интегритет на Унгарското кралство (със Седмоградско и Хърватия), то бии могло да се интерпретира от съседните държави като иредентизъм. Според аргументацията им короната е повече символ на консервативното съсловие, дори на феодалното общество, докато гербът на Кошут без корона символизира посоката към модернизация и към създаване на гражданско общество.

Проблематиката със Свещената корона води до един основен исторически и политически проблем от последното десетилетие е този за историческото подреждане на смяната на системата. Във връзка с това един от първите конкретни въпроси се отнася за неизбежното парламентарно решение за националния празник на Унгария. Съществуваха три възможности: 15 март (1848), 20 август (Денят на Св. Стефан - основателят на унгарската държава) и 23 октомври (1956). Парламентарното решение,

което следва предложението на правителството, е в пълно единодушие с решението за герба. Създаването на унгарската държава през 1000 г. от Св. Стефан е определено като най-важното събитие в унгарската история. В случая решението е в полза на най-представителното събитие, свързано с континуитета на унгарската държава. Опозицията - либералните свободни демократи, мнозинството от социалистите и младите демократи предпочитат 15 март като символ на националното единство и демокрация. Разбира се, 15 март и 23 октомври остават официални празници, но оттогава настама национален празник е 20 август.

В политическия и обществения живот никой не оспорва изключителното дело на Св. Стефан, приемането на християнството и по този начин органичното вместване на унгарското общество и култура в заветната западна цивилизация. Без неговата личност би било немислимо образуването на унгарската държава и нейното консолидиране. Системното изграждане на концентрираната върху тази традиция колективна памет е с политическа окраска най-вече след 1998 г., нещо, към което особено се стреми консервативният политически елит. Във връзка с това историческата роля на Св. Стефан се свързва с държавното строителството на католическата църква. 2000-та година е от голямо значение за политизирането на тази традиция. Тогава се чества 1000-годишнината от покръстването на унгарците и от образуването на унгарската държавата. Така през 2000 г. сл. Хр. националният празник се свърза с общохристиянски юбилеи. По повод празненствата от 1 януари до 20 август 2001 г. управляващата консервативна коалиция мобилизира много големи финансови и организационни ресурси, при които главна роля играе свещената корона - символ на унгарския суверенитет от 11 в. насетне, която след края на Втората световна война попада във Fort Knox в САЩ; а в началото на 1978 г., въпреки протестите на мнозинството от унгарската политическа емиграция, като знак за политиката на намаляване на напрежението, този изключително ценен символ на унгарската национална идентичност е върнат от американската администрация на унгарската държава. До края на 1999 г. короната заедно с другите отличителни кралски знаци се съхранява в Унгарския национален исторически музей. Като начало на празненствата по случай 1000-годишнината от основаването на унгарската държава християнско-националното правителство - при екстремна показна празничност - оставя да бъде пренесена короната в сградата на парламента. Този жест е силно критикуван от страна на социалистическо-либералната опозиция с аргумента, че легитимността на днешната унгарска държава се корени не в короната дадена от папата, а в народния суверенитет,

символизиран чрез конституцията. По време на празненствата е изтъквана държавно-съзидателната роля на унгарското християнство и особено ролята на католическата църква за съхранение на интегритета на унгарската нация. Либералната и социалистическа критика често наблюга върху мултикултурността и мултиконфесионалността на унгарското общество и определя най-общо основния тон, главния курс на празненствата като анахронично-архаичен, романтичен, научно необоснован, а разкошните външни прояви - като прахоснически. Оценката за празненствата на хилядолетието стана линия на разлом между правителство и опозиция, сравнима с тази на икономическите и социално-политическите програми, тема на предизборната кампания през 2002 г.¹⁴

ТРИАНОН

Нито политици, нито историци се съмняват в това, че за Унгария най-важното, определящото историята на страната събитие през XX в. е мирният договор от Трианон (4. юни 1920 г.), с който Унгария трябва да се откаже от около две трети от държавната си територия преди войната в полза на държавите - наследнички на Хабсбургската монархия. Още в началото на 80-те години Мария Ормош представи многостранско и трезво военната и външнополитическа предистория на този акт.¹⁵ През последните десет години историческата литература обогати значително знанията ни за мирните планове на страните - победителки, за ревизионнистичните стремежи на унгарските политици от времето между двете световни войни и за политическите цели, за икономическото, социалното и културното положение на унгарските малцинства в съседните държави.¹⁶ Акумулацията на тези обширни, балансираны научни трудове не винаги обаче е в съответствие със заеманите от някои политици позиции по въпроса за Трианон. Новите социално-психологически проучвания¹⁷ показват, че потискането на тъгата от тази

¹⁴ За Милениума от страна на правителството: Rockenbauer Zoltán, Magyar millenium [Унгарският милениум] - In: Magyarország politikai évkönyve, 2002, p. 106-113. За либералната критика на тържествата: Gerő András, Két millennium Magyarországon [Двата милениума на Унгария]. - In: Mozgó Világ, 2002, № 8, p. 13-24.

¹⁵ Ormos Mária, From Padova to the Trianon. Budapest, 1996. Първо на унгарски език: Padovától Trianonig. Budapest, 1983.

¹⁶ Fülöp Mihály, Sípos Péter, A magyar külpolitika története. [История на унгарската външна политика], Budapest; Romsics Ignác, A trianoni békeszerződés [Трианонският мирен договор], Budapest, 2001; Zeidler Miklós, A revíziós gondolat [Идеята за ревизия]. Budapest, 2001; Szarka László, Duna-táji dilemmák [Дилеми край Дунав]. Budapest, 1998.

¹⁷ Най-общо за този аспект вж. непубликувания досега ръкопис: Murer, Jeffrey S., Pursuing the KamiHar Foreigner: The Resurgence of Antisemitism and Nationalism in Hungary since 1989.

национална трагедия по комунистическо време води до опасни последствия; въпросът за Трианон е станал основен мотив на дясно-радикалната политическа реторика. Националната трагедия е сочена като първопричина за по-късните социални и икономически трудности, и бива свързвана с търсене на отговорността. В тази реторика често се обръща внимание на едно парализиращото активността на нацията, малко, но влиятелно малцинство.¹⁸ В дясно-радикалната терминология това малцинство са евреите и особено евреите-комунисти, които - според дясно-радикалната аргументацията - с изградената от тях 133-дневна пролетарска диктатура през пролетта и лятото на 1919 г. провокират наказателните решения на страните-победителки на Мирната конференция. Това предположение е отхвърлено отдавна от историческата наука,¹⁹ но продължава да живее необезпокоявано в реториката на гореспоменатите, които обясняват социалните и икономическите проблеми на съвремието с деструктивната дейност на малцинствата "с чужда душевност", служещи на чуждестранни интереси. Основният тон на унгарската политика обаче съвпада с изводите от най-новия обобщителен научен труд върху Трианонския договор: "Унгарците с право смятат договора от Трианон и последвалия го Парижки мирен договор от 1947 г. за несправедливи. Унгарците имат неоспоримото право да искат самоуправление както за тях самите, така и за техните малцинства. Но да се надяват на нещо по въпроса за Трианон е илюзия, а да настояват да получат нещо повече е неразумно".²⁰

ДОБРОВОЛНО ИЛИ И С УСМИРИТЕЛНА РИЗА? УНГАРИЯ ПРЕЗ ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Ролята на Унгария през Втората световна война е една от най-значимите историко-политически теми през последното десетилетие. В политическата атмосфера на доказващото "промяната" събитие, което засяга цялото унгарско общество - изтеглянето (на 19 юни 1991 г.) на съветските части, дислоцирани в Унгария след края на Втората световна война - сред политическите среди в страната се стигна до някои

Приет като Ph Dissertation in political science at the University of Illinois in 1999. Besonders Chapter 3. Други трудове от György Csepeli, Ferenc Erős и András Kovács.

¹⁸ Напр., Csurka István, Az utolsó alkalom [Последният шанс]. - Havi Magyar Fórum, 1997/IX. Цитирано по: Magyarország politikai évkönyve, 1998, p. 884-892.

¹⁹ Вж. бел. 15, 16.

²⁰ Romsics Ignác, op. cit., p. 237.

шокиращи мнения. В края на юли 1990 г. Калман Кери, бивш висш офицер от армията на Хорти, говори в Парламента за "справедливостта" на участието на Унгария в "антиболшевишкия кръстоносен поход" срещу Съветския съюз.²¹ Историческата наука дава много трезви анализи на този трагичен период в националната история на Унгария.²² Признати специалисти от "гилдията" изтъкват, че заслуженото признание за героичните дела на унгарски войници (от генералите до обикновените, страдащи войници, понесли огромни жертви), не бива да се тълкува неправилно като незачетено заради критиката към погрешната стратегия и към военните цели. Тогава водените по тази тема научни исторически и историко-политически дискусии не предизвикаха спор между историците, но изиграха, играят и сега, важна роля в търсенето на исторически обусловени идентичности на посткомунистическите политически елити. Тук не става дума за ролята на Унгария във Втората световна война, а за общата преценка на унгарската политическа система от 1919 до 1945 г., за континuitета и дисконтинуитета на режима на Хорти. Като "изпълняващ длъжността" държавен глава от 1920 до 1944 г. Миклош Хорти е една от най-оспорваните личности в новата унгарска история. Бившият адютант на кайзер Франц Йосиф, адмирал от флотата на Хабсбургската монархия, утвърди властта си през 1919-20 г. с кървав терор. От началото на 20-те години режимът се консолидира като функционираща парламентарна система (без да се поставя под въпрос неговия авторитет). През 30-те години авторитарните черти в неговата политика стават по-ярко изразени. През периода 1938-1941 г. унгарският парламент приема три дискриминационни закона по отношение на унгарските евреи, а от юли 1941 г. Унгария участва във Втората световна война като съюзничка на Германия. След неуспешни опити на Хорти да изведе страната от войната се стига до тоталната катастрофа през 1944-45 г. На 19 март 1944 г. в условията на германска окупация и със съдействието на унгарските власти са избити около две трети от унгарските евреи. Жертва на войната стават около 10% от населението, страната е в развалини. След войната Хорти живее в емиграция, но не е обявен за военнопрестъпник нито от унгарските власти, нито от правосъдието на държавите-победителки. Между 1990 и 1994 г. преценката за него става важен актуално-политически въпрос. Според становището на управляващите християн-национални среди режимът на Хорти, въпреки недостатъците в демокрацията, е много по-

²¹ Протокол.

²² Вж.: Sípos Péter [Ред.], Magyartország a második világháborúban [Унгария през Втората световна война]. Budapest, 1996.

легитимен от наложението на Унгария отвън комунизъм. И съответно съществува континуитет между времето на Хорти и демокрацията след 1989-90 г. Либералната и социалистическа опозиция смята тази историческа ориентация (и следващата от нея теория и практика) за задънена улица и вместо това изтъква важността на краткия период на истински функциониращ политически плурализъм след Втората световна война (1944-1948 г.), както и 1956 г. като период от миналото, с които била свързана новопридобитата демокрация.

Актуалната политическа значимост на различията в оценките за режима на Хорти става очевидна през есента на 1993 г., когато 3 септември по инициатива на семейството му са препогребани в родното му село тленните останки на починалия през 1957 г. в Португалия Хорти. В "частното семейно събитие" вземат участие около 50 000 души (сред тях и 6 членове на правителството). Ден преди това либерални и други опозиционни интелектуалици организират "прошален празник" за режима на Хорти. Култът към Хорти у онази част от унгарското общество, която стои близо до християнсконационалното правителство, до голяма степен е реакция на схематичното му, негативно оценяване, основано на догматичния сталинистки възглед за историята на 50-те и 60-те години, което до 80-те години намира израз и в преподаването по история. Още с настъпването на промените през 70-те и 80-те години в научните среди е направена основна ревизия на схематичната представа: национализмът и иредентизъмът на режима на Хорти са представени в сравнение с другите национализми в малките държави от региона, съвсем различно е показано постигнатото от различните слоеве на християнската средна класа, на тази на работниците-специалисти, на по-богатите слоеве от селячеството, на съставения от консерватори военен и политически елит, на крайно десните. Това представяне изигра важна роля в борбата срещу догматично сталинистките възгледи за историята. Въпреки тези промени в научната представа за Хорти мнозина идентифицират негативната оценка за неговата личност и за режима на Хорти с комунистическата система и за тях изглежда истинно това, което противостои на "официалното" комунистическо мнение.

Всички публикувани през последното десетилетие синтези на унгарската история през 20 в.²³ са критични спрямо режима на Хорти, но старата, повлияна от

²³ A magyarok krónikája [Хрониката на унгарците]. Изд. Рe. Въвед. Clatz Ferenc. Budapest, 1995, 1999; L. Nagy Zsuzsa, Magyarország története 1919-1945 [История на Унгария 1919-1945]. Debrecen, 1991, 1996; Pölöskei Ferenc-Jenő Gergely-Lajos Izsák, Magyarország története 1918-1990 [История на Унгария 1918-1990]. Budapest, 1995; Ormos Mária, Magyarország a két világháború korában [Унгария през периода на двете световни войни]. Debrecen, 1998; Jenő Gergely-Lajos Izsák, A huszadik század története [История на XX в.].

политическите възгледи преценка с оглед на това, доколко в него има фашистки белези, е преодоляна напълно. Основният въпрос сега се отнася до отвореността на неговата система за модернизация. В синтезиращите трудове, основаващи се на многострани фундаментални изследвания, са представени постиженията в областта на образованието, на социалната мобилност, на социалната политика, по отношение качеството на живота на средните социални слоеве, като ясно са откроени и нерешените проблеми на най-долните слоеве на аграрния и индустриския пролетариат. При анализа на авторитарната политическа структура, на разширениите правомощия на Хорти най-често не се цели да се документира изграждането на тоталитаризма - политиката му се представя като търсене на някакъв противовес на крайната десница, на фашистките политически движения.

1956

В първата част на статията описвам как оценката за революцията от 1956 г. като историческа традиция, сравнима със събитията от 1848-1849 г., даде основата на консенсус за многоцветните политически сили. Но в хода на времето това наследство става спорно - особено през изборните кампании, когато дясното настроение консервативни политици обвиняват както социалистическата партия, така и някои от нейните видни ръководители, че през 1956 г. са на страната на потисниците на революцията. Това обвинение е отправяно косвено и се отправя – макар и да изглежда парадоксално - и към последователните антикомунисти - либералите. Прицелът е насочен директно към родителите на либерали - ръководители на Съюза на свободните демократи, чието съучастие в упражняването на властта на комунистите се използва за компрометиране и на техните деца. Ето един пример: през 2002 г. като част от изборната кампания в някогашната сграда на фашистки и комунистически терористични организации е открит нов музей под името "Дом на терора". Там се показват равнозначно периодите на фашисткия и на комунистическия терор, на места се посочват членове на семействата на днешни социалистически и либерални политици, които са участвали в комунистическия терор. Либерали и социалисти приемат, че

Budapest, 1999.

граничните линии на демократичните традиции трябва да бъдат ясно очертани, както вдясно, така и вляво, но това - според тяхната аргументация - не дава основание да се представят четири и половина десетилетия унгарска история като хомогенен период на черния и на червения терор. След като социалистите и либералите отново поемат управлението през май 2002 г. за кратко време се заговорва за възможността музеят да бъде преобразуван, но други теми на политическия дискурс оставят този въпрос на заден план.

Оценката за ролята на реформистките комунистически сили в революцията обаче остава спорен въпрос в политическия живот. Либералите и социалистите акцентират повече върху комплексността, вътрешната динамика на участниците, докато консервативните християн-националистически политици се стремят към хомогенност - за тях 1956-та година трябва да се постави в рамките на "буржоазната" национална традиция, при която на преден план, като инициатори да са поставени консервативни, десни политици.²⁴

ЕРАТА НА КАДАР

В търсенето на континуитети и дисконтинуитети в предисторията на посткомунистическата демократична система много важна роля играе оценката на режима на Кадар (1956-1958 г.). В началото на 90-те години са обнародвани много квазинаучни трудове с една единствена цел: да се докажат бруталността, жестокостта и многото вини на комунизма в Унгария, като изобщо не се разграничават периодите на откритата „пролетарска диктатура“ (1949-1962 г.), на относителната консолидация и на опита за изграждането на социалистическа държава на благоденствието (1962-1988 г.).

Напоследък, наред с някои задълбочени разработки в областта на икономиката, политиката и като новост - на социалната история, се появи също така и първият том на една научна биография на Кадар.²⁵ В науката, а и в обществото за ерата на Кадар има два големи, политически мотивирани, спорни въпроса. Първият се отнася до социалната база на партията - около 20% от активното население са били членове на

²⁴ S.: Litván György, Politikai beszéd 1956-ról 1989 után [Политически дискурс за 1956-та година след 1989 г.]. - Magyar Hírlap, 23 октомври 2001 г.

²⁵ Huszár Tibor, Kádár János politikai életrajza, 1912-1956 [Die politische Biografie von János Kádár 1912-1956]. Budapest, 2001.

Унгарската социалистическа партия. Отразява ли това число принуда за членство от страх, като се знае, че комунистите през 1945 г. са били около 30 000 души? Дали след 1956 г. или по-късно, след всеки конгрес до 1989 г. не само партийната членска маса, но и по-голямата част от унгарското общество е била готова да приема насоките на действие и методите на партийното ръководство? Другият въпрос се отнася до причините за кризата и за залеза на режима на Кадар. Каква е „йерархията“ сред четирите фактора за упадъка на режима, които са: основната промяна на международната политическа и икономическа обстановка; структурни грешки в икономическите и политически основи на социалистическо-комунистическата система; дейността на две групи дисиденти (национал- популистката група и "демократичната опозиция", съставена само от либерални интелектуални от Будапеща); разцепването на партийното ръководство, делото на реформкомунистите. Кой и в каква степен бе допринесъл за мирното събаряне на монолитната партийна държава? Силно влияние върху дискусиите по тези въпроси има актуалната за деня политика, особено по време на изборни кампании. Често пъти християн-националистите представят социалистите като преки наследници на комунистическия елит от ерата на Кадар. От друга страна, според социалистическата и либерална реторика, съперниците ѝ се опитват да възродят най-лошите консервативно-националистически традиции от времето между двете войни. По време на последната изборна борба тези аргументи практически играят важна роля от икономическите и социално-политически въпроси на деня.

Това ме кара да обърна накратко внимание на институционалното развитие в областта на политическо-реторическата репрезентация.

МЪРТВИТЕ В АКТУАЛНАТА ПОЛИТИКА

Политическият култ към мъртвите е една популярна тема в новите исторически трудове.²⁶ Той е бил от значение и по време на трансформационния процес.²⁷ Препогребването на ръководителя на революцията от 1956 г. Имре Наги, за което вече стана дума, допринася за постигането на национален консенсус. По време на трансформационния процес обаче има много препогребения, които изразяват раз-

²⁶ Вж. напр. Verdery, Katherine, The Political Lives of Dead Bodies. Reburial and Postsocialist Change. Columbia University Press, New York, 1999.

²⁷ S. Nyssönen, op.cit., p. 188-218.

цеплението в политическия живот. Тук бих искал да посоча само два примера. Първият е донасянето на родна земя на тленните останки на Йожеф Миндсенти - изпратения от комунистите в затвора кардинал на Унгария. Освободен по време на революцията от 1956 г., след завземане на властта от Кадар, той намира убежище в посолството на САЩ в Будапеща в продължение на 15 години. След дълги преговори през 1971 г. Миндсенти успява да напусне страната, умира през 1974 г. в Австрия и през май 1991 г. е погребан в катедралата на главата на унгарската католическа църква в Естергом. Един месец покъсно е препогребан живелия от 1919 г. в емиграция либерално-демократичен политик Оскар Яси, който до смъртта си през 1957 г. непрекъснато критикува всички форми на авторитарна, диктаторска политика. Първото събитие мобилизира главно консервативни, християн-националистически политически сили, а второто - либерални.

Една друга важна форма на политическо използване на мъртвите е издигането и събарянето на обществени паметници. Във връзка с това по време на унгарския трансформационен процес възникват три кръга от проблеми. Първият се отнася до бъдещето на многото социалистическо-комунистически паметници (на Ленин, на съветската армия, на ръководни дейци на комунистическото движение и пр.). За да се спре спонтанното разрушаване Будапеща дава един особен пример. През май 1993 г. в едно предградията на унгарската столица е открит т. нар. „Парк на паметниците”, където са пренесени повечето големи паметници от епохата на комунистическо-социалистическото минало. Това се оказа цивилизирано решение, приемливо за всички политически направления. Оттогава паркът се превърна в туристически атракция.

Следващият въпрос е какви нови паметници ще отразят най-добре спомена за 1956-та. Представено опростено, спорните точки тук са две: едната се отнася до това, дали паметниците трябва да бъдат посветени само на жертвите на комунистическото отмъщение, или - по испански образец - да приканват към общо помирение. Мнозинството от политиците отхвърлиха испанския модел с аргумента, че в Унгария не е имало никога гражданска война, сравнила с испанската и че престъпниците, ако е необходимо и със закони с регресивно действие, трябвало да бъдат наказани. Друга разделна бразда съществува между радикални организации на ветерани от 1956-та, които понякога са в сътрудничество с дяснорадикални сдружения, и новия политически елит. Ветераните са недоволни от моралните и финансовите обезщетения, дадени на жертвите, и обвиняваха новия политически елит в предателство към идеите от 1956-та. Затова те считат официалния израз на почит за нелегитимен и се опитват да осъществят алтернативни форми на почитане. Така например, през лятото на 1992 г. група ветерани

построява в Будапещенските гробища, където са погребани екзекутирани жертви на комунистическото отмъщение, в непосредствена близост до новопостроения „официален“ паметник, алтернативен – „Възпоминателна арка“.²⁸

Третият кръг проблеми е свързан с това, дали да се построят отново паметниците, премахнати от комунистите. Най-важният и най-представителният сред тях е издигнатият в центъра на Будапеща през 1927 г. паметник за Трианон, който изразява надеждата, че Унгария ще си вземе обратно загубените след Първата световна война територии. На мястото на този разрушен паметник е издигнат монумента на съветската армия. Малобройни националистически групи поддържат идеята за събаряне на този паметник и връщането на стария, но не намерат подкрепа от страна на влиятелни политици.

НЕЗДРАВОСЛОВНО ЛИ Е ЗА ПОЛИТИКАТА ДА СЪДЪРЖА ПРЕКАЛЕНО МНОГО ИСТОРИЯ?

За една нация, която през XX в. е преживяла 9 смени на системата, 6 форми на държавност, 4 изменения на границите, две световни войни и три окупации от чуждестранни войски, историята в никакъв случай не е само един исторически дискурс. Освен в училище историята се учи и от преживяното от собственото семейство и за това е лесно разбираемо, че една действена политическа репрезентация трябва да внимава по отношение на този опит. По време на трансформационния процес в Унгария историческите теми допринесоха значително за изясняване на програмите и на профилата на политическите партии и за определяне на политическите разделителни линии.

От това следва, че историческата наука е изложена на много политически предизвикателства. По принцип това би могло лесно да доведе до спор между историците, какъвто имаше в Германия. Случаят обаче не е такъв, многото по-малки размени на мнения досега не са довели до конфронтация между големи „майсторски наративи“. Трудно е да се каже, дали това е положително или отрицателно явление. Аз съм склонен да го оценя като положително. Моят аргумент е прост и може да бъде нападан с лекота: твърде много история в политическия дискурс лесно може да доведе до връщането на стари разделяния, на стари вражески стереотипи и отклонява

²⁸ S. Nyssönen , op.cit., p. 208.

вниманието от ориентирани към бъдещето теми. И за да се предпазя от контрааргументи бих искал да завърша с това, че колкото повече едно общество осъзнава сложността на своята история, толкова по-голям е шансът за една трезва съвременна политика. Годините 1848-49-а и 1956-та са постоянно пред очите на ръководещите унгарски трансформационен процес личности и по мое мнение, това е една немаловажна предпоставка за неговия успех.

Geschichte im Transformationsprozeß Ungarns

Attila Pók

Institut für Geschichte - UAW

Geschichte, die Beschäftigung mit der Vergangenheit bedeutet viel mehr als einen Überblick der Leistungen der Geschichtswissenschaft. "Undertaking History", das "Geschichtsunternehmen" bezieht sich auf wenigstens drei Ebene: zuerst die Tätigkeit der "Zunft" (Forschung und Veröffentlichung der Resultate dieses epistemologischen Prozesses), wobei die Gesetze dieser fachwissenschaftlichen Arbeit nach internationalen Maßstäben definiert werden.¹ Historiker, die diesen Gesetzen nicht folgen, werden von der Zunft ausgeschlossen (oder gar nicht aufgenommen). Die Situation ist völlig anders an der zweiten Ebene wo es um die repräsentative Funktion der Geschichte geht. Geschichte als kollektives historisches Gedächtnis kann die Kohesion einer Gesellschaft verstärken. Diese Funktion des "historischen Unernehmens" ist Politikern gut bekannt, sie brauchen und mißbrauchen sie allzu oft. Die Ritualen im Zusammenhang mit nationalen Feiertagen, Einweihung und Entfernung öffentlicher Denkmäler, die Umnennung von öffentlichen Räumen usw.sind die bekanntesten Formen dieses Umgehens mit der repräsentativen Funktion der Geschichte. Die dritte Ebene ist die pädagogische, erzieherische Funktion: Geschichte als Schulgegenstand. Selbstverständlich ist die Art und Weise des Geschichtsunterrichts von der Politik oft stark beeinflußt und so in vielen Fällen besteht eine richtige Kluft zwischen der ersten wissenschaftlichen Ebene, und den zweiten und dritten (repräsentativen und erziehenden) Funktionen.

So komme ich zur Erklärung der Struktur meines kurzen Beitrages. Ich bin der Meinung daß in Ungarn die wichtigsten neuen, von dem Systemwechsel bestimmten Erscheinungen auf der repräsentativen Ebene des "Geschichtsunternehmens" zu beobachten sind. Eine vergleichbare Wende auf der wissenschaftlichen Ebene fand in der zweiten Hälfte der 1960er Jahre und im Laufe der 1970er Jahre statt, als die ungarische Geschichtswissenschaft nach einer etwa 15 jährigen Unterbrechung angefangen hat sich in die Haupttendenzen der internationalen (d. h. westeuropäischen und amerikanischen)

¹ S. darüber: Attila Pók, *Undertaking History – Shaping the New Europe*. - In: Sharon McDonald (ed.), *Approaches to European Historical Consciousness: Reflections and Provocations*. Edition Körber Stiftung, Hamburg, 2000, s. 163-167.

Wissenschaftsentwicklung zu integrieren. Die seitherigen Entwicklungen sind in vollem Einklang mit dem internationalen "Geschichtsdiskurs" – der "lokale Zeitgeist" wurde und wird vielmehr von der repräsentativen Funktion vertreten. Um die Rolle der Geschichte im Laufe des Transformationsprozesses in Ungarn besser verstehen zu können, ist es nützlich zuerst kurz die lange vor dem Systemwechsel angefangenen Änderungen in der Fachwissenschaft zu überblicken.

DIE NEUE EPOCHE DER FACHWISSENSCHAFTLICHEN ENTWICKLUNG

Das wichtigste Zeichen des Anfanges dieser Wende war eine Diskussion zur Frage der Bewertung der ungarischen anti-habsburgischen, ständischen Bewegungen im XVI-XVII. Jahrhundert, die vom Anfang der 1960er bis zur Mitte der 1970er Jahre zu einem weit überschreitenden Gedankenaustausch geführt hat. Der Initiator dieses langjährigen Streites war Erik Molnár (1894-1966), marxistischer Historiker und Philosoph² der als Anwalt in der Zwischenkriegszeit viele Kommunisten verteidigt hat. Nach dem Zweiten Weltkrieg war er hochrangiger kommunistischer Politiker in Ungarn, seine wissenschaftliche Tätigkeit hat er aber nie aufgegeben. Von 1949 bis zu seinem Tode war er auch Direktor des Instituts für Geschichte der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. Zwischen 1959 und 1961 hat Molnár in einigen Aufsätzen die ungarischen anti-Habsburgischen Bewegungen im XVII-XVIII. Jahrhundert als von Klasseninteressen bewegte Aufstände der ungarischen Nobilität gegen den Habsburg Zentralisationsbewegungen dargestellt.³ Diese Bewertung war in krassem Widerspruch mit der damals vorherrschenden Auffassung, die diese politischen Bewegungen in die Geschichte der ungarischen Unabhängigkeitskämpfe eingereiht hat.⁴ Letztendlich wurde nach den Wurzeln des ungarischen Nationalismus, nach dem Verhältnis zwischen mittelalterlichem Patriotismus und dem modernen Nationalbewusstsein gefragt. Molnár versuchte es zu beweisen, dass in dieser

---

² Über Erik Molnár s.: Ránki György, Bevezetés [Einführung]. – In: Molnár Erik, Válogatott tanulmányok [Ausgewählte Aufsätze]. Budapest, 1969, p. 7-42.

³ Die wichtigsten Aufsätze der ersten Phase dieser Diskussion wurden veröffentlicht in: Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról [Diskussion über Klassenkämpfe und Unabhängigkeitskämpfe in Ungarn. Vorwort und Nachwort von Pál Zsigmond Pach]. Budapest, 1965. Zur Auswertung: László Péter, New Approaches to Modern Hungarian History. - Ungarn Jahrbuch, 1972, p. 161-171.

⁴ Hauptvertreter dieser Auffassung war Aladár Mód, die representative Zusammenfassung seiner Auffassung ist sein noch im Laufe des Zweiten Weltkrieges geschriebenes Buch: Négyszáz év küzdelem az önalól Magyarországról [Vierhundertjähriger Kampf für das unabhängige Ungarn], Budapest, 1951.

Hinsicht keine Kontinuität gibt. Die frühneuzeitlichen Begriffe von natio und patria beziehen sich nur auf die herrschende Klasse, auf die Nobilität, die ausgebeuteten Leibeigenen und ihre Feudalherren haben keine gemeinsame nationale Interessen. Diese These war eine orthodoxe marxistische Argumentation, entwickelt kurz nach der 1956-er Revolution, als die Parteileitung den "reaktionären Nationalismus" mit der Gefährdung der politischen und ideologischen Konsolidation beschuldigte.⁵ Trotz dieser starken politischen Farbung des Molnár-Auftrittes führte die von ihm initiierte Diskussion zu einem Durchbruch in der ungarischen Geschichtswissenschaft. Nämlich, in der politischen Atmosphäre der post-1956-er Jahre bedeutete der Hinweis auf die Nötigkeit der Untersuchung der unterschiedlichen "Klasseninteressen" eine rationelle, analytische Zugangsweise gegenüber der simplifizierenden romantischen revolutionären Interpretation der ungarischen Geschichte als eine Reihe von verfehlten Revolutionen und Unabhängigkeitskämpfen. Ausserhalb der Klarung des Inhaltes von Begriffen wie Volk, natio, patria, Unabhängigkeit im XVII-XVIII. Jahrhundert kam es zu einer fachwissenschaftlichen Erneuerung, Garung auch an anderen Forschungsgebieten. Die ungarische Agrarentwicklung im XVI. Jahrhundert (die Frage des ungarischen "Sonderweges"), vergleichende Forschungen zur Wirtschafts-, Sozial- und Kulturgeschichte Ost und Mitteleuropas, die Bewertung des Platzes Ungarns in der dualistischen Habsburger Monarchie zwischen 1867 und 1918, die historische Rolle der Sozialdemokratie, die politische und moralische Beurteilung der Tätigkeit der ungarischen Armeen in der Sowjetunion im Zweiten Weltkrieg, um nur einige Themen zu nennen, waren wichtige Forschungsprojekte der spater 1960-er und 1970-er Jahre, wobei die politische und ideologische Beeinflussung der Fachwissenschaft im Vergleich mit den 1950er und früh 1960er Jahren bedeutend nachgelassen hat.⁶ Die Grundlagenforschungen zur Geschichte des Nationalbewusstseins, die Infragestellung der Berechtigkeit des Gebrauches des Begriffes des "arbeitenden Volkes", die Kritik an der Mythologie der Revolutionen als einzige "Lokomotive" des sozialen, politischen Fortschrittes, die Darstellung der Komplexität vieler historischen Situationen haben eine nicht zu unterschätzende Rolle in der Auflockerung der monolithischen ideologischen-politischen Struktur gespielt.⁷

⁵ S. die Stellungnahme des Zentralkomitees der Ungarischen Sozialistischen Arbeiterpartei in September 1959 über "Bürgerlichen Nationalismus - sozialistischen Patriotismus" (Társadalmi Szemle 14, 1959, № 8-9, s. 1-39).

⁶ S. Kosáry Domokos, Viták a történeti tudományok területén az 1970-es években [Diskussionen auf dem Gebiet der Historischen Wissenschaften im Laufe der 1970er Jahre]. Az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei XXIX, 1980, s. 119-136.

⁷ Es gibt natürlich auch unterschiedliche Meinungen zur Frage der Kontinuität oder Diskontinuität in der ungarischen Geschichtswissenschaft nach 1989-90. Für die Hervorhebung der Unterschiede s.: Bence György, Átmenet és átmentés a humán tudományban [Übergang und Hinüberretten in der Humanwissenschaft]. -

GEGENREVOLUTION UND GEGENERINNERUNG

Diese relative Offenheit bedeutete aber keinesfalls die Möglichkeit eines offenen wissenschaftlichen Diskurses zum wichtigsten historischen Tabu des Kádár Regimes, die 1956-er Revolution. In der offiziellen Darstellung der Ereignisse der "Gegenrevolution" - in Lehrbüchern, in Zeitungen, Fernseh- und Rundfunksendungen besonders zum Anlass der Jahreswenden - wurde es versucht den Schwerpunkt der Ereignisse von den friedlichen Demonstrationen für nationale Selbstdetermination und Demokratie zu der Möglichkeit eines blutigen Bürgerkrieges zu verschieben. Zum Beispiel zum Anlass der vierten Jahreswende, in 1960, ein den Opfern der Gegenrevolution gewidmeter Denkmal wurde am Köztársaság tér (Republik Platz) in Budapest aufgestellt. Hier wurde die Budapester Parteizentrale am 30. Oktober 1956 angegriffen und 24 Verteidiger des Gebäudes sind Opfer der Kampfe und des anschliessenden Lynchens geworden. Der Denkmal war als eine Warnung gemeint: ohne sowjetische Hilfe wäre es nicht möglich gewesen einen Bürgerkrieg mit vielen vergleichbaren Tragödien zu vermeiden (wie das die Reden zur Einweihung und bei späteren Kränzen Niederlegungen hervorgehoben haben). Trotz der Aenderungen in der Politik gegenüber den Teilnehmern der revolutionären Bewegungen, trotz des Gebrauches der von Kádár in 1972⁸ initiierten Terminologie der "nationalen Tragödie" statt oder parallel mit dem Begriff der "Gegenrevolution" hat das Kádár Regime diese Grundbewertung der Revolution nie aufgegeben. So ist die Einreichung von 1956 in die ungarischen historischen Traditionen ein Hauptelement der "Gegenerinnerung", der historischen Delegitimierung des Kádár Regimes geworden. Von etwa Mitte der 1980er Jahre an ist die Definition von 1956, als ein mit der Bedeutung der 1848-49-er ungarischen Revolution und Freiheitskampfes vergleichbares historisches Ereignis, ein gemeinsamer Nenner unterschiedlicher Kritiken des Kádár Regimes.⁹ Ein erstes Treffen dieser Gruppen fand zwischen den 14. und 16. Juni 1985, an der 27.

BUKSZ, 1992, ösz, s. 348-356. Zur Kontinuität: Ferenc Glatz, Pozitív múltszemléletet! [Für eine positive Geschichtsauffassung]. - História, 1993, № 5-6, p. 2, 23. Zu dem breiteren politischen Kontext: Ferenc Glatz, Multiparty System in Hungary, 1989-1994. - In: Béla K. Király (ed.), Lawful Revolution in Hungary, 1989-1994. East European Monographs, No. CDLXV. New York, 1995, p. 15-32. und Kis János, Between Reform and Revolution: Three Hypotheses about the Nature of the Regime Change. - In: Béla K. Király (ed.), op. cit. 33-59.; Gábor Gyáni, Political Uses of Tradition in Postcommunist East Europe Social Research, vol. 60 (Winter 1993), No. 4, p. 893-915. Der neueste Versuch für einen allgemeinen Überblick der Entwicklungen in der ungarischen Geschichtswissenschaft im Laufe der letzten 10 Jahre: Gyáni Gábor, Történetírásunk az évezred fordulóján [Unsere Geschichtsschreibung an der Jahrtausendwende]. - Századvég 18, 2000, p. 117-140.

⁸Gerhardard Seewann-Kathrin Sitzler, Ungarn 1956: Volksaufstand-Konterrevolution-nationale Tragödie. Offizielle Retrospektive nach 25 Jahren. Zeitschrift für Gegenwartsforschung 1, 1982, s. 16-18.

Jahreswende der Hinrichtung von Imre Nagy, reformkommunistischer Leiter der Revolution, statt. In Dezember 1986 etwa 80 bekannte Intellektuellen, unter ihnen auch Parteimitglieder, haben eine Tagung in einer Privatwohnung über 1956 veranstaltet und 1956 war ein zentrales Thema auch in den ungarischen Samisdat Veröffentlichungen der 1980er Jahre. In dem politischen Program der demokratischen Opposition (veröffentlicht in einer Sonderausgabe der in 1000-2000 Exemplaren verbreiteten Samisdat Zeitschrift Beszélő in Juni 1987) der letzte Kapitel war dem Thema "1956 in der gegenwärtigen ungarischen Politik" gewidmet. Laut dieser Stellungnahme ist die Neubewertung von 1956 die Grundbedingung eines neuen "Sozialen Vertrages", eines Ausweges aus der Krise. Etwa gleichzeitig, nicht unabhängig von Gorbachev's glasnost und perestroika, hat die Parteileitung die Bedeutung der Wichtigkeit der Neubewertung der Vergangenheit auch erkannt. Die Parteitagung in Mai 1988 (wo Kádár von der Macht abgedankt hat) ernannte eine Kommission zur Bewertung der ungarischen Geschichte der letzten vier Jahrzehnte als Teil der Vorbereitungen zur Ausarbeitung eines neuen Parteiprogrammes. Das in Februar 1989 veröffentlichte Dokument in dem Kapitel über 1956 sprach eindeutig von der Verantwortlichkeit der Parteileitung und (nicht ausserer feindlichen Krafte) für die Krise in Oktober 1956. Das Dokument bewertete die Einladung der sowjetischen Truppen als einen Fehler, der die nationalen Gefühle der Bevölkerung verletzt hat. Imre Nagy war nicht mehr als ein Verrater des Sozialismus, sondern als ein zu schwacher Politiker dargestellt, der nicht in der Lage war, die Ereignisse zu kontrollieren. Eine aussergewöhnlich grosse politische Wirkung hatte aber das Dokument mit der Einführung einer neuen Terminologie erreicht. Statt Revolution oder Gegenrevolution wurde über einen Volksaufstand gesprochen¹⁰ und als Imre Pozsgay, als zuständiger Politbüro Mitglied, am 28.Jänner 1989 in einem Radio-Interview zum ersten mal nach 33 Jahren(vor der Veröffentlichung des Materials, ohne vorherige Konsultation mit Parteiorganen) 1956 Volksaufstand genannt hat, wurde damit der ganze Prozess der Transformation beschleunigt. Die gleiche ZK Sitzung (am 11-12. Februar) wo das Dokument über die letzten 40 Jahre (mit Hinweis auf 1956 als Volksaufstand) angenommen war, entschied auch über die Einführung des Mehrparteiensystems. Diese offizielle Umwertung von 1956 diente als die "historische Grundlage" der Verhandlungen zwischen Vertretern der oppositionellen Gruppen und den Machtinhabern. Der wichtigste symbolische erste Schritt auf diesem Wege geschah am 16.

---

⁹ Ausführlicher über die Interpretationen von 1956: Nyssönen, Heino, The Presence of the Past in Politics. '1956' after 1956 in Hungary. University of Jyväskylä, 1999, p. 113-151.

¹⁰ Der Vorschlag für diese Terminologie unabhängig von diesen politischen Entwicklungen erschien zuerst in der Zeitschrift História, wo der Redakteur Ferenc Glatz betonte: in 1956 war eine grundlegende Umwälzung der

Juni 1989, an der 31. Jahreswende der Hinrichtung von Imre Nagy. An diesem Tag, aufgrund der Vereinbarung zwischen der vor kurzem gegründeten Interessenvertretung der Opfer der Repression nach 1956¹¹ und der Regierung wurde der Ministerpräsident der Revolution wiederbeerdigt. In einer eigenartigen "Sternstunde" haben Machtinhaber und die wichtigsten oppositionellen Kräfte ein gemeinsames historisches Platform für die Gestaltung der Zukunft gefunden. 1956 wurde mit einer weiteren Geste in die demokratischen ungarischen nationalen Traditionen eingebaut: am 23. Oktober, an der 33. Jahreswende des Anfanges der Revolution wurde die "Volksrepublik" Ungarn wiederholt zur Republik ausgerufen. In seiner Rede zu diesem Anlass hat interim Staatspräsident Mátyás Szűrös die neue Republik als Nachfolger der nationalen demokratischen Traditionen von 1848 (Revolution und Freiheitskampf gegen den Habsburgern), 1918 (Verkündigung der Ungarischen Republik nach dem Zusammenbruch der Habsburgermonarchie), 1945-48 (Periode des demokratischen Pluralismus) und 1956 dargestellt. Die Tradition von 1848 war hier von der grössten Bedeutung als eine erfolgreiche Synthese von liberalen und nationalen Zielsetzungen, weltweit ein Symbol ungarischer Freiheitswille. Im Laufe der Verhandlungen zwischen der Partei und Regierung einerseits und den Vertretern der Opposition andererseits gab es auch oft Hinweise auf 1848. Viele Teilnehmer dieser Gespräche fanden die Möglichkeiten und die Gefahren der damaligen Situation nur mit denen der Frühlingstage in 1848 vergleichbar und das betraf auch ihre persönliche Verantwortlichkeit für einen eventuellen Misserfolg. Die Verhandlungen waren aber erfolgreich abgeschlossen und nach den freien Wahlen in März-April 1990, das erste vom neuen Parlament verabschiedete Gesetz war der historischen Bedeutung der 1956er Revolution gewidmet. Laut des Gesetzes: "Dieses frei gewählte Parlament hält es für seine dringende Aufgabe, die historische Bedeutung der 1956er Revolution zu kodifizieren. Dieser prachtvolle Kapitel der modernen ungarischen Geschichte kann nur mit der Revolution und dem Freiheitskampf in 1848-1849 verglichen werden."¹² Der Tag des Ausbruches der Revolution, der 23. Oktober wurde für einen Nationalfeiertag erklärt. Mit der offiziellen Neubewertung der 1956er Ereignisse als Volksaufstand anstatt von Gegenrevolution hat das Kádár Regime einen Grundpfeiler seiner Legitimität verloren¹³ aber gleichzeitig war diese Stellungnahme die Grundlage eines friedlichen nationalen Konsenses,

---

wirtschaftlichen und sozialen Struktur der Gesellschaft nicht auf der Tagesordnung, so kann die Rede weder über eine Revolution noch eine Gegenrevolution sein (Glatz Ferenc, História, 1988, № 6).

¹¹ Der Name der Organisation war Komission für Historische Justiz (ungarische Abkürzung TIB) und wurde noch illegal, am 5. Juni 1988 gegründet.

¹² Verabschiedet am 2. Mai 1990.

¹³ Litván György, Kié 1956? [Wem gehört 1956?]. - Valóság, 1991, № 10. Zitiert in Nyyssönen, op.cit., p. 166.

eine Vorbedingung des friedlichen Überganges von der Proletardiktatur in ein demokratisches System.

DIE GEKRÖNTE REPUBLIK

Das nach vier Jahrzehnten erste freigewählte ungarische Parlament hat sich, mußte sich mit Problemen der historischen Legitimität beschäftigen. Dabei war es nicht unwichtig, dass in der post-1990 politischen Elite unser Beruf stark vertreten war. Etwa 7 Prozent der neuen Parlamentsabgeordneten waren Historiker: unter ihnen der Ministerpräsident der christlich-nationalen regierenden Koalition, der Aussenminister, der Verteidigungsminister, der Parlamentsvorsitzende, mehrere Staatssekretäre, Botschafter. Wie schon erwähnt, an der Gründungssitzung des neuen Parlaments wurde das Gesetz über die Bedeutung der 1956-er Revolution und Freiheitskampfes verabschiedet. Einige Wochen später, am 3. Juli 1990 wurde das neue Staatswappen angenommen, wobei die Gesichtspunkte und Meinungen in der Fachwissenschaft und auch in der politischen-historischen Repräsentation weit auseinandergingen. Die meisten Historiker waren dafür das von Lajos Kossuth in 1849 initiierte kronenlose Wappen einzuführen: dieses Wappen symbolisierte die revolutionäre Wende nicht nur in 1849, sondern auch in 1918, als nach dem Zusammenbruch der Habsburger Monarchie, am 16. November, Ungarn zur Republik erklärt wurde. Die überwiegende Mehrheit der Parlamentsabgeordneten (228 von 291) war doch für das mit der ungarischen Heiligen Krone geschmückte Wappen. Das Hauptargument in diese Richtung war, daß diese Krone nicht die königliche Macht, sondern die Kontinuität der ungarischen Staatlichkeit symbolisierte. Die Gegner des Wappens mit der Krone, die meisten Liberalen und Sozialisten in der Opposition, haben darauf hingewiesen, dass nachdem die Heilige Krone die volle territoriale Integrität des Ungarischen Königreiches (mit Siebenbürgen und Kroatien) vertrat, kann ihre Anwesenheit in dem ungarischen Staatswappen in 1990 von den Nachbarvölkern und Staaten Ungarns als Irredentismus interpretiert werden. Laut ihrer Argumentation war die Krone mehr ein Symbol der konservativen standischen sogar feudalen Gesellschaft, wobei das kronenlose "Kossuth-Wappen" Richtung Modernisation, Verbürgerlichung zeigte.

Die Problematik der Heiligen Krone führt uns zu einer geschichtspolitischen Grundfrage des letzten Jahrzehntes: die historische Einordnung des Systemwechsels. Eine der ersten diesbezüglichen konkreten Fragen war die unvermeidbare parlamentarische

Entscheidung über den offiziellen Staatsfeiertag. Es gab drei Kandidaten: der 15. März (1848), der 20. August (der Tag des Staatsgründers, Stefan der Heilige) und der 23. Oktober (1956). Die parlamentarische Entscheidung, dem Vorschlag der Regierung folgend, war in vollem Einklang mit der Wappen–Entscheidung – die Gründung des ungarischen Staates in 1000 durch Stefan wurde als das wichtigste Ereignis der ungarischen Geschichte, die beste Repräsentation der Kontinuität des Bestehens des ungarischen Staates definiert. In der Opposition, die liberalen Freien Demokraten und die Mehrheit der Sozialisten und der Jungen Demokraten hatten eine Präferenz für den 15. März als Symbol der nationalen Einheit und Demokratie. Der 15. März und der 23. Oktober sind selbstverständlich auch weiterhin Nationalfeiertage geblieben, aber die Repräsentation des Staates gehört seitdem dem 20. August.

Niemand im politischen, öffentlichen Leben leugnete Stefans enorme historische Leistung, die Aufnahme des Christentums und dadurch den organischen Einbau der ungarischen Gesellschaft und Kultur in das Vermächtnis der westlichen Zivilisation. Ohne seine Persönlichkeit wäre die Gründung und Konsolidation des ungarischen Staates kaum möglich gewesen. Der systematische Aufbau des auf diese Tradition konzentrierenden kollektiven Gedächtnisses war und besonders seit 1998 ist aber politisch gefärbt, es wird besonders von der konservativen politischen Elite angestrebt. In dieser Auffassung wird Stefan mit der staatsbauenden Tätigkeit der katholischen Kirche verbunden. Das Jahr 2000 war in der Politisierung dieser Tradition von grosser Bedeutung. Dieses Jahr kam es zur 1000. Jahreswende der Annahme des Christentums und der Staatsgründung, im 2000. Jahr nach Jesus Christus, so konnte die nationale Feier mit dem allgemeinen christlichen Jubiläum verbunden werden. Die konservative Regierungskoalition hat für die Feierlichkeiten vom 1. Jänner 2000 bis 20. August 2001 sehr bedeutende finanzielle und organisatorische Ressourcen mobilisiert, wobei die ungarische Heilige Krone eine Hauptrolle bekommen hat. Die Krone, seit dem 11. Jahrhundert ein Symbol ungarischer Souveränität, landete als Folge des Schicksals Ungarns am Ende des Zweiten Weltkrieges im Fort Knox in den Vereinigten Staaten. Anfang 1978, trotz des Protestes der Mehrheit der ungarischen politischen Emigration, als ein Zeichen der Detente-Politik hat die amerikanische Administration dieses äusserst wertvolles Symbol der ungarischen nationalen Identität dem ungarischen Staat zurückgegeben. Mit anderen königlichen Insignien wurde die Krone bis Ende 1999 im Ungarischen Nationalmuseum aufbewahrt. Als Auftakt zu den Feierlichkeiten zum tausendjährigen Bestehen des ungarischen Staates liess die christlich-nationale Regierung die Krone - unter extrem feierlichen Ausserlichkeiten - in das Parlamentsgebäude überbringen.

Diese Geste wurde von der sozialistischen-liberalen Opposition stark kritisiert, mit dem Argument dass die Legitimität des heutigen ungarischen Staates nicht in der vom Papst verliehenen Krone, sondern in der durch die Verfassung symbolisierte Volksouveränität wurzelt. Im Laufe der Feierlichkeiten war die staatsbauende Rolle des ungarischen Christenthums, besonders der Beitrag der katholischen Kirche zur Bewahrung der Integrität der ungarischen Nation hervorgehoben. Die liberale und sozialistische Kritik hat oft auf die Multikulturalität und Multikonfessionalität der ungarischen Gesellschaft hingewiesen und im allgemeinen den Grundton, den Hauptkurs der Feierlichkeiten für anakronistisch archaisierend, romantisch, wissenschaftlich unbegründet und die prachtvollen Ausserlichkeiten für verschwenderisch erklärt. Die Beurteilung dieser millenarischen Feierlichkeiten ist eine mit wirtschafts- oder sozialpolitischen Programmen vergleichbare Bruchlinie zwischen Regierung und Opposition, ein Thema der Wahlkampagne in 2002 geworden.¹⁴

TRIANON

Weder Politiker noch Fachhistoriker zweifeln daran, daß für Ungarn das wichtigste, die Geschichte des Landes bis heute bestimmende Ereignis im 20. Jahrhundert der Friedensvertrag von Trianon (4. Juni 1920) ist wobei Ungarn etwa zwei Drittels des Staatsgebietes der Vorkriegszeit zugunsten der Nachfolgestaaten der Habsburgermonarchie aufgeben musste. Schon Anfang der 1980er Jahre hat Mária Ormos die militär- und außenpolitische Vorgeschichte dieses Aktes vielseitig und nüchtern dargestellt.¹⁵ Die historische Literatur der letzten 10 Jahre hat unsere Kenntnisse über die Friedenspläne der Siegermächte, über die revisionistischen Bestrebungen der ungarischen Politiker der Zwischenkriegszeit und über die politischen Bestrebungen, wirtschaftliche, soziale, kulturelle Lage der ungarischen nationalen Minderheiten in den Nachbarländern bedeutend gereichert.¹⁶ Die Akkumulation der

¹⁴ Zu Millennium seitens der Regierung. Rockenbauer Zoltán, Magyar millennium [Ungarisches Millennium] - Magyarország politikai évkönyve, 2002, p. 106-113. Für die liberale Kritik der Feierlichkeiten: Gerő András, Két millennium Magyarországon [Zwei Millenia in Ungarn]. - Mozgó Világ, 2002, № 8, p. 13-24.

¹⁵ Ormos Mária, From Padova to the Trianon. Budapest, 1996. Zuerst auf ungarisch: Padovától Trianonig. Budapest, 1983.

¹⁶ Fülöp Mihály - Sípos Péter, A magyar külpolitika története. Budapest; Romsics Ignác, A trianoni békeszerződés [Der Friedensvertrag von Trianon]. Budapest, 2001; Zeidler Miklós, A revíziós gondolat [Der Gedanke der Revision]. Budapest, 2001; Szarka László, Duna-táji dilemmák [Dilemmata an der Donau]. Budapest, 1998.

ausführlichen, ausgeglichenen wissenschaftlicher Werke ist aber nicht immer in Korrelation mit den die Trianon-Frage betreffenden Stellungnahmen einiger Politiker. Neuere, sozialpsychologisch motivierte Forschungen¹⁷ weisen darauf hin, dass die kommunistische Verdrängung der Trauer dieser nationalen Tragödie zu gefährlichen Folgen führte: die Trianon-Frage ist ein Hauptmotiv der rechtsradikalen politischen Rhetorik geworden. Die nationale Tragödie wird als eine Hauptquelle, Ursache aller späteren sozialen und wirtschaftlichen Schwierigkeiten dargestellt, verbunden mit der Suche nach der Verantwortlichkeit. In dieser Rhetorik wird oft auf die die Aktionsfähigkeit der Nation lahmende kleine aber einflussreiche Minderheit hingewiesen.¹⁸ Im rechtsradikalen Sprachgebrauch ist diese Minderheit das Judentum, besonders die kommunistischen Juden, die - laut dieser Argumentation - mit dem Aufbau einer 133tagigen Proletardiktatur im Frühling und Sommer 1919 - die Ungarn bestrafenden Entscheidungen der Siegermächte an der Friedenskonferenz provoziert haben. Diese Behauptung wurde von der Geschichtswissenschaft schon langst widerlegt¹⁹, aber lebt in dieser Rhetorik ungestört weiter. Gegenwärtige soziale, wirtschaftliche Probleme werden mit der destruktiven Tätigkeit solcher "fremdherzigen", auslandischen Interessen dienenden Minderheiten erklärt. Der Hauptton der ungarischen Politik stimmt aber mit der Endfolgerung der neuesten zusammenfassenden wissenschaftlichen Arbeit über den Trianon-Vertrag völlig überein: "Die Ungarn halten den Trianoner und den ihn ersetzen Pariser Friedensvertrag von 1947 mit vollem Recht für ungerecht. Die Ungarn haben ein unabseitbares Recht Selbstverwaltung für sich und für ihre Minderheiten zu fordern. Mehr zu hoffen ist aber nach führte: die Trianon Frage allen Zeichen eine Illusion, mehr zu fordern ist unbesonnen."²⁰

FREIWILLIG ODER IN DER ZWANGSJACKE? UNGARN IM ZWEITEN WELTKRIEG

Ungarns Rolle im Zweiten Weltkrieg ist eines der bedeutendsten geschichtspolitischen Themen des letzten Jahrzehntes. In einer politischen Atmosphäre, wo einer der wichtigsten,

---

¹⁷ Zusammenfassend über diesen Aspekt s. das bis jetzt unveröffentlichte Manuskript von Murer, Jeffrey S., Pursuing the Familiar Foreigner: The Resurgence of Antisemitism and Nationalism in Hungary since 1989. Eingereicht als Ph. Dissertation in political science at the University of Illinois in 1999. Besonders Chapter 3. Weiterhin Arbeiten von György Csepeli, Ferenc Erős und András Kovács.

¹⁸ Z. B.: Csurka István, Az utolsó alkalom [Die letzte Gelegenheit]. - Havi Magyar Fórum, 1997/IX. Zitiert in: Magyarország politikai évkönyve, 1998, s. 884-892.

¹⁹ S. Fussnoten 15 und 16.

²⁰ Romsics Ignác, op.cit., p. 237.

eine wahre "Wendezeit" beweisenden, die ganze ungarische Gesellschaft betreffenden befreienden Erlebnisse der Auszug der seit dem Ende des Zweiten Weltkrieges in Ungarn stationierenden sowjetischen Truppen war (am 19. Juni 1991), kam es in der politischen Öffentlichkeit zu einigen ziemlich schockierenden Stellungnahmen. Ein ehemaliger hochrangiger Offizier der Horthy-Armee, Kálmán Kéri sprach im Parlament Ende Juli 1990 über die "Gerechtigkeit" von Ungarns Teilnahme in dem "antibolschewistischen Kreuzzug" gegen die Sowjetunion.²¹ Die Fachwissenschaft produzierte eine große Menge von nüchternen Analysen dieser tragischen Periode der Nationalgeschichte.²² Angesehene Persönlichkeiten der "Zunft" haben darauf hingewiesen daß die gut verdiente Anerkennung der oft heroischen Leistung von ungarischen Soldaten (von Generälen bis zu den einfachen, viel leidenden, riesige Opfer bringenden Gemeinen) ist mit der Kritik der verfehlten Strategie und Kriegszielen nicht zu verwechseln. Die diesbezüglichen geschichtswissenschaftlichen und geschichtspolitischen Diskussionen haben zu keinem ungarischen "Historikerstreit" geführt – doch spielten und spielen sie eine wichtige Rolle in der Suche nach den historisch bestimmten Identitäten der post-kommunistischen politischen Eliten. Es geht hier nicht nur um Ungarns Rolle im Zweiten Weltkrieg, sondern auch um die allgemeine Bewertung des ungarischen politischen Systems von 1919 bis 1945 , um Kontinuitäten und Diskontinuitäten mit dem "Horthy-Regime". Als "Verweser" Staatsoberhaupt zwischen 1920 und 1944, Miklós Horthy gehört nämlich zu den meist umstrittenen Persönlichkeiten der modernen ungarischen Geschichte. Der ehemalige Adjutant von Kaiser Franz Joseph, Admiral der Flotte der Habsburger Monarchie, hat seine Macht in 1919-1920 mit blutigem Terror gefestigt. Vom Anfang der 1920er Jahre an - ohne seine Autorität je in Frage stellen zu können - wurde das Regime als ein funktionierendes parlamentarisches System konsolidiert. Im Laufe der 1930er Jahre sind die autoritaren Zuge seiner Politik markanter geworden. Zwischen 1938 und 1941 hat das ungarische Parlament drei diskriminative Gesetze gegenüber den ungarischen Juden verabschiedet und vom Juni 1941 an, kämpfte das Land an der Seite Deutschlands im Zweiten Weltkrieg. Nach verfehlten Versuchen Horthys das Land vom Krieg herauszuleiten, kam es zum totalen Zusammenbruch in 1944-45. Am 19. März 1944 von den Deutschen besetzt, unter Mitwirkung der ungarischen Behörden wurde etwa zwei Dritteln des ungarischen Judentums ermordet, insgesamt ist etwa 10 Prozent der Bevölkerung Opfer des Krieges geworden - das Land lag in Trümmern. Nach dem Krieg lebte Horthy in Exil, wurde aber

²¹ Jegyzőkönyv.

²² S.: Sípos Péter [Chefredakteur], Magyarország a második világháborúban [Ungarn im Zweiten Weltkrieg]. Budapest, 1996.

weder von ungarischen Behörden, noch von der Justiz der Siegermächte zum Kriegsverbrecher deklariert. Zwischen 1990 und 1994 ist seine Beurteilung eine wichtige aktualpolitische Frage geworden. Laut der dominanten Auffassung in christlich-nationalen Regierungskreisen war Horthy's Regime - trotz aller möglichen Mangel an Demokratie - viel legitimer als das vom außen aus auf Ungarn gezwungener Kommunismus. Dementsprechend bestand eine Kontinuität zwischen der Horthy-Zeit und der post 1989-90 Demokratie. Die liberale und sozialistische Opposition hielt diese historische Orientierung (und die daraus folgende politische Theorie und Praxis) für eine Sackgasse und hat anstatt die Wichtigkeit der dem Zweiten Weltkrieg folgenden kurzen Periode (1945-1948) des echten ‚funktionierenden politischen Pluralismus und 1956 als direkte Vorfahren der neuerworbenen Demokratie hervorgehoben.

Die tagespolitische Wichtigkeit der Unterschiede in der Beurteilung des Horthy-Regimes wurde besonders auffällig, als der Initiative der Familie folgend, am 3. September 1993, der in 1957 in Portugal verstorbene Horthy in seinem Heimatdorf wiederbeerdigt wurde. Etwa 50000 Leute (unter ihnen 6 Mitglieder der Regierung) nahmen an dieser "privaten Familienangelegenheit" teil. Am Tag vorher veranstalteten liberale und andere oppositionelle Intellektuellen in Budapest ein "Abschiedsfest" vom Horthy-Regime. Der Horthy-Kult in dem der christlich-nationalen Regierung nahestehenden Teil der ungarischen Gesellschaft war bis zu einem bedeutendem Maße eine Reaktion auf seine schematisierende negative Beurteilung in der dogmatischen stalinistischen Geschichtsauffassung der 1950-er, 60-er Jahre, die bis zu den 80er Jahren einen Ausdruck auch im Geschichtsunterricht gefunden hat. Schon von der Wende der 70-er, 80-er Jahre kam es aber in der Fachwissenschaft zu einer sehr grundlegenden Revision dieses schematischen Bildes: der Nationalismus und der Irredentismus des Horthy-Regimes wurden im Vergleich mit den anderen kleinstaatlichen Nationalismen der Region dargestellt, die Leistung der verschiedenen Schichten der christlichen Mittelklasse, der Facharbeiterklasse, der reicheren Bauernschichten, der militärischen und politischen Fachelite von den Erzkonservativen und besonders von den extrem Rechten völlig differenziert gezeigt. In dem Kampf gegen die dogmatisch-stalinistische Geschichtsauffassung spielten diese Darstellungen eine wichtige Rolle. Trotz dieser Anderungen in dem wissenschaftlichen Horthy-Bild wurde die negative Beurteilung Horthy's und des Horthy-Regimes mit dem kommunistischen System identifiziert, und für viele immer der Gegenteil der angenommenen "offiziellen" kommunistischen Meinung schien die Wahrheit zu sein.

Alle im Laufe der letzten Jahrzehntes veröffentlichten Synthesen der ungarischen Geschichte²³ des 20. Jahrhunderts sind übrigens kritisch gegenüber dem Horthy-Regime, aber die alte, politisch bestimmte Grundfrage der Bewertung aufgrund des Ausmaßes der faschistischen Merkmale dieses Systems wurde völlig überwunden. Die neue Grundfrage betrifft die Offenheit des Systems für Modernisation. Die Synthesen beschreiben – aufgrund vielseitiger Grundlagenforschungen – die Leistungen auf dem Gebiet des Unterrichtswesens, der sozialen Mobilität, der Sozialpolitik, der allgemeinen Lebensqualität der mittleren sozialen Schichten, wobei die seit dem Zeitalter des Dualismus ungelösten Probleme der niedrigsten Schichten des Agrar- und Industrieproletariats auch klar dargestellt sind. Bei der Analyse der autoritären politischen Struktur, der Erweiterung der Rechte des Verwesers Horthy geht es oft nicht um die Dokumentation des Ausbaus eines Totalitarismus, sondern diese Politik wird als eine Suche nach einem Gegengewicht gegenüber den extrem Rechten, den faschistischen politischen Bewegungen dargestellt.

1956

Im ersten Teil des Aufsatzes habe ich beschrieben, wie die Bewertung der 1956er Revolution als eine mit 1848-1849 vergleichbare progressive historische Tradition die Grundlage des Konsensus unter den vielfarbigen politischen Kraften geworden ist.

Mit dem Vergehen der Jahre ist aber dieses Erbe umgestritten geworden. Besonders im Laufe der Wahlkampagnen beschuldigten die rechtsgesinnten konservativen Politiker die Sozialistische Partei als Organisation und einige von ihren prominenten Leitern damit dass sie in 1956 auf der Seite der Ersticker der Revolution standen. Diese Anschuldigung wurde und wird indirekt - paradoixerweise - nicht einmal auch den konsequent antikommunistischen Liberalen zuteil. Direkt wird auf die Eltern liberaler Leiter des Verbandes der Freien Demokraten gezielt, ihre Mitwirkung in kommunistischer Machtausübung soll auch ihre Kinder kompromittieren. Um nur ein Beispiel zu nennen: als Teil der Wahlkampagne im Frühling 2002 wurde ein neues Museum unter dem Namen "Haus des Terrors" in dem ehemaligen Gebäude faschistischer und kommunistischer Terrororganisationen eröffnet. Da

²³ A magyarok krónikája [Die Chronik der Ungaren] herausgegeben, redigiert und die Einführungen von Ferenc Glatz (Budapest 1995, 1999²); L.Nagy Zsuzsa, Magyarország története [Geschichte Ungarns] 1919-1945, Debrecen, 1991, 1996; Pölöskei Ferenc-Gergely Jenő-Lajos Izsák, Magyarország története [Geschichte Ungarns] 1918-1990. Budapest, 1995; Ormos Mária, Magyarország a két világháború korában [Ungarn im

werden die Perioden des faschistischen und des kommunistischen Terrors gleichgesetzt dargestellt, mit gelegentlichen Hinweisen an die Familienmitglieder heutiger sozialistischer und liberaler Politiker als Mittäter des kommunistischen Terrors. Liberalen und Sozialisten akzeptieren dass die Grenzlinien der demokratischen Traditionen nach rechts genauso wie nach links definiert werden müssen, aber das berechtigt - ihrer Argumentation nach - keinesfalls eine homogenisierte Darstellung von vierundhalb Jahrzehnten ungarischer Geschichte als ein Zeitalter des schwarzen und roten Terrors. Nachdem in Mai 2002 die Sozialisten und Liberalen wieder die Regierung übernommen haben, war kurz über die Möglichkeit der Umgestaltung des Museums die Rede, aber andere Themen des politischen Diskurses haben diese Frage in den Hintergrund gedrückt.

Die Einschätzung der Rolle der reformkommunistischen Kräfte in der Revolution bleibt aber eine Streitfrage im politischen Leben. Die liberale und sozialistische Seite zeigt mehr die Komplexität, die interne Dynamik der Mitwirkenden, wobei die konservativen, christlich-nationalen Politiker streben nach Homogenität, 1956 soll mehr als eine "bürgerliche" nationale Tradition erscheinen wobei die konservativen-rechtsgesinnten Politiker als tongebend in den Vordergrund gestellt sind.²⁴

DIE KÁDÁR-ÄRA

Auf der Suche nach Kontinuitäten und Diskontinuitäten in der Vorgeschichte des post-kommunistischen demokratischen politischen Systems spielt natürlich die Bewertung des Kádár-Regimes (1956-1988) eine enorm wichtige Rolle. Am Anfang der 90er Jahre kam es – verständlicherweise – zu der Veröffentlichung von vielen halbwissenschaftlichen Werken mit einem einzigen Zweck: die Brutalität, Grausamkeit, die vielen Schulden des Kommunismus in Ungarn zu beweisen, wobei die Periode der offenen "Proletardiktatur" (1949-1962) und die relative Konsolidation und der vorläufig im großen Maße erfolgreiche Versuch des Ausbaus eines sozialistischen Wohlfahrtstaates zwischen 1962 und 1988 miteinander nicht einmal vermischt wurde.

Zeitalter der beiden Weltkriege]. Debrecen, 1998; Gergely Jenő- Izsák Lajos, A huszadik század története [Geschichte des zwanzigsten Jahrhunderts]. Budapest, 1999.

²⁴ S.: Litván György, Politikai beszéd 1956-ról 1989 után [Politischer Diskurs über 1956 nach 1989]. - Magyar Hírlap, 23. Oktober 2001.

Neben gutfundierten wirtschafts-, politik- und neulich sozialgeschichtlichen Bearbeitungen ist auch der erste Band einer wissenschaftlichen Kádár-Biografie erschienen²⁵. Es gibt zwei politisch stark motivierte, große Streitfragen in dem wissenschaftlichen und allgemeinen Diskurs über die Kádár-Ära. Die erste betrifft die soziale Basis der Staatspartei: das etwa 20 % der aktiven Bevölkerung, die Mitglieder der Ungarischen Sozialistischen Arbeiterpartei waren. Wiederspiegelt diese Zahl nur einen Zwang, die Angst vor Vergeltung und die Anzahl der wirklichen, tatsächlichen Kommunisten war bei etwa 30.000 – die Mitgliederzahl von 1945, in spät 1956 oder in spät 1989 (in den Nachfolgeparteien) oder wenigstens zur Zeit der Konsolidation (etwa 1962-1980) waren nicht nur die Parteimitglieder, sondern ein Großteil der ungarischen Gesellschaft bereit, die Zielsetzungen und Methoden der Parteileitung zu akzeptieren? Die andere Frage zielt auf die Ursachen der Krise und des Unterganges des Kádár-Regimes. Was ist die "Hierarchie" unter vier Faktoren des Unterganges: die grundlegende Umgestaltung der internationalen politischen und wirtschaftlichen Umgebung, die strukturellen Fehler der wirtschaftlichen und politischen Grundpfeilern des sozialistischen-kommunistischen Systems; die Tätigkeit der zwei Hauptgruppen der "Dissidenten" (die nationalistisch-populistische Gruppe und die "demokratische Opposition" von fast ausschliesslich Budapester liberalen Intellektuellen) und die Spaltung der Parteileitung, die Arbeit der Reformkommunisten. Wer in welchem Maße hat zum friedlichen Abbau des monolitischen Parteistaates beigetragen? Die diesbezüglichen Diskussionen waren und sind von der Tagespolitik stark beeinflusst, besonders im Laufe der Wahlkampagnen. Die christlich-nationale Seite stellt die Sozialisten oft als direkte Nachfolger der kommunistischen Elite der Kádár Ara dar. Andererseits, laut der sozialistischen und liberalen Rhetorik versuchen ihre politische Rivalen die schlimmsten konservativen-nationalistischen Traditionen der Zwischenkriegszeit zu beleben. In dem letzten Wahlkampf spielten diese historische Argumente praktisch eine fast wichtigere Rolle als wirtschafts- oder sozialpolitische Tagesfragen.

Das fuhr mich zu einem kurzen Hinweis auf einige institutionelle Entwicklungen der letzten Jahre auf dem Gebiete der politischen-historischen Repräsentation.

TOTEN IN DER TAGESPOLITIK

---

²⁵ Huszár Tibor, Kádár János politikai életrajza, 1912-1956 [Die politische Biografie von János Kádár 1912-

Der politische Kult der Toten ist ein populäres Thema der neueren Geschichtsschreibung²⁶ und hat im ungarischen Transformationsprozess auch mitgespielt.²⁷

Die Wiederbeerdigung des Leiters der 1956er Revolution, Imre Nagy, wie schon besprochen, diente der Entwicklung eines nationalen Konsenses - es gab aber mehrere Wiederbeerdigungen im Laufe der Transformation, die die Spaltung des politischen Lebens ausgedrückt haben. Hier möchte ich nur auf zwei Beispiele hinweisen. Der erste ist das Heimbringen der sterblichen Überreste von József Mindszenty, der von den Kommunisten eingekerkerte Kardinal von Ungarn. Im Laufe der 1956er Revolution befreit, nach Kádár's Machtübernahme fand er Asylum an der USA Botschaft in Budapest für 15 Jahre. Nach langen Verhandlungen in 1971 konnte er das Land verlassen, starb in Österreich in 1974 und wurde in Mai 1991 in der Katedrale der Leiter der ungarischen katholischen Kirche in Esztergom bestattet. Ein Monat später kam es zu der Wiederbeerdigung des seit 1919 in Emigration lebenden liberalen-demokratischen Politikers, Oszkár Jászi, der alle Formen autoritarer, diktatorischer Politik bis zu seinem Tode in 1957 ununterbrochen kritisiert hat. Das erste Ereignis mobilisierte hauptsächlich die konservativen, christlichen-nationalen, das zweite die liberalen politischen Kräfte.

Eine andere wichtige Form des politischen Umgehens mit Toten ist die Errichtung und Abreissung von öffentlichen Denkmälern. Es gab drei diesbezügliche Problemenkreise im Laufe des ungarischen Transformationsprozesses. Das erste betraf die Zukunft der vielen sozialistischen-kommunistischen Denkmäler (Lenin, sowjetische Armee, leitende Persönlichkeiten der kommunistischen Bewegung usw.) Um spontanen Zerstörungen Einhalt zu gebieten, Budapest zeigte ein ganz besonderes Beispiel. In Juni 1993 in einem Vorort der Stadt wurde ein s. g. Denkmal Park eröffnet und die meisten größeren, der kommunistischen-sozialistischen Vergangenheit gewidmeten Denkmäler wurden hier geliefert. Das war eine zivilierte, für alle politische Richtungen annehmbare Lösung und der Park ist seitdem eine touristische Sehenswürdigkeit geworden.

Ein nächste Frage war, welche neuen Denkmäler der Erinnerung an 1956 bestens dienten. Grob vereinfacht gab es hier zwei grosse Streitpunkte. Das eine war ob die Denkmäler nur den Opfern der kommunistischen Vergeltung gewidmet werden oder - nach spanischem Muster - zur allgemeinen Versöhnung aufrufen sollten. Die Mehrheit der Politiker haben das spanische Muster abgelehnt, mit dem Argument das in Ungarn nie zu einem

---

1956]. Budapest, 2001.

²⁶ S. z. B. Verdery, Katherine, The Political Lives of Dead Bodies. Reburial and Postsocialist Change. Columbia University Press, New York, 1999.

vergleichbaren Bürgerkrieg gekommen ist, und die Verbrecher - wenn nötig aufgrund retroaktiver Gesetze - bestraft werden sollten. Die andere Bruchlinie war zwischen radikalen Organisationen von 1956er Veteranen - gelegentlich in Zusammenarbeit mit rechtsradikalen Organisationen - und der neu etablierten politischen Elite. Die Veteranen waren mit den Opfern zugestellten moralischen und finanziellen Entschadigungen nicht zufrieden, und beschuldigten die neue politische Elite mit Verrat an den Ideen von 1956. Deshalb hielten sie die offiziellen Achtungsbezeichnungen für nicht genügend legitim und versuchten alternative Formen der Ehrung zu verwirklichen. Im Sommer 1992 hat, zum Beispiel, so eine Gruppe in dem Budapester Friedhof wo die hingerichteten Opfer der Vergeltung liegen, in der unmittelbaren Nähe des neu errichteten "offiziellen" Denkmals, einen alternativen "Gedenktor" aufgebaut.²⁸

Das dritte Problemenkreis war der mögliche Wiederaufbau alter, von Kommunisten entfernten Monumenten. Der wichtigste, representative Fall auf diesem Gebiet ist das im Herzen der Budapester Innenstadt .in 1927 errichtete Trianon-Denkmal, der die Hoffnung ausdrückte dass Ungarn die nach dem Ersten Weltkrieg verlorenen Territorien zurückkriegen wird. An der selben Ort und Stelle wurde ein Monument der sowjetischen Armee errichtet. Kleinere, radikale nationalistische Gruppen halten die Idee des Abreissens dieses Denkmals und den Rückkehr des Alten warm, aber kriegen keine Unterstützung von ma3gebenden Politikern.

IST ALLZUVIEL GESCHICHTE IN DER POLITIK INGESUND?

Für eine Nation, die im Laufe des zwanzigsten Jahrhunderts 9 Systemwechsel, 6 Staatsformen, 4 Grenzenänderungen, 3 Revolutionen, 2 Weltkriege und drei Besetzungen von ausländischen Truppen erlebt hat, ist Geschichte keinesfalls nur ein akademischer Diskurs. Geschichte ist ausser der Schule auch durch die Familienerlebnisse gelernt, so ist es leicht verständlich, dass eine wirksame politische Repräsentation auf diese Erfahrungen der Gesellschaft immer achten muss. Im Laufe des Transformationsprozesses in Ungarn haben historische Themen zur Klarung der Programme und der Profile der politischen Parteien und zur Gestaltung der politischen Bruchlinien bedeutend beigetragen.

---

²⁷ S. Nyyssönen, op.cit., p. 188-218.

²⁸ S. Nyyssönen , op.cit., p. 208.

Daraus folgt dass die Fachwissenschaft vielen politischen Herausforderungen ausgeliefert war. In Prinzip hatte das leicht zu einem Historikerstreit deutscher Art führen können. Das war und ist aber nicht der Fall, die vielen kleineren Meinungsumtausche haben bis jetzt zu keiner Konfrontation zwischen grossen "master narrativen" geführt. Es ist schwer zu beurteilen ob das eine positive oder negative Erscheinung sei, ich neige aber dazu das positiv zu bewerten. Mein Argument ist einfach und leicht angreifbar: zu viel Geschichte im politischen Diskurs führt leicht zum Rückkehr alter Spaltungen, alter feindlichen Stereotypen und lenkt die Aufmerksamkeit von zukunftsorientierten Themen ab. Um aber Gegenargumenten gleich vorzubeugen möchte ich damit schliessen dass je mehr einer Gesellschaft die Komplexität ihrer Geschichte bewusst ist, desto grösser ist die Chance für eine nüchterne Gegenwartspolitik. 1848-49 und 1956 waren standig vor den Augen der leitenden Persönlichkeiten des ungarischen Transformationsprozesses und das war - meiner Meinung nach - eine nicht unwichtige Vorbedingung des Erfolges .

Folytonosság és megújulás a bolgár oszmanisztika legutóbbi évtizedében (1997–2007)

Elena Grozdanova

BTA Történettudományi Intézete

A hasonló történelmi sors, függetlenül a magyar és a bolgár területeken fennállt oszmán uralom időtartamának és sajátosságainak különbségétől, évtizedeken át nagymértékben meghatározta az oszmanisztika fejlődését és perspektíváit a két országban. Nem véletlen, hogy a magyar és a bolgár oszmanista iskolát máig elismerés övezi, régebbi és újabb tekintélyes képviselőik pedig tudományos körökben világhírűek. Ebben az összefüggésben az összehasonlító elemzés különösen eredményes lehet¹ – ideértve az utóbbi évtizedet is (1997–2007) – amikor a délkelet-európai társadalmi változások óhatatlanul tükröződnek a tudományos kutatásokban. Úgy vélem, hogy a bolgár és a magyar oszmanisztikában ez a hatás legrövidebben és legvilágosabban a folyamatosság és megújulás együtteseként írható le. Ez a megállapítás az utóbbi évtizedben minden esetre teljes megalapozottsággal érvényes a bolgár oszmanisztika fejlődésének mindhárom alapvető irányára:

1. Oszmán források és forrásmertések közzététele.
2. Az oszmán diplomalika, paleográfia és más történeti segédtudományok területén végzett munka.
3. A bolgár és más délkelet-európai területek történetének, illetve népeinek a kutatása a hajdani Oszmán Birodalom alkotóelemeként.

OSZMÁN FORRÁSOK ÉS FORRÁSISMERTETÉSEK KÖZZÉTÉTELE

Az oszmán írott és elbeszélő források felkutatása, közzététele, fordítása és elemzése az utóbbi évtized bolgár oszmanisztikájának különösen produktív irányaként jelenik meg. E tekintetben a bolgár oszmanisták mindenkor támaszkodtak a szófiai Cirill és Metód Nemzeti Könyvtár gazdag kéziratgyűjteményeire, s ma is folytatják ezek kutatását. Ennek eredménye a Bolgár

¹ Грозданова, Е., Европейските провинции на Османската империя през XVI – XVII в. в най-новите трудове на унгарски и български историци (1985 – 1996). Опит за сравнителен анализ – Исторически преглед, 1997, № 3, с. 76 – 96; Grozdanova, E., Bulgarian Ottoman Studies at the Turn of Two Centuries: Continuity and Innovation – Etudes balkaniques, 2005, № 3, p. 93 – 146.

Tudományos Akadémia tekintélyes sorozatának, „A bolgár történelem török forrásai” című terjedelmes forrástár köteteinek kiadása 2001-ben, bolgár fordításban, francia annotációval. A kötetek főleg dzsizje-jegyzékeket tartalmaznak. Ez a hatalmas munkát kívánó, felelősségteljes feladat gyakorlatilag a teljes kompetens bolgár oszmanista szakma erőfeszítéseit tükrözi. A kötet rendkívüli lehetőségeket kínál arra, hogy a bolgár és a környező területek néhány ezer településének hálózatát és a keresztény, valamint egyéb nem muzulmán lakosság állapotát a maga fejlődésében az egész XVII. századon keresztül figyelemmel követhessük.² Külön említést érdemel a nikápolyi szandzsáknak a XIV. század nyolcvanas éveiből származó, a szófiai Keleti Gyűjteményben újonnan felfedezett korai oszmán összeírása, illetve ennek kiadása, amit a gyűjtemény régi munkatársának, R. Kovacsevnak köszönhetünk.³ Sz. Ivanova régóta dolgozik a Keleti Gyűjtemény ruszei szidzsíleinek kiadásán, de a kötet még nem jelent meg.⁴

Éppen az utóbbi évtizedben kezdi meghozni gyümölcsait a Bulgária és Törökország között nem túl régen megszületett kétoldalú egyezmény a levéltárak oszmán dokumentumainak másolatcseréjéről. Bizonyíték erre a bolgár történetírás számára értékes újabb kiadvány 2000-ból, ami szintén R. Kovacsev munkája Szamokovról és a szamokovi kazáról, isztambuli levéltárakban fennmaradt oszmán összeírások alapján.⁵

2003-ban jelent meg a különféle fajtájú és jellegű, isztambuli, ankarai és szófiai levéltárakból származó, Tarnovóra és a tarnovói kazára vonatkozó oszmán dokumentumok kötete. A kötetet szerkesztette M. Kalicin és K. Mutafova, ők fordították a forrásokat bolgárra.⁶

Talán itt érdemes megemlíteni, hogy a tapasztalt és tekintélyes oszmanistának, M. Kalicinnak köszönhetően az utóbbi évtizedben folytatódott a bolgár tudománynak az oszmán elbeszélő forrásokat bolgárra fordító, megfelelő elemzéssel és kommentárral ellátó kiadói hagyománya. Konkrétan Szadeddin Hodzsa „Történetek koronája” című műve első részének

² Турски извори за българската история. Т. 8. Съст. и предг. Грозанова, Ел., превод и коментар Андреев, Ст. и др., ред. Андреев, Ст., Стр. Димитров. Изд. на Гл. упр. на архивите при МС, София, 2001, 531 с. (Архивите говорят 13)

³ Ковачев, Р., Опис на Никополския санджак от 80-те години на XV в. Превод и коментар на новооткрит тимарски опис от последната четвърт на XV в., съхраняван в Ориенталския отдел на НБКМ. Под ред. на Стр. Димитров. София, 1997, 205 с.

⁴ Иванова, Св. (съст.), Сиджилите на османския кадия и техните документи. Колекцията синджили в НБКМ. – Опис на Османотурски синджил R₁ от гр. Русе от средата на XVII в., запазен в Ориенталския отдел на Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий”, София, under print.

⁵ Ковачев, Р., Самоков и Самоковска каза през XVI в. според описи от Истанбулския османски архив. София, 2001, 360 с.

⁶ Калицин, М., Кр. Мутафова, Подбрани османски документи за Търново и Търновска каза. В. Търново, 2003, 384 с.

kiadásáról van szó.⁷

Egy kerekasztal-beszélgetés áttekintő előadásában persze még megemlíteni sem lehet az oszmán források valóban számos publikációjának mindegyikét, amelyet bolgár oszmanisták az utóbbi évtizedben közöltek, ami egyáltalán nem jelenti azt, hogy jelentőségüket alábecsülnénk.

Bár kissé túl van az utóbbi évtized keretén, a bolgár oszmanisztika nemzetközi területen elért eredményeként semmiképpen sem akarom említetlenül hagyni a XVI. század közepi közép-dunai oszmán helyőrségek dokumentumgyűjteményét, amely angolul jelent meg Budapesten 1996-ban. Ez az Osztrák Nemzeti Könyvtárban őrzött, 1549-1550-ból származó terjedelmes oszmán forráson alapul. Adatai különösen jelentősek mind Magyarország, mind pedig az Oszmán Birodalom valamennyi balkáni tartományának történetére nézve. A forrás kiolvasásának, fordításának és normalizált arab írásra való áttételének szakmai hozzáértéssel elvégzett munkája A. Velkovot és E. Radusevet dicséri, a bevezető tanulmány pedig az azóta elhunyt Sz. Dimitrov érdeme.⁸

OSZMÁN DIPLOMATIKAI, PALEOGRÁFIAI ÉS MÁS TÖRTÉNETI SEGÉDTUDOMÁNYI KUTATÁSOK

A bolgár oszmanistáknak az utóbbi évtizedből e téren is van mivel büszkélkedniük attól függetlenül, hogy néhány olyan vezető szakemberünk, akinek korábban ilyen irányban komoly eredményei voltak (például Valeri Sztojanov) újabban más, természetesen nem kevésbé fontos tudományos terület felé fordultak, ahol lényeges eredményeket értek el. Hű maradt azonban az oszmán diplomatika és paleográfia problémáihoz A. Velkov, aki 2002-ben érdekes kétnyelvű kiadványt adott ki bolgárul és franciául „Titkosírás az Oszmán Birodalomban, titkos ABC-k és kódok” címmel.⁹ Ugyanő a terület egy másik ismert szakértőjével, Sz. Andreevvel együtt készítette el – immár két önálló kötetben – korábbi közös munkájuk, „A 'Három hold' vízjel” folytatásául az oszmán-török dokumentumok különféle vízjel-típusainak szentelt művét.¹⁰ Andreev kétségevonhatatlan érdeme, hogy a

⁷ Калицин, М., Корона на историите на Ходжа Садеддин. Ч. I. В. Търново, 2000, 440 с.

⁸ Ottoman Garrisons on the Middle Danube. Based on Austrian National Library MS, MXT₅₆₂ of 956/ 1549 – 1550. Transcr. and transl. by A. Velkov, E. Radushev. With an Introduction by Str. Dimitrov. Budapest, 1996, 546 p.

⁹ Velkov, A., Les écritures secrètes de l’Empire Ottoman. Chiffres et Codes. Sofia, 2002, 146 p.

¹⁰ Велков, А., Ст. Андреев, Водни знаци в османотурските документи. I. Три луни [Filigranes dans les documents ottomans. I. Trois croissants]. Sofia, 1983, 400 C.

Nemzeti Könyvtár Keleti Gyűjteményében és más levéltárakban szerzett négy évtizedes közvetlen tapasztalatai alapján 2002-re elkészítette és közzétette a mai Bulgária területén lévő településnevek részletes szótárát arab, latin és cirill átírásukkal együtt, ami e kiadványt a különösen az összeírásokat kutató oszmanisták nélkülözhetetlen segédkönyvévé teszi.¹¹

M. Mihajlova-Mrackarova ismét csak saját sokéves, főképpen a Cirill és Metód Könyvtár Keleti Gyűjteményében végzett kutatásainak köszönhetően valódi ajándékot adott oszmanista kollégáinak saját jubileumának előestéjén. 2005-ben jelent meg „A Bolgár nyelv hatásának nyomai az oszmán dokumentumok nyelvezetére, XV–XIX. század” című munkája,¹² amely a szerző által felkutatott körülbelül 160 bolgár szóra terjed ki több száz oszmán dokumentumra való utalással. E szavak sokszor arab írással, részben eltorzítva maradtak fenn. Másik műve 2006-ban látott napvilágot „Bevezetés az oszmán sfragisztikába” címmel.¹³ Ez valódi hiánypótló mű a bolgár oszmanisták kutatásaiban.

Ami az oszmán epigráfiával kapcsolatos kutatások fejlődését illeti, vitathatatlan eredményeivel a legutóbbi évtizedben is kitűnt a szinte magányos K. Venedikova. Termékenysége ellenére ő mégis adósa marad a bolgár tudománynak, amíg nem készíti el és nem közli átfogó formában megfelelő elemzéssel és kommentárral azt a méreteiben lenyűgöző, s a kutatókat érdeklő érdekes arab írású anyagot, amelyet évtizedes terepmunkával összegyűjtött, s különféle folyóiratokban és gyűjteményekben több tucat publikációban közölt.

A BOLGÁR ÉS MÁS DÉLKELET-EURÓPAI TERÜLETEK TÖRTÉNETÉNEK, ILL. NÉPEINEK KUTATÁSA A HAJDANI OSZMÁN BIRODALOM ALKOTÓELEMEKÉNT

A századforduló dinamikus változásainak körülményei és az egyes tudósok nemzedékek termékeny érintkezésének (egyben elkerülhetetlen nemzedékváltásuknak) idején világosan kirajzolódnak a folytonosság és megújulás folyamatai a problematika, a kutatói megközelítésmód és az elért eredmények szempontjából az ún. oszmán időszak bolgár és balkáni története, illetve az Oszmán Birodalom egész históriájának tanulmányozásában is. Itt

¹¹ Андреев, Ст. (съст.), Речник на селищни имена и названия на административно-териториални единици в българските земи през XV – XIX в. София, 2002, 304 с. (Архивни справочници 5).

¹² Михайлова – Мръвкарова, М., Следи от влиянието на българския език върху езика на османските документи (XV – XIX в.). София, 2005.

¹³ Михайлова – Мръвкарова, М., Увод в османската сфрагистика. София, 2006.

rögtön meg kell jegyezni, hogy ennek az áttekintő előadásnak a keretében még arra is csak futó lehetőségünk van, hogy a bolgár tudósoknak a legutóbbi évtizedben végzett kutatásait korlátozott számban érintsük, s főleg azokat, amelyek az oszmán forrásanyagra támaszkodnak, illetve időrendileg a korábbi, XV–XVIII. századi periódushoz kötődnek. Ezek lényeges részét jellemzi, hogy téma tekintetében igyekeznek a hangsúlyt olyan tárgyra, jelenségre vagy folyamatra helyezni, amely mostanáig valamennyire háttérben maradt a bolgár és balkáni történelem alapvető és eddig legintenzívebben kutatott ellentmondásához, nevezetesen a hódítók és meghódítottak, muzulmánok és nem muzulmánok konfliktusához képest. Ilyen például a kilenc tanulmányból álló gyűjtemény „A XV–XVIII. századi bolgár társadalom háttérben maradt kontrasztjai és konfliktusai” E. Grozdanova, O. Todorova, Sz. Parveva, I. Szpiszarevszka, Sz. Andreev, K. Venedikova közös munkájának gyümölcse.¹⁴ Az e kötetben érintett problémák nemelyike – a megelőző több éves munkának, illetve az öt követő kutatásoknak köszönhetően – komoly tudományos értékű monografiává fejlődött. Teljes joggal tekinthetjük ilyennek például O. Todorova könyvét „A nők a Közép-Balkánon az oszmán korszakban, a XV–XVII. században”, amely 2004-ben jelent meg.¹⁵

A korábbi évtizedekhez képest (kivétel talán a korán elhunyt M. Sztajnova kolléga) az utóbbi években hangsúlyozottan erősebb érdeklődést figyelhetünk meg a bolgár területek muzulmán kultúrája iránt. Példa erre Szt. Kenderovának 2002-ben Bulgáriában és Franciaországban hasonló tartalommal megjelent monografiája az Oszmán Birodalom balkáni tartományainak muzulmán könyvtáirairól és könyveiről.¹⁶ Bulgáriában védte meg doktori értekezését O. Szabev, akinek 2001-ben megjelent monografiája (egyben szerzői bemutatkozása) a XV–XVIII. századi oszmán iskolákról szól bolgár földön.¹⁷

A Kisebbségi Problémák és Kulturális Kölcsönhatások Nemzetközi Kutatóközpontjának kétségtelenül nagy érdemei vannak a bolgár területek muzulmán kultúrájának sokoldalú kutatásában. Jónéhány tanulmánygyűjteményt készítettek, bolgár oszmanisták részvételével is (A. Zseljazkova, M. Kalicin, Sz. Ivanova, R. Gradeva, Sz. Parveva, K. Mutafova, Sz. Kenderova, O. Szabev, K. Venedikova, M. Mihajlova-Mravkarova stb.). Címük „A bolgár területek muzulmán kultúrája” (1998), „Iszlám és kultúra” (1999), „A

¹⁴ Грозданова, Е., О. Тодорова, Ст. Първева, Й. Списаревска, Ст. Андреев, К. Венедикова. Конфликти и конфликти „зад кадър” в българското общество през XV – XVIII в. София, 2003.

¹⁵ Тодорова, О., Жените от Централните Балкани през османската епоха (XV – XVII в.). София, 2004, 515 с.

¹⁶ Kenderova, St., Bibliothèques et livres musulmans dans les territoires balkaniques de l’Empire ottoman (Le cas des Samokov, XVIIIe – première moitié du XIXe siècle). Villeneuve d’Ascq, Presses Univ. du Septentrion, 2002; *bolgárul*: Книги, библиотеки и читателски интереси сред самоковските мюсюлмани (XVIII – първа половина на XIX в.). София, 2002.

¹⁷ Събев, О., Османски училища в българските земи XV – XVIII в. София, 2001.

muzulmán kultúra története a bolgár területeken” (2001), stb. Tematikus érdeklődésüket minden jól jellemzi.

Összehasonlíthatatlanul szélesebb tematikai és időbeli spektruma van viszont azoknak a jubileumi tanulmány- és cikkgyűjteményeknek, amelyek 2001-2002-ben jelentek meg a bolgár oszmanisztika kimagasló képviselőinek, Vera Mutafcsievának¹⁸ és Sztrasimir Dimitrovnak¹⁹ a tiszteletére. Az utóbbi évtizedben folytatódnak követőik társadalom- és gazdaságtörténeti, illetve történeti demográfiai kutatásai is, de immár a módszertani pluralizmus körülményei között.

Az előbbi irányok közül az elsőben a falu gazdasági életét tekintve komoly eredményekkel dicsekedhet Sz. Parveva.²⁰ Fokozott kutatói figyelem irányul a bolgár és egyéb lakosságnak a kisegítő katonai és gazdasági szférában sajátos kötelezettségekkél bíró sokféle csoportjaira, akiket nem ritkán privilegált rájaként említenek. Itt megemlítendő E. Grozdanova és Sz. Andreev 1998-ban megjelent könyve,²¹ valamint egy sor tanulmány és cikk a bányászokról (маденджии), solymászokról (соколари, дузджии), rizstermesztőkről, (орзари, челтюкчии) és másokról. E tanulmányok egy része tekintélyes külföldi tudományos kiadványokban kapott helyet.²²

R. Gradeva főként a kádi intézményét tanulmányozta az oszmán igazgatás és tartományi irányítás teljes kérdéskörének figyelembevételével. Munkájának sajátos elismerését jelenti a 2004-ben Isztambulban angolul megjelent könyve.²³

Ami a második fentebb megjelölt két hagyományos bolgár oszmanisztikai irányt illeti, a történeti demográfiában kitűnik M. Todorova műve, amely először az Egyesült Államokban jelent meg angolul, 2002-ben pedig Bulgáriában bolgár fordításban. Címe: „A balkáni család. Oszmán-kori bolgár történeti demográfia”.²⁴

¹⁸ Проучвания в чест на проф. В. Мутафчиева, София, 2001.

¹⁹ Изследвания в чест на чл. кор. проф. Стр. Димитров – Studia Balcanica 23, Т. 1-2, София, 2001; Rhodopica, 2000, № 1-2 (Посвещава се на 70-годишнината от рождението на чл. кор. проф. Стр. Димитров).

²⁰ Пърцева, Ст., Структура на аграрното и социалното пространство в селото на Балканите през втората половина на XVII в.: районът на Одрин в 1669 г. – Исторически преглед, 2000, № 1-2, с. 22-82; Овладяване и организация на аграрното пространство в града през XVII в. – В: Контрасти и конфликти „зад кадър“ в българското общество през XV – XVIII в. София, 2003, с. 255-337.

²¹ Грозданова, Е., Ст. Андреев, Джелепкешаните в българските и съседните им земи през XVI – XVIII в. София, 1998.

²² Grozdanova, E., Bergleute (Madenci), Salzgewinner (Tuzcu) und Celeps als Bevölkerungsgruppen mit Sonderpflichten und Sonderstatus im Osmanischen Reich. Versuch einer vergleichenden Analyse – Südost – Forschungen, 56. München, 1997, p. 105 – 121.

²³ Gradeva, R., Rumeli under the Ottomans, XVth – XVIIIth Centuries. Institutions and Communities (Analecta Isisiana LXXVI). Istanbul. The Isis Press, 2004.

²⁴ Todorova, M., Balkan Family Structure and the European Pattern. Demographic Developments in Ottoman Bulgaria. Washington. Amer. Univer. Press, 1993; *bolgárlul*: Балканското семейство. Историческа демография на българското общество през османския период. София, 2002.

Végül az utóbbi évtizedben jelentős figyelem irányult a bolgár és a balkáni társadalom iszlamizációs folyamataira. Itt főleg E. Radusev²⁵ és A. Minkov²⁶ munkáit kell megemlíteni. 2006-ban Bulgáriában és Hollandiában kiadott monografikus kutatásaiak bolgár és török levéltárak gazdag oszmán anyagán alapulnak. Így például, Sz. Dimitrov negyven évvel korábbi tanulmányának sajátos „újraalkotásában” (az iszlám Meszta-völgyi behatolásáról a Nyugat-Rodopéba a XV–XVII. században) Radusev újra megerősíti – immár a régió több mint 130 településének mindegyikére vonatkozó bőséges adatok alapján –, hogy az ott talált lakosság bolgár, és hogy e lakosság nagy részének iszlamizációja hosszú és megszakítatlan történelmi folyamatot jelent, amely mennyiségileg szinte faluról-falura, évről-évre rekonstruálható. Ami a Radusev és Minkov által kiadott források interpretációját illeti, ennek egyes helyei valóban vitákat válthatnak ki. De mi lenne a történetírásból viták nélkül?

A bolgár oszmanisztika utóbbi évtizedének helyzetéről adott áttekintés összefoglalásául az a tanulság kínálkozik, hogy ez az időszak gyümölcsözőnek bizonyult: több tucat tanulmánygyűjtemény, forráskiadvány és komoly monográfia jelent meg, közülük nem egy külföldön, így az USÁ-ban, Franciaországban, Hollandiában, Magyarországon, Törökországban. Természetesen figyelembe kellene venni a bolgár oszmanisták terjedelmében ugyan kisebb, de összességében nem kevésbé jelentős tanulmányait és cikkeit. E nagy mennyiségű tudományos munka nyomtatásban való közlése azonban sajnos néha nem kevés pénzügyi nehézségek ütközéssel jár. Általában ehhez nem lehet igénybe venni az európai alapok olyannyira várt segítségét. Szemlátomást ez az oszmanisztikai problematika nem számít prioritásnak, jóllehet egész sor XV–XIX. század esemény és folyamat máig hat, különösen a Balkánon.

A Bulgáriában jelenleg tudományos kutatásokra fordított összeg elégtelensége (ellentétben az EU-tagországok többségének gyakorlatával), a tudósok általában véve meglehetősen alacsony státusza, ami együttermi következménye azonban, ha nem lesz változás, érzékelhetőbben a következő évtizedekben mutatkoznak majd meg. Ugyanakkor kedvező jelként kell aláhúzni, hogy rendkívül sok külföldi továbbképzési lehetőség nyílt meg fiatal oszmanisták számára különféle nemzetközi alapítványok támogatásával, amit általában véve

²⁵ Радушев, Е., Християнство и ислам в Западните Родопи с долината на р. Места. (Демографски и етнорелигиозни наблюдения – средата на XV – 30-те години на XVIII в.). София, 2003.

²⁶ Minkov, A., *Conversions to Islam in the Balkans. Kisve Bahası Petitions and Ottoman Social Life, 1670 – 1730*. “Brill”. Leiden – Boston, 2004.

tökéletesen ki is használnak.

A bolgár oszmanisztikát az utóbbi évtizedekben pozitívan ösztönzi az is, hogy sokkal könnyebben lehet a külföldi oszmán levéltárakba bejutni, különösen pedig a gazdag isztambuli és ankarai levéltári gyűjteményekbe, amelyek a bolgár szakemberek elől a kilencvenes évekig gyakorlatilag el voltak zárva.

Változás figyelhető meg az oszmán tanulmányok tematikus tájékozódásában is, amennyiben a korábbi évtizedekben háttérbe szorult problémák mennyiségi túlsúlyba kerültek. Például a keresztény és muzulmán nők helyzete és szerepe, különösen a nyilvános szférában, kisebb etnikai-vallási közösségek a bolgár és a szomszédos balkáni területeken, a muzulmán kultúra fejlődése e területeken stb.). Tovább folyik – immár a tudomány ideológiamentesítésének, a módszerek pluralizmusának, a szélesebben alkalmazott tudományközi megközelítés és gazdagabb forrásanyag körülményei között – a társadalom- és gazdaságtörténet, a történeti demográfia, a vallásközi viszonyok lényeges kérdéseinek feldolgozása. Határozott előrelépés figyelhető meg a megújulás kora előtti bolgár történelemre jellemző depersonalizáció meghaladásában is. Sikersek a régió- és helytörténeti kutatások. Mintha csak a XV–XVIII. század politikatörténetének problémái maradnának némi leg kívül az utóbbi évtized oszmanista kutatásainak körén, bár ezt a hiányt jelentős mértékben közvetve kompenzálják a nem oszmanista bolgár történészek művei és kutatásai (V. Gjuzelev, H. Matanov, R. Mihneva, I. Szpiszarevszka, stb.). Folyik oszmanista doktoranduszok képzése is, akiknek művei a következő évtizedekben valószínűleg megfelelően hozzájárulnak az így kialakult tematikai ür kitöltéséhez.

A bolgár oszmanisztika utóbbi évtizedének (1997–2007) folytonossági és megújulási folyamarairól fentebb elmondottak végső összegzéseként az az optimista prognózis kínálkozik, hogy a diszciplína, egyes negatív tendenciák ellenére, fejlődés és jó kilátások előtt áll.

A bolgár történettudomány az átalakulás korában a XX-XXI. század fordulóján

Változások és problémák

Ilijana Marcseva

BTA Torténettudományi Intézete

A többi volt szocialista országban kialakult helyzethez hasonlóan a bolgár történettudomány jelenlegi fejlődése is azoknak a változásoknak a következménye és tükrözödése, amelyek a XX. század kilencvenes éveiben a demokráciához és piacgazdasághoz vezető társadalmi és állami átmenettel jártak. A történettudomány századvégi-századeleji átalakulását befolyásolják a bolgár társadalomnak azok az általános erőfeszítései is, amelyekkel az idén januárban létre is jött uniós tagság követelményeihez való alkalmazkodás jár. Ugyanakkor hatnak erre a folyamatra a világ historiográfiájának vitái is, amelyeket a XX. században feltűnt un. „új történelem” mini a hagyományos pozitivizmus alternatívája, a posztmodern elméletnek a történelmi ismeretekre való alkalmazása cs a *történelem vége* tézis vált ki.

E viták miatt beszélhetünk az egész bolgár XX. századra jellemző hagyományos pozitivista illetve nemzeti irányultságú történetírás válságáról. A bolgár történettudományra e fölöttebb dinamikus társadalmi változás során is jellemző, hogy a létező tudományos intézmények a kutatók többségével együtt megmaradtak, akárcsak - többé-kevésbé - a történelmi kutatások kialakult orientációja is. A történelmi kutatóműhelyek közül mindenkor a Bolgár Párttörténeti Intézet szűnt meg, amely 1880-ben Társadalomtörténeti Intézetté alakult, majd 1993-ban bezárták, s ez történt a felsőfokú tanintézetek bolgár párttörténeti tanszékeivel is. A Vezérkar Hadtörténeti Intézetnél szintén volt létszámcsokkentés illetve Státus-változás - 1995 óta ez a Katonai Főiskola Hadtörténeti Központja. Az összes többi akadémiai kutatóintézet, szak és tanszék fennmaradt. Kivételt jelentenek az Oroszország, illetve Szovjetunió-történeti tanszékek, amelyeket - már ahol volt ilyen, mint pl. a Szófiai Ohridai Szent Kelemen Tudományegyetem (az ország legrégebbi egyeteme) Történettudományi Karán - szakiránnyá szerveztek át. Az intézményeknek és a bennük dolgozó történészeknek az új körülményekhez való alkalmazkodása, mondhatjuk túlélésnek is, több mozzanatot tartalmaz. Először is a létező állami tudományos intézmények reformját. Ezek az átmenet

elején autonóm státust kapnak - az 1990-es illetve az akadémia esetében az 1991-es törvénnyel. Ez persze azt is jelenti, hogy a tudomány drasztikusan csökkenő állami támogatásának idejént a pénzügyi problémákkal önállóan kell megbirkózniuk. A reformok kezdetén az egyetemek jutottak előnyhöz, az Akadémiára szovjet kreatúraként tekintettek, amely a kommunista rendszer idején a nagy állami támogatás jóvoltából az alapkutatások legfontosabb intézményévé vált. Emiatt az Akadémia 1989 - 1996. közötti átalakítása nemzetközi felügyelet alatt zajlott, s a tudományos intézmények egyharmadának s a teljes létszám negyven százalékának felszámolásával járt.

Az átalakulás idején ahhoz a létező ellentmondáshoz, hogy az Akadémián vagy az egyetemeken történjenek-e a történettudományi alapkutatások, új is járult: ti. az új állami és magánegyetemek konkurenciája, amelyeken megkezdődtek a történeti tárgyú kutatások. Legnagyobbak és legismertebbek: az 1991-ben megalakult Új Bolgár Egyetem, a Várnai Szabadegyetem (1995-től), továbbá azok az állami egyetemek, amelyek éppen az átmenet idején szélesítik ki tevékenységüket, alapítanak történelmi tanszékeket vagy karokat, mint pl. a blagoevgrádi Délnyugati Egyetem, a Plovdivi és a Sumeni Egyetem. Nem kevés magánfinanszírozása Központ is van: Liberális Stratégiák Központja, Akadémikus Kutatások Központja, Nemzetközi Kisebbség-problematikai Kutatóközpont, stb. amelyek szintén foglalkoznak történelmi ismeretekkel. Az egyetemi történelemoktatásban főleg a bolognai folyamatba való bekapcsolódás dokumentumainak aláírása után következnek be érzékeny változások (1990, hatályos 2000 óta) Ekkor vezetik be a háromlépcsős oktatást (baccalaureátus-, mester- és doktori fokozat), eltörlik az állami szervezetekben való magánképzést. Az Akadémia történeti jellegű intézetei (Történeti, Balkanisztikai, Etnológiai, Régészeti, Trakológiai) egyelőre fennmaradtak a bulgáriai tudomány struktúrájában, de pénzügyi lehetőségeik végtelenül korlátozottak.

Nehezen ugyan, de az átmenet idején szinte minden akadémiai kiadvány és folyóirat fennmaradt. Ismertebbek: *Исторически преглед* [Történelmi Szemle], *Bulgarian Historical Review*, *Etudes Balkaniques*, *Българска етнология* [Bolgár Etnológia], *Археология* [Régészeti], *История* [Történelem], *Годишник на Историческия факултет на Софийски университет* [A Szófiai Egyetem Történettudományi Karának Évkönyve], *Известия на държавните архиви* [Az Allami Levéltárak Közleményei], *Известия на музеите* [A Múzeumok Közleményei]. Új, főleg magánperiodikák is létrejöttek, legnépszerűbb közük a *Минало* (1994-től), vagy az 1997-től megjelenő *Историческо бъдеще*, az *Archaeologia Balkanica*, az *Ethnologia Balkanika*. E kiadványok a régészettel, etnológiát és történelmet a tudományközi párbeszéd tárgyaként kívánják képviselni és a korábban létrejött tudományos

folyóiratok alternatívájává akarnak válni. Figyelemre méltó, hogy ötletadóik és megvalósítóik akadémiai intézetekben dolgozó tudósok. Általánosan elmondható, hogy a létező tudományos intézmények megőrzése mellett az átalakulás idején az ország méretéhez képest elegendő új (többnyire magán-) egyetem, -intézet, -központ és -kiadvány alakult, s ezek legtöbbször sokkal nyitottabbak a társadalom- és humántudományok területén jelentkező korszerű megközelítésre ós az interdiszciplináris módszerekre, s az erre hajló történészek tudományos-kutató munkára csportosulnak köréjük.

Az átmenet idején a történészek szakmai tájékozódása is változott, amennyiben döntő többségük elveti a marxizmust mint a történeti ismeretek filozófiáját és módszerét. Az elméleti fegyvertár gazdagítása immár mindenkinél magánügye, alkot, hajlam vagy munkahely kérdése. Hozzájárul ehhez a vezető külföldi történészek műveinek bolgár kiadása, a Nyílt Társadalom Alapítvány (Bulgáriában 1991 óta működik) külföldi továbbképzést támogató programja, s a többi külföldi központ és alapítvány is. A nemzeti történelem elmélete és elméleti általánosításai iránti érdeklődés azonban a történészek között, egészében elhalványult, s főleg filozófusok és szociológusok ügyévé vált, akik meglehetősen agresszívan támadják a történészek minden olyan kísérletét, amely nem hogy valamely elmélet kialakítására, hanem akár csak alkalmazására is irányul. Ilyen eset volt a gazdaságtörténészek 2006. évi szemináriumának modernizáció-vitája. Itt a modernizáció egyik ismert bolgár elméleti szakértője elmagyarázta a történészeknek, hogy nekik nem kellene alkalmazniuk ezt az elméleti sémát, mert ezt az afrikai és dél-amerikai, gyarmatosítás alól fölszabadult társadalmakra dolgozták ki. E vita rögtön szétterjedt azokban az értékelésekben, amelyek az átmenet bolgár történeti kutatásainak elméleti alapjaihoz kapcsolódnak. Szociológusok és kulturológusok munkacsoportja legalábbis kétségesként értékelte a szocializmusnak a modernizációs paradigmába való beillesztését - miután két évvel korábban ugyanez a munkacsoport a bolgár történettudomány eredményeként könyvelte el ugyanezt.¹ A történettudomány tehát szociológusok, antropológusok és más humán-tudósok célkeresztjébe került, ami - a többi körülménnyel együtt - a lörténészek egy részét új megközelítésre, új források keresésére, és új problémák kutatására ösztönzi.

Megállapíthatjuk, hogy a kutatások minden történelmi korszakban gyarapodnak és színesednek, új problémák és a kutatás új interdiszciplináris módszerei fele fordulnak, ami a

¹ Koleva, D., I. Elenkov, Did "the Change Happen? Post-socialist Historiography in Bulgaria. –In: Brunnbauer U. (Ed.) (Re)Writing History – Historiography in South-East Europe after Socialism. Studies on South-East Europe. Vol. 4, Münster. Lit, 2004, p. 94-127; Колева, Д., Ив. Еленков, Промените в българската историческа наука след 1989 г.: очертания и граници. – В: Балканският XIX век. Други прочити. София, 2006, РИВА, с. 52.

történészek új szakmai érdeklődésével is összefügg. Ha a hagyomány és a folyamatosság a régi akadémiai és egyetemi központokban nehezebben változik is; az új vagy a hagyományos tudományhoz és hivatásos körökhöz képest periferikusabb intézményekben és körökben az alternatív történettudományi eszméket annál gyakrabban vallják. Bulgáriában tehát nagyjából két múlt kutatókör alakult ki – a hagyományos történészeké és az ún. újítóké. A „hagyományosak” és „újítók” hálózati érdekei támogatják a két csoport tudósainak elzárkózását, bár e megosztás nagymértékben feltételes. Miközben a „hagyományosak” tovább dolgoznak a nemzeti múlt politikai eseménytörténeten alapuló „fő elbeszélés”-én, az „újítók” a múlt tudományközi kutatásaihoz és problematizálásához, a mikrohistóriához, a társadalom- és művelődéstörténethez fordulnak. A tradicionálisták a pozitivizmus módszereihez híven a levéltári források kritikai elemzésével a „valódi” múltról az „objektív igazságot” akarják feltárnai. Az „újítók” a maguk részéről a történelmi információk új, alternatív forrásait használják, vagy posztmodern diszkurzív elemzést végeznek, hogy megvilágításuk a múlt berögzített történelmi „igazságának”, „konstruálhatóságának” viszonylagosságát, s e módon vitassák megismerhetőségét is. A nemzeti ideológiának előbbiekre gyakorolt hatását utóbbiaknál a liberális ideológia hatása „helyettesíti”.

Figyelemre méltó, hogy a bolgár történettudomány jelenlegi állapotáról írt elemző áttekintések olyan szakmai pozíciót tükröznek, amely erősen függ szerzőik „térbeli helyzetétől” és intézményes kötődéseihez. Ezért ha a „belső” (tehát a bulgáriai szakma)² a bolgár historiográfia „pohará” félleg telinek látja, akkor ugyanez a pohár a „kintiek” vagy „kívülállók” számára többé-kevésbé üres. A történettudomány folytonosságát a külső vagy kívülálló megfigyelők főleg nemzeti irányultsága miatt kritizálják, illetve a miatt, mert a történeti kutatások 1989 után, az átmenet korszakában is a pozitivista megközelítést követték. Ezt a történelmi ismereteket generáló tudományos intézmények fennmaradása indokolja.

² Вж. Хаджиниколов, В., Историческата наука в България при социализма. Етапи и насоки на развитие (1944-1987). - Исторически преглед, 1984, № 9, с. 3-20, Основни насоки в развитието на хуманитарните науки към БАН. - Списание на БАН, 1991, № 3, с. 58-68; Исусов, М., Историческата наука и нашата съвременност. - Исторически преглед, 1991, № 1, с. 3-12; Димитров, Ил., ...История има и става народ... - История, 1994, № 4-5, с. 69-80; Историците - за истината, за насилията, за себе си. Сборник с интервюта. София, УИ "Св. Климент Охридски", 1994; Дроснева, Е., Историкът и другите. - В: Другият и историята. Кюстендил-София, 1996, с. 174-183; Историята като наука, образование и професия. Научна конференция. София, Изд. Гутенберг, 2002; Научна конференция "Историческата наука пред предизвикателствата на промяната. София, 10.XI.2004 - за основните доклади в тази конференция вж. Запрянова А., Бл. Нягулов, Ил. Марчева, цит. съч., с. 38-42, както и И. Баева, Пл.Митев (състав), Предизвикателствата на промяната. Национална научна конференция, София 10-11 ноември 2004. София, 2006, УИ "Св. Климент Охридски".

A bolgár historiográfia állapotáról azonban világosabb értékelést kapunk, ha a Balkán vagy a volt keleti tömb nemzeti történetírása változásainak összefüggésében szemléljük. Így például, a kelet-európai nemzeti történetírások állapotáról 2002-ben készült összehasonlító vizsgálat szerint a bolgár historiográfia egészében ugyan magán viseli a Balkánfél sziget történetírássainak jellemző vonásait, de kevésbé befolyásolják az aktuális politikai problémák és a nacionalizmus, mint a volt jugoszláv államokét (kivéve Szlovéniát), Albániáét és Romániáét.³ Az elemzések aláhúzzák az összes kelet-európai történetírásra jellemző olyan jelenségek meghaladásának szükségeségét, mint pl. a múlt átértékelésében mutatkozó új átpolitizálás és konjunktúra; az intézményesült történettudománynak a távolságtartása vagy éppen elutasítása azzal szemben, hogy részt vegyen a múlttal kapcsolatos fogalmak pluralizmusában és hasson rájuk; az elméettel, közelebbről a történelem filozófiájával kapcsolatos történészi szkepszis.

E tisztán tudományos problémákkal együtt a demokratizálódás új feltételei, a társadalom tájékozottsága, és a piac uralma a történettudomány számára új kihívásokat is jelent. Ahogy az állam kivonul a történeti kutatások elégséges finanszírozásából, alapvető problémává válik a források biztosítása, a tudományos eredmények olvasói és potenciális főhasználói figyelmének fölkellése. A tudomány és a piac összeütközése kapcsán új, a történettudomány fejlődésében eddig ismeretlen jelenségek figyelhetők meg. Így például, a „történelmi csalga” (I. Ilcsev kifejezése),⁴ tehát a - gyakran hivatásos történészkek által írt - hazafiaskodó tudomány-népszerűsítő könyvek, vagy a múlt egyoldalú elbeszélései - pl. a bolgár etnogenezis protobulgarisztikai kutatásainak⁵ „nagy robbanása”, amely gyakran csak protohistoria.⁶ Az internet és a dokumentumfilm-termés a maga részéről szintén egyre nagyobb kihívás a történelmi ismeretek létrehozásával és terjesztésével hivatásszerűen foglalkozók számára. Nemcsak Emiatt, hogy ki és mennyire szakszerűen helyezi el az interneten az információi (manipulál a képernyőről), hanem amiatt is, mert az olvasóközönség száma csökken. A történelmi kutatások pedig kizárolag írott szövegek.

Végül pedig összefoglalás helyett engedjék meg, hogy felvázoljam azokat a problémákat, amelyek előtt a bolgár történettudomány az EU-esatlakozás új feltételei között

³ Ivaniševič A., A. Rappeler, A. Suppan, Geschichtswissenschaft zwischen Tradition, ideologischen Wandel und nationalstaatlicher Öffentlichkeit. – Österreichischen Osthefte, Jahrgang 44, Wien 2002, Ibidem, S. 539.

⁴ Kb. „lakodalmas rock” (a ford.). Илчев, Ив. Чалгата в българската история. - В: Предизвикателствата на промяната. Национална научна конференция, София 10-11 ноември 2004. УИ "Св. Климент Охридски", 2006, с. 41-44; Iliev, Il., On the History of Inventing Bulgarian History.- IWM Working Paper N5/2000, Vienna, p. 9-13.

⁵ A bolgár-törökök kutatására használt bolgár szó a „прабългаристика” (a ford.).

⁶ Bolgárul: праистория (a ford.).

áll. Egyfelől a szakma mindig elkötelezett volt abban, hogy a bolgárok múltját az általános európai múlt részeként kutassa és mutassa fel, de ez nagy szakmai erkölcsöt kíván. Hiszen ismert tény, hogy a bolgár múlt inkább késesben (diachron) mint szinkronban van az európaival; hogy a Kelet árnyékában, az ortodoxia, az oszmán és a szovjet birodalom'nem európainak' tekintett paradigmáiban fejlődött. Nem véletlen, hogy az átalakulás kezdetén újra átértékelődtek a bolgár-orosz ós a bolgár-szovjet kapcsolatok, szélsőséges viták középpontjába kerültek addig a bolgár nemzeti tudat számára mitikus jelenségek, mint a San Stefanoi békeszerződés, az 1877-78-as orosz-török háború, amelyről lehullott a „felszabadító” jelző. Megfigyelhető volt az ország II. Világháború előtti fejlődésében létezett demokratikus politikai kapacitás keresése is, de ez a kapacitás, amint a Balkánon mindenütt, túl gyengének mutatkozott ahhoz, hogy korszerű európai identitást formálhasson, az erre jellemző politikai demokráciával, társadalmi stabilitással és gazdasági szabad el vüseggel. Az Oszmán Kelet a bolgár történelmi sorsban olyan jelzőket kapott, mint „történelmi ráhatlak” (a török „nyugodt, békés” szóból: kb. történelmi tespedés - Vera Miiafcsiava kifejezése).⁷ Ugy vélem, hogy a konjunktúra ingája lassanként megáll.⁸ Ugyanakkor előtérbe kerül egy másik nagy probléma - az, hogy a bolgár történettudomány mint olyan nem kerülhet az Európai Unió által finanszírozott programokba, s így az EU tisztaatlan jövőjének túszává válik - azé a kérdésé, hogy az EU egyenrangú nemzetek szövetségévé vagy Európai Egyesült Államokká válik-e.

---

⁷ Интервю с проф. В. Мутафчиева в посветения на нея филм „Дъщерята на Клио”, излъчен по БНТ на 26 март 2007.

⁸ Марчева, И., Българите в края на XX в. – в търсене на нова идентичност. Сбогуване с Изтока. – В: Проблемът Изток – Запад. Съвременни измерения. София, 2004, с. 136-140.

За някои балканци - притежатели на военния орден на Мария Терезия

Атила Пандула¹

Будапещенски университет „Лоранд Йотвьош“
Унгарско генеалогическо и хералдическо дружество

Унгарската царица² Мария Терезия основава *Военния орден Мария Терезия* на 18 юни 1757 г.³ Той е един от най-значимите в историята на фалетистиката и впоследствие е бил взиман като пример за подражание при създаването на други военни ордени. Т. напр. по негово подобие е създаден руският орден *Св. Георги* (1796), а също и полският орден *Virtuti Militari* (1792). Във връзка с 205-та годишнината от основаването на Ордена представям петима носители – „витяза“ на ордена, които са с балкански приход и които при получаването на Ордена като дължима привилегия за изключителни героични постъпки и военни заслуги се сдобиват и с ранга барон и така се издигат в обществената йерархия.

ГЕНЕРАЛ БАРОН ПАЛ ДАВИДОВИЧ⁴

¹ Авторът изказва благодарност за подготвянето на илюстрациите на: Мартон Деметер (Demeter Márton), ген.-лейтенант д-р Йожеф Холо (Dr. Holló József) - директор на Военноисторическия музей в Будапеща, Пал Райнер (Rainer Pál) - археолог-музеолог в Музея „Дежъо Лашко“ във Веспрем, Гергей Пал Шалай (Sallay Gergely Pál) - завеждащ нумизматическата колекция във Военноисторическия музей в Будапеща.

² Австро-унгарските императори са били короновани и съответно титулувани и като унгарски крале.

³ За историята на Военния орден „Мария Терезия“ и за неговите притежатели вж.: Kolačny, Ivan, Rády a vyznamenáni Habsburské monarchie. Praha, 2006, p. 86 – 93; Ludwigstorff, Georg –Schwarz, Walter Alexander – Stolzer, Johann, Fortitudini – Der Tapferkeit (Der Militär – Maria Theresien – Orden und die Tapferkeitsmedaille). Wien, 1998; Mérička, Václav, Řád Marie – Terezie. Praha 1990; Padula Attila, A Katonai Mária Terézia rend és a magyar királyi Szent István Rend román tulajdonosai. – In: Diaconescu, Marius – Drăgan, Joan (съст.), Nobilimea românească din Transilvania. Satu Mare, 1997, p. 245–259, 301-303; пак той, Fortitudini. (A Katonai Mária Terézia Rend alpításának 240. évfordulóján rendezett emlékkiállítás a Hadtörténeti Múzeumban. – Turul, LXXI, 1998, № 1-2, p. 42-44; пак той, A Katonai Mária Terézia Rend magyar huszártiszt tulajdonosai. – In: Csihák György (съст.), A magyar huszárság története. A lovasműveltség sajátosságai. Budapest-Zürich, 2004, p. 78 – 87).

⁴ Hadtörténeti Levéltár-Budapest (по-нататък: HL) [Военноисторически архив-Будапеща]. VI. 49. Документи на Военния орден Мария Терезия. Кутия I, 1758–1943. II. 1. – I/b. Списък от 1757 г. Рицарите на Ордена,

Генерал барон Пал Давидович произхожда от православно „илирийско” семейство, избягало в Хабсбургската империя по времето на император Леополд I. Роден е в Буда през 1737 г. На 1 февруари 1757 г. постъпва като доброволец във втори пехотен полк на ерцхерцог Карой. По време на Седемгодишната война отначало е капитан, а през ноември 1771 г. е произведен в чин майор в 19-ти пехотен полк.

В баварската наследствена война участва в много сражения. Особено се отличава при обсадата на град Хабелшверт. Сам предлага на началниците си при първото нападение лично да води доброволците, застава начело със сабя в ръка, преодолява съпротивата на врага в педградието и го окупира с 400-те си войници. Врагът започва да ги обстреля от прозорците на къщите. Въпреки масираната стрелба Давидович успешно пробива защитата и стига чак до портите на града. Така дава възможност на частите на генерал Палавичини да проникнат в града без големи битки, да се присъединят към главните военни части и да нападнат град Хабелшверт – част от защитниците посичат, а други вземат в плен.⁵

Пал Давидович получава *Рицарския кръст на Военния Орден Мария Терезия* на 19 май 1779 г. по време на 13-та промоция.⁶ В съответствие с привилегиите, полагащи се на витязите на Ордена, през 1780 г. той е издигнат в ранг барон, през ноември 1783 г. става подполковник (тогава го разпределят в 34-ти имперски и кралски пехотен полк – при граф Пал Естерхази), а на 8 ноември 1783 г. е произведен в чин полковник в Петроварадинския полк. Давидович се отличава с много успехи и по време на последната война с турците (1788-1790): на 24 април 1788 г. убеждава турския комендант на крепостта Шабац да се предаде и поема управлението на крепостта; през 1789 г. е участва в липнишката военна експедиция на сърбите. На 16 януари 1790 г. е произведен в чин генерал-майор, а после е бригаден командир по време на походите в Германия и Италия. На 4 март 1796 г. е вече генерал лейтенант. Застава начело на армейския корпус, който е съсредоточен в Тирол,

---

произхождащи от страните на Унгарската корона (родени там и изпълнявали военна служба). 2. (számozatlan) p. 34. szám.

⁵ Hirtenfeld, J., Der Militär – Maria Theresien – Orden und seine Mitglieder. Wien, 1857. Заслужава да се отбележи, че това съчинение е имало едновременно две издания – „голямо” в четири тома и „малко” в два тома, като техният текст и структура са напълно еднакви. В настоящата раборотка съм използвал „малкото” издание – т. I, с. 225-226, по-нататък: Hirtenfeld, цит. съч.

⁶ Stolzer, Johann, Alphabetisches Gesamtverzeichnis der Mitglieder des Militär - Maria Theresien Ordens. 7. 3. 1758. - 3. 10. 1931. „Zeitschrift der österreichischen Gesellschaft für Ordenskunde,“ Nr. 11 (August 1993) (4. Jhg. Nr. 3.), 12. p. (по-нататък: Stolzer, цит. съч.)

край река Етч. Тогава Давидович е натоварен да организира защитата на границата в Тирол и Воралберг като разполага с 20 000 войници. През юли 1796 г. имрески и кралски маршал Вюрмсер се опитва да освободи град Мантуа. Тази нападателна военна операция приключва неуспешно в началото на септември. Оттеглящите се имперски и кралски отряди се обединяват с войсковите поделения на Давидович, като начело на 50 000-та армия застава генерал-фелдмаршал Йожеф Алвинци. Между 2-ри и 7-ми ноември Давидович многократно побеждава френските бойни части на Вобоа в долината на р. Етч, пред Триент. Впоследствие той е принуден да отстъпи към Верона и настъпва към Парценго след като отново побеждава Вобоа в битката при Риволи. После отстъпва към Риволи. Отрядът му е непрекъснато в битка с врага, претърпяват значителни поражения и не успяват да стигнат до град Матуа. През 1805 г. Давидович е командир на лявото крило на имперската и кралска войска в Италия. После е начело на Генералния щаб в Славония, а през май 1807 г. владетелят го произвежда в чин генерал-фелдмаршал.

Гробът на Пал Давидович в православната църква в Комаром

В напреднала възраст Пал Давидович е командир на важната крепост Комаром. През 1809 г. получава нова задача – назначен е за командир на отрядите на въстаналите

унгарски благородници отвъд Дунав. Умира в Комаром на 18 февруари 1814 г.⁷ Давидович не е имал семейство и деца. Цялото си имущество завещава на православната общност в Комаром при едно последно негово желание – да бъде погребан в близост до стената на сърбската църква „Пресветата Божа майка“.⁸ Надгробният му камък е изработен от известния по онова време скулптур Льоринц Дунайски (1784-1833)⁹ и е реставриран в края на 1903 и началото на 1904 г. със съдействието на *Военния орден Мария Терезия*. Ценната паметна плоча и днес може да се види в ляво от северния вход на църквата.¹⁰

ГЕНЕРАЛ ЛЕЙТЕНАНТ ГРАФ АНТАЛ ПЕЯЧЕВИЧ¹¹

Семейството на Пеячевич е от български произход, участвало е в битките срещу турците, около 1690 г. бягат в Хърватско-Славония. Кралица Мария Терезия дарява Янош Пеячевич (Есек, 1710 - Шопрон, 1787) с графски ранг на 22 юли 1772 г. и така обогатява семейния герб. От брака на Янош Йожеф Пеячевич с Ержебет Петерсон се раждат четири деца: граф Жигмонд (1741-1806) - основател на румския клон на рода, графиня Йозефа - монахиня, граф Карой Ференц (+1815) имперски и кралски камараши - основател на родовия клон в Нашице, граф Антал - основател на будимския клон на рода.¹²

Граф Антал Пеячевич е роден в Есек около 1749/50 г. В духа на практиката от епохата на осемнайсет години той постъпва в армията. Започва службата си като младши лейтенант в полка на Палфи, където достига до чин капитан. През януари 1773 г. встъпва в длъжност майор и тогава го преместват в 67-и Градиски пехотен пограничен полк. През 1766 г. наименованietо на полка се променя на 6-и градиски пограничен пехотен полк. С този полк Пеячевич взема участие в наследствената война срещу Прусия (1778-1779), но

⁷ Hirtenfeld, цит. съч., т. I., с. 226–227.

⁸ Radovanovic, Bojan–Mácsa Mihály (съст.), Pravoslávny kostol v Komarne. Komarno, 1995, p. 21-22.

⁹ B. Bartal Mária, Komárom templomai. Komárom, 2001, p. 61-62.

¹⁰ Снимка на паметната плоча е обнародвана в: Bárdos István – Kecskés László – Mácsa Mihály, Komárom / Komarno város a Duna két partján. Komárom / Komarno 1994, p. 42, 45. ill.

¹¹ HL. VI. 49. Документи на Военния орден Мария Терезия. Кутия I, 1758–1943. II. 1. – 1/b. 2. (számozatlan) p. 58. szám.

¹² За сем. Пеячевич вж.: Rainer Pál, Gróf Pejachevich Antal tábornok főispáni beiktatásakor készült zászló (1798). - In: K. Palágyi Sylvia (съст.), A Veszprém megyei múzeumok Közleményei 23. Veszprém, 2004, p. 181–195 (понататък: Rainer, цит. съч.).

не разполагаме с подробни сведения за този момент от живота му. Един от батальоните на неговата част е разпределен във войската на генерал Лудон. За кратко време Пеячевич става подполковник, а през април 1786 г. - полковник и тогава е преместен в Първи пограничен полк на бана. Полкът му се сражава срещу турците през 1788-1791 г., където той участва в много битки; през февруари 1788 г. - в т. нар. турско-хърватската експедиция. На 31 март 1788 г. гарнизонът на р. Глина (в окопите край Шарашело, на моста при Катиновац, при мелницата край Уранова) е нападнат от наредена в три колони 3000-на турска войска. Тук войниците на полковник Пеячевич се притичват на помощ на пограничната стража (само една рота) на майор Кнежевич при Слуини. След двучасово сражение врагът побягва в отстъпление. Някои от бегълците били изклани, а други – прогонени отвъд границата. На 25 юни част от полкът, предвождан от Пеячевич, участва в разузнавателна акция край крепостта Кладуш (южно от р. Глина). След това Пеячевич команда отбраната на Чернинпоток. В лунната нощ на 12 юли начело на 1000 погранични стражи под прикритието на 600 души Пеячевич ожънал пшеницата на турска територия и пренесъл с товарни животни сложеното в торби 2 300 кг жито.

През 1789 г. Пеячевич отговаря за защитната линия, изградена по протежение на хърватската граница. На 13 август в единайсетчасова битка при окопите край Чернинпоток шестте роти на Пеячевич, състоящи се главно от конници, отблъскват нападението на 9000-на турска войска. С успешните си акции (които излезли и отвъд границите на Хърватско) Пеячевич улеснил главното нападение, насочено към крепостите Дубца, Нови и Четин. С дейността си той спечелва одобрението на маршал Лудон.¹³ Заради храбростта си на 19 декември 1790 г. е награден с *Военния Орден на Мария Терезия* – получава го на 13-та промоция.¹⁴

През 1783 г. е произведен в генерал-майор. До сключването на мирния договор в Кампоформио през 1797 г. се сражава срещу Франция в рейнските войски части. След това е бригаден командир в Загреб. Още по време на активната си военна служба - през 1797 г. - е назначен за главен ишпан (комит) на областта Пожега; в длъжност встъпва на 21 май 1798 г. При пенсионирането му през 1801 г. е повишен в чин генерал-лейтенант.¹⁵

От съпругата си Борбала Драшкович има няколко деца.

¹³ Hirtenfeld, цит. съч., т. I, с. 306.

¹⁴ Stolzer, цит. съч., с. 23.

¹⁵ Hirtenfeld, цит. съч., т. I, с. 306.

Умира на 25 септември 1802 г. в имението си в Славония - във Вербетиц. За отбелязване е фактът, че произхождащия от него будайски клон на рода по мъжка линия измира още при неговите внуци в средата на 19 в.¹⁶

Почетно знаме на Пеячевичите (граф Антал Пеячевич, 1790 г.)

По време на церемонията за встъпването му в длъжността на главен ишпан (1798) върху лицевата част на рисуваното бяло почетно знаме се вижда фамилния герб на Пеячевичите, а на гърба обграден в лавров венец - надписьт PATRI./ INDULGENTISSIMO./ AUGUSTIS. GRATIIS / INCLYTO. / FAMILIE. ORNAMENTO. / D : D : D; изобразени са военни трофеи – оръжия, военни съоръжения и знаци; сред тях е и рицарския кръст на Военния орден на Мария Терезия.¹⁷

¹⁶ Rainer, цит. съч., с. 184.

¹⁷ Пак там, с. 181–182, 190, илюстр. 1 - лице, илюстр. 2 – гръб.

ГЕНЕРАЛ-ФЕЛДМАРШАЛ БАРОН ЙОЖЕФ МАРОЙЧИЧ¹⁸

Генерал-фелдмаршал барон Йожеф Маройчич произхожда от сръбско семейство от пограничен район. Баща му Дьордь Маройчич е капитан. Като признание за 30-годишната му безупречна военна служба през 1830 г. е повишен в благороднически ранг.

Йожеф Маройчич е роден на 6 април 1812 г. във Фелшьовизкъоз (Свиники), комитат Шарош. Влиза в армията на четиринайсет годишна възраст: на 21 октомври 1825 г. става „кадет” в 60-и имперски и кралски пехотен полк. Военното му обучение протича в Грац в „Кадет-кампан”. През есента на 1828 г. се връща обратно в полка си като „кадет-фелдфебел”. Цели две години изпълнява тежката служба на подофицер, която обаче се оказва много добра военна школа: на 1 ноември 1830 г. става кандидат-офицер в първи бански пограничен полк. От 1831 г., с изключение на няколко кратки периода, изпълнява службата си в италианските провинции на Хабсбургската империя. Влиянието на школата

Барон Йожеф Маройчич, 1848-1849 г.

на Радецки е от голяма полза за по-нататъшната военна кариера на Йожеф Маройчич. На 17 юни 1831 г. е повишен в чин лейтенант, а на 1 декември 1834 г. – в старши лейтенант. От 1834 г. се числи към генералния щаб на армията. На 29 септември 1843 г. е произведен

¹⁸ HL. Документи на Военния орден Мария Терезия. Кутия I, 1758–1943. II. I. -1/b. 3. (számozatlan) p. 194. szám.

в капитан. В началото на италианската война от 1848-49 г. той попада в резервния отряд на маршал граф Нугент. След това е началник на генералния щаб на трети армейски корпус в Тирол под командването на генерал-лейтенант граф Тун. По това време изпълнява и много важна куриерска служба. Участва в различни военни операции: при превземането на Мадона дела Корона, както и във военните действия край Монте Балдон и Риволи, след битката при Кустоза – в превземането на Парма и Пиаченца.¹⁹

За военните си заслуги на 30 ноември 1848 г. е награден с *Рицарския кръст на Ордена Леополд*.²⁰ Има изключителни заслуги в битките край Падуа от 9-10 юни 1848 г. за превземането на обкръжаващите града хълмове. Маройичич лично ръководи нападението на вражеските редици и това довежда до завладяването на така важната Мадона дел Монте. Капитанът води безупречно битките, бил неуморен, предпазлив и прозорлив командир, давал пример за храброст на своите войници.²¹ За тези свои заслуги на 29 юни 1849 г. по време на 153-та промоция получава *Рицарския кръст на Военния орден Мария Терезия*.²² След тези негови геройски постъпки Радецки го назначава за майор от генералния щаб в първи банска пограничен полк и за началник на генералния щаб на Трети армейски корпус. От февруари 1849 г. се сражава в Унгария - на трансилванското бойно поле срещу унгарската революционна армия. Началник е на генералния щаб на армейския корпус, ръководен от генерал-лейтенант барон Антал Пучнер, а след това е началник на генералния щаб на Първи алмейски корпус, предводителстван от генерала на кавалерията граф Шлик. На 31 юни 1849 г. е произведен в чин генералщабен подполковник, а на 8 ноември 1849 г. – в чин полковник и поема командването на Огулинския граничен полк.²³ Във връзка с награждаването му с *Военния орден Мария Терезия* на 19 ноември 1850 г. получава австрийска баронска титла.²⁴ На 17 май 1854 г. става генерал-майор и бригаден командир на сърбо-банатския военен корпус. През 1854-55 г. участва във военната оккупация на Молдва и Влахия. От януари 1856 г. е бригаден командир в Каша (Кошице, Словакия); известно време командва военния участък. По

¹⁹ Hirtenfeld, цит. съч., с. 1551–1552, Lukes, J., Militärischer Maria Theresien – Orden. Wien, 1890, p. 252–254. (по-нататък: Lukes, цит. съч.).

²⁰ Hahn, Michael. Handbuch der Adel und für Ordensritter, für alle mit Decorationen und Auszeichnungen betheilte Personen, dann für k. k. Militars, Beamte und Geistliche in Adels und Ordens Angelegenheiten. Pest, 1856, p. 163.

²¹ Hirtenfeld, цит. съч., с. 1552–1553.

²² Stolze, цит. съч., с. 20.

²³ Hirtenfeld, цит. съч., с. 1552–1553.

време на войната от 1859 г. осигурява отбраната на Линията По. От септември 1859 г. до февруари 1860 г. е бригаден командир в Комаром, а след това дивизионен командир в Лайбах. От септември 1860 г. временно, а от 21 ноември 1861 г. де факто е градоначалник на град Фиуме. На 30 ноември 1860 г. е произведен в генерал-лейтенант, разпределят го в командването на Трети лайбахски армейски корпус. На 6 март 1864 г. е назначен за дивизионен командир на Трети армейски корпус. На 20 ноември 1860 г. става притежател на Седми имперски и кралски пехотен полк.

По време на пруско-италианско-австрийската война от 1866 г. е командир на Седма дивизия от Южната армия. Под командването на херцог Албрехт изиграва голяма роля за спечелването на победата при Кустоза на 24 юни 1866 г. В боевете при Кустоза дори в много критични ситуации лично ръководи корпуса си. С войниците си успява да влезе в града от север. Участник е и в много тежките улични боеве в града.²⁵ За бойния си подвиг при Кустоза Маройич е награден със *Средния кръст на Военния орден Мария Терезия* на 29 август 1866 г. в рамките на 116-та съсловна промоция.²⁶ В историята на Военния орден Мария Терезия изключително рядко се е случвало някой да получи едновременно средния и рицарския кръст.²⁷ На 14 октомври 1866 г. генерал-лейтенант Маройич е назначен за действителен вътрешен таен съветник. На 14 октомври 1866 г. е разпределен за пехотен наблюдател при главното военнокомандване в Буда. На 22 април 1868 г. става генерал – фелдмаршал (*ad honorem*). Между 1867 и 1869 г. е командир на военния лагер при Брук. В това си качество той ръководи голямомащабна военна подготовка в лагера близо до Виена. На 13 ктомври 1871 г., на 50-я юбилей от военната му служба е отличен с *Ордена Желязна корона Първа степен*. В продължение на 12 години е „главнокомандващ генерал“ на Виена. На този пост той създава твърде добри връзки с управниците и с жителите на Виена. Маройич е считан за много популярен военоначалник. Т. напр., през 1873 г. по време на световното изложение във Виена той команда парадния преглед на виенския гарнизон в присъствието на множество чуждестранни владетели. Заслугите му са признати с удостояването му с редица високи чуждестранни отличия. На 1 май 1881 г. по

²⁴ Frank-Döfering, Peter (Herausgegeben und kommentiert), Adels Lexikon des öster-reichisches Kaiseriums 1804–1918. Wien–Freiburg–Base I, 1989. 408. p. 5591. szám (по-нататък: Frank- Döfering, цит. съч.).

²⁵ Lukes, цит. съч., с. 254–258.

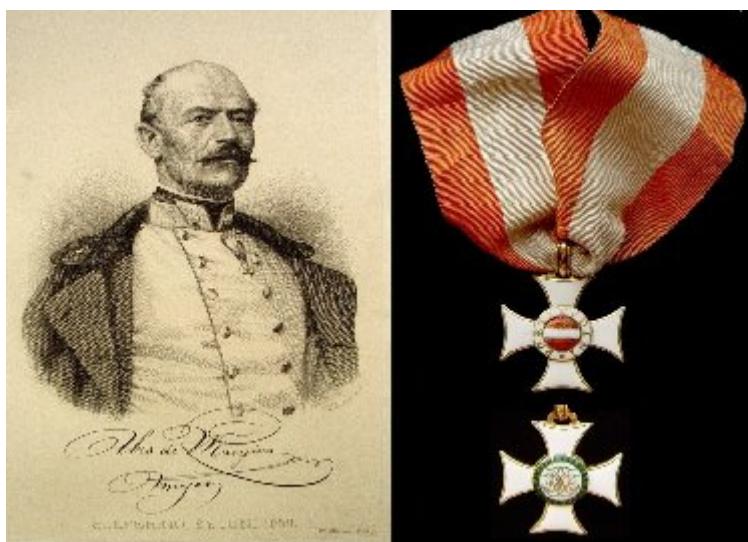
²⁶ Stolzer, цит. съч., с. 20.

²⁷ Ludwigstorff, Georg. Der Militär Marie Theresien Orden. - In: Stolzer, Johann–Steeb, Christian (Herausgegeben). Österreichs Orden vom Mittelalter bis zur Gegenwart. Grazq 1996, 110 -111 pp.

здравословни причини поисква да бъде пенсиониран. На 60-я му юбилей като признание за изключителните му заслуги получава *Големия кръст на Ордена Леополд* – заедно с военната украса на рицарския кръст. Това също е много рядко давано отлиchie.

Умира във Виена на 17 октомври 1882 г. Погребан е отвъд гарнизона с големи почести и с искрените съболезнования на виенчани.²⁸

ПОЛКОВНИК БАРОН ДАВИД УРШ²⁹

Барон Давид Урш, 1859 г.

Полковник барон Давид Урш роден е през 1816 г. в трансилванския град Мардина. Възпитаник е на мъжкия колеж в румънския граничен гарнизон в Насод. На 1 юли 1834 г. постъпва като редник в първи румънски гарнизонен полк. От януари 1835 г. е началник стража, от 1 май - ефрейтор, а от 16 юли - старшина. Служил е във всички военни чинове. През 1840 г., след седем години служба Давид Урш е произведен в чин младши лейтенант от втори ранг, а на 16 август 1848 г. - младши лейтенант от първи ранг; от 20 октомври е старши лейтенант. През 1848-49 г. той участва в сраженията срещу унгарската революционна войска в Трансилвания – на 5 ноември 1848 г. в битката край Марошвашархей, при нападението на Льоринцфалва, в сражението край Юрмърош на 22

²⁸ Lukes, цит. съч., с. 258-260.

декември в битката при Хидвег. На 23 юли 1849 г. се сражава край Симерия, на 31 юли – в сражението при Касонуйфалу, на 1 август участва в битката при Биксад. За проявения там героизъм получава военния кръст за заслуги.³⁰ На 30 август 1849 г. встъпва в чин капитан от втори ранг. Тогава го изпращат в 34-и Кашки пехотен полк. На 24 януари 1851 г. става капитан първи ранг, на 5 май 1859 г. - майор. Междувременно попада в 52-и пехотен полк.³¹

През 1859 г. във войната срещу французите и пиемонтците е командир на батальон. В битката при Солферино се отличава при четиричасовата отбрана на Медолес. Тогава майор Урш се противопоставя само с 10 роти и 2 оръдия на наброяващата 8 000-10 000 души (и така надвишаваща веговите сили четири-пет пъти) дивизия на французина Лузи. Битката започва през нощта на 23 юни 1859 г. Местността около Медолес била много неравна и без подходяща видимост. Широките предни отряди още повече затруднили отбраната. Нападащият с големи сили враг искал на всяка цена да обкръжи селището. Положението изглеждало доста безнадеждно. Поради огромния превес на вражеските сили след двучасова битка последвало отстъпление. Майор Урш обаче познавал селището и решил да устои на врага – решение с решаващо значение за имперските и кралски войски. той прегрупирал силите си. По време на сраженията самият Урш попаднал в почти съдбоносна обсада. Най-накрая след ожесточена битка успял да напусне силно застрашената си позиция и успешно да се присъедини към дивизията си. Самият противник (още веднага след битката в дописка, обнародвана в *Montieur*) признава изключителната значимост на защитата на Медолес. За военните си постижения майор Урш получава ордена *Желязната корона трета степен*.³² За този свой боен подвиг той е награден с *Рицаския кръст на Военния орден Мария Терезия* на 158-та или на 159-та промоция, състояла се на 17 октомври 1859 г. или съответно на 21 май 1860 г.³³ На 1 февруари 1860 г. му поверяват ръководството на 64-ти пехотен полк. На 14 ноември 1861 г. става подполковник, а на 29 октомври 1863 г. - полковник.³⁴ На 8 януари 1862 г. в

²⁹ HL. Документи на Военния орден Мария Терезия. Кутия I, 1758–1943. II. 1.-1/b. 4. (számozatlan) p. 213. szám.

³⁰ Lukes, цит. съч., с. 152-153.

³¹ Kreipnes, Julius, Geschichte des k.u. k. Infanterie – Regiments Nr. 34. für immerwährende Zeiten. Wilhelm I. deutsches Kaiser und König vom Preussen. 1733–1900. Kaschau, 1906, p. 585, 589, 853.

³² Lukes, цит. съч., с. 153–157.

³³ Stolzer, цит. съч., с. 29.

³⁴ Lukes, цит. съч., с. 157.

телите на Военния орден Мария Терезия Урш получава

и 1864 г.

в 1866 г. по време на пруско-италианско-австрийската състезание на остров Лиса и намиращата се там крепост. На 18-ти юни 1869 г. е награден с Големия кръст на Военния орден на Мария Терезия.

ирира отново на 1 февруари 1869 г. След това живее в замък Тагетхоф. Умира отново на 1 февруари 1869 г. След това живее в замък Тагетхоф. Умира отново на 1 февруари 1897 г.³⁶

БЪЛГАРСКИЯТ ЦАР ФЕРДИНАНД I САКС КОБУРГ-ГОТСКИ

Българският владетел Фердинанд I Сакс-Кобург-Кохари (1861–1948) бил считан за „изключително добре декорирана” личност сред тогавашните европейски владетели. Притежател е на много най-високи родни и чуждестранни отличия – приживе той получава 120 различни ордени и отличия от 43 владетели, държави, династии,³⁷ удостоен е и с Големия кръст на Военния орден на Мария Терезия - на 177 промоция³⁸, при това без решението на капитулума на ордена, а въз основа на личното решение на великия майстор на Ордена император Карол I (унгарския крал Карол IV). На 7 юни 1917 г. лично крал Карол му връчва изключително важния орден в долноавстрийския замък Ебентал.³⁹ От

³⁵ Frank-Döfering, цит. съч., с. 544, № 9728.

³⁶ Lukes, цит. съч., с. 157.

³⁷ През последните десетилетия ордените и медалите на Фердинанд I (в случая в различни варианти, често пъти и като „резервни” образци) са попадали на международния пазар на два пулични търга: на 23 септември 1989 г. във фирмата „Карлхайнц Мицлер“, (Лимбург/Лан, Западна Германия) – вж.: Karlheinz Müller 34. Auktion – Bedeutende deutsche und europäische Orden, außergewöhnliche militärische Objekte. (Auktion Ferdinand I. Zar von Bulgarien) Limburg / Lahn 1989 (по-нататък: Auktion Ferdinand I. Zar von Bulgarien) и на 7 юли 1998 в лондонската фирма „Sotheby’s“, – вж.: Sotheby’s – War Medals, Orders and Decorations inculding important pieces from the Collection of King Ferdinand I of Bulgaria. London, 1998 (по-нататък: Important pieces from the Collection of King Ferdinand I of Bulgaria). Сред признанието му заслужава да се споменат: големият кръст на Военния орден Йожеф Микша (Бавария), големият кръст със сабите на Домашния орден на Хенри Лъвски (Брунсвиг), големият кръст на Ордена на Короната на Бухара (емират Бухара), унгарският Витязки орден със сабята и шлема от времето на Първата световна война, медалът на Унгарското Орнитоложко дружество, големият кръст и верижка на Ордена на Св. Андрей (Русия), големият кръст с верижка на Ордена на Черния орел (Прусия), Ордена Pour le Mérite с корона на дълъб, големият кръст с верижка на Ордена Кула и сабя (Португалия).

³⁸ Kövess, Géza, Die Militär – Marie Theresien – Ordens – Ritter des Weltkrieges 1914-1918. (Отп. от Jahrbuch der Vereinigung katolischer Edelleute in Österreich, 1937), 28. (számozatlan) p., Theresienritter des Weltkrieges. Wien, 1923, p.16, Theresienritter des Weltkrieges. Wien, 1928. (2) p. 21.

³⁹ Bardolff, Carl, von-Hofmann, Oskar, von-Hubka, Gustav, von, Der Militär – Marie Theresien Orden. Die Ausgezeichneten im Weltkrieg 1914–1918. Wien, 1943 (по-нататък: Hofmann-Hubka, цит. съч.).

такова естество е и удостояването на Фердинанд с правото на Велик майстор, от окето обаче той се възползвал изключително рядко. В историята на Ордена през периода от 1757 до 1931 г. удостояването с правото на Велик майстор се е случвало само няколко пъти и може да се счита за протоколно. Зад него не е стоял фактически подвиг или изтъкнато военно постижение, което в случая с *Военния орден на Мария Терезия* се съблюдавало много строго. Удостояването на Фердинанд с това звание може да е направено по различни причини. Фердинанд стоял близо до младия австро-унгарски владетел. Заслужава да се подчертвае, че по отношение на австро-унгарските отличия дотогава той вече е получил всичко. Бил е притежател и на най-значимите и рядко давани отличия. Т. напр., през 1899 г. като „български княз“ Фердинанд получава *Големия кръст на Унгарския кралски орден Св. Стефан*,⁴⁰ през 1911 г. - *Ордена Златното руно*,⁴¹ на 1 ноември 1915 г. - *Воененния почетен кръст първа степен с военна украса*.⁴² На 20 януари 1917 г. крал Карол удостоява Фердинанд с *Големия кръст с диамантова декорация на Унгарския кралски орден Св. Стефан*.⁴³ С този акт са признати - в духа на тогавашните обичаи и практика - успехите и постиженията на съюзническата, приятелска българска войска. По време на Първата световна война много чужденци са удостоени с това отлиение по подобен начин – без решението на капитулума на Ордена: напр., немския император и пруски крал Вилхелм II (27 август 1914) и баварския крал Людовик II (30 юни 1917). И те са получили големия кръст.⁴⁴

Струва си да се отбележи, че дареният на Фердинанд знак на *Големия кръст с лентата на Военния орден Мария Терезия* заедно с принадлежащия му калъф със знака върху него на произвелата го известна виенска фирма *Rothe und Neffe* присъства на търга в Западна Германия през 1989 г. Там „стартира“ с изключително високата за тогавашните

⁴⁰ Névjegyzéke az 1764. évtől az 1914. évig a Magyar királyi Szent István – renddel kitüntetetteknek [Поименен списък на отличените с Унгарския кралски орден Св. Стефан от 1764 г. до 1914 г.]. Budapest, 1914, p. 112. 1459. szám, Auktion Ferdinand I. Zar von Bulgarien 21. (számosztlan) O63. szám, пак там илюстр.

⁴¹ Terlinden, C., La Toison d'or, cinq siècles d'art et d'histoire. Brugge, 1962, p. 76, 1176. szám; Important pieces from the Collection of King Ferdinand, p. 72 -73, 220. szám, 221. p. ill.

⁴² Sauer, Herbert, Die Verleihungen des Militärverdienstkreuzes I. Klasse. - In: Militaria Austriaca 3. Wien, 1979, p. 79., Auktion Ferdinand I. Zar von Bulgarien. p. 20 (számosztlan), 062 szám.

⁴³ MOL [Унгарски държавен архив-Будапеща]. Р 1057. A Szent István Rend Levéltára [Архив на Ордена Св. Стефан] Fasc. 274/1917. Ордена Св. Стефан, Височайши ръкопис – Баден, 20 януари 1917 г. (рък., унг. ез.), Important pieces from the Collection of King Ferdinand, p. 75, 222. szám, пак там, илюстр. Голям кръст на Ордена на Св. Стефан инкрустиран с диаманти, липсва Светата корона, звезда на големия кръст, инкрустирана с диаманти.

⁴⁴ Hofmann-Hubka, с. 14.

условия първоначална цена от 55 000 западногермански марки. В крайна сметка го продават на по-ниска от обявената в началото на търга цена, а именно за 50 000 западногермански марки. Това бил един от най-скъпите предмети на този много важен за онова време търг.⁴⁵

---

⁴⁵ Auktion Ferdinand I. Zar von Bulgarien. p. 20 (számozatlan), O61. szám. Големият кръст / емайл 64 mm, тегло 52 gramm. В пръстена, който го придържа - знакът на виенската Haupt-münzamtl. В носителя – отговарящ на 18 каратово злато – австрийски метален знак от онова време. Първоразряден образец. Звездата на ордена. Сребро / емайл, с позлата.

Генеалогията и фалеристиката в нашия общ европейски дом

Антоанета Запрянова

Институт по история – БАН
Българско генеалогическо дружество „Родознание“

Живеем в динамично време. Живеем в свят, определян като глобално село. В общи граници живеят вече 26 европейски държави, сред които са Унгария и България. Установи се общ пазар на икономическо общуване, установи се свободно движение на хората и идеите. Но стои въпросът: какъв ще е социално-психологическият характер на общия европейски дом - конгломерат или амалгама от народи, всеки от които има дълговечна историческа памет, специфичен бит и душевност?

С кои елементи от културата ще присъства всеки член на Европейското семейство по-безконфликтно, по-ефективно – с тези, които са национално своеобразни, или тези, които носят печата на универсалното?¹ Как ще се решава дилемата – Европейско семейство на националните или на универсалните ценности? Европейски общ дом с индивидуалните за всеки член социално-психологически характеристики или унификация на „характерите“? И още – възможни ли са управленски механизми за втория вариант?

Въпросите са социално-управленски, но не са еднозначни, защото всеки от членовете има свое многовековно минало. То обуславя настоящето, следователно и бъдещето. За най-оптималното решение са нужни много отговори. Сред тях голяма част имат ретроспективен характер, в това число и ролята на съхранената родова памет като предпоставка за утвърдено съзнание за национална идентичност, като константа в тази идентичност.

Генеалогичните публикации в България, които само в последното десетилетие са почти по сто монографии и статии годишно, доказват убедително, че родовата памет е съхранена.² Подържат се родови традиции и обичаи, от поколение на поколение се

¹ Латев, Л., Европейската аура в българската /философска/ култура.- Философски алтернативи, 2004, № 4-5, с. 30.

² Публикации по българска история. Библиографски бюлетин. Институт по история при БАН. 1995-2008.

предават родови легенди и предания, провеждат се родови срещи, строят се чешми или друг вид паметници, които увековечават родовия корен.

Много млади хора – организирани в кръжоци по генеалогия, или индивидуално, полагат труд, издирват и описват своите родови корени, макар понякога до IV поколение назад. Те търсят генетични наследености, приемственост в професии, промени в родовата именна система, записват родови предания, песни, съхранени родови обичаи. Това показва повишен интерес на младото поколение към родовата памет.

Последният факт е твърде интерес и очаква своя отговор – защо в последните години – до 1 януари 2007 г., когато се заговори, че България ще стане член на общия европейски дом, младите хора се запалиха да издирват и документират родовите си корени. Интересът не намалява и сега, когато те са вече “граждани на обединена Европа”.

Генеалогичният поглед към български родови клони извън България, показва същата тенденция – при това съхранена е родовата памет и съзнание за национална идентичност – “Аз съм българин”.

Редица публикации, лични наблюдения и проведени интервюта дават основание за твърдението, че унгарските и бесарабските българи са съхранили и поддържат родовата си памет, не са скъсали пъната връв с родината-майка.

Към въпроса за съхранената историческа памет и чувство за българска идентичност се отнася и запазеният български език. Интересното е, че той носи лексиката от времето, когато са емигрирали. За бесарабските българи например говоримият им език е запазил лексикалното богатство от XIX в.

Съвременната фотография на генеалогичните публикации показва, че генеалогията е съхранила своята функция, родена в зората на човешката цивилизация. Функция, която има благородната роля да бъде паметта и мост между поколенията. Може ли да изчезне тази функция, след като винаги ще има мама и татко, дядо и баба, прадеди?

Може ли да изчезне чувството на индивида за принадлежност към семейство и род? От зората на човешката цивилизация до съвременността семейството и родът остават консервативна традиция в човешкото съществуване и популация. Затова и науката, която изследва кръвно-родствените взаимоотношения – генеалогията, винаги ще съпътства живота на хората във вечния им стремеж към самопознанието, към знанието за биологичната и социалната определеност на своето битие.³ Родословието винаги ще

---

³ Запрянова, А., Генеалогия или как да изследваме своя род. София, 2003, 221 с.

остава „места на памет”. Използвам термина, който бе въведен от Пиер Нора преди 9 години и намери широко приложение⁴.

Праотците на човечеството са дали името на генеалогията – genus – род, logos – наука. Те са дали наименованието и на науката, която се занимава с историята и символиката на различни почетни награди - медали, ордени, значки, пафти, плакети и други. Фалеристиката произхожда от лат. falerae, phalerae — така са били наричани облите метални украсения, давани като награда в римската армия. В отговор на нуждата да се отличават личностите с приноси към държавата постепенно се появяват различните видове – ордени, медали, значки и пр. като елементи в наградната система на всеки народ. Те стават символ за проявен героизъм в името на родината – първоначално на бойното поле, но с развитието на обществения живот, има развитие на почестите. С почетни награди започват да се удостояват и бележити личности от науката, художественото творчество, спорта, или по повод национални юбилеи на бележити за народа дати и пр.

Доц. Пандула разкри историята на военния орден “Мария Тереза”. За България началото на военните ордени и въобще на наградната система в освободена България поставя княз Александър I. Известно е, че Търновската конституция, приета на Учредителното събрание на 16 април 1879 г., забранява съществуването на всянакъв вид титли и отличия. Само чл. 59 разрешава създаването на „един знак за действително отличие във време на война и само за военни лица”.⁵

Но младият княз решава да въведе дълговечната и въщност социално извиканата функция за почит към заслужилите. Той нарушава Конституцията, като учредява специален възпоменателен медал по повод възкачването си на престола. Това е и първият български медал, създаден в България след Освобождението. Следващият повод е честването на 3-годишнината от страшните боеве, водени при Стара Загора, паметни за България.

На 19/31 юли 1880 г. със заповед на военното ведомство е учреден и първият официален български медал „За освобождението 1877-1878 г.”. С него са наградени всички български опълченци. Но преди това е учреден и първият български военен орден „За храброст”.

В указ №1 на княз Александър I Батенберг от 1 Януари 1880 г. се казва: „... Като желая да възнаградя заслугите на лицата, които са се отличили във войната, и като имам

⁴ Места на памет. Т. II. От архива до емблемата. Под ръководството на Пиер Нора. София, 2005, с. 11-13.

⁵ Конституция на Българското княжество. Търново, 1879, с. 12.

предвид поощренията за в бъдеще на онези, които ще извършват подвизи на бойното поле, на основание 59 член от конституцията, постановихме и постановявам: Да се учреди един орден за действително отличие във време на война и само за военни лица”.⁶ Дело на княз Александър са орденът „За заслуга“ и медалът „За наука и изкуство“, почетният знак „Червен кръст“.

След него и цар Фердинанд I, и цар Борис III продължават традицията и учредяват нови почетни награди. Така до 9 септември 1944 г. съществуват – по старшинство:

Орден „Свети свети равноапостоли Кирил и Методий“;

Орден „За храброст“

Орден „Свети Александър“

Орден „За гражданска заслуга“

Орден „За военна заслуга“

Медал „За наука и изкуство“

Орден „За заслуга“

Знак „За 20-годишна отлична служба“

Почетен знак „За настърчение в човеколюбие“

Медал „За заслуга“

Медал „За човеколюбие“

Медал „За спасяване на погибащи“

Възпоменателни медали:

„За освобождението 1877-1878 г.“

„За участие в Сръбско-българската война 1885 г.“

„25-годишнина от Априлското въстание“

„За участие в Балканските войни 1912-1913 г.“

„За участие в Световната [Първата световна] война 1915-1918 г.“

Възпоменателен кръст „За възшествието на княз Фердинанд I през 1887 г.“

Възпоменателен медал „За бракосъчетанието на Фердинанд I с Мария Луиза“

Възпоменателен кръст „За независимостта“ и др.

След 9 септември 1944 г. комунистическата власт постепенно унищожава наградната система от царство България, или е променена с нови символи, съобразно господстващата партийна идеология – лъвът е без корона, на мястото на царския вензел е поставен трибагреника и пр. Над 20 са ордените, сред които са:

⁶ ЦВА, ф. 1, оп. 5, а. е. 7, л.1.

„Орден на труда”
„9 септември 1944 г.”
„Народна свобода 1941-1944 г.”
„Народна република България”
„Георги Димитров”
„За храброст”
„Кирил и Методий”
„Червено знаме”
„Червено знаме на труда”
„Майчинска слава”
„13 века България” и др.

Голям е броят на медалите, сред които са:

„Отечествена война 1944-1945 г.”
„За участие в антифашистката борба”
„За участие в народното въстание 1923 г.”
„За боева заслуга”
„За трудово отличие”
„За майчинство” и други.

Учредени са и голям брой юбилейни и възпоменателни медали:

„25 години народна власт”
„90 години от рожденията на Георги Димитров”
„30 години от победата над фашистка германия”
„100 години Априлско въстание 1876-1976 г.”
„100 години български съобщения”
„100 години българска геология”
„1300 години България” и др.

Почти към всяка държавна институция са учредени почетни значки.⁷

През 2003 г. се възстановиха някои ордени във вида им до 9 септември 1944 г. С промените в Закона за ордените и медалите на Република България, от 2003 г. съществуват шест вида ордени и един медал:⁸

---

⁷ Петров, Т., Български ордени и медали. София, 1982, 157 с.

⁸ Държавен вестник [ДВ], бр. 54 от 13 Юни 2003 г., доп. ДВ, бр. 86 от 30 Септември 2003г., изм. ДВ, бр. 43 от 22 Май 2004 г.

- Орден „**Стара планина**“ - според закона се връчва на български граждани, които имат „изключително големи заслуги към Република България“ и на чужди граждани с „изключително големи заслуги за двустранните отношения с Република България и за развитието на международното сътрудничество, укрепването на сигурността и мира между народите, както и за защита на правата и свободата на човека“. Този орден има няколко различни варианта и степени.

- Орден „**Св. Св. Кирил и Методий**“ - дава се на български и чужди граждани, които имат „значим принос за развитието на културата, изкуството, образованието и науката“. Също има няколко варианта и степени.

- Орден „**За гражданска заслуга**“ - дава се на „български граждани, които имат големи заслуги за развитието и укрепването на гражданско общество, за укрепване на демократичните институции и защита на човешките права и свободи, за принос и заслуги за от branата, сигурността и обществения ред в Република България“. Две степени - златен и сребърен.

- Орден „**За военна заслуга**“ - дава се на български и чужди граждани, които имат „големи заслуги за развитието и укрепването на Българската армия, за участието в миропазващи, миротворчески и хуманитарни операции, за дългогодишна и безупречна служба и принос за опазване на националната сигурност и обществения ред в Република България“. В три степени - златен, сребърен и бронзов.

- Орден „**Мадарски конник**“ - за „чужди български граждани за особено големи заслуги за установяването, укрепването и развитието на двустранните отношения с Република България“. Две степени.

- Орден „**За храброст**“ - за „военни и гражданска лица за проявена храброст и героизъм в полза на българското общество и държава“.

- Медал „**За заслуга**“ - за български граждани със „заслуги в различни области на обществения живот - култура, наука, образование, отбрана и национална сигурност, здравеопазване, спорт, за укрепване и развитие на гражданско общество, за укрепване на демократичните институции и защита на човешките права и свободи, за борба с бедствия и аварии и за опазване на околната среда, както и за проявена лична доблест“. Медалът има само една степен.

Историята на наградната система в България, както и във всяка друга държава, показва, че те са почетен знак за заслуги към родината – по време на война, на трудовия фронт, в областта на науката и просветата, но в името на отечеството. В този смисъл и те са места на народната памет.

Могат ли да изчезнат и трябва ли да изчезнат? В Европейското семейство всеки член влиза със своята родова памет и наградна система. Вероятно ще се появят почетни знаци за заслуги към евросъюза, но ще отпадне ли отдаването на почит към бележитите личности, които са дали принос за развитието на своя народ и своята държава?

Изключително голям е броят на публикувани и непубликувани биографии на родове и на селищата, откъдето са се разклонили родовите клони и днес битуват в България и в различни части на света. В описанията важно място се дава на членовете на рода, които са носители на почетни награди – за гордост и като пример за подражание. Генеалогичните резултати в своята съвкупност доказват, че родовата памет остава константа в съзнанието за българска идентичност. Това е до този момент. Как ще бъде в следващите десетилетия – отговор могат да дадат интердисциплинарни изследвания, за да се даде прогнозен ключ на технолозите на социалното управление в света без граници.